ISSN 3080-3861 (PRINT)
ISSN 3080-387X (ONLINE)

№3(7) 2026

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТА

СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЯ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY

PHILOLOGY SERIES

SCIENTIFIC JOURNAL

ŞAKARIM ÜNİVERSİTESİ BÜLTENİ

FİLOLOJİ SERİSİ

BİLİMSEL DERGİSİ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ВЕСТНИК ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТА СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЯ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY PHILOLOGY SERIES SCIENTIFIC JOURNAL

ŞAKARIM ÜNIVERSITESI BÜLTENI. FILOLOJI SERISI BILIMSEL DERGISI

№ 3(7) 2026

Семей, 2026

«Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы»
ғылыми журналы
№3(7) 2026

Меншік иесі: «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы
Мерзімділігі: тоқсан сайын (жылына 4 рет)

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген. Есепке қою туралы куәлігі №KZ04VPY00086190. 26.01.2024 ж.

Бас редактор
Касымова Асем Аленовна
PhD, қауымдастырылған профессор,
«Шәкәрім университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)

Редакция алқасы

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич	филология ғылымдарының докторы, профессор, «Шәкәрім университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна	PhD, «Шәкәрім университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Жумадилова Гульнар Акановна	педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Шәкәрім университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Бирай Нергиз (Biray Nergis)	PhD, профессор, Памуккале университеті (Түркия, Денизли қ.)
Алексеев Павел Викторович	филология ғылымдарының докторы, профессор, Горно-Алтай мемлекеттік университеті (РФ, Горно-Алтайск қ.)
Рандалл Садлер (Randall Sadler)	лингвистика профессоры, Illinois University (АҚШ, Урбана-Шампейн қ.)
Салханова Жанат Хамарқызы	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)
Смағұлов Жандос Қожахметұлы	филология ғылымдарының докторы, профессор, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ (Қазақстан, Қарағанды қ.)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы	филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ислам ғылыми-зерттеу институты (Қазақстан, Алматы қ.)
Смагулова Акмарал Тулеугазиновна	филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Сейтбекова Айнұр Аташбекқызы	филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)
Қали Альмира Қайыртайқызы	филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакцияның мекенжайы:
071410, Абай облысы, Семей қаласы, Қашаған к-сі, 2, 222 каб.
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Қолжазбалар қайтарылмайды. Авторлардың пікірлері редакцияның көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Материалдарды басқа басылымдарда пайдалануға редакцияның жазбаша келісімімен ғана рұқсат етіледі. Ұсынылған материалдардың дұрыстығына автор жауапты болады. Журналға сілтеме міндетті.

© «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, 2026

Научный журнал
«Вестник Шәкәрім университета. Серия Филология»
№3(7) 2026

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім университет»
Периодичность: ежеквартально **(**4 раза в год)

Журнал зарегистрирован в Комитете информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ04VPY00086190 от 26 января 2024 г.

Главный редактор
Касымова Асем Аленовна
PhD, ассоциированный профессор,
НАО «Шәкәрім университет» (Казахстан, г. Семей)

Редакционная коллегия

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич	доктор филологических наук, профессор, НАО «Шәкәрім университет» (Казахстан, г. Семей)
Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна	PhD, НАО «Шәкәрім университет», (Казахстан, г. Семей)
Жумадилова Гульнар Акановна	кандидат педагогических наук, доцент, НАО «Шәкәрім университет» (Казахстан, г. Семей)
Бирай Нергиз (Biray Nergis)	PhD, профессор, Pamukkale University (Турция, г. Денизли)
Алексеев Павел Викторович	доктор филологических наук, профессор, Горно-Алтайский государственный университет (РФ, г. Горно-Алтайск)
Рандалл Садлер (Randall Sadler)	профессор лингвистики, Illinois University (США, г. Урбана-Шампейн)
Салханова Жанат Хамарқызы	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)
Смағұлов Жандос Қожахметұлы	доктор филологических наук, профессор, НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова» (Казахстан, г. Караганда)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы	кандидат филологических наук, доцент, Исламский научно-исследовательский институт (Казахстан, г. Алматы)
Смагулова Акмарал Тулеугазиновна	кандидат филологических наук, НАО «Шәкәрім университет» (Казахстан, г. Семей)
Сейтбекова Айнұр Аташбековна	кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)
Қали Альмира Қайыртайқызы	кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова (Казахстан, г. Алматы)

Адрес редакции:
071410, область Абай, г. Семей, ул. Кашагана 2, каб. 222
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Рукописи не возвращаются. Мнения авторов могут не совпадать с точкой зрения редакции. Использование материалов в других изданиях допускается только с письменного согласия редакции. За достоверность представленных материалов ответственность несет автор. Ссылка на журнал обязательна.

© Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім университет», 2026

Scientific journal
«Bulletin of Shakarim University. Philology series»
№3(7) 2026

Owner: Non-profit Joint Stock Company «Shakarim University»
Frequency: quarterly (4 times a year)

The journal is registered with the Information Committee of the Ministry of information and public development of the Republic of Kazakhstan.
Certificate registration no. KZ04VPY00086190 dated 26/01/2024

Editor-in-chief
Assem Kassymova
PhD, associate professor,
NPJSC «Shakarim University» (Kazakhstan, Semey)

Editorial board

Baurzhan Yerdembekov	Doctor of philological sciences, professor, NPJSC «Shakarim University» (Kazakhstan, Semey)
Baktygul Abdykhanova	PhD, NPJSC «Shakarim University» (Kazakhstan, Semey)
Gulnar Zhumadilova	Candidate of pedagogical sciences, associate professor, NPJSC «Shakarim University» (Kazakhstan, Semey)
Nergis Biray	PhD, Professor, Pamukkale University (Turkey, Denizli)
Sadler Randall	Professor of linguistics, Illinois University (USA, Urbana-Champaign)
Pavel Alekseev	Doctor of philological sciences, professor, Gorno-Altaisk State University (RF, Gorno-Altaisk)
Zhanat Salkhanova	Doctor of pedagogical sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)
Zhandos Smagulov	Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda).
Toreali Khydyr	Candidate of philological sciences, associate professor, Islamic research institute (Kazakhstan, Almaty).
Akmaral Smagulova	Candidate of philological sciences, NPJSC «Shakarim University» (Kazakhstan, Semey)
Ainur Seitbekova	PhD, Institute of linguistics named after A. Baitursynuly (Kazakhstan, Almaty)
Almira Kali	Candidate of philological sciences, Institute of literature and art named after M.O. Auezov (Kazakhstan, Almaty)

Editorial Office address:
071410, Abai region, Semey, 2 Kashagan str., room 222.
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Manuscripts are not returned. The opinions of the authors may not coincide with the point of view of the editors. The use of materials inother publications is allowed only with the written consent of the editorial board. The author is responsible for the accuracy of the submittedmaterials. A link to the journal is required.

© Non-profit Joint Stock Company «Shakarim University», 2026

«Şakarim Üniversitesi Bülteni. Filoloji Serisi»
bilimsel dergisi
№3(7) 2026

Sahibi: «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» Kâr Amacı Gütmeyen Anonim Ortaklığı
Yayımlanma Sıklığı: üç ayda bir (yılda 4 kez)

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı
Enformasyon Komitesinde kayıtlıdır.
Kayıt belgesi No: KZ04VPY00086190. 26.01.2024.

Baş Editör
Assem Kassymova
PhD, doçent,
«Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» KAG A.O., (Kazakistan, Semey)

Editörler Kurulu

Baurzhan Erdembekov	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Baktygul Abdykhanova	PhD, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Gulnar Zhumadilova	Pedagoji Bilimleri Adayı, doçent, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Nergis Biray	PhD, profesör, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye, Denizli)
Pavel Alekseev	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, Gorno-Altaysk Devlet Üniversitesi (Rusya Federasyonu, Gorno-Altaysk)
Sadler Randall	Dilbilim profesörü, Illinois Üniversitesi (ABD, Urbana-Champaign)
Zhanat Salkhanova	Pedagoji Bilimleri Doktoru, profesör, El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi (Kazakistan, Almatı)
Zhandos Smagulov	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, «Akademisyen E.A. Büketov adına Karaganda Ulusal Araştırma Üniversitesi» (Kazakistan, Karaganda)
Toreali Khydyr	Filoloji Bilimleri Adayı, doçent, İslam Araştırmaları Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)
Akmaral Smagulova	Filoloji Bilimleri Adayı, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Ainur Seitbekova	Filoloji Bilimleri Adayı, A. Baytursınulı Dilbilim Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)
Almira Kali	Filoloji Bilimleri Adayı, M.O. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)

Yazı işleri adresi:
071410, Abay Bölgesi, Semey şehri, Kaşagan Caddesi 2, ofis 222
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Gönderilen yazılar iade edilmez. Yazarların görüşleri, редакцияның görüşleriyle örtüşmeyebilir. Başka yayınlarda materyallerin kullanımı yalnızca редакцияның yazılı izniyle mümkündür. Sunulan materyallerin doğruluğundan yazar sorumludur. Dergiye atıf yapılması zorunludur.

© «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» Kâr Amacı Gütmeyen Anonim Şirketi, 2026

ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-1
ҒТАМР: 16.21.65

Э.М. Самекбаева[*1], С.С. Исакова[2]
[1]Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
030000, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34.
[*]ORCID: 0000-0003-0137-463X
[*]e-mail: elmira5_66@mail.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІН СӨЗДІК МАҚАЛАДА СИПАТТАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада баспаға дайындалып жатқан «Шәкәрім сөздігін» құрастыруға негіз болатын ғылыми-лексикографиялық ұстанымдар жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде ақын шығармаларындағы лексикалық бірліктердің құрамы, мағыналық сипаты, көркем мәтіндегі қызметі және оларды сөздік мақала түрінде беру жолдары алынады. Еңбекте сөздіктің мазмұндық ұйымдасуы, материалды іріктеу мен жүйелеу тәртібі, тілдік деректерді ұсыну тәсілдері және сөз мағынасын түсіндіру принциптері жан-жақты талданады.

Зерттеудің мақсаты – сөздік мақала құрылымын сипаттап, Шәкәрім қолданысындағы сөздердің мағыналық ерекшеліктерін көркем контекст негізінде айқындау. Осы мақсатта Шәкәрім шығармаларынан алынған тілдік деректерді іріктеу, мағыналық топтарға бөлу, құрылымдық сипаттау, контекстік талдау және салыстырмалы-сипаттамалық әдістер қолданылады.

Мақалада сөздік мақаланың жасалу тәртібі, оның негізгі құрылымдық бөліктері, мағыналарды саралау өлшемдері, мысалдарды беру тәсілдері және авторлық қолданысты көрсету ерекшеліктері анықталады. Поэтикалық сөздердің негізгі лексикографиялық және семантикалық белгілері ескеріліп, Шәкәрім тілін сипаттайтын авторлық сөздіктің ғылыми үлгісін қалыптастыру көзделеді. Жүргізіліп отырған зерттеудің ғылыми құндылығы Шәкәрім шығармаларының тілдік табиғатын тереңірек тануға, ақынның өзіндік сөз қолданысын жүйелі түрде сипаттауға және қазақ әдеби тілінің тарихи даму үдерісін лексикографиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік беруімен айқындалады.

Тірек сөздер: сөздік, лексикография, мәтін, контекст, семантика, реестр, идеография.

Кіріспе

Авторлық сөздік құрастыру – объективті қажеттілік. Себебі мұндай сөздік поэтикалық мәтіндегі тілдік бірліктердің тек сандық және құрылымдық белгілерін ғана емес, олардың мағыналық мазмұнын, қолданыстық қызметін, тақырыптық-денотативтік сипатын және авторлық әрі ұлттық лексика жүйесіндегі идеографиялық ерекшелігін де ашып көрсетеді. Белгілі бір ақын тілінің сөздігін құрастыруда ең алдымен автор шығармаларындағы тілдік бірліктерді жүйелі түрде жинақтау, олардың мәтін ішіндегі қолданысын анықтау және мағыналық ерекшеліктерін талдау маңызды орын алады. Мұндай сөздік ақын шығармаларындағы сөздерді жай ғана әліпби ретімен тізіп беруді емес, оның тілдік тұлғасын, дүниетанымын, көркемдік ойлау жүйесін және авторлық қолданыс ерекшелігін танытуды мақсат етеді.

Аталған зерттеу Шәкәрім тілін өзіндік құрылымы мен мазмұндық ерекшелігі бар авторлық тілдік жүйе ретінде танытуға, сондай-ақ ақын шығармаларындағы лексикалық, фразеологиялық және дүниетанымдық сипаттарды ғылыми негізде талданады.

Материалдар және әдістер

Сөздіктің негізгі дереккөзі ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлының 2018 жылы жарық көрген екі томдық шығармалар жинағының мәтіндері пайдаланылды. Аталған жинақ ақынның поэзиялық, прозалық және аударма мұраларын қамтитындықтан, Шәкәрім тіліндегі

лексикалық бірліктерді, тұрақты тіркестерді, авторлық қолданыстарды және мағыналық ерекшелігі бар сөздерді жүйелі түрде жинақтауға негіз болды.

Зерттеу материалы ретінде шығармалар мәтінінен алынған сөздер мен сөз тіркестері іріктеліп, олардың көркем контекстегі қолданысы, мағыналық реңкі, стильдік қызметі және авторлық танымды танытудағы орны ескерілді. Әрбір тілдік дерек сөздік мақала құрастыру талаптарына сәйкес сараланып, оның мағынасы мәтіндік мысалдар арқылы нақтыланды.

Сөз семантикасын анықтау барысында іріктеу, жүйелеу, лексикографиялық сипаттау, семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер Шәкәрім шығармаларындағы сөздердің тура және ауыспалы мағыналарын ажыратуға, олардың қолданыс ерекшелігін анықтауға және сөздік мақала құрылымын ғылыми тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік берді.

«Шәкәрім сөздігін» құрастыру барысында лексикалық бірліктердің сандық көрсеткіштерін анықтау, олардың қолданылу жиілігін, мәтіндегі қызметін және мағыналық-функционалдық ерекшеліктерін саралау мақсатында статистикалық әдіс элементтері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Сөз зергері лексикографиясының теориялық тұжырымдары мен практикалық тәжірибесі өзара ұштаса отырып, автор тілін жүйелі сипаттаудың ғылыми негізін қалыптастырды. Бұл бағыттағы зерттеулерде сөздіктің толық немесе таңдаулы сипатта болуы, сөзді сипаттау тәсілдері, мәтіндік мысалдың көлемі, авторлық қолданыстың стильдік және мағыналық ерекшеліктері сияқты мәселелер бүгінгі күнге дейін өз маңызын сақтап келеді. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрім тілін арнайы сөздік түрінде жүйелеу – қазақ лексикографиясы үшін өзекті ғылыми міндеттердің бірі.

Шәкәрім шығармаларында қазақ әдеби тілінің тарихи қабаттары, ұлттық дүниетанымға негізделген ұғымдар, діни-философиялық лексика, поэтикалық қолданыстар мен тұрақты тіркестер кеңінен көрініс табады. Ақын тіліндегі мұндай бірліктерді жинақтап, мағыналық және қолданыстық ерекшеліктерін сөздік мақала арқылы сипаттау оның шығармашылық мұрасын терең тануға болады. Сондықтан «Шәкәрім сөздігін» құрастыру ақынның жеке авторлық тілдік жүйесін айқындап қана қоймай, қазақ әдеби тілінің даму тарихын, көркем сөздің семантикалық әлеуетін және ұлттық сөздік қордың поэтикалық мәтіндегі қызметін ғылыми тұрғыдан зерделеуге негіз болады.

Қаламгер лексикографиясының жеке ғылыми сала ретінде қалыптасуы XIX-XX ғасырлар тоғысындағы лексикографиялық ізденістермен тығыз байланысты. Осы бағытта сөздік жасау ісінде Я.К. Грот редакциясымен жарық көрген «Орыс тілінің сөздігі», В.И.Дальдің «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі» және басқа да лексикографиялық еңбектердің тәжірибесі негізге алынды [1], [2]. Тарихи лексикографияның ғылыми бағыт ретінде қалыптасуында И.И. Срезневскийдің «XI-XVIII ғасырлардағы жазба ескерткіштер негізіндегі көне орыс тілі сөздігіне арналған материалдар» атты үш томдық еңбегінің орны ерекше [3]. Осы кезеңнен бастап лексикографиялық зерттеулерде орыс классик жазушыларының тілін жинақтау, жүйелеу және сипаттау мәселесі арнайы қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы алғашқы іргелі тәжірибелердің бірі академик Я.К. Гроттың 1863-1883 жылдары жарияланған Г.Р. Державин шығармаларының тоғыз томдық басылымынан көрінеді [4]. Басылымның соңғы томына «Державин тілі» және «Державин өлеңдеріне сөздік» бөлімдерінің енгізілуі автор тілін сөздік түрінде сипаттаудың маңызды бастамасы болды. Бұл еңбектер жазба ескерткіштер тілін жүйелеуге, көне лексикалық бірліктерді тарихи тұрғыдан сипаттауға және сөздік құрастырудың деректік негізін қалыптастыруға бағытталған іргелі лексикографиялық зерттеу болып саналды.

Алғашқы лексикографиялық тәжірибелерден кейін қаламгер тілін толық қамтитын сөздік-анықтамалық жасау қажеттілігі алдыңғы қатарға шықты. Бұл мәселенің теориялық негіздемесі Л.В. Щербаның «Лексикографияның жалпы теориясы тәжірибесі» атты еңбегінде берілген. Ғалымның пікірінше, жазушы тілінің сөздігі толықтыққа негізделіп, сөздік-анықтамалық сипатта түзілуі тиіс. Сонымен бірге мұндай сөздіктер жалпы тілдік сөздік

құрастыруға да тірек болады, өйткені қаламгерлер тілін жүйелі сипаттамай, ұлттық тілдің сөздік қорын толық көрсету мүмкін емес [5].

Жеке қаламгер тілін арнайы сөздік түрінде зерттеу әлемдік лексикографияда ертеден қалыптасқан маңызды бағыттардың бірі саналады. Мұндай еңбектер белгілі бір автордың сөздік қорын, көркемдік қолданысын, шығармашылық дүниетанымын және ұлттық әдеби тілге қосқан үлесін жан-жақты тануға болады. Осы бағыттағы іргелі еңбектер қатарында «Шекспир тілінің сөздігі», Данте шығармаларына арналған «Vocabolario Dantesco», сондай-ақ Гете тілдік мұрасын жүйелеуге бағытталған «Goethe-Wörterbuch» сөздігін атауға болады. Бұл сөздіктер қаламгер лексикасын тіркеумен ғана шектелмей, оның авторлық стилін, көркем ойлау жүйесін және дәуір тілімен байланысын айқындауға қызмет етеді.

Қаламгер тілінің толық сөздігін құрастыру тәжірибесі орыс лексикографиясында «Пушкин тілі сөздігі» арқылы кең көлемде жүзеге асты. Бұл еңбек бойынша жұмыс 1933 жылы профессор Г.О. Винокурдың жетекшілігімен басталған [6]. Кейін Ю.Н. Караулов басқарған «Достоевский тілі сөздігі» жобасы әзірленді [7]. Сонымен қатар Л.Н. Толстой, А.Блок, О. Мандельштам, Б. Пастернак шығармалары негізінде жиілік, тірек сөздер және конкорданс-сөздіктер жасалды. Бұл еңбектер автор тілін жүйелі сипаттаудың лексикографиялық тәжірибесін кеңейте түсті.

Қазақ лексикографиясында жеке қаламгер тілін сөздік түрінде сипаттаудың көрнекті үлгісі ретінде 1968 жылы жарық көрген «Абай тілі сөздігін» атауға болады [8]. Бұл еңбек ұлы ақын шығармаларындағы лексикалық бірліктерді жинақтап, олардың мағынасын, қолданылу аясын және көркем мәтіндегі қызметін түсіндіруге арналған алғашқы ірі ғылыми сөздіктердің бірі болды. Кейін аталған дәстүр қазақ әдебиетінің басқа да көрнекті өкілдерінің тілдік мұрасын зерттеуге негіз қалады. Осы қатарда Мұқағали Мақатаев шығармаларының тілдік әлемін қамтыған «Мұқағали тілі сөздігі» мен Махамбет Өтемісұлы поэзиясындағы сөздік қорды, тарихи-әдеби тілдік бірліктерді түсіндіруге арналған «Махамбет тілінің сөздігін» атауға болады. Бұл еңбектер ақын тіліндегі сөз байлығын, бейнелі тіркестерді, ұлттық танымға негізделген көркем қолданыстарды жүйелеуімен және авторлық сөз өрнегін лексикографиялық тұрғыдан танытуымен құнды. Осы бағыттағы еңбектер қатарына Шәкәрім мұрасын зерттеу жобасы аясында дайындалып жатқан «Шәкәрім сөздігін» жатқызуға болады. Бұл жұмыс Шәкәрім шығармаларының тілдік қорын жүйелеуге, авторлық қолданыстарды ғылыми тұрғыдан сипаттауға және ақын мұрасын лексикографиялық негізде зерттеуге бағытталған.

«Шәкәрім сөздігін» жасау барысында төмендегі бағыттар негізгі ұстаным ретінде қарастырылады:

Сөздік материалды толық қамту ұстанымы. Шәкәрім шығармаларында кездесетін лексикалық бірлік тұрақты тіркес, көне сөз, діни-философиялық ұғымдар мен авторлық қолданыстар мүмкіндігінше толық жинақталады.

Сөздерді әліпбилік тәртіппен жүйелеу. Сөздікке енгізілетін тілдік бірліктер әліпби ретімен орналастырылып, оқырманға іздеуге ыңғайлы құрылым ұсынылады.

Сөз мағынасын көркем контекст арқылы ашу. Әрбір сөздің мағынасы Шәкәрім шығармаларынан алынған нақты мәтіндік мысалдар арқылы түсіндіріледі. Бұл тәсіл сөздің ақын тіліндегі қызметін дәл көрсетеді.

Тура және ауыспалы мағыналарды ажырату. Сөздердің негізгі мағынасы мен көркем мәтіндегі ауыспалы, бейнелі, символдық қолданыстары жеке сараланады.

Тұрақты тіркестер мен фразеологиялық бірліктерді қамту. Ақын шығармаларындағы тұрақты тіркестер, мақал-мәтел сипатындағы қолданыстар және фразеологиялық оралымдар жеке лексикографиялық сипатта беріледі.

Грамматикалық және стильдік сипаттама беру. Сөздің қай сөз табына жататыны, қажет жағдайда стильдік реңкі, қолданыс аясы мен мәтіндегі қызметі көрсетіледі.

Иллюстрациялық мысалдарды дәл беру. Сөз мағынасын нақтылау үшін алынған мысалдар түпнұсқа мәтінге сүйеніп, дереккөзімен бірге беріледі.

Көпмағыналы сөздерді жүйелі сипаттау. Бір сөздің бірнеше мағынасы болса, олар мағыналық жақындығы мен қолданылу ерекшелігіне қарай реттеліп беріледі.

Ұлттық дүниетаным мен тарихи-мәдени мазмұнды ескеру. Шәкәрім тіліндегі діни, философиялық, этикалық, ұлттық танымға қатысты сөздер мағыналық тереңдігімен бірге түсіндіріледі. Осы ұстанымдар «Шәкәрім сөздігін» тек сөздердің тізбесі ретінде емес, ақын тілінің лексикалық, семантикалық, стильдік және дүниетанымдық ерекшеліктерін танытатын ғылыми-лексикографиялық еңбек ретінде қалыптастыруға негіз болады.

Сөздіктің құрылымы. Сөздік мақалалар белгілі бір жүйе бойынша құрастырылып, әрбір сөздің мағынасы, қолданылу ерекшелігі және шығармадағы контекстік қолданысы көрсетіледі.

Сөздіктің мазмұны туралы. Сөздік мақаланың басында негізгі сөз бас әріппен беріледі; қажет болған жағдайда оның этимологиялық сипаттамасы мен грамматикалық-әдістемелік белгілері көрсетіледі. Одан әрі сөздің нақты қолданыстағы мағынасын айқындауға негіз болған түсіндірме сөздіктегі мағынасы көрсетіледі. Одан кейін сөздің өлең мәтініндегі қолданыстық мағынасы түсіндіріліп, мәтін соңында шығарманың атауы беріледі.

Сөз мағынасын түсіндіру принциптері. Сөздікке алынған әрбір реестрлік бірліктен кейін оның қолданыс жиілігі көрсетіліп, Шәкәрім тіліндегі жеке сөздердің мағыналық құрылымы белгіленген лексикографиялық жүйе бойынша талданады.

Сөздіктерде лексикалық бірліктің мағыналық қырлары жан-жақты сипатталатындықтан, сөз мағынасын дәл анықтау лексикографиялық зерттеудің негізгі әрі маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Алдымен «сөздік» ұғымының ғылыми әдебиеттердегі анықтамаларына назар аударған жөн. Б. Қалиұлының пайымдауынша, сөздік– белгілі бір тілдегі сөздер, сөз тіркестері және идиомалар жүйесін жинақтап көрсететін анықтамалық еңбек [9].

Ал М. Малбақовтың пікірінше, сөздік тек тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтаумен шектелмейді. Оның мазмұны мен құрылымы сөздіктің мақсатына, адресатына және лексикографиялық ұстанымдарына сәйкес анықталуы тиіс [10].

Чех-американдық белгілі лексикограф Ладислав Згуста сөздік жасауды тек сөздерді жинақтау емес, сөздің мағынасын, қолданысын, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде сипаттайтын ғылыми жұмыс ретінде қарастырады. Оның пікірінше, лексикограф сөздік жасауда тіл білімінің әртүрлі салаларындағы мәліметтерді ескеруі қажет [11]. Ғалым сөздікті тілдің лексикалық құрамын жүйелеп, сөздердің мағыналық, грамматикалық және қолданыстық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сипаттайтын маңызды лингвистикалық еңбек ретінде қарастырады.

Ал ағылшын лексикографиясының көрнекті өкілі Сэмюэл Джонсон сөздіктің негізгі міндетін тілдегі сөздерді жинақтап, оларды әліпбилік тәртіппен орналастыру және мағынасын түсіндіру деп таныған [12]. Оның A Dictionary of the English Language еңбегі 1755 жылы жарық көріп, ағылшын лексикографиясының дамуында үлкен рөл атқарды. Джонсон сөз мағынасын түсіндіруде көркем әдебиеттен алынған дәйексөздер мен нақты қолданыс үлгілерін пайдаланған. Осы тәсіл сөздің мағынасын тек анықтамамен емес, оның тілдік қолданысы арқылы көрсетуге мүмкіндік берді. С. Джонсон сөздіктің тілдік бірліктердің мағынасын түсіндірумен қатар, олардың нақты қолданысын көрсететін маңызды ғылыми-анықтамалық құрал екенін танытты.

Осы екі ғалымның көзқарасын «Шәкәрім сөздігі» жұмысына байланыстырып былай түйіндеуге болады: Л. Згуста сөздік жасаудың ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздерін жүйелесе, С. Джонсон сөз мағынасын нақты тілдік қолданыс арқылы ашудың үлгісін қалыптастырды. Бұл тұжырымдар «Шәкәрім сөздігін» құрастыру барысында лексикалық бірліктерді жинақтау, олардың мағынасын анықтау және мәтіндік қолданысын көрсету қағидаларының ғылыми негізін айқындауға болады.

Сөздік – тілдің лексикалық құрамын жүйелеп, сөздердің мағынасын, қолданысын және тілдік ерекшеліктерін сипаттайтын маңызды лингвистикалық еңбек. Қазіргі лексикографияда

сөздік тек анықтамалық құрал ретінде ғана емес, тілдік білімді жинақтап, оны пайдаланушының нақты қажеттілігіне сәйкес ұсынатын ғылыми ресурс ретінде қарастырылады.

Белгілі британдық лексикограф Рейнхард Рудольф Карл Хартманн (R.R.K. Hartmann) сөздікті зерттеуде оның құрылымымен қатар, сөздікті пайдаланушының қажеттілігі мен оны қолдану үдерісін де назарға алудың маңыздылығын көрсетеді [13]. Ғалым лексикографиядағы зерттеулерді сөздіктің типологиясы, пайдаланушы профилі, қажеттіліктерді талдау және сөздікпен жұмыс істеу дағдылары сияқты бағыттармен байланыстырады. Бұл тұжырым сөздік жасауда тек сөздерді жинақтау жеткіліксіз екенін, олардың оқырманға қандай ақпарат беретінін және сол ақпараттың қалай ұйымдастырылатынын да ескеру қажеттігін көрсетеді.

Хартманның бұл ғылыми ұстанымы оның Dictionaries and Their Users (1979) және Lexicography: Principles and Practice (1983) еңбектерінде көрініс тапқан [14].

Ал британдық лексикограф Б.Т.С. Аткинс (B.T.S. Atkins) лексикографияны сөздік жасаудың теориялық негіздері мен практикалық жүзеге асуын біріктіретін сала ретінде қарастырады. Оның пікірінше, сөздік жасаудың негізгі нысаны – нақты сөздіктерді құрастыру, олардың формасы мен мазмұнын ғылыми тұрғыдан негіздеу. Сонымен қатар Аткинс сөз мағынасын сипаттауда мәтіндік және корпустық деректердің маңыздылығын атап көрсетеді. Корпустық материал сөздің нақты қолданысын анықтауға және сөздік мақаласының мазмұнын неғұрлым дәл беруге мүмкіндік береді [15].

Аткинстің бұл бағыттағы маңызды еңбектерінің бірі – Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators (1998). Сонымен қатар Б.Т.С. Аткинс пен К. Варантола Monitoring Dictionary Use (1997) мақаласында сөздікті пайдаланушылардың нақты әрекеттерін зерттеп, сөздік қолдану үдерісін эмпирикалық тұрғыдан қарастырады [16]. Осы ғалымдардың тұжырымдарын жинақтай келе, сөздік жасаудың екі маңызды қағидасын бөліп көрсетуге болады: біріншісі – сөздік мазмұнының пайдаланушы қажеттілігіне сәйкестігі; екіншісі – сөз мағынасын нақты тілдік қолданыс негізінде ғылыми сипаттау. Бұл қағидалар көркем шығарма авторының тілдік мұрасын жүйелеуге арналған авторлық сөздіктерді құрастыруда ерекше маңызды. Атап айтқанда, «Шәкәрім сөздігін» жасау барысында сөздердің әліпбилік орналасуын, мағыналық сипаттамасын, мәтіндегі қолданысын және тілдік ерекшеліктерін жүйелі түрде көрсету осы лексикографиялық ұстанымдармен сабақтасады.

Сөздік – белгілі бір тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтап қана қоймай, олардың мағынасын, қолданылу аясын, стильдік қызметін және мәтіндегі ерекшелігін жүйелі түрде сипаттайтын лексикографиялық еңбек. Сондықтан сөздік құрастыру ісі үздіксіз ізденісті, терең теориялық білімді, нақты ғылыми ұстанымды және жүйелі талдауды талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, «Шәкәрім сөздігін» жасау барысында ақын шығармаларындағы сөздердің мағыналық сипатын дәл анықтау, оларды көркем контекст негізінде түсіндіру және авторлық қолданыс ерекшелігін көрсету басты назарға алынады. Сөздікте әрбір лексикалық бірліктің алдымен негізгі, тура мағынасы беріледі, одан кейін қажет болған жағдайда қосымша немесе ауыспалы мағыналары көрсетіледі. Ауыспалы мағыналар арнайы белгіленіп, олардың көркем мәтіндегі қызметі мысалдар арқылы нақтыланады.

Егер Шәкәрім бір сөзді бірнеше мағынада қолданса, олар араб цифрларымен ажыратылып, әр мағынаға жеке түсініктеме беріледі. Ал сөз көпмағыналы болғанымен, ақын шығармаларында оның бір ғана мағынасы қолданылса, сөздік мақалада тек сол нақты қолданыс түсіндіріледі. Сөз мағыналары сараланғаннан кейін фразеологиялық тіркестер мен тұрақты қолданыстар арнайы таңба арқылы ұсынылады. Бұл тәсіл Шәкәрім тіліндегі сөздердің мағыналық құрылымын, поэтикалық қызметін және авторлық дүниетанымын байланысын жүйелі түрде ашуға болады. Кейбір сөздер бір мағынасында белгілі бір сөз табына жатса, екінші мағынасында басқа сөз табының қызметін атқарады. Сол себепті сөздің мағыналық қолданысына қарай түрлі сөз табына ауысуы зат ес., сын ес., үст. тәрізді грамматикалық белгілермен беріледі.

Енді Шәкәрім Құдайбердіұлының 2018 жылы жарық көрген екі томдық шығармалар жинағынан «ат» және «ата» атауына мысал келтірейік [17].

АТ[1] (1). *зат. Адамға, халыққа қойылған есім, атау.* «А т ы м – Кебек» дегенде жалт қарады [17, 349].

АТ[2] (3). *зат. Белгілі бір заттың, құбылыстың, ұғымның сөз арқылы аталуы; атауы.* Сиқырына таң қалатын, Тас бар, а т ы – магнит [17, 292].

◈ *Аты шығу* (1) – *танымал болу, әйгілі болу, есімі елге жайылу*. Он бесінде Кебектің а т ы ш ы қ т ы [I7, 346]; А т қ о ю (1) – *атау беру, бірнәрсені белгілі бір сөзбен атау, соған балау.* Тәуекел деп а т қ о й ы п ықтималға, Байлауы жоқ нәрседен пайда күтпек [17, 52].

АТ[3] (3). *зат.* 1. *Жылқы; көбіне мініс не жегіс көлігі ретінде пайдаланылатын ат.* Бір семіз а т дайын қыл, тамақ бер де [17, 79]; Мінген а т ы м сұр ала [17, 117]. •*Атым: I, 349, 117; аты: I, 292, 346; ат: I, 52, 79.*

АТА[1] (1). *зат. Туған әке, өз әкесі* (1). Өз әкемнен өрбіген, Еркек, әйел, балаға Сәлем айтып, хабар қыл, «Қалды, – деп, – а т а ң далада!» [17, 319]; А т а с ы н а н айрылған Нәжікенге сәлем айт! [17, 318].

АТА[2] (14). *зат. Жасы үлкен ер адам; үлкен әке, қария, әке орнына айтылатын үлкен кісі.* «Сәлем айтты сорлы а т а ң ! Көрмейтін сені болды а т а ң ! [17, 317].

АТА[3] (3). зат. *Туыстық-қандастық негіздегі топ; ру, тек, ата-тек, әулеттік буын.* Мен сендей ж у а н а т а баласы емен [17, 305]; А т а н ы атағанмен білім артпас [17, 37]; Өзі үш а т а д а н бері қарай жалғыз [18, 56].

АТА[4] (8). *зат. Арғы ата, баба; ата-баба желісіндегі бұрынғы буын өкілі.* Әкең түгіл, а р ғ ы а т а ң айтса-дағы [17, 27]; А р ғ ы а т а м ы з Олжайдан үш ұл болар (I7, 143); А р ғ ы а т а ң ы з өлген бе аш-жалаңаш? [17, 304]; Кішік деген – б а б а ң н ы ң ө з а т а с ы [17, 330].

АТА[5] (3). *зат. Түп негізі, бастауы, төркіні; шығу тегі*. Білсін деп кейінгілер т ү п а т а с ы н [I3, 37]; Оны ұмытып, өлместей өзеленер, Әлі тірі жүргендей т ү п а т а с ы (17, 168); Бар ғылымның т ү п а т а с ы [17, 291].

АТА[6] (8). *этн. Жеті ата тіркесінде: жеті ұрпаққа дейінгі туыстық-қандастық желі; қазақ дәстүріндегі қыз алыспау шегі.* Мен-дағы ж е т і а т а д а н едім жалғыз, Қарағым, жазам болса, естен қалғыз [17, 393]; Рас, қазақ қыз алмайды ж е т і а т а д а н , Мұны айтқан дінсіз кезде өткен адам [17, 438]. • *Ата:* I, 393, 438, . • *атаң: I, 319, 317, 27; ата:* I, 305; *атасынан: I, 31; атаны: I, 37; атадан: II, 56; атамыз: I, 143; атаңыз:* I, 304; *атасы: I, 330; атасын: I, 37; атасы: I, 168, 291.*

Берілген сөздік мақалалардан Шәкәрім шығармаларындағы *«ат»* және *«ата»* сөздерінің мағыналық өрісі кең екені байқалады. *«Ат»* сөзі бірде адамға қойылған есім, атау мағынасында жұмсалса, бірде белгілі бір заттың, құбылыстың атауын білдіреді. Сонымен қатар бұл сөз жылқы, мініс көлігі мағынасында да қолданылып, жеке лексикалық мағына ретінде ажыратылған. Осыған байланысты сөздік мақалада *«ат»* сөзінің омонимдік және көпмағыналық сипаты нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Ал *«ата»* сөзінің қолданысы туыстық, әлеуметтік және тарихи-мәдени мәнімен ерекшеленеді. Ол Шәкәрім тілінде *туған әке, жасы үлкен адам, қария, ру-тайпалық негіз, арғы ата-баба, түп негіз, шығу тегі* сияқты бірнеше мағынада жұмсалады. Әсіресе *«жеті ата»* тіркесі арқылы қазақ халқының туыстық жүйесі мен дәстүрлі дүниетанымы көрініс табады.

Бұл сөздік мақалалардан сөз мағыналарын ажыратуда контекстің шешуші рөл атқаратыны аңғарылады. Әр мағына ақын шығармаларынан алынған нақты мысалдармен дәлелденіп, сөздің көркем мәтіндегі қызметі ашылады. Сонымен бірге тұрақты тіркестер мен авторлық қолданыстарды жеке көрсету Шәкәрім тілінің лексикалық байлығын, ұлттық таныммен байланысын және поэтикалық ерекшелігін танытуға болады.

Қорытынды

«Шәкәрім сөздігі» ақын шығармалары тілінің лексикалық құрамын, семантикалық ерекшеліктерін және көркемдік қолданыс сипатын жүйелі түрде танытуға бағытталған лексикографиялық еңбек. Сөздік арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі даму жайы, сондай-ақ Шәкәрімнің жеке авторлық тілдік болмысы мен идиостилі айқындалады. Алайда бұл сөздік ақынның поэтикалық тілінде қолданылған сөздердің эмоционалды-экспрессивтік қасиеттерін толық деңгейде ашып көрсете алмайды.

Бұл – сөздік түзу барысында айқындалатын әрі арнайы ғылыми талдауды қажет ететін мәселе. Сол себепті сөздік бұл проблеманы толық шешпегенімен, Шәкәрім поэзиясындағы сөздердің қолданылу жиілігін, тура және ауыспалы мағынадағы жұмсалымын, лексикалық қоршау әсерін анықтауға негіз болады. Нәтижесінде ақын тіліндегі сөздердің мағыналық және көркемдік әлеуеті кеңінен танылады.

Шәкәрім тілін зерттеуге қатысты алғашқы лексикографиялық ізденістерден кейін ақын шығармаларындағы сөздік қорды толық қамтитын, әрбір лексикалық бірліктің мағынасын, қолданысын және көркемдік қызметін сипаттайтын сөздік-анықтамалық жасау қажеттілігі айқын байқалады.

*Алғыс**:** Мақала BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.*

Әдебиеттер

1. Грот Я.К. Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской Академии Наук. Том 1: А-Д. - СПб.: Тип. Имп. акад. наук, 1895. – 576 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. /В. И. Даль. – репринт. восп. изд. 1880-1882 гг. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – 683 с.
3. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Т.1 ч.1, А-Д/ Срезневский И.И. - Репринт.изд. – М.: Кн., 1989. – 806 с.
4. Мингазова Л.С. Я. К. Грот первый составитель словаря языка Г.Р. Державина // Тезисы Междунар. науч. конф., посв. 200-летию со дня рождения акад. Якова Карловича Грота / Российская академия наук; Институт лингв. исследований. СПб., 2012. – С. 38-39.
5. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. Т. 1. – С. 54-91.
6. Словарь языка Пушкина. В 4 т. – М., 1956-1961.
7. Словарь языка Достоевского: идиоглоссарий. Т. 1: А–В / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Азбуковник, 2008. – 961 с.
8. Абай тілі сөздігі / Жалпы ред. басқарған-филология ғыл.докторы: А. Ысқақов. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 с.
9. Қалиұлы Б. Сөздік // Қазақ тілі (энциклопедия). – Алматы, 1998.
10. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
11. Zgusta L. Manual of Lexicography. – The Hague: Mouton, 1971. – 360 p.
12. Johnson S. A Dictionary of the English Language. – London, 1755.
13. Hartmann R. R. K. Dictionaries and Their Users: Papers from the 1978 B.A.A.L. Seminar on Lexicography. – Exeter: University of Exeter, 1979.
14. Hartmann R. R. K. Lexicography: Principles and Practice. – London; New York: Academic Press, 1983.
15. Atkins B.T.S. Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.

16. Atkins B.T.S., Varantola, K. Monitoring Dictionary Use // International Journal of Lexicography. – 1997. – Vol. 10, No. 1. – P. 1-45.
17. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. 1-том. – Астана: Фолиант, 2018. – 472 б.
18. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. 2-том. – Астана: Фолиант, 2018. – 376 б.

References

1. Grot Ya.K. Slovar' russkogo yazyka, sostavlennyi Vtorym otdeleniem Imperatorskoi Akademii Nauk. Tom 1: A-D [Dictionary of the Russian Language Compiled by the Second Department of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1: A-D]. – St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 1895. – 576 p. (in Russian)
2. Dal' V.I. Tolkovyi slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: v 4 t. [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language: in 4 vols.]. – Reprint of the 1880-1882 edition. – Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei, 1955. (in Russian)
3. Sreznevskii I.I. Slovar' drevnerusskogo yazyka. T. 1, ch. 1: A-D [Dictionary of the Old Russian Language. Vol. 1, Part 1: A–D]. – Reprint edition. – Moscow: Kniga, 1989. – 806 p. (in Russian)
4. Mingazova L.S. Ya.K. Grot – pervyi sostavitel' slovarya yazyka G.R. Derzhavina [Ya.K. Grot as the First Compiler of the Dictionary of G.R. Derzhavin's Language]. Tezisy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 200-letiyu so dnya rozhdeniya akademika Yakova Karlovicha Grota [Abstracts of the International Scientific Conference Dedicated to the 200th Anniversary of Academician Yakov Karlovich Grot]. Russian Academy of Sciences; Institute for Linguistic Studies. – St. Petersburg, 2012. – P. 38-39. (in Russian)
5. Shcherba L.V. Opyt obshchei teorii leksikografii [An Essay on the General Theory of Lexicography]. Izbrannye raboty po yazykoznaniyu i fonetike [Selected Works on Linguistics and Phonetics]. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1958. – Vol. 1. – P. 54-91. (in Russian)
6. Slovar' yazyka Pushkina: v 4 t. [Dictionary of Pushkin's Language: in 4 vols.]. – Moscow, 1956-1961. (in Russian)
7. Slovar' yazyka Dostoevskogo. Idioglossarii [Dictionary of Dostoevsky's Language: Idioglossary] / Russian Academy of Sciences; ed. by Yu.N. Karaulov. – Moscow: Azbukovnik, 2008. – 691 p. (in Russian)
8. Abai tili sözdigi [Dictionary of Abai's Language] / General editor A. Ysqaqov, Doctor of Philological Sciences. – Almaty: Öner, 2011. – 616 p. (in Kazakh)
9. Qaliūly B. Sözdik [Dictionary]. Qazaq tili: entsiklopediya [The Kazakh Language: Encyclopedia]. – Almaty, 1998. (in Kazakh)
10. Malbaqov M. Bir tildi tüsindirme sözdiktiñ qūrylymdyq negizderi [Structural Foundations of a Monolingual Explanatory Dictionary]. – Almaty: Ğylym, 2002. – 368 p. (in Kazakh)
11. Zgusta L. Manual of Lexicography. – The Hague: Mouton, 1971. – 360 p.
12. Johnson S. A Dictionary of the English Language. – London, 1755.
13. Hartmann R.R.K. Dictionaries and Their Users: Papers from the 1978 B.A.A.L. Seminar on Lexicography. – Exeter: University of Exeter, 1979.
14. Hartmann R.R.K. Lexicography: Principles and Practice. – London; New York: Academic Press, 1983.
15. Atkins B.T.S. Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.
16. Atkins B.T.S., Varantola K. Monitoring Dictionary Use. International Journal of Lexicography. – 1997. – Vol. 10, No. 1. – P. 1-45.
17. Qūdaiberdıūly Sh. Shyğarmalary. 1-tom [Collected Works. Vol. 1]. – Astana: Foliant, 2018. – 472 p. (in Kazakh)
18. Qūdaiberdıūly Sh. Shyğarmalary. 2-tom [Collected Works. Vol. 2]. – Astana: Foliant, 2018. – 376 p. (in Kazakh)

Э.М. Самекбаева[*1] , С.С. Исакова[2]
[1]Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
030000, Республика Казахстан, г. Актобе, проспект А. Молдагуловой, 34
[*]ORCID: 0000-0003-0137-463X
[*]e-mail: elmira5_66@mail.ru

ОПЫТ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШАКАРИМА В СЛОВАРНОЙ СТАТЬЕ

Аннотация. В статье системно рассматриваются научно-лексикографические принципы, лежащие в основе составления готовящегося к печати «Словаря Шакарима». Объектом исследования являются состав лексических единиц в произведениях поэта, их семантические особенности, функции в художественном тексте, а также способы их представления в форме словарной статьи. В работе всесторонне анализируются содержательная организация словаря, порядок отбора и систематизации материала, способы подачи языковых данных и принципы толкования значения слова.

Цель исследования – описать структуру словарной статьи и выявить семантические особенности слов, употребленных Шакаримом, на основе художественного контекста. В соответствии с данной целью применяются методы отбора языкового материала из произведений Шакарима, распределения лексических единиц по семантическим группам, структурного описания, контекстуального анализа, а также сравнительно-описательный метод. В статье определяются порядок составления словарной статьи, ее основные структурные компоненты, критерии разграничения значений, способы подачи иллюстративных примеров и особенности отражения авторского употребления. С учетом основных лексикографических и семантических признаков поэтического слова предполагается формирование научной модели авторского словаря, характеризующего язык Шакарима. Научная значимость проводимого исследования определяется тем, что оно позволяет глубже раскрыть языковую природу произведений Шакарима, системно описать индивидуальное словоупотребление поэта и рассмотреть историческое развитие казахского литературного языка в лексикографическом аспекте.

Ключевые слова: словарь, лексикография, текст, контекст, семантика, реестр, идеография.

E.M. Samekbayeva[*1], S.S. Issakova[2]
[1]Shakarim University
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20A Glinka Str.
[2]K. Zhubanov Aktobe regional university
030000, Republic of Kazakhstan, Aktobe, A. Moldagulova Avenue, 34
[*]ORCID: 0000-0003-0137-463X
[*]e-mail: elmira5_66@mail.ru

THE EXPERIENCE OF LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF THE LANGUAGE OF SHAKARIM'S WORKS IN A DICTIONARY ENTRY

Abstract. The article systematically examines the scientific and lexicographic principles underlying the compilation of the forthcoming Dictionary of Shakarim. The object of the study is the composition of lexical units in the poet's works, their semantic features, functions in the literary text, and the ways in which they are presented in the form of dictionary entries. The paper provides a comprehensive analysis of the content organization of the dictionary, the procedure for selecting and systematizing material, methods of presenting linguistic data, and principles of interpreting word meanings.

The aim of the study is to describe the structure of a dictionary entry and to identify the semantic features of the words used by Shakarim on the basis of literary context. In accordance with this aim, the study applies ethods of selecting linguistic material from Shakarim's works, classifying lexical units into semantic groups, structural description, contextual analysis, and the comparative-descriptive method. The article defines the procedure for compiling a dictionary entry, its main structural components, criteria for distinguishing meanings, ways of presenting illustrative examples, and the specific features of reflecting the author's usage. Taking into account the main lexicographic and semantic features of poetic words, the study aims to develop a scientific model of an authorial dictionary that characterizes the language of Shakarim. The scientific significance of the research lies in its contribution to a deeper understanding of the linguistic nature of Shakarim's works, the systematic description of the poet's individual word usage, and the study of the historical development of the Kazakh literary language from a lexicographic perspective.

Keywords: dictionary, lexicography, text, context, semantics, register, ideography.

Автор туралы мәліметтер

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-0137-463X.

Исакова Сабира Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2986-8885.

Сведения об авторах

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – кандидат филологических наук, доцент, НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-0137-463X.

Исакова Сабира Сагынбековна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, Актобе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2986-8885.

Information about the author

Elmira Samekbayeva* – candidate of philological sciences, associate professor, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-0137-463X.

Sabira Isakova – doctor of philology, professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, Aktobe, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2986-8885.

Редакцияға енуі 03.08.2026
Жариялауға қабылданды 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-2
ҒТАМР: 16.21.51

Ә.Қ. Таңсықбай
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
020000, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Абай к-сі, 76
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

«ТҮРК» СӨЗІНІҢ «БАБЫРНАМАДАҒЫ» СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада XVI ғасырда Захир әд-дин Мұхаммед Бабырдың шағатай (түрки) тілінде жазған «Бабырнама» (шағ. *Уақаи`* «Оқиғалар») еңбегіндегі *түрк* лексемасының семантикасы зерттеледі.

Зерттеудің мақсаты – бұл сөздің мәтіндегі қолданыстарын түпнұсқа деректер негізінде саралап, мағыналық құрылымын, референттік ауқымы мен коннотациялық ерекшеліктерін анықтау. Негізгі дереккөз ретінде «Бабырнаманың» Хайдарабад қолжазба көшірмесінің факсимилесі пайдаланылды. Контекстік-семантикалық және салыстырмалы талдау *түрк* атауының этнонимдік мағынамен шектелмей, этносаяси және сапалық мәндерде де жұмсалғанын көрсетті. Этнонимдік қолданыстарда оның референттік ауқымы қазіргі «түркі халықтары» ұғымымен толық сәйкеспейді, өйткені *моғол, чағатай, өзбек* тәрізді атаулардан ажыратыла қолданылады. Ал адамға берілген сипаттамаларда *түрк* «қарапайым» мағынасымен сабақтасып, көбіне жағымды немесе бейтарап мәндегі сөздермен қатар қолданылады. Бұл деректер кейінгі лексикографиялық және ғылыми еңбектерде *түрк* сөзін «қарабайыр», «мәдениеті төмен», «аңқау», тіпті «кезбе тәрізді» мәндермен түсіндіру оның «Бабырнамадағы» семантикалық табиғатын ашпайтынын аңғартады. Мұндай түсініктер жекелеген контекстік реңктерді жалпылап, лексеманың өзге мағыналық қырларын ескермеуден қалыптасқаны байқалады. Зерттеу тарихи этнонимдердің семантикасын қалпына келтіруде олардың қолданыстарын дәуірлік және мәтіндік контексте тұтас қарастырудың маңызын көрсетеді.

Тірек сөздер: Бабырнама, түрк, этноним, қазақ, семантика, тарихи лексикология.

Кіріспе

Этноним – ұлттың тарихи жадын, мәдени болмысын, тілдік және әлеуметтік байланыстарын танытатын маңызды лексикалық бірліктердің бірі. Белгілі бір этникалық атаудың мағынасы тек сол халықтың атын білдірумен шектелмейді. Оның семантикалық құрылымында тарихи кезеңдерге, саяси жағдайларға, этносаралық қарым-қатынасқа және сол атауды қолданған ортаның дүниетанымына қатысты ақпарат сақталады. Тарихи мәтіндердегі этнонимдерді қазіргі тілдегі мағынасымен ғана түсіндіру немесе олардың көне қолданысын кейін қалыптасқан түсініктер негізінде бағалау сөздің бастапқы семантикасын бұрмалауға әкелуі мүмкін. Мұны *қазақ* сөзінің семантикалық тарихынан да байқауға болады. *Қазақ* сөзінің бүгінде хрестоматиялық сипат алған «кезбе», «қаңғыбас» деген түсіндірмесінің орнығуына А. Левшин мен О. Сенковский еңбектері себепкер болды. Бұл теріс мағыналар «Бабырнама» [1] еңбегіне негізделеді-мыс. О. Сенковский Бабырдың шағатай тіліндегі бұл шығармасында *қазақ* сөзі «кезбе» (бродяга), ал *қазақлық* «кезбелік» (бродяжничество) мағынасында қолданылғанын көрсетеді [2, 41]. А. Левшин де Бабыр естеліктеріндегі *қазақ* сөзін «кезбе», одан туындаған *қазақлық* сөзін «кезбелік», *қазақламақ* етістігін «кезу, тентіреп кету» деп түсіндіреді (*қазақламақ* деген сөз «Бабырнамада» тіркелмеген). Ғалым бұл мағыналарды *қазақ* деп аталатын халықтың тұрмыс-салтымен байланыстырады [2, 40-41]. Алайда «Бабырнама» мәтінінің өзінде (Хайдарабад көшірмесі) *қазақ* сөзі, біріншіден, Қазақ елі мен ұлтының, оның өкілінің атауы ретінде қолданылады. Бабыр Жошы әулетінен тараған Әдік сұлтанды қазақ сұлтандарының бірі деп атап, Қасым ханды «Қазақ ұлысының ханы» ретінде көрсетеді [1, 12a]. Екіншіден, *қазақ* «батыл, ержүрек» деген сапалық мағынада [1, 39a, 52a], сондай-ақ *қазақ* және *қазақ йігіт* (*жігіт*) тіркесі «батыр, жауынгер, барлаушы» мәнінде жұмсалады [1, 71a, 309a, 336a]. Үшіншіден, шығарманың кейінгі бөліктерінде *ұғры* («ұры») сөзімен қатар келіп, «қарақшы» мағынасын да білдіреді [1, 358b, 361a]. *Қазақана* тұлғасы Алаша ханның тұрмысын сипаттаған контексте «қарапайым, сән-салтанатсыз» мәнінде қолданылған [1, 108b]. *Қазақлық* сөзінің семантикалық аясы бұдан да кең. Бірқатар контексте ол саяси тұрақсыздық жағдайында билеушінің биліктен айырылып немесе билікке ұмтылып, өз жақтастарымен бірге түзге шығып күн көрген кездегі хәлі мен өмір салтын білдіреді [1, 11a, 14a, 20a, 39b, 64a, 65b, 74b, 164a]. Екіншіден, билікке қол жеткізу жолындағы әскери жорық, саятшылық, барымта тәрізді әрекеттерді тура білдіреді [1, 15a, 97b, 106a, 144a, 165a, 170a, 170b, 173b]. Жекелеген контекстерде бұл семантика жағымсыз реңк алып, «қарақшылық» мағынасында да кездеседі [1, 70b, 105a]. Осылайша, «Бабырнамадағы» *қазақ* түбірлі тұлғалардың нақты қолданыстары «қазақ» сөзінің тарихи семантикасын бір ғана «кезбе», «қаңғыбас» ұғымына әкеліп тіреудің мәтіндік деректерге сәйкес келмейтінін көрсетеді [3].

Ғылыми әдебиетте мағынасы біршама бұрмаланып, семантикасы әркелкі түсіндіріліп жүрген ендігі бір атау – қазақ ұлты үшін төл әрі қастерлі *түрк* сөзі. Бұл атау қазақ халқының этникалық тегімен ғана емес, оның тарихи жадымен, ата жұрт туралы түсінігімен де сабақтасып жатыр. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақтың түп атасы – батыр түрік» дегені осыған қатысты. Осыған орай, бұл зерттеудің мақсаты – «Бабырнама» мәтініндегі *түрк* лексемасының қолданыстарын контекстік тұрғыдан талдап, оның семантикалық құрылымы мен мағыналық ерекшеліктерін айқындау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөзі – Захир әд-дин Мұхаммед Бабырдың XVI ғасырда жазған *Уақаиʿ* («Оқиғалар») өмірбаяны. «Бабырнама» деген атауымен мәшһүр бұл еңбек – орта ғасырдағы Орталық Азияның тарихи, этникалық және тілдік ахуалын танытатын маңызды жазба ескерткіштердің бірі. Шығармада қазақ ұлтының тарихына қатысты деректермен қатар, қазақ тілінің тарихи лексикасын зерттеуге мүмкіндік беретін мол тілдік материал сақталған. Бұл шығарманың түпнұсқасы сақталмағандықтан, материал ретінде XVIII ғасырға жатқызылатын бастапқы, беделді Хайдарабад көшірмесі алынды. Бүгінге аталған қолжазбаның А.С. Беверидж дайындап жариялаған 382 беттік факсимилесі сақталған.

Зерттеу барысында *түрк* сөзінің тарихи семантикасы мен «Бабырнамадағы» қолданысын қарастырған түркітанушылар мен бабыртанушылардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Зерттеушілердің жекелеген қолданыстарға берген түсіндірмелері мен аудармалары түпнұсқа мәтіндегі деректермен салыстырылып, олардың семантикалық интерпретациялары сыни тұрғыдан сараланды.

Нәтижелер мен талқылау

«Бабырнамадағы» *түрк* сөзінің мағынасы зерттеушілер тарапынан әртүрлі түсіндіріліп келеді. С.Е. Малов XV ғасырдағы Әлішер Науаи шығармаларында *түрк* пен *өзбек* атауларының бір-бірінен ажыратылып қолданылғанына назар аударады. Дегенмен ғалым мұндай атаулық жіктеліс олардың этникалық жақындығын жоққа шығармайтынын айтып, XV ғасырдағы түркілер мен өзбектерді бір халықтың құрамындағы қауымдар ретінде қарастырады [4, 476].

С.Р. Абдыкадырова «Бабырнамадағы» этнонимдердің қызметін қарастырып, Бабырдың өзін «жартылай түрк, жартылай моғол» деп сипаттайды және шығармадағы этнонимдерді Орталық Азиядағы этникалық қауымдардың өзара байланысымен сабақтастырады. Зерттеушінің пікірінше, Бабыр өзінің шыққан тегіне қарамастан, түркілерге де, моғолдарға да сын көзбен қараған. Ол бұған Хұсраушахқа қатысты үзіндінің аудармасын дәлел ретінде келтіреді: «оның қонақжайлығы да, жомарттығы да түркілік тегіне қарамастан жақсы еді» [5, 553].

С.Ф. Дэйл *түрк* сөзінің мағынасын бұдан кеңірек қарастырады. Оның пікірінше, Бабыр отырықшы халықты (*әһл-и мағмұр* – «отырықшы, қоныстанған жұрт; абат жердің халқы») далалық, негізінен мал шаруашылығымен айналысатын жұрттан (*сахранишин* – «дала тұрғыны, түзде мекендеуші; көшпелі жұрт») жоғары қойған. Зерттеуші соңғы топқа қатысты қолданылған *садиқ* («қарапайым») (шын мәнінде «адал, шынайы» – авт.), *рустаи* («ауылдық, қарабайыр»), *қазақана* («қазақша, қазақы»), *түрк* («түрк») сөздерін жағымсыз сипаттағы атаулар қатарына жатқызып, *түрк* сөзін «simple, rustic, vagabond-like» – «қарапайым, ауылдық, кезбе тәрізді» мағыналарымен түсіндіреді [6, 29]. Ғалымның пікірінше, Бабыр *түрк* атауын саяси мағынада Темірдің түркі-моғол конфедерациясын – *Түрк ұлысын* және өзінің әулеттік тегін білдіру үшін, сондай-ақ Темір әулетінің билікке заңды құқығын негіздеу мақсатында қолданған. Бабыр Темір конфедерациясын тікелей бір-ақ рет атап, оны *Мұғұл уа түрк ұлұсы* түрінде моғол ұлысынан ажыратып көрсетеді. С. Дэйлдің пайымдауынша, 1507 жылы Шыбақ хан Гератты басып алғаннан кейінгі жағдайды баяндаған тұста кездесетін *түрк уа чағатай* атаулары да ыдыраған ұлыстардың өкілдеріне қатысты болуы мүмкін. Мұндағы түркілер тек Темір әулетінің мырзаларын емес, бұрынғы түрк ұлысының мүшелерін, ал чағатайлар Шағатай әулетінің өкілдерімен қатар олардың жақтастарын да қамтуы ықтимал. Зерттеуші Бабырдың саяси-әулеттік тұрғыдан өзін Темірмен байланыстырғанын да атап көрсетеді. «Бабырнамада» Бабыр өзін Темір әулетіне тікелей жатқызып, *тимурийе салатыны* («Темір әулетінің сұлтандары») қатарында бір-ақ рет атайды [7, 158]. С. Дэйл Бабырдың *түрк* атауын әлеуметтік мәнде *сахранишин*, яғни дала тұрғындары немесе негізінен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қауымдармен байланыстыра қолданғанын көрсетеді. Бұған Ұра-Төбе маңындағы тұрғындар туралы Бабырдың «халқы сарт әрі ауыл тұрғындары болғанымен, мал бағуы мен қой жаюы түркілер тәрізді» деген сипаттамасын мысал етеді. Зерттеушінің пікірінше, бұл қолданыс Бабыр танымында *түрк* атауы мен көшпелі-малшылық тұрмыс салтының арасында берік семантикалық байланыс болғанын аңғартады [7, 161]. Сұлтан Ахмет мырзаға (Алаша хан/ Кічік хан) қатысты *түрк уа сада* тіркесіндегі *түрк* сөзін «қарапайым, ауылдық, мәдениеті төмен» (simple, rustic, unsophisticated) мәндерімен түсіндіреді. Тәңірберді Саманшыға берілген *түрк у мәрдана* сипаттамасында «қарапайым» деп аударады. Осы деректерге сүйеніп, зерттеуші *түрк* лексемасын *садиқ, рустаи, мәрдана, қазақана* тәрізді адамның далалық болмысын сипаттайтын сөздермен бір семантикалық өрісте қарастырады [7, 161].

Жу-Йуп Ли болса, мәселені *түрк* атауының тарихи референттік ауқымы тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше, Бабыр бұл сөзді көбіне Темір әулеті мемлекеттеріне

бағынышты түркі қауымдарына қатысты қолданған, алайда жекелеген жағдайда бұл атау «малшы-көшпелі жұрт» (pastoral nomads) деген кең мағына да білдірген [8, 109]. Ғалым Бабырдың *түрк* және *моғол* атауларын қазіргі этнолингвистикалық мағынада қолданбағанын арнайы ескертеді. Оның есептеуінше, Бабыр түркітілдес болған өзбектер мен қазақтарды *түрк* деп атамайды және Қыпшақ даласындағы түркітілдес көшпелі халықтарды өзінің Темір әулетіне қарасты түркілермен сәйкестендірмейді. Сол сияқты шығыс шағатайлық моғолдар да көп жағдайда *түрк* атауынан ажыратылып беріледі. Алайда Үндістанның солтүстігін жаулап алғаннан кейін Бабыр өзінің моғол нөкерлерін *Түрк ұмара* («түрк әмірлері») деген кең категорияға енгізген. Осыған сүйенген Ж.-Й. Ли *түрк* атауы кейбір саяси контекстерде моғолдарды да қамтитын кең мағынаға ие болған деп тұжырымдайды [8, 123].

Осы пікірлерден «Бабырнамадағы» түрк сөзінің семантикасына қатысты ортақ тұжырым қалыптаспағаны байқалады. С.Р. Абдыкадырова оны негізінен этникалық текпен және Бабырдың этностарға берген бағасымен байланыстырса, С.Ф. Дэйл этносаяси мағынамен қатар «далалық, көшпелі», «қарапайым, ауылдық» тәрізді әлеуметтік-сапалық реңктерді ажыратады. Жу-Йуп Ли, керісінше, атаудың Темір әулетінің этносаяси ортасындағы референттік шекарасына басымдық береді.

Ең алдымен, *түрк* (ترك) атауының тарихи референттік ауқымы тұрақты болмағанын ескеру қажет. Түрік қағанаты дәуірінде бұл атау бастапқыда Ашина әулеті билік жүргізген халыққа қатысты қолданылса, кейін оның қолданыс аясы кеңейіп, әр кезеңде түрлі тайпалар мен этносаяси қауымдарды қамтыды. Түркі мемлекеттері мен этносаяси бірлестіктерінің құрамына әр кезеңде қарлұқ, қырғыз, ұйғыр және басқа да көптеген тайпалар еніп, кейінгі орта ғасырларда түркі этникалық, тілдік және мәдени кеңістігі одан әрі күрделене түсті. Бабыр өмір сүрген кезеңге қарай қыпшақ, арғын, дулат, найман және басқа да тайпалар осы кеңістіктің құрамдас бөлігіне айналған еді. Олардың тарихи шығу тегі біркелкі болған жоқ: түркі негізді тайпалармен қатар түркіленген ру-тайпалар да болды.

Біріншіден, аталған сөз түркітілдес жұртты білдіретін этноним ретінде қолданылған. Бабыр туған жері Әндіжанды сипаттағанда: «Елі түрк дүр. Шаһры уа базарысыда түркы білмәс кіші йоқтур. Елінің лафзы қалам білә раст тұр, не үчүн кім Мір Әлішер Науаидың мұсаннафаты, баужуд кім Һарида нашу нама табыптур, бұ тіл білә дүр» [1, 2b] («Елі – түрк. Шаһары мен базарында түркіше білмейтін кісі жоқ. Елінің ауызекі тілі жазба тілімен бірдей. Мір Әлішер Науаи Гератта өсіп-өнгенімен, шығармалары осы тілде жазылған»), – деп жазады. Бұл жерде *түрк* халықтың атауын білдірсе, *түркы* сол халықтың тілін білдіріп жұмсалған. *Түркы* тұлғасының тілдік мағынасы басқа контекстерден де көрінеді: «Ол бір түркы мәсәл бар кім: «Инанмағыл достұңға, саман тығар постұңға”« [1, 78b] («Түркіше бір мақал бар: «Инанмағын достыңа, сабан тығар тер астына”«); «Арқасыда түркы бәйт айтып, бітіп йіберіп едім» [1, 86b-87a] («Артқы жағына түркіше бәйіт айтып, жазып жіберген едім»). Этнонимнің тілдік қолданыспен байланысы жекелеген атауларды түсіндірген тұстардан да байқалады: «Көпрәгі – амлук йығачы дүр. Бұ мәуаны бағзы түркләр «қара йеміш” дерләр» [1, 133b] («Көбісі – амлук ағашы. Бұл жемісті кейбір түрктер «қара жеміс” дейді»). Сонымен қатар политоним ретінде: «Самарқандны Искандар бина қылғандұр. Мұғұл уа түрк ұлұсы «Семізканд” дерләр» [1, 44b] («Самарқанды Ескендір салдырған. Моғол мен түрк ұлысы «Семізкент” дейді»). Шыбақ ханға қатысты Бабыр: «Шыбақ хан дек ғаним пайда болыптұр. Мұның зарары түркkә уа мұғұлға мусауи дүр» [1, 101b] («Шыбақ хандай жау пайда болды. Мұның зарары түркіге де, моғолға да бірдей»), – дейді. Бұл контексте түрк пен моғол бір-бірінен ажыратылған екі қауым ретінде берілген. Тағы бір тұста: «Өзбәк уа Шыбақ хан дек йат ел уа қары дұшман жами Темүр бегнің ауладының елігідәкі уилаятқа мутасарриф болдылар. Түрк уа чағатайдын һәр гуша уа кинарда һәм кім қалып еділәр, бағзы рағбат білә, бағзы карһ біле Өзбәккә пайуаста болдылар» [1, 213a] («Өзбек пен Шыбақ хандай жат ел мен қары дұшпан Темір бектің әулетінің қолындағы уәлаятқа ие болды. Түрк пен шағатайдан әр жерде қалғандары, бірі өз ықтиярымен, бірі мәжбүрлікпен Өзбекке қосылды»), – деп жазады.

Екіншіден, «Бабырнамада» *түрк* сөзі адамның қасиетін білдіреді. Мұндай қолданыстарда оның семантикасы «қарапайымдық» ұғымымен сабақтас болғанымен, сол қарапайымдықтың коннотациялық реңктері контекске қарай ерекшеленеді. Мәселен, Бабыр Сұлтан Ахмет мырзаны сипаттағанда: «Һеч немәрсә оқұған емес еді, амми еді. Баужуд кім шаһрда ұлғайып еді, түрк уа сада еді» [1, 18b] («Еш нәрсе оқымаған еді, сауатсыз еді. Қалада өсіп-өнгенімен, түрк әрі қарапайым еді»), – дейді. *Амми* (عامي) – араб сөзі. Негізгі мағынасы: «сауатсыз, оқымаған, білім алмаған; қарапайым халыққа тән» немесе «қараша халық өкілі». Парсы тіліндегі *сада* (ساده) сөзі «таза, қоспасыз», «қарапайым», «ашық», «шынайы» [9, 639], «ақкөңіл, сенгіш, аңғал», «күрделі емес; жұпыны, жасандылығы жоқ» мағыналарында қолданылады және «қарапайымдық» ұғымының семантикалық өрісіне жатады. Оны біржақты «аңқау» деп аудару бұрыс болар. Осы контексте *түрк* адамның қарапайым, жасандылықтан ада болмысын білдіретін сапалық сипат ретінде көрінеді.

Келесі мысалда да *түрк* сөзінен «аңқау» дегеннен гөрі «қарапайым, ерекше сән-салтанаты жоқ» деген мағыналық реңк байқалады: «Хұсраушаһ еді, Түркістанлығ Қыпчақдын дүр... Баужуд-и түрклүк мұхкам пайдакүнәндә еді. Нечүк кім пайда қылұр еді, йахшы һәм харж қылұр еді» [1, 29a] («Хұсраушах түркістандық қыпшақтан еді... Түрктігіне қарамастан, мал-дүние табуға өте қабілетті еді. Қалай жақсы тапса, солай жақсы жұмсайтын еді»). Мұнда Хұсраушахтың алдымен түркістандық қыпшақтан екені көрсетіліп, одан кейін түркілік тұлғасының қолданылуы этникалық және сапалық семалардың өзара қабаттасқанын аңғартады.

Түрк сөзінің адамның қасиетін білдіретін қызметі басқа тұлғаларға берілген мінездемелерден де байқалады: «Ахмад Бег түрк кіші еді, хайлы мәрдана у даулатхуаһ еді» [1, 94b] («Ахмет бек қарапайым кісі еді, өте батыл әрі мемлекетке адал еді»); «Йана Хайлы Бег еді... Мұсылман у намазгузар у түрк у садиқ кіші еді» [1, 164b] («Тағы бірі – Хайлы бек еді... Мұсылман, намаз оқитын, қарапайым әрі адал кісі еді»); «Йана Ислим Барлас еді. Түрк кіші еді» [1, 173b] («Тағы бірі – Ислим Барлас еді. Қарапайым кісі еді»); «Йана Тәңірберді Саманчы еді. Түрк у мәрдана уа қылычлығ бег еді» [1, 175b] («Тағы бірі – Тәңірберді Саманшы еді. Қарапайым, батыл әрі қылышкер бек еді»); «Йана Әмір Омар Бег еді. Соңралар Бадиғуззаман мырза қашыда болұр еді. Мәрдана уа түрк уа йахшы кіші еді» [1, 175b] («Тағы бірі – Әмір Омар бек еді. Кейін Бадиғуззаман мырзаның қасында болды. Батыл, қарапайым әрі жақсы кісі еді»). Бұл мысалдарда *түрк* сөзі *мәрдана* («батыл, ержүрек»), *садиқ* («адал, шынайы»), *йахшы* («жақсы») тәрізді адамның жағымды қасиетін білдіретін сөздермен бір қатарда қолданылған, сондықтан оның бұл жерлердегі қызметі этнонимдік қолданыстан өзгеше. Осы тұрғыда *түрк* сөзінің қолданысы «Бабырнамадағы» *қазақ* сөзінің кейбір сапалық қолданыстарымен де салыстыруға келеді. Мысалы: «Толұн Хожа атлығ Барынның мәрдана у сарамад у қазақ йігітләрідін еді» [1, 52a] («Толын Қожа атты Барынның батыл, озық әрі ержүрек жігіттерінің бірі еді»); «Ғажаб мәрдана уа қазақ йігіт еді» [1, 52a] («Ғажап батыл әрі ержүрек жігіт еді»). Осылайша, *түрк* пен *қазақ* атауларының кейбір қолданыстарында этнонимдік мағынадан адамның болмысын сипаттайтын сапалық мәнге ауысу байқалады. *Түрк* лексемасының мұндай қолданыстары «қарапайымдық, жасандылықтан ада» тәрізді семалармен сабақтасса, *қазақ* сөзі «батылдық», «ержүректік» сипаттарымен ұштасады. Тарихи лексикография мен кейінгі зерттеулерде мұндай атаулардың жағымсыз реңк үстейтін жекелеген қолданыстары іріктеліп алынып, олардың сөздіктерде негізгі мағыналардың бірі ретінде орнығуы мәселе болып отыр. Соның салдарынан *түрк, қазақ* тәрізді атаулардың тарихи мәтіндердегі жағымды және бейтарап семалары ескерусіз қалып, олардың мағыналық табиғаты біржақты түсіндіріліп келеді. Тіпті «Бабырнаманы» ағылшын тіліне аударушылардың бірі У. Эрскин еңбектің кіріспесінде моғол және түркі тайпаларын «салыстырмалы түрде өркениетті халықтарға» (nations of comparative civilization) қарағанда «өркениетсіз тайпалар» (uncivilized tribes) ретінде сипаттап, олардың мәдени тұрғыдан «тарихтың алғашқы кезеңіндегіден көп өзгере қоймағанын» жазады [10, XLIII-XLIV]. Жекелеген жағымсыз контекстерді тұтас лексеманың негізгі семантикалық сипаты ретінде орнықтыру бұл атаулардың тарихи семантикасын бұрмалайды.

Осы тұста Бабырдың *түрк* және жалпы көшпелі қауымдарға көзқарасына қатысты қалыптасқан пікірлерге де тоқталған жөн. Кейбір зерттеулерде (мысалы, С. Дэйл) Бабыр отырықшы жұртты жоғары бағалап, далалық-көшпелі ортаны төмен санаған деген тұжырым айтылады. Алайда Бабырдың өз сөзі мұндай біржақты пікірді растамайды. Бабырдың саяси күрес пен *қазақлық* кезеңдеріндегі айналасында арғын, қыпшақ, дулат, барын және басқа да тайпалардан шыққан бектер мен жауынгерлер болды. Олардың едәуір бөлігі көшпелі әскери орта өкілдері еді. Бабыр қиын кезеңде өзімен бірге болған серіктерінің адалдығын бірнеше рет атап, олардың еңбегін бағалайды. Мәселен, «Аксар қазақлықларда уа фитратларда менің білән білә еділәр» [1, 11a] («Көбінесе қазақлық пен аласапыран кездерде менімен бірге еді»), – деп жазады. Осы мәндегі тіркестер шығармада бірнеше рет кездеседі: «Менің білә қазақлықларда бар еді» [1, 15a] («Менімен бірге қазақлықта болған еді»); «Менің білә қазақлықларда уа мехнатларда болған кішілер білә йаман мааш қыла кірішті» [1, 74b] («Менімен бірге қазақлықта және мехнаттарда болған кісілерге жаман қарай бастады»). Оларға деген көзқарасы мүлік мәселесінен де көрінеді. Бабыр «бізің білә қазақлықларда уа мехнатларда болған жамағатның» мал-мүлкін өздеріне қайтару жөнінде пәрмен беруді ұсынады [1, 64a]. Билікке қайта қол жеткізгеннен кейін де бұрынғы серіктерін ұмытпайды: «Өзүм біле қазақлықларда білә болып келген бегләргә уа йігітләргә бағзысыға кент уа түйүл дек берілді» [1, 144a-144b] («Менімен бірге қазақлықта болған бектер мен жігіттердің кейбіріне кент пен жер үлестері берілді»). Ал мұндай өмірдің ауырлығын «Ошбу қыш сипаһилардың бағзысы бізің білә қазақлықларда йүрүй алмай, Әндіжанға бармаққа рұхсат тіладиләр» [1, 97b] («Осы қыста әскерилердің кейбірі бізбен бірге қазақлықта жүре алмай, Әндіжанға қайтуға рұқсат тіледі»), – деген жолдар да аңғартады. Бұл деректер қазақлықтың Бабыр үшін жай ғана «қаңғыбастық» емес, биліктен айырылған кезеңдегі әскери-саяси күрес пен қиын тұрмысты білдіргенін көрсетеді. Сондықтан Бабыр көшпелі немесе далалық орта өкілдерін отырықшы халықтан төмен қойып, оларды жақтырмаған деген тұжырыммен келісу қиын. Керісінше, саяси өмірінің ең ауыр кезеңдерінде оның негізгі тірегінің елеулі бөлігін осы әскери-далалық ортадан шыққан серіктері құрады.Бабыр оларды *мәрдана, қазақ* «батыл, ержүрек», *садиқ* «адал», *йахшы* «жақсы» тәрізді сипаттармен бағалайды, қиыншылықты бірге өткергендерін қайта-қайта еске алады, олардың мүлкін қорғауға және билікке келгеннен кейін қызметін өтеуге ұмтылады. Сондықтан жекелеген сөздерге берілген жағымсыз аудармалар негізінде Бабырдың тұтас көшпелі ортаға теріс көзқараста болғаны туралы қорытынды жасау қате. Бабырдың түркілерді қалай бағалағанын, өзін де қалай танығанын Үндістан жорығы кезіндегі бір дерегі айқын көрсетеді. Байанадағы Низам ханға Қаландар Пияданы елші етіп жіберген Бабыр қарсыласына ескерту ретінде суырыпсалма өлең шығарады: «Байанаға Қаландар Пияданы йіберіп, Низам Ханға уәде у уағид фармандары йіберілді. Бұ ғына қитъаны бадиһада айтып, бітіп йіберілді:

Ба түрк ситеза макун, әй мир-и Байана,
чалаки у мәрданаги-и түрк аян аст.
Гар зуд наяйи у насихат накуни гуш,
анжа ки аян аст, чи хажат би-баян аст?» [1, 297b-298a]

(«Байанаға Қаландар Пияданы жіберіп, Низам ханға уәде мен ескерту пәрмендері жіберілді. Бұ ғана өлеңді суырыпсалма түрде шығарып, жазып жібердім:

«Түркпенен соғыспағын, уа, Байана әмірі,
Аян жұртқа түрк ерінің ептілігі, ерлігі.
Тез келмей, насихатқа құлақ аспай қалсаң сен,
Аян істі баяндаудың бар ма тағы керегі?»

Қорытынды

«Бабырнамадағы» *түрк* лексемасының бір ғана этнонимдік мағынамен шектелмейтіні анықталды. Оның семантикасы тарихи-әлеуметтік жағдайға, референттік ортасына және синтагмалық байланысына қарай өзгеріп отырады. Мәтінде *түрк* бір жағынан этникалық

және этносаяси қауымды білдірсе, екінші жағынан адамның болмысын, мінез-құлқын сипаттайтын сапалық мәнде жұмсалған.

Этнонимдік қолданыстарда *түрк* атауының референттік шегі қазіргі «түркі халықтары» ұғымымен толық сәйкес келмейді. Бабыр *түрк* атауын *моғол, чағатай* тәрізді атаулардан ажыратып қолданады. Алайда бұл қауымдардың бір-бірінен мүлде бөлек этникалық дүниелер болғанын білдірмейді. Керісінше, олардың едәуір бөлігі кейінгі тарихи үдерістер барысында өзара араласып, түркі тілдік және мәдени кеңістігіне кірігіп, қазіргі түркі халықтарының этникалық құрамынан орын алды.

Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі – *түрк* сөзінің антропосипаттамалық қызметінің анықталуы. *Түрк уа сада, түрк кіші, түрк у садиқ, түрк у мәрдана, мәрдана уа түрк уа йахшы кіші* тәрізді тіркестерде *түрк* этникалық атаудан адамның қасиетін білдіретін сапалық мәнге ауысқан. Мұндай контекстерде оның семантикасы қарапайымдық, жасандылықтан ада болу, шынайылық тәрізді ұғымдармен сабақтасады.

Бабырдың түркілерге қатысты көзқарасы да негізінен теріс болмаған. Саяси тұрақсыздық пен қазақлық кезеңдерінде өзімен бірге болған бектер мен жауынгерлердің адалдығын, батылдығын және қызметін жоғары бағалап, еңбегін өтеуге ұмтылған. Бұл тұрғыдан *түрк* пен *қазақ* атауларының семантикалық дамуында ұқсастық бар: екі лексема да белгілі контекстерде этнонимдік мәннен сапалық сипатқа ауысады. *Түрк* «қарапайым» семасымен сабақтасса, қазақ «батыл, ержүрек» ұғымдарымен ұштасады. Бұл ортағасырлық этнонимдердің халық атауымен шектелмей, белгілі бір әлеуметтік ортаға тән мінез бен адамдық қасиеттерді де білдіргенін аңғартады. Кейінгі лексикография мен зерттеулерде мұндай атаулардың жекелеген жағымсыз қолданыстары жалпыланып, олардың жағымды және бейтарап семалары ескерусіз қалған. Соның салдарынан *түрк, қазақ* тәрізді атаулардың тарихи семантикасы біржақты түсіндіріліп келді. «Бабырнама» деректері тарихи этнонимнің семантикасын оның барлық қолданысын тұтас қарастыру арқылы ғана айқындауға болатынын көрсетеді. Демек, *түрк* атауының тарихи мағынасы кейінгі түсініктер негізінде емес, өзі қолданылған дәуірдің тілдік және тарихи-мәдени контексінде анықталуы тиіс.

Әдебиеттер

1. The Bábar-Náma: fac-simile / edited by A.S. Beveridge. – Leiden: E. J. Brill, 1905. – 764 p.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсакских или киргиз-казачьих орд и степей. – Ч. 2: Исторические известия. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – 330 с.
3. Кенжалин Қ., Таңсықбай Ә., Еспекова Л. «Қазақ» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6, №4. – Б. 90-115. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115
4. Малов С.Е. Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1947. – Вып. 6. – С. 475-480.
5. Абдыкадырова С.Р. Функции этнонимов в произведении «Бабур-наме» // Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. №6. – С. 550-556.
6. Dale S.F. Babur: Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 258 p.
7. Dale S. F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 520 p.
8. Lee Joo-Yup. The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia // Central Asiatic Journal. – 2016. – Vol. 59, No. 1-2. – P. 101-132.
9. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Being, Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed. – New Delhi: Asian Educational Services, 1992. – 1539 p.

10. Babur Z.M. Memoirs of Zehīr-ed-Dīn Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan / written by himself in the Chaghatāi Tūrki ; translated by J. Leyden, W. Erskine ; annotated and revised by Sir L. King. – Vol. I. – London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1921. – CXI, – 324 p.

References

1. Beveridge A.S., ed. The Bábar-Náma: Fac-simile. – Leiden: E.J. Brill, 1905. – 764 p.
2. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisakskikh ili kirgiz-kazach'ikh ord i stepei. Ch. 2: Istoricheskie izvestiya [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kirghiz-Kazakh Hordes and Steppes. Part 2: Historical Information]. – St. Petersburg: Tipografiya Karla Kraiya, 1832. – 330 p. (In Russian)
3. Kenzhalin Q., Tangsyqbay A., Espekova L. «Qazaq» sozining «Babyrnamadagy» semantikasy [The Semantics of the Word «Kazakh» in the Baburnama]. Turkic Studies Journal. 2024;6(4):90-115. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115. (In Kazakh)
4. Malov S.E. Mir Alisher Navoi v istorii tyurkskikh literatur i yazykov Srednei i Tsentral'noi Azii [The World of Alisher Navoi in the History of Turkic Literatures and Languages of Middle and Central Asia]. Izvestiya Akademii nauk SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. 1947; 6: – P. 475-480. (In Russian)
5. Abdykadyrova S.R. Funktsii etnonimov v proizvedenii «Babur-name» [Functions of Ethnonyms in the Baburnama]. Byulleten' nauki i praktiki. 2021; 7(6), – P. 550-556. (In Russian)
6. Dale S.F. Babur: Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 258 p.
7. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 520 p.
8. Lee Joo-Yup. The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia. Central Asiatic Journal. 2016; 59 (1-2):101-132.
9. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed. – New Delhi: Asian Educational Services, 1992. – 1539 p.
10. Babur Z.M. Memoirs of Zehīr-ed-Dīn Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan / written by himself in the Chaghatāi Tūrki ; translated by J. Leyden, W. Erskine; annotated and revised by Sir L. King. – Vol. I. – London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1921. – CXI, – 324 p.

А.К. Тансыкбай
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,
020000, Республика Казахстан, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

СЕМАНТИКА СЛОВА «ТЮРК» В «БАБУРНАМЕ»

Аннотация. В статье исследуется семантика лексемы *түрк* в произведении Захир ад-Дина Мухаммада Бабура «Бабур-наме» (чаг. *Waqāyiʿ* – «События»), написанном в XVI веке на чагатайском (тюрки) языке.

Цель исследования – на основе данных оригинального текста проанализировать случаи употребления данной лексемы и определить её семантическую структуру, референциальный диапазон и коннотативные особенности. Основным источником послужило факсимиле Хайдарабадской рукописи «Бабур-наме». Контекстуально-семантический и сравнительный анализ показал, что название *түрк* употребляется не только в этнонимическом, но также в этнополитическом и качественно-характеризующем значениях. В этнонимических употреблениях его референциальный диапазон не полностью соответствует современному понятию «тюркские народы», поскольку оно используется отдельно от таких наименований, как *могол, чағатай* и *өзбек*. При характеристике человека *түрк* соотносится со значением «простой» и преимущественно сочетается со словами положительной или нейтральной семантики. Полученные данные свидетельствуют о том, что встречающееся в

более поздних лексикографических и научных трудах толкование слова *түрк* в значениях «простоватый», «некультурный», «наивный» и даже «подобный бродяге» не раскрывает его семантической природы в «Бабур-наме». По-видимому, подобные толкования возникли вследствие обобщения отдельных контекстуальных оттенков и игнорирования других семантических аспектов лексемы. Исследование показывает важность комплексного рассмотрения употреблений исторических этнонимов в контексте соответствующей эпохи и текста при реконструкции их семантики.

Ключевые слова: Бабурнаме, тюрк, этноним, казак, семантика, историческая лексикология.

A.K. Tangsykbay
Shoqan Ualikhanov Kokshetau University,
020000, Republic of Kazakhstan, Kokshetau, 76 Abay str.
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

THE SEMANTICS OF THE WORD «TURK» IN THE BABURNAMA

Abstract. This article examines the semantics of the lexeme *türk* in the *Baburnama* (Chagatai *Waqāyiʿ*, «Events»), written in Chagatai Turkic by Zahir al-Din Muhammad Babur in the sixteenth century. The study aims to analyse the occurrences of this lexeme on the basis of the original text and to determine its semantic structure, referential range, and connotative features. The facsimile of the Hyderabad manuscript of the *Baburnama* was used as the primary source. Contextual-semantic and comparative analyses demonstrate that *türk* is used not only as an ethnonym but also in ethnopolitical and qualitative senses. In its ethnonymic uses, its referential range does not fully correspond to the modern concept of «Turkic peoples», since it is employed separately from such designations as *moğol, čağatay*, and *özbek*. When used to describe a person, *türk* is associated with the meaning «simple» and predominantly occurs alongside words carrying positive or neutral connotations. These findings indicate that later lexicographical and scholarly interpretations of *türk* as «rustic», «uncultured», «naive», or even «vagabond-like» do not adequately reflect the semantic nature of the lexeme in the *Baburnama*. Such interpretations appear to have resulted from generalising individual contextual nuances while disregarding other semantic dimensions of the lexeme. The study highlights the importance of reconstructing the semantics of historical ethnonyms by considering the full range of their uses within the textual and historical context of the relevant period.

Keywords: Baburnama, turk, ethnonym, kazakh, semantics, historical lexicology.

Автор туралы мәлімет

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы – PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының лекторы, Қазақстан Республикасы, Көкшетау, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9929-1685.

Сведения об авторе

Тансыкбай Адилет Кыдырбекулы – PhD, лектор кафедры казахского языка и литературы Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, Кокшетау, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9929-1685.

Information about the author

Adilet Tangsykbay – PhD, Lecturer, Department of kazakh language and literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Republic of Kazakhstan, Kokshetau, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9929-1685.

Редакцияға енуі 20.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 26.08.2026
Жариялауға қабылданды 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-3
IRSTI: 16.21.41

S.Zh. Zhanzhigitov
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Z01C0T6, Republic of Kazakhstan, Astana, 11 Kazhymukan Str.
ORCID: 0000-0002-7814-1378
e-mail: syrymphd@gmail.com

ANALYSING WORD FORMS IN KAZAKH LEGAL VOCABULARY USING VECTOR MODELS

Abstract. Distributional similarity between word forms does not establish that a model distinguishes morphological form from grammatical function. This study investigates that distinction in Kazakh legal vocabulary, treating *Word2Vec* and *FastText* as analytical instruments. A corpus of 2,188 documents and 12,327,449 tokens supports a reference set of 200 pairs, eight morphological relations and 4,800 analogies. Retrieval, relation-vector coherence, cross-domain transfer and error diagnostics are combined with a new comparison of identical versus different surface allomorphs. FastText achieves higher overall exact retrieval than Word2Vec (35.21% versus 28.98%), but genitive and derivational results qualify any general superiority claim. Among 195 target pairs admitting both allomorph conditions, target-matched same-allomorph advantages average 5.61 and 2.32 percentage points, respectively. For accusative FastText analogies, an apparent unmatched advantage of 11.93 points becomes -0.68 after target matching, demonstrating lexical-composition confounding. The models preserve similar inter-relation geometry despite different local coherence and error profiles. The contribution is a linguistically constrained account of morphological regularity: shared spelling, lexical retrieval and grammatical interpretation must be evaluated separately. Findings concern one specialized corpus and a rule-based reference resource, not an exhaustive model of Kazakh grammar.

Keywords: legal vocabulary, morphology, vector analysis, word formation, distributional semantics, Word2Vec, FastText.

Introduction

Kazakh legal vocabulary poses a specific problem for distributional morphology: the same grammatical relation can have different surface exponents, while a formally recognizable suffix can participate in different lexical or grammatical functions. A successful prediction of an extended word form therefore need not demonstrate knowledge of its grammatical status. Conversely, a poor prediction need not establish irregularity in the language. It may reflect the composition of the reference set, competition among related forms, or the specialized contexts represented in a legal corpus. The present study separates these possibilities rather than treating analogy accuracy as a direct measure of morphological competence.

Kazakh and related Kypchak languages have been addressed through explicitly morphological resources, including the finite-state transducers of Washington, Salimzyanov and Tyers [1]. Such resources motivate keeping the identity of a morphological relation distinct from the spelling of its realization. In Kazakh philological scholarship, Samekbayeva's discussion of Shaiakhmetuly's legacy highlights the boundary between word formation and inflection and the multifunctionality of affixes [2]. These distinctions matter when a computational category receives a grammatical name: a list of words ending alike is not automatically a homogeneous class of adjectives, case forms or derivatives.

Register adds a second constraint. Mamyrbek's account of historical Kazakh official-business language describes differentiated administrative genres and recurrent formal expression [3]. It provides a historical context for examining specialized distributions, but does not establish the causes of particular frequencies in a contemporary corpus. Mursalimov's analysis of agreement likewise foregrounds grammatical relations beyond isolated word shape [4]. Here, legal texts define the lexical environment; they do not license conclusions about syntactic agreement, legal interpretation or the complete morphology of general Kazakh.

Word-vector analogies offer a measurable way to compare relations across lexical items [5]. Word2Vec assigns representations to vocabulary items, whereas FastText shares information through character n-grams [6]. This contrast can reveal the contribution of repeated spelling

patterns. However, Linzen shows that analogy solutions also depend on candidate exclusion and lexical neighbourhoods [7], and Fournier and colleagues distinguish regularity of offsets from successful analogy retrieval [8]. Morpheme-aware modelling of Turkish and English [9] and morphology-specific evaluation of French embeddings [10] further caution against equating one aggregate embedding score with a linguistic explanation.

The theoretical framework has two connected components. *Form–function morphology* distinguishes an inflectional extension, a derivational relation and a contextual lexical use. *Distributional morphology* tests whether pairs assigned to those categories behave similarly in vector space. Their connection is operational: *written exponents* define the allomorph contrast; *target pairs* define lexical controls; *offset coherence* measures consistency within a designated relation; *concordances* test whether a grammatical label is justified by actual usage. Neither component substitutes for the other. A formal string rule is not semantic annotation, and a contextual interpretation does not validate a numerical model by itself.

The unresolved issue is therefore not whether subword information improves an overall score, but whether the apparent advantage reflects a relation that generalizes across surface variants or the particular lexical items entering each comparison. A balanced number of examples per relation does not balance allomorph frequencies. Comparing questions with identical and different suffix strings can consequently confound allomorph identity with target difficulty. Holding the target base and expected form constant offers a more informative, although still observational, diagnostic.

The aim is to explain the relation-specific distributional regularity of Kazakh legal word forms without collapsing orthographic, lexical and grammatical evidence. RQ1 asks how retrieval and offset coherence differ across six case relations, plurality and *-lIq* derivation. RQ2 asks whether identical-allomorph advantages persist when the target pair is held constant. RQ3 asks what cross-domain retrieval, concrete predictions and error locality reveal about the limits of grammatical interpretation. The contribution combines existing item-level model evidence with a target-matched allomorph analysis and source-localized interpretation of derivational ambiguity.

Materials and Methods

Materials, analytical units and linguistic categories

The material comprises a frozen Kazakh legal corpus, a morphological reference resource and archived predictions from two Skip-gram models. The corpus contains 2,188 documents, 873,953 training segments and 12,327,449 tokens. Its source registry identifies texts from the Adilet legal information system. The analyses use the stored 200-pair reference set, 4,800-item analogy file, 9,600 prediction rows, 300-dimensional relation vectors, transfer outputs and corrected statistical tables. No models were retrained. Source-document concordances provide supplementary qualitative evidence, rather than an additional frequency sample. Table 1 records the principal controls.

Table 1 – Corpus, model and evaluation controls

Resource / setting	Recorded value
Documents; training segments	2,188; 873,953
Corpus tokens; types	12,327,449; 101,901
Explicit vocabulary; evaluation forms	44,202; 337 (100% covered)
Architecture; dimensions	Skip-gram; 300
Window; min_count; negative samples	5; 5; 10
Epochs; training seed	10; 42
FastText character n-grams	3-6
Reference pairs; analogy questions	200; 4,800
Primary / sensitivity transfer questions	260 / 694

Corpus preparation retained word forms rather than lemmatizing away their endings. The preparation documentation records normalization of Latin *i* to Cyrillic *i*, removal of remaining mixed-script tokens and exclusion of metadata segments. The shared explicit vocabulary contains 44,202 types: 43.3774% of the corpus types but 99.1622% of token occurrences. All 337 distinct evaluation forms occur explicitly in both vocabularies. Consequently, the comparison does not

reward FastText for constructing representations of absent words; it concerns the representation of attested vocabulary items.

The reference pipeline reduced 19,248 candidate pairs to 7,830 high-stability candidates, a 400-pair review pool, 314 eligible pairs and finally 25 pairs per relation. Selection used concatenative form compatibility, morphophonological rules and paradigm support. The reference set was constructed by formal rules; the author reviewed all pairs and linguistic examples, including analyses and translations. No independent multi-annotator validation was performed. Its eight codes cover *PLURAL*, *GENITIVE*, *DATIVE*, *ACCUSATIVE*, *LOCATIVE*, *ABLATIVE*, *INSTRUMENTAL* and *RELATIONAL_ADJECTIVE*. The last is interpreted here as *-lIq* derivation, a cover notation for the recorded suffix family, because lexicalized and nominal formations prevent treating every pair as adjective formation.

The unit is an attested base extended-form pair, not necessarily a lemma inflection pair. A base may already be inflected, as in *мұлғалар → мұлғалармен* (*tūlğalar → tūlğalarmen*, «persons → with persons»). Combining each pair with the other 24 pairs in its relation gives 600 analogies per relation and 4,800 overall. In A:B::C:D, all four forms are distinct. The 2,400 reciprocal dyads exchange the source and target pairs, A:B::C:D and C:D::A:B; they do not reverse suffixation into suffix removal. This distinction prevents a claim of bidirectional morphological testing.

Retrieval, geometry and inferential scope

The archived retrieval procedure uses unit-normalized word vectors and the normalized query $v(B) - v(A) + v(C)$, ranked by cosine against the shared explicit vocabulary with A, B and C excluded. Top-1 measures exact expected-form retrieval; Top-5 and Top-10 retain wider candidate sets; mean reciprocal rank (MRR) averages $1/rank(D)$. These are lexical retrieval measures, not judgments of grammatical acceptability. The comparison follows the distinction between analogy behaviour and relation structure in [7, 8], without claiming to implement every diagnostic proposed there.

For geometry, each unit offset is the normalized difference between the target and source word vectors. Coherence is the mean cosine of distinct offsets within a relation. Leave-one-out classification assigns each offset to the most similar relation centroid after excluding that offset from its own centroid. The two models are compared through their internal eight-by-eight centroid-cosine matrices, using the 28 upper-triangle values rather than raw coordinates from separately learned spaces. Recalculation from saved unit offsets reproduces the reported coherence and classification counts.

Statistical inference is based on five archived paired comparisons: overall Top-1 and MRR over 200 target-pair units; transfer Top-1 and MRR over 44 target-domain–relation units; and coherence over eight relations. The stored procedure combines Holm-adjusted Wilcoxon tests, corrected sign-flip tests and 100,000-draw paired bootstrap intervals. Sign-flip enumeration is exact for the transfer Top-1 comparison with 15 nonzero differences and for eight coherence differences; larger comparisons use 100,000 Monte Carlo draws. Aggregation reduces question-level pseudoreplication, but shared source pairs and relations can leave residual dependence. Inference is conditional on these resources and single training instances, not on independently sampled models or all Kazakh lexemes.

Allomorph comparison and target-matched control

The allomorph analysis is an additional descriptive analysis of the archived predictions. Every reference extension preserves its base as an exact initial string. The appended substring is therefore extracted as $s = B[len(A):]$ and $t = D[len(C):]$. Within the same relation, $s = t$ defines the same-surface-allomorph condition; $s \neq t$ defines the cross-allomorph condition. This operationalization identifies written exponents, not underlying phonological representations or independently annotated morpheme boundaries. It does not test suppletion, stem alternation or all possible Kazakh allomorphs.

First, correct predictions and denominators are tabulated for both conditions. Second, for each fixed target pair C:D, mean cross-allomorph Top-1 accuracy is subtracted from mean same-allomorph accuracy. Each eligible target pair contributes one equally weighted difference. The target-matched estimate is the arithmetic mean of these differences; it holds target spelling, lexical

identity and corpus frequency constant. It does not match source frequency, source contexts or neighbourhood density and is not interpreted causally.

Unequal allomorph group sizes make this control necessary even in a complete pair-combination design. If an allomorph has *k* reference pairs within a relation of 25 pairs, each target using it has $k - 1$ same-allomorph sources and $25 - k$ cross-allomorph sources. Question-weighted averages consequently give different weights to different targets. In instrumental, the 19, five and one pairs yield $19 \times 18 + 5 \times 4 = 362$ same-allomorph questions. The target-matched analysis removes this particular weighting difference but deliberately leaves the original benchmark and model outputs unchanged.

The overall target-matched contrast weights all 195 eligible targets equally, rather than averaging eight relation estimates equally. Relation-specific contrasts retain their own denominators. Because exclusion depends on allomorph availability, the matched population is slightly narrower than the original benchmark; its estimate should not replace the 4,800-question model comparison.

Of 200 target pairs, 195 admit both conditions. Five are excluded from this contrast because their suffix occurs in only one reference pair: accusative *-ны* (*-ny*), genitive *-дің* (*-diñ*) and *-тің* (*-tiñ*), instrumental *-бен* (*-ben*), and dative *-ке* (*-ke*). With the identical pair unavailable as its own source, no same-allomorph question exists for those targets. The allomorph tabulations were calculated with Python 3.13.5, pandas 2.2.3 and NumPy 2.3.5, then checked by an independent loop over target pairs. No significance tests are claimed for these exploratory contrasts.

Transfer, errors and qualitative interpretation

Transfer uses a nine-domain legal sampling framework. Auditing retained 74 domain-anchor pairs; the primary design selects one anchor per available domain–relation cell and yields 260 questions across seven relations. Instrumental lacks sufficient domain coverage. The primary set is balanced by anchor selection, not by equal relation counts: ablative and locative have 12 questions each, accusative and dative 72 each, genitive 30, plural 42 and derivation 20. A 694-question set supplies sensitivity evidence. Transfer applies a source-pair offset to a base from another legal domain; it does not involve an unseen corpus or newly trained model.

Errors were classified into five string- and suffix-based diagnostic categories defined in the archived analysis. A shared initial string is treated as a prefix-family proxy, not an expert-confirmed morphological family. Close readings examine the expected form, actual highest-ranked competitor, segmentation and plausible function. They are selected to explain aggregate patterns and exceptions, not to estimate their prevalence. The Civil Code's archived Kazakh text supplies two localized checks on the nominal use of derivational forms: Articles 43(3) and 329(1) [11]. These examples neither recode the complete corpus nor establish a new part-of-speech distribution.

Examples retain Cyrillic spelling, followed by practical transliteration and an analytical English gloss. The transliteration distinguishes *қ/q*, *ғ/ğ*, *ң/ñ*, *ө/ö*, *ұ/ū*, *ү/ü*, *ш/ş*, *ж/j*, *ы/y* and *i/i*; *y* is rendered *u* and *ю yu*. It is a consistent reading aid, not a phonetic transcription or a claim about an official Latin alphabet. English glosses are analytical translations prepared for this study. The study analyzes public legal texts and stored model outputs without participant recruitment or experimental intervention.

Generative AI disclosure. ChatGPT (GPT-6 Astra Pro, OpenAI) supported language editing, translation, transliteration, example presentation and analytical drafting in the Introduction, Materials and Methods, Results and Discussion, Conclusion and abstracts, including code preparation for the additional allomorph tabulation. The corpus, model training and archived predictions predate this assistance. The author reviewed the linguistic examples and remains responsible for the manuscript.

Results and Discussion

Relation-specific regularity rather than uniform morphological success

FastText retrieves 1,690 of 4,800 expected forms at rank 1 (35.21%), compared with Word2Vec's 1,391 (28.98%). Top-5 accuracy is 62.15% versus 49.79%, Top-10 73.67% versus 55.96%, and MRR 0.4733 versus 0.3852. These totals show an advantage for subword

representations, but Table 2 demonstrates that the linguistic relation determines its direction and magnitude. Genitive is strong in both models and favours Word2Vec at Top-1; instrumental shows the largest FastText gain. The *-lIq* class is difficult for both and favours different models depending on the metric.

Table 2 – Retrieval by morphological relation: 600 questions per relation

Relation	**FT Top-1, %**	**W2V Top-1, %**	**Δ, pp**	**FT MRR**	**W2V MRR**	**Median rank FT / W2V**
ABLATIVE	9.6667	3.1667	+6.5000	0.2445	0.0875	7 / 105
ACCUSATIVE	63.6667	57.3333	+6.3333	0.7492	0.6866	1 / 1
DATIVE	38.0000	37.3333	+0.6667	0.5387	0.5553	2 / 2
GENITIVE	76.3333	81.5000	−5.1667	0.8306	0.8665	1 / 1
INSTRUMENTAL	37.3333	10.1667	+27.1667	0.5007	0.1995	3 / 27.5
LOCATIVE	14.6667	4.0000	+10.6667	0.2642	0.1139	9 / 75
PLURAL	40.0000	33.1667	+6.8333	0.5714	0.4910	2 / 2
-lIq derivation	2.0000	5.1667	−3.1667	0.0869	0.0811	29 / 545.5

The genitive example *тұлға* : *тұлғаның* :: *орган* : *органның* (*tūlğa : tūlğanyñ :: organ : organnyñ*; «person : person.GEN :: body : body.GEN") receives rank 1 from both models. The appended *-ның* (*-nyñ*) is identical, but this example alone cannot explain the whole category. Genitive includes six recorded allomorphs, and Word2Vec remains stronger in overall exact retrieval even though FastText has more coherent genitive offsets. Formal consistency and lexical accessibility are therefore distinct findings, not interchangeable definitions of grammatical regularity.

In *тұлғалар* : *тұлғалармен* :: *баптар* : *баптармен* (*tūlğalar : tūlğalarmen :: baptar : baptarmen*; «persons : with persons :: articles : with articles"), the operation adds instrumental *-мен* (*-men*) to plural bases. FastText retrieves *баптармен* first; Word2Vec ranks it 4,422 and instead predicts *бөліктері* (*bölikteri*, «its/their parts"). The competitor is a plausible legal noun form, yet it does not preserve either the intended lexical base or instrumental extension. The result illustrates how contextual association can compete with the specified morphological relation.

A similar contrast occurs in *қызмет* : *қызметтен* :: *бюджет* : *бюджеттен* (*qyzmet : qyzmetten :: byudjet : byudjetten*; «service : from service :: budget : from the budget"). FastText gives rank 1, whereas Word2Vec gives rank 2,610 and selects *қаражатының* (*qarajatynyñ*, «of its/their funds"). The budget–funds association makes the error lexically interpretable, but the expected ablative is displaced by a genitive-possessive form. This is evidence about the competition observed in these vectors, not proof that legal semantics caused the error.

Plurality demonstrates successful transfer across distinct allomorphs: *тұлға* : *тұлғалар* :: *орган* : *органдар* (*tūlğa : tūlğalar :: organ : organdar*; «person : persons :: body : bodies») maps *-лар* (*-lar*) to *-дар* (*-dar*). FastText retrieves the plural first; Word2Vec ranks it third and predicts *уәкілетті* (*uäkiletti*, «authorized»). Dative *тұлға* : *тұлғаға* :: *орган* : *органға* (*tūlğa : tūlğağa :: organ : organğa*; «person : to a person :: body : to a body") is solved by both models. These cases show why a relation-specific account must accommodate both allomorphic generalization and strong lexical competitors.

Allomorph identity and lexical-composition confounding

The reference set balances relations but not written exponents. Instrumental contains 19 *-мен* (*-men*), five *-пен* (*-pen*) and one *-бен* (*-ben*) pairs; dative contains 17 *-ға* (*-ğa*), five *-ге* (*-ge*), two *-қа* (*-qa*) and one *-ке* (*-ke*) pairs. Allomorph inventories are also incomplete: the ablative sample contains no *-тан* (*-tan*). These imbalances are properties of the selected reference resource, not estimates of Kazakh suffix frequencies. They directly affect which source and target lexemes appear in the two comparison conditions.

Across 1,476 same-allomorph questions, FastText solves 632 (42.82%) and Word2Vec 450 (30.49%). Across 3,324 cross-allomorph questions, the corresponding counts are 1,058 (31.83%) and 941 (28.31%). The unmatched differences are therefore 10.99 and 2.18 percentage points. However, those conditions contain different mixtures of target lexemes. Table 3 distinguishes the

raw question-level pattern from the target-matched contrast rather than attributing the complete raw difference to suffix identity.

Table 3 – Surface-allomorph conditions and target-matched Top-1 contrasts

Relation	**Questions same / cross**	**FT % same / cross**	**W2V % same / cross**	**Matched targets**	**Matched Δ FT, pp**	**Matched Δ W2V, pp**
ABLATIVE	110 / 490	22.73 / 6.73	3.64 / 3.06	25	+13.35	+0.11
ACCUSATIVE	182 / 418	71.98 / 60.05	61.54 / 55.50	24	-0.68	+0.02
DATIVE	294 / 306	41.50 / 34.64	42.52 / 32.35	24	+4.51	+7.01
GENITIVE	154 / 446	77.27 / 76.01	81.82 / 81.39	23	+0.57	+4.91
INSTRUMENTAL	362 / 238	42.54 / 29.41	10.77 / 9.24	24	+7.82	+1.09
LOCATIVE	172 / 428	20.35 / 12.38	3.49 / 4.21	25	+4.14	-0.17
PLURAL	86 / 514	47.67 / 38.72	36.05 / 32.68	25	+12.27	+4.10
-lIq derivation	116 / 484	4.31 / 1.45	6.03 / 4.96	25	+2.30	+1.71

Equal weighting of the 195 eligible target pairs reduces the FastText same-allomorph advantage to 5.61 percentage points; Word2Vec's estimate is 2.32 points. The clearest change concerns accusative. Its raw FastText accuracies are 71.98% for identical suffix strings and 60.05% for different strings, a difference of 11.93 points. When each of the 24 eligible target pairs is compared with itself across source conditions, the average difference becomes −0.68 points. The aggregate contrast thus cannot support an accusative-specific claim that matching the allomorph improves retrieval.

The retained contrasts are heterogeneous. Target-matched FastText differences reach 13.35 points for ablative and 12.27 for plural, but only 0.57 for genitive. Dative favours same-allomorph sources more strongly in Word2Vec (7.01 points) than in FastText (4.51). This does not refute the usefulness of subword information; it identifies where its apparent effect survives a basic lexical control and where it does not. The control extends the warning in [7] from analogy neighbourhoods to the composition of morphological reference pairs. It is also consistent with [10]: an evaluation must operationalize the morphological property it claims to measure.

The comparison still does not isolate phonological knowledge. Identical written suffixes share character sequences with the model's subword units, while source lexemes in the two conditions can differ systematically in frequency and context. The persistent ablative and plural contrasts are consequently associations requiring further controlled explanation. The accusative reversal is a methodological result about aggregation, not a causal claim that different allomorphs are intrinsically easier. This qualification is essential when corpus evidence is used to interpret linguistic categories.

Word formation, ambiguity and the limits of a category label

The derivational analogy *тауар* : *тауарлық* :: *шекара* : *шекаралық* (*tauar : tauarlyq :: şekara : şekaralyq*; «goods : goods-related :: border : border-related") is solved by Word2Vec at rank 1. FastText ranks *шекаралық* eighth and instead selects *шекараның* (*şekaranyñ*, «of the border»). Here, the base is preserved but the relation changes from derivation to genitive inflection. Greater orthographic locality is therefore not equivalent to selecting the appropriate grammatical operation. The example connects the computational error directly to the inflection–word-formation distinction emphasized in [2].

The original *RELATIONAL_ADJECTIVE* class also includes *орта* → *орталық* (*orta* → *ortalyq*, «middle → centre»), *өкіл* → *өкілдік* (*ökil* → *ökildik*, «representative → representation/representative office») and *кепіл* → *кепілдік* (*kepil* → *kepildik*, «pledge/guarantor → guarantee»). These forms can involve nominal or lexicalized meanings; their ending does not make all occurrences relational adjectives. Each target contributes 24 questions, none solved at Top-1 by either model. The examples expose heterogeneity within the existing class. Its original membership and scores are retained, keeping grammatical interpretation separate from retrieval measurement.

A source-localized check strengthens this interpretation. Article 43(3) of the Civil Code states: «*Филиалдар мен өкілдіктер заңды тұлғалар болып табылмайды*» (*Filialdar men ökildikter zañdy tūlğalar bolyp tabylmaydy*; «Branches and representative offices are not legal persons») [11]. The plural *өкілдіктер* (*ökildikter*) denotes institutional entities. Article 329(1) begins «*Кепілдік бойынша кепілдік беруші*» (*Kepildik boyynşa kepildik beruşi*; «Under a guarantee, the guarantor») [11]. In that construction, *кепілдік* supplies the nominal designation of a legal arrangement. These attestations establish available nominal uses, not the proportion of such uses in the training data.

For the three derivational targets just discussed, failure depth also varies substantially. Median expected ranks for *орталық* (*ortalyq*) are 19,905 in FastText and 26,039.5 in Word2Vec; for *өкілдік* (*ökildik*), 83.5 and 1,301.5; for *кепілдік* (*kepildik*), 223.5 and 4,741.5. The observations support different levels of retrieval difficulty within the same suffix family. They do not establish that lexicalization alone explains the differences, because contextual distributions and the availability of competing forms have not been independently controlled. Treating the entire class as one grammatical operation would hide this distinction.

The implication is a distinction between a form-based benchmark and a function-based grammatical analysis. The benchmark validly tests retrieval of designated *-lIq* extensions, but its label alone cannot support conclusions about adjective formation. Likewise, case-labelled homographic forms may require contextual disambiguation before every token receives that grammatical analysis. This is where philological interpretation contributes something that model ranking cannot provide: it identifies the lexical category and contextual function actually being claimed, rather than accepting an automated label as its own validation.

Local coherence, transfer and failure structure

FastText's mean within-relation offset cosine is 0.125475, versus 0.069838 for Word2Vec, and it is higher in all eight relations. Leave-one-out classification assigns 166/200 offsets correctly (83.0%), versus 139/200 (69.5%). Yet the 28 inter-centroid similarities correlate strongly across models: Pearson r = 0.901243 and Spearman ρ = 0.903667 (Figure 1). These findings distinguish tighter local form relations from the broader arrangement of the selected classes. They do not show that a vector space reproduces a language-wide grammatical system, nor that the centroid structure is independent of the chosen vocabulary.

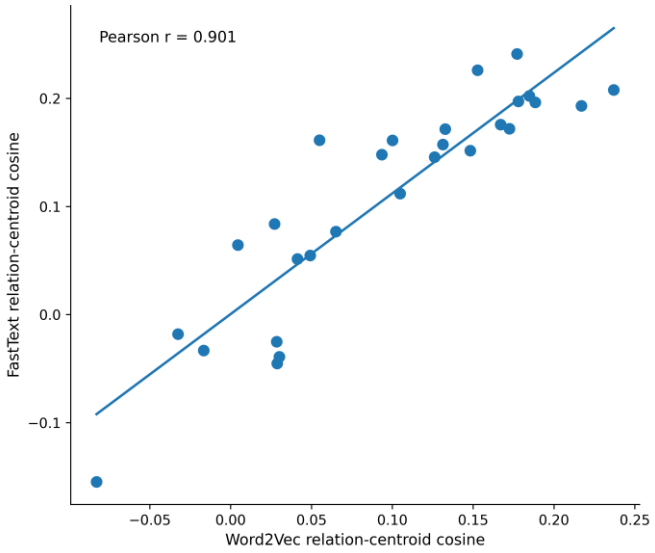

Figure 1 – Correspondence of within-model relation-centroid similarities

Note. Each point represents one of 28 pairs among eight benchmark relations. The display compares internal cosine values, not aligned coordinates.

Primary cross-domain transfer is harder: FastText retrieves 42/260 forms (16.15%) and Word2Vec 20/260 (7.69%), with MRR 0.3041 and 0.1963. In the 694-question sensitivity set, Top-1 is 22.05% versus 10.23%. The direction persists, but neither set supports uniformly

successful transfer. In particular, both models have zero primary locative Top-1 accuracy, and plural Top-1 favours Word2Vec. The shared corpus and uneven domain–relation coverage also mean that this is lexical transfer within a legal register, not generalization to a new register.

In *жауапкершілік* : *жауапкершіліктен* :: *мүлік* : *мүліктен* (*jauapkerşilik : jauapkerşilikten :: mülik : mülikten*; «liability : from liability :: property : from property"), FastText ranks the answer first and Word2Vec third. In *шағым* : *шағымды* :: *үкімет* : *үкіметті* (*şağym : şağymdy :: ükimet : ükimetti*; «appeal : appeal.ACC :: government : government.ACC»), ranks are 1 and 116. The second example transfers an accusative relation from a procedural term to a state-domain term while changing *-ды* (*-dy*) to *-ті* (*-ti*). It shows that cross-allomorph success is possible, not that the models resolve these nouns' functions in complete sentences.

Table 4 presents the five principal statistical comparisons. The overall Top-1 difference remains 0.062292 after target-pair aggregation. Primary transfer has a question-weighted difference of 0.084615, but an equally weighted 44-unit difference of 0.097348. These are different estimands, not inconsistent results. All reported intervals exclude zero; nevertheless, their conditional support should not be expanded into an architecture-wide causal claim. The corrected permutation columns, rather than superseded values elsewhere in the archive, supply the reported *p*-values.

Table 4 – Paired statistical evidence from the archived corrected analysis

Test / metric	**Unit; n**	**FT − W2V**	**Bootstrap 95% CI**	**Wilcoxon Holm p**	**Permutation Holm p**	**Rank-biserial**
T1: Top-1	Target pair; 200	+0.062292	[0.036667; 0.088125]	0.00003621	0.000120	0.4092
T2: MRR	Target pair; 200	+0.088123	[0.066868; 0.109694]	8.899×10^{-10}	0.000050	0.5245
T3: Transfer Top-1	Domain–relation; 44	+0.097348	[0.022159; 0.175379]	0.019124	0.032898	0.6417
T4: Transfer MRR	Domain–relation; 44	+0.114374	[0.055427; 0.177677]	0.000814	0.001560	0.6303
T5: Coherence	Relation; 8	+0.055637	[0.035761; 0.079820]	0.015625	0.015625	1.0000

Rank tails clarify the practical scale of failure. Expected-answer ranks exceed 1,000 in 96/4,800 FastText cases (2.00%) and 688/4,800 Word2Vec cases (14.33%). Median ranks are 3 and 6, but mean ranks are 169.22 and 1,552.88 because of the long tail. Within-relation frequency quartiles show FastText Top-1 advantages of 8.56, 8.94, 5.30 and 1.74 points from the lowest to the highest stratum. These are relative frequency strata, not evidence that all lower-quartile forms are rare. Frequency and morphological category cannot be treated as experimentally manipulated causes.

The paired outcome counts make the model comparison transparent. Both models answer 1,167 general questions correctly and miss 2,886; FastText alone succeeds on 523 and Word2Vec alone on 224. In primary transfer, the corresponding counts are 11, 209, 31 and nine. Thus, the differences do not mean that every FastText success replaces a Word2Vec failure or that the two systems err on disjoint vocabulary. Their large common failure set is especially important for linguistic interpretation: the comparison locates relative strengths within a difficult reference task rather than demonstrating reliable automatic morphological analysis.

The error denominator differs by model because their numbers of successful predictions differ. Among 3,110 FastText failures, 2,091 share the target's prefix-family proxy (67.23%); among 3,409 Word2Vec failures, 1,451 do so (42.56%). The corresponding transfer proportions are 128/218 (58.72%) and 64/240 (26.67%). Table 5 reports the distribution across all five diagnostic categories. A same-prefix prediction can still select a different case or derivative, as *шекараның* (*şekaranyñ*, «of the border») versus *шекаралық* (*şekaralyq*, «border-related») demonstrates. The proxy measures orthographic locality, not grammatical correctness or expert-confirmed stem identity.

Table 5 – Error distributions among incorrect Top-1 predictions, %

Context / model	Errors (n)	Prefix-family proxy	Expected suffix, wrong lexeme	Other relation suffix	Relation suffix, wrong lexeme	Unclassified lexical
General / FastText	3,110	67.2347	3.4727	3.5048	8.7138	17.0740
General / Word2Vec	3,409	42.5638	3.8721	16.1631	6.6882	30.7128
Transfer / FastText	218	58.7156	1.3761	6.4220	9.1743	24.3119
Transfer / Word2Vec	240	26.6667	1.6667	20.4167	7.9167	43.3333

Linguistic contribution and limitations

The findings connect two levels of analysis. Distributional measurements show which attested form relations are accessible to each representation; morphological interpretation determines what those relations mean linguistically. Character n-grams can strengthen local form associations [6], but they are not identical to morphemes [9]. Coherence and retrieval can diverge, as expected from the distinction made in [8]. The present additional contribution is that even an explicitly morphological same-allomorph comparison can be misleading when its target lexemes are not matched.

Recent Kazakh philological studies help distinguish the grammatical and register-specific implications of these findings. Samekbayeva's account of multifunctional affixes [2] informs the reinterpretation of the mixed derivational class. Mamyrbek's register perspective [3] supports treating legal vocabulary as situated material rather than as an unqualified sample of the language. Mursalimov's attention to grammatical relations [4] marks the boundary of the evidence: suffix retrieval does not establish agreement, government or sentence-level function. No historical continuity or syntactic mechanism is inferred directly from the model scores.

Several limits remain. One corpus and one training instance per architecture do not separate architecture effects from training variability. The rule-based reference set is small, concatenative and uneven in allomorph coverage; author review does not constitute independent multi-annotator validation. Target matching controls target identity but not source distributions. Archived vectors permit checking geometry, whereas absent model binaries prevent rerunning vocabulary-wide retrieval from scratch. The original environment versions and all statistical seeds are not fully documented. Shared lexical material limits inferential independence, and no external-register or downstream evaluation was conducted.

Practical use should therefore be diagnostic. For corpus lexicography, ranked competitors can identify forms that need concordance inspection and contextual disambiguation. For morphological resource design, the results motivate recording inflectional layers, derivational meaning and allomorph coverage separately, with expert review of ambiguous pairs. Such applications follow from the observed evidence; improved legal search, teaching effectiveness or automatic grammatical correction have not been tested. A larger context-annotated resource, matched source conditions and repeated model training would be necessary to evaluate those extensions.

Conclusion

The study used distributional retrieval, offset geometry, target-matched allomorph comparisons and close analysis of Kazakh legal forms to distinguish morphological regularity from orthographic similarity. RQ1 is answered by a heterogeneous relation profile: FastText improves aggregate retrieval and local coherence, while genitive and derivational exceptions prevent a universal model ranking. The similar centroid geometry does not erase these differences or establish a complete grammatical representation.

For RQ2, same-allomorph advantages persist on average after target matching, but their interpretation changes materially. Across 195 eligible targets, the FastText and Word2Vec contrasts are 5.61 and 2.32 percentage points. The accusative FastText contrast shifts from an unmatched +11.93 points to −0.68, showing why target composition must be controlled before an apparent allomorphic preference receives a linguistic explanation.

For RQ3, transfer examples and actual competitors show partial preservation of form relations alongside lexical and grammatical mismatches. The *-lIq* analysis demonstrates that a suffix-based category can contain nominal or lexicalized uses, while prefix-local errors can still select an unintended relation. The principal contribution is therefore an evidence hierarchy: written exponent, target lexeme, distributional relation and contextual grammatical function must be distinguished. The resulting diagnostics support more precise corpus and morphological-resource analysis, within the limitations of the available legal corpus and reference set.

Data availability

The reference pairs, item-level predictions, relation vectors and statistical tables are deposited in Zenodo (https://doi.org/10.5281/zenodo.21409221). The additional allomorph comparisons are derived from these archived materials using the procedure described above. Original legal documents are identified by the Adilet source registry. Trained model binaries are not included in the archived analytical package.

Funding: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Grant No. AP25793567, «Pedagogical model for the development of legal professionals' linguoconflictological competence (within the framework of the 'Listening State' concept)».

References

1. Washington J.N., Salimzyanov I., Tyers F.M. Finite-state morphological transducers for three Kypchak languages // Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14). – Reykjavik: ELRA, 2014. – P. 3378-3385. – URL: https://aclanthology.org/L14-1143/ (accessed: 13.09.2026).
2. Samekbayeva E.M. Q. Shaiahmetulynyn gylymi murasy: zamanaui til bilimindegi sabaqtastyq maselesi [The Scientific Legacy of K. Shayakhmetuly: The Issue of Continuity in Modern Linguistics] // Bulletin of Shakarim University. Philology Series. – 2026. – No. 2(6). – P. 16-26. – DOI: https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-2(6)-2. (in Kazakh)
3. Mamyrbek G.M. XVIII-XIX gasyrlardagy qazaq resmi-iskeri tilinin qalyptasuy men funktsionaldyq tarmaqtary [The Formation and Functional Varieties of the Kazakh Official-Business Language in the 18th-19th Centuries] // Bulletin of Shakarim University. Philology Series. – 2026. – No. 2(6). – P. 26-36. – DOI: https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-2(6)-3. (in Kazakh)
4. Mursalimov T.K. Qazaq tilindegi qiysu bailanysynyn grammatikalyq tabigaty [The Grammatical Nature of Agreement in the Kazakh Language] // Bulletin of Shakarim University. Philology Series. – 2026. – No. 1(5). – P. 53-61. – DOI: https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-1(5)-7. (in Kazakh)
5. Mikolov T., Yih W.-t., Zweig G. Linguistic regularities in continuous space word representations // Proceedings of the 2013 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies. – Atlanta: Association for Computational Linguistics, 2013. – P. 746-751. – URL: https://aclanthology.org/N13-1090/ (accessed: 13.09.2026).
6. Bojanowski P., Grave E., Joulin A., Mikolov T. Enriching word vectors with subword information // Transactions of the Association for Computational Linguistics. – 2017. – Vol. 5. – P. 135-146. – DOI: https://doi.org/10.1162/tacl_a_00051.
7. Linzen T. Issues in evaluating semantic spaces using word analogies // Proceedings of the 1st Workshop on Evaluating Vector-Space Representations for NLP. – Berlin: Association for Computational Linguistics, 2016. – P. 13-18. – DOI: https://doi.org/10.18653/v1/W16-2503.
8. Fournier L., Dupoux E., Dunbar E. Analogies minus analogy test: measuring regularities in word embeddings // Proceedings of the 24th Conference on Computational Natural Language Learning. – Online: Association for Computational Linguistics, 2020. – P. 365-375. – DOI: https://doi.org/10.18653/v1/2020.conll-1.29.

9. Üstün A., Kurfalı M., Can B. Characters or morphemes: How to represent words? // Proceedings of the Third Workshop on Representation Learning for NLP. – Melbourne: Association for Computational Linguistics, 2018. – P. 144-153. – DOI: https://doi.org/10.18653/v1/W18-3019.
10. Mickus T., Copot M. Stranger than paradigms: Word embedding benchmarks don't align with morphology // Proceedings of the Society for Computation in Linguistics 2024. – Irvine, 2024. – P. 173-189. – URL: https://aclanthology.org/2024.scil-1.17/ (accessed: 13.09.2026).
11. Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq kodeksi (Zhalpy bolim): 1994 zhylgy 27 zheltoqsandagy kodeks [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part): Code of 27 December 1994] [Electronic resource]. – Art. 43, para. 3; Art. 329, para. 1. – «Adilet» aqparattyq-quqyqtyq zhuiesi [«Adilet» Legal Information System]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (accessed: 13.09.2026). (in Kazakh)

С.Ж. Жанжигитов
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Z01C0T6, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 11
ORCID: 0000-0002-7814-1378
e-mail: syrymphd@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ СӨЗ ТҰЛҒАЛАРЫН ВЕКТОРЛЫҚ МОДЕЛЬДЕР АРҚЫЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Сөз тұлғаларының дистрибутивтік ұқсастығы модельдің морфологиялық тұлға мен грамматикалық қызметті ажыратынын өздігінен дәлелдемейді. Мақалада осы мәселе қазақ тілінің құқықтық лексикасы негізінде қарастырылып, *Word2Vec* пен *FastText* тілдік деректі талдау құралы ретінде пайдаланылады. Зерттеу материалы 2 188 құжат пен 12 327 449 токеннен тұратын корпусқа сүйенеді. Сегіз морфологиялық қатынас бойынша іріктелген 200 жұптан 4 800 аналогиялық тапсырма құрастырылған. Күтілетін сөз тұлғасын табу дәлдігі, қатынас векторларының үйлесімділігі, морфологиялық қатынастарды әртүрлі құқық салаларының лексикасына қолдану нәтижелері және қате жауаптар талданып, оларға бірдей және әртүрлі алломорфтарды нысаналы сөз жұбын өзгертпей салыстыру қосылды. FastText жалпы дәлдік бойынша Word2Vec-тен жоғары нәтиже көрсетті (35,21% және 28,98%). Алайда ілік септігі мен сөзжасамдық қатынастар бұл басымдықтың барлық санатқа бірдей таралмайтынын анықтады. Екі шартта да салыстыруға келетін 195 жұп бойынша бірдей алломорф қатысқан тапсырмалардағы орташа артықшылық 5,61 және 2,32 пайыздық тармақ болды. Табыс септігіне қатысты FastText нәтижесінде бастапқы 11,93 тармақтық айырма нысаналы жұптар сәйкестендірілгенде -0,68 тармаққа өзгерді. Демек, жиынтық көрсеткішке салыстырылатын сөздердің құрамы елеулі ықпал етеді. Жекелеген қатынастардың үйлесімділігі әркелкі болғанымен, екі модельде де санаттар арасындағы жалпы геометриялық құрылым ұқсас болды. Зерттеудің ғылыми мәні – жазылу ұқсастығын, сөз тұлғасын табуды және грамматикалық түсіндіруді дербес бағалау. Қорытындылар бір салалық корпус пен ережелер негізінде жасалған іріктеменің шегінде түсіндіріледі.

Тірек сөздер: құқықтық лексика, морфология, векторлық талдау, сөзжасам, дистрибутивтік семантика, Word2Vec, FastText.

С.Ж. Жанжигитов
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Z01C0T6, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 11
ORCID: 0000-0002-7814-1378
e-mail: syrymphd@gmail.com

АНАЛИЗ СЛОВОФОРМ КАЗАХСКОЙ ПРАВОВОЙ ЛЕКСИКИ С ПОМОЩЬЮ ВЕКТОРНЫХ МОДЕЛЕЙ

Аннотация. Дистрибутивное сходство словоформ само по себе не доказывает, что модель различает морфологическую форму и грамматическую функцию. В статье исследуется это разграничение на материале казахской правовой лексики; *Word2Vec* и *FastText* используются как инструменты лингвистического анализа. Корпус включает 2 188 документов и 12 327 449 токенов. На основе 200 пар, представляющих восемь морфологических отношений, сформированы 4 800 аналогий. Оценка точности поиска, согласованности векторов отношений, междоменного переноса и ошибок дополнена сравнением одинаковых и разных

поверхностных алломорфов при фиксированной целевой паре. Общая точность FastText выше, чем Word2Vec: 35,21% против 28,98%, однако результаты родительного падежа и словообразовательной категории ограничивают универсальность этого преимущества. Для 195 пар, допускающих оба условия сравнения, средняя разность в пользу одинакового алломорфа составляет соответственно 5,61 и 2,32 процентного пункта. В винительном падеже исходная разность FastText в 11,93 пункта после сопоставления одинаковых целевых пар меняется на -0,68 пункта, выявляя влияние лексического состава выборки. При различиях локальной согласованности модели сохраняют сходную геометрию отношений между категориями. Научный вклад заключается в раздельной оценке сходства написания, поиска словоформы и её грамматической интерпретации. Выводы ограничены одним специализированным корпусом и эталонной выборкой, построенной по формальным правилам.

Ключевые слова: правовая лексика, морфология, векторный анализ, словообразование, дистрибутивная семантика, Word2Vec, FastText.

Information about the author

Syrym Zhanzhigitov – PhD, Acting Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Автор туралы мәлімет

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Сведения об авторе

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, и.о. ассоциированного профессора кафедры казахского языкознания Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Received 14.07.2026
Accepted 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-4
ҒТАМР: 16.21.55

М.Е. Әділов
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Достық даңғылы, 13
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

МАҒЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Мағжан Жұмабаев шығармалары тілінің қазіргі қазақ әдеби тілінен ерекшеленетін фонетикалық, лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері тарихи-лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ақын қолданысындағы өзгеше тұлғаларды жүйелеп, олардың қайсысы көне түркілік қабатпен, XX ғасыр басындағы жазба тіл нормасымен, ауызекі және аймақтық қолданыстармен, сондай-ақ өлеңнің ырғақ-буын құрылымымен сабақтас екенін анықтау. Материал ретінде М.Жұмабаев шығармаларының 2013 жылғы бірінші томы, көне және қазіргі түркі тілдеріне қатысты сөздіктер мен тарихи-лингвистикалық еңбектер пайдаланылды. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, контекстік және компоненттік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт, ұсау тәрізді тұлғалардың бірқатары тарихи нұсқалармен сабақтас екені көрсетілді; адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе сияқты лексемалардың көнерген немесе тарихи семантикасы айқындалды. -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы тәрізді формалар мен кейбір қос сөздердің құрылымы да тарихи және поэтикалық қызметі тұрғысынан сипатталды. Зерттеу ақын тіліндегі өзгешеліктерді кездейсоқ ауытқу емес, әдеби тіл тарихының қабаттарын сақтаған поэтикалық жүйе ретінде бағаланады.

Тірек сөздер: Мағжан Жұмабаев, ақын тілі, тарихи лексика, фонетикалық вариант, көнерген сөз, түркі тілдері, морфологиялық форма.

Кіріспе

Көркем мәтін тілі белгілі бір дәуірдегі әдеби норманы ғана емес, одан бұрынғы тілдік қабаттарды, ауызекі қолданыстарды, аймақтық ерекшеліктерді және автордың жеке поэтикалық таңдауын қатар сақтайды. Сондықтан ақын тіліндегі қазіргі нормаға сәйкес келмейтін тұлғаларды бірден «қате» немесе «ерекше қолданыс» деп бағалау жеткіліксіз. Олардың бір бөлігі бұрынғы жазба дәстүрдің ізі, енді бір бөлігі түркі тілдеріне ортақ көне тұлға, кейбірі диалектілік не ауызекі вариант, ал жекелеген формалар өлеңнің буын саны мен ырғақ талабына байланысты таңдалуы мүмкін. Мағжан Жұмабаев шығармалары – осы құбылыстардың бірнешеуін бір арнада тоғыстырған көркем тіл үлгісі.

XX ғасырдың басындағы қазақ жазба тілі нормалану үдерісін бастан кешірген кезең еді. Осы тұста қаламгерлердің тілінде бұрыннан келе жатқан дәстүрлі тұлғалар жаңа әдеби нормаға енді қалыптасып келе жатқан нұсқалармен жарыса қолданылды. Әдеби тіл тарихын зерттеген Б. Әбілқасымов пен С. Исаев еңбектері мұндай жарыспалылықтың кездейсоқ емес, тарихи даму заңдылығынан туындайтынын көрсетеді [1]. Қ. Жұбанов қазақ тіліндегі көне тұлғалар мен мағыналық дамуларды сөз тарихымен сабақтастыра қарастырса [2], түркітанудағы салыстырмалы еңбектер фонетикалық және морфологиялық варианттардың кең тарихи аясын айқындайды [3].

Мағжан тілін талдауда Абай тілімен сабақтастық мәселесі де маңызды. Абай шығармалары қолжазбалары мен басылымдарындағы бірқатар көне және ауызекі варианттар кейінгі редакцияларда әдеби нормаға икемделгені көрсетілген [4]. Осындай текстологиялық жағдай Мағжан мәтіндеріне де сақтықпен қарауды қажет етеді: қазіргі басылымда кездесетін немесе керісінше жоғалған кейбір формалардың ақынның өз қолданысына қаншалықты дәл сәйкес келетінін қолжазба немесе алғашқы басылымдармен тексеру қажет. Мәселен, бұлыт тұлғасына қатысты буын санына сүйенген болжам қызықты болғанымен, оны түпкілікті тұжырым ретінде емес, текстологиялық тексеруді қажет ететін жорамал ретінде қарастырған жөн.

Зерттеудің мақсаты – Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы қазіргі әдеби тілден өзгеше тілдік бірліктерді фонетикалық, лексикалық-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлер бойынша жүйелеп, олардың тарихи негізін және көркем мәтіндегі қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін: 1) фонетикалық варианттардың көне түркілік және қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдері салыстырылады; 2) көнерген сөздер, историзмдер, аймақтық және мағыналық өзгеріске түскен бірліктер сараланады; 3) көне қосымшалар мен тұлғалардың қызметі сипатталады; 4) поэтикалық өлшемнің тілдік вариант таңдауға ықпалы ажыратылады. Мұндай жүйелеу ақын тілін тарихи әдеби тілдің фактісі ретінде бағалауға және жеке авторлық поэтика мен жалпыұлттық тіл тарихының арақатынасын нақтылауға жол ашады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалы ретінде М. Жұмабаев шығармаларының 2013 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан бірінші томы алынды [5]. Талдауға ақын поэзиясында қазіргі әдеби тілден өзгеше көрінетін сөздер, тұлғалар мен тіркестер іріктелді. Мысалдар бұрынғы нұсқадағыдай тұтас шумақтармен емес, талданып отырған құбылысты дәл көрсететін бір немесе екі жолмен ғана берілді. Бұл тәсіл көркем контексті жоғалтпай, мақала көлемін ғылыми талдауға бағыттайды.

Салыстыру базасын «Древнетюркский словарь», В.В. Радлов сөздігі, Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігі [6], қазақ тілінің түсіндірме, аймақтық және фразеологиялық сөздіктері құрайды [7]. Орта ғасырлық және көне түркі материалдарын түсіндіруде А.К. Боровков, G. Clauson, M. Erdal еңбектері пайдаланылды [8]. Түркі тілдерінің тарихи және типологиялық байланыстарын кеңірек бағалау үшін L. Johanson, É. Csató және L. Johanson еңбектері басшылыққа алынды [9]. Бұл дереккөздер белгілі бір тұлғаның тек қазақ тіліндегі кездейсоқ құбылыс емес, түркілік ареалда таралған тарихи вариант екенін салыстыра көрсетеді.

Зерттеуде төрт негізгі әдіс қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы тілдік бірліктің Мағжан мәтініндегі тұлғасы мен контекстік қызметі белгіленді. Салыстырмалы-тарихи әдіс оның көне жазба ескерткіштердегі және туыстас тілдердегі параллельдерін айқындауға жұмсалды. Контекстік талдау сөздің поэтикалық ортадағы мағынасын, экспрессивтік реңкін және буын-ырғақ жүйесімен байланысын анықтады. Компоненттік талдау семантикалық ауысуларды, әсіресе тұрмыс, аға, қарақ, төл сияқты қазіргі тілдегі мағынасы өзгерген сөздерді саралауға қолданылды.

Талдауда барлық ерекшелік бірдей дәрежеде «архаизм» деп танылған жоқ. Бірліктің көне екендігін анықтау үшін оның ерте жазбаларда немесе тарихи сөздіктерде тіркелуі, қазіргі әдеби тілде белсенділігінің төмендеуі және Мағжан мәтініндегі қызметі ескерілді. Диалектілік белгі тек аймақтық сөздіктердегі дерекке сүйеніп көрсетілді. Ал өлең өлшеміне байланысты формаларда поэтикалық уәж бөлек қарастырылды. Осындай саралау ақын тіліндегі тарихи қабат, ауызекі нұсқа, өңірлік ерекшелік және көркемдік мақсатты бір-бірімен араластырмай сипаттауға болады.

Нәтижелер және талқылау

Жиналған материал Мағжан тіліндегі өзгешеліктердің басым бөлігі төрт арнаға топтасатынын көрсетті: фонетикалық варианттар; көнерген, тарихи немесе семантикалық өзгеріске түскен лексика; көне морфологиялық тұлғалар; поэтикалық синтаксис пен тұрақталған тіркестердің өзгеше құрылымы. Бұл топтар бір-бірінен бөлек емес. Мәселен, фонетикалық вариант кейде сөздің көне тұлғасын сақтаса, кейде өлең өлшемін қамтамасыз етеді; көнерген лексема тарихи мағынамен бірге стильдік реңк те тудырады. Сондықтан нәтижелер тілдік деңгейлер бойынша берілгенімен, олардың поэтикалық қызметі тұтас қарастырылады. Материалды жүйелеу кезінде қазіргі әдеби норма негізгі салыстыру нүктесі ретінде ғана алынды. Ақын шығармасы XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі тілдік ахуалға тиесілі болғандықтан, бүгінгі қалыппен сәйкес келмейтін әр тұлғаны автоматты түрде архаизм деу ғылыми тұрғыдан дәл болмайды. Бірқатар нұсқалар сол кезеңде жарыса қолданылған; кейбірі ауызша поэзия мен жазба дәстүрге ортақ; ал бір бөлігі автордың стилистикалық таңдауы. Осы үш өлшемді ажырату нәтижені нақтылайды: тарихи дерек тілдік форманың төркінін көрсетсе, контекст оның көркемдік қызметін ашады, ал қазіргі норма сол форманың кейінгі тағдырын бағалауға болады. Сондықтан төмендегі талдау форманың «дұрыс/бұрыстығын» емес, оның дәуірлік мәртебесі мен мәтіндік қызметін анықтауға бағытталды.

Фонетикалық ерекшеліктер

Фонетикалық ерекшеліктердің бір бөлігі бүгінгі әдеби тілдегі сөздің бұрынғы дыбыстық қалпын сақтаумен байланысты. Соның айқын мысалы – ертеңді-кеш тіркесі. Ақын: «Сапырып сары қымыз ертеңді-кеш...» деп қолданады [5]. Қазіргі тілде ертелі-кеш нұсқасы белсенді болғанымен, ертең сөзінің «таң, таңертең» мағынасы мақал-мәтелдерде және фразеологиялық тіркестерде сақталған [10]. G. Clauson ерте/ертең негізінің бастапқы семантикасын таң мезгілімен байланыстырады [3]. Демек, ертеңді-кеш тұлғасын авторлық тосындық емес, көне мағынаның поэтикалық мәтінде сақталуы деп түсіндіруге болады.

Бұ сілтеу есімдігі де осындай тарихи варианттардың қатарына жатады: «Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта...» [5]. Көне түркі жазбаларында bu тұлғасы негізгі форма ретінде ұшырасады [6]. Қазіргі қазақ тілінде бұл нұсқасы әдеби нормаға айналғанымен, бұ формасы ауызекі және поэтикалық қолданыста сақталуы мүмкін. Түркі тілдерінің салыстырмалы материалдары да қысқа bu типінің кең тарағанын көрсетеді [9]. Осы себепті Мағжандағы бұ тұлғасы XX ғасыр басындағы жазба тілдің тарихи сабақтастығын танытады.

Тұмақ, ұжмақ, үзім тәрізді сөздерде көне тұлғаның сақталуы айқынырақ. Ақын «Шетке лақтыр, тұмақтай алып...»; «Сұрамаймын енді ұжмақ – жақсы жай!»; «Бейне бір бақшадағы үзім еді...» деп жазады [5]. Ұжмақ/учмақ нұсқасы көне түркі ескерткіштерінде тіркелген [6], ал жүзім сөзінің үзүм типі түркі тілдерінің едәуір бөлігінде тарихи және қазіргі форма ретінде белгілі [12]. Мағжан шығармаларында үзім тұлғасының жүйелі қолданылуы оның

жеке поэтикалық сөздігіне тән белгі ретінде бағалануы мүмкін. Бастапқы мәтінде көрсетілгендей, ақында жүзім нұсқасы кездеспей, үзім бірнеше рет жұмсалады; мұндай тұрақтылық кездейсоқ орфографиялық ауытқудан гөрі тілдік таңдауды аңғартады.

Шүйінші, тәңірі, нажағай, тайыз сияқты нұсқалар да қазіргі әдеби тілмен салыстырғанда дыбыстық айырмашылық танытады. «Көрінгеннен шүйінші / Сұрайтын жас баладай...»; «Бірақ білген, солай қылған Тәңірі ие...»; «Жарқ етіп өте шыққан нажағайдай...» тәрізді қысқа контекстер бұл формалардың ақын поэзиясында еркін қолданылғанын көрсетеді [7]. Шүйінші тұлғасы аймақтық сөздікте тіркелетін ауызекі варианттармен сабақтас [10]. Тәңірі формасы тарихи мәтіндердегі тәңрі/тәңірі тұлғаларымен, ал нажағай XX ғасыр басындағы өзге жазба қолданыстармен ұштасады. Мұндай қатарлар Мағжан тілінде жазба дәстүр мен ауызша поэтикалық норманың қатар тұрғанын көрсетеді.

Кірме сөздердің дыбыстық бейімделуі де ерекше қабат түзеді. Абырой сөзінің абұйыр нұсқасы «Абұйырсыз тас келін» жолында кездеседі [5]. Аймақтық сөздікте абұйыр, абырай, әбиір, әбүйір тәрізді варианттар берілген [12]. Зындан сөзінің зәндем, айла сөзінің хайла, ұстаз сөзінің ұстад тәрізді нұсқалары бастапқы мәтінде парсы-араб формаларымен салыстырылған. Мұнда біржақты «түпнұсқаға жақын» деген бағадан гөрі, XX ғасыр басындағы көпвариантты жазба тәжірибені ескеру маңызды. Себебі сол дәуірде кірме сөздердің орфографиялық және фонетикалық нормасы әлі толық тұрақтанбаған еді.

Етістік формаларынан ұсау, есіту және жөне- назар аудартады. Мағжан «Қоңызға ұсап...»; «Тыңдасаң, есітесің жаныңменен...» тәрізді нұсқаларды қолданады [5]. Ұсау мен есіту қазақтың ауызекі және бұрынғы жазба тілінде жиі кездескен, кейін ұқсау, есту формалары әдеби нормада орныққан. Ал жөнел- етістігінің жөне- болып ықшамдалуы өлең ырғағымен де байланысты болуы ықтимал. Бұл жерде тарихи вариант пен поэтикалық ықшамдауды бір деңгейде қарастырмай, әр қолданыстың контекстік уәжін ажырату қажет.

Бұлыт тұлғасына қатысты мәселе ерекше сақтықты талап етеді. Кейбір өлең жолдарында қазіргі басылымдағы бұлт сөзі буын санын кемітіп тұрғандықтан, бастапқы нұсқада бұлыт болуы мүмкін деген болжам ұсынылған. Түркі тілдерінің көпшілігінде bulut/bulıt тәрізді екі буынды формалар бар [13], Абай қолжазбаларында да көне варианттардың сақталғаны көрсетілген [4]. Дегенмен Мағжанның нақты қолжазбасы немесе ерте басылымы тексерілмейінше, бұл болжамды ақынның орныққан қолданысы деп бекітуге болмайды. Осы мысал тарихи-фонетикалық талдаудың текстологиямен міндетті түрде ұштасуы керектігін көрсетеді.

Лексика-семантикалық ерекшеліктер

Лексика-семантикалық ерекшеліктер ақын тілінің тарихи қабатын ең анық танытады. Бірқатар сөздер қазіргі әдеби тілде сирек немесе мүлде қолданылмайды, бірақ XX ғасыр басындағы мәтінде табиғи қызмет атқарады. Мысалы, там «үй, баспана» мағынасында: «Бос жүрсің баспанасыз, үйген тамсыз»; тума «туыс, ағайын» мағынасында: «Бұл «граф» өзіміздің анық тума»; күлік «жүйрік» мағынасында: «Құлдырап оқтай күлік елік қашқан» деп жұмсалады [5]. Мұндай бірліктерді бүгінгі оқырман көнерген немесе аймақтық деп қабылдауы мүмкін, алайда олардың ақын дәуіріндегі қолданыс өрісі кеңірек болған.

Адас сөзі қазіргі аттас мағынасына жақын көне қолданыста «Қарашығым, бүлдірген бөбек, адасым!» жолында кездеседі [5]. Құртқа сөзі «кәрі әйел, кемпір» деген тарихи мәнімен сабақтасып, «Құртқа дүние» тіркесінде дүниенің көнелігін бейнелейтін поэтикалық сипатқа ие болады. Б. Әбілқасымов XIX ғасыр мәтіндеріндегі құртқа сөзінің «кемпір» мағынасын көрсетеді [13]. Мағжан бұл семантиканы тура атау ретінде емес, метафоралық тіркес құрамында жаңғыртады; сондықтан көне лексика көркем образ жасаудың құралына айналған.

Ділдә, тамұқ, кешу, саяқ тәрізді сөздер де тарихи немесе пассив қабатқа жатады. «Бір сөзі мың ділдалық» қолданысында ділдә – көне ақша атауы; «Не тамұқтың уы бар!» жолында тамұқ – тозақ мағынасындағы көне діни атау; «Келіп ем, кешу бермеді» контексінде кешу – өткел; «Мендей саяқ серіңе» тіркесінде саяқ – елден бөлек, жалғыз жүрген адамды

сипаттайды [5]. Бұлардың бәрі қазіргі оқырманға қосымша түсіндірме қажет етуі мүмкін, бірақ шығармадағы тарихи-стильдік реңкті қоюландырады.

Мағжан тіліндегі историзмдер қоғамдық құрылым мен әскери мәдениетке қатысты сөздерден айқын көрінеді. Орда «ханның тұрақ еткен орны, билік орталығы», ноян «ақсүйек, жоғары дәрежелі ел ағасы», көбе «жауынгерлік сауыт» мағыналарында қолданылады: «Ертеде Абылайға орда болған ағаш»; «Жиылды өңшең ноян ығай-сығай»; «Жебесі көбе бұзып...» [5]. Бұл сөздер көркем мәтінде тарихи ортаны нақтылайды. Олар қазіргі әдеби тілде белсенді болмағанымен, тарихи шығарма мен ұлттық поэтикалық лексикада мәдени ақпараттың тасымалдаушысы ретінде маңызды.

Этномәдени мазмұндағы жай тасы тіркесі де осы қатарға қосылады. Ақын «Қорқыттың жүйрік жанын жай тасындай...» деп жазады [5]. Жай тасы/яда тасы түркі халықтарының көне нанымында табиғат құбылыстарын тудыруға қабілетті киелі зат ретінде сипатталады. Мұндай атаулардың поэзияда қолданылуы сөздің денотативтік мағынасынан гөрі мәдени жадыға сүйенген ассоциациялық өрісін күшейтеді. Сондықтан тарихи лексиканы талдауда сөздік мағынамен қатар оның мәтіндегі мәдени қызметін де ескеру керек.

Кірме және кітаби лексикадан шаһар, пұл, дәргаһ, мұтлақ, машық, махпуз сияқты бірліктер кездеседі. Мысалы, «Тәңірінің дәргаһынан қуылған»; «Молдалар жазған машықтай»; «Махпуздың тақтайына жазған жұмыс» жолдары ақынның шығыстық жазба дәстүрге тән сөздік қорды игергенін көрсетеді [5]. Бұл лексемалардың бір бөлігі діни-кітаби ұғымдарды береді, бір бөлігі кейін әдеби қолданыстан шеттеген. Оларды тек «араб-парсы сөзі» деп жіктеу жеткіліксіз; Мағжан мәтінінде олар символдық, мәдени және стильдік қызмет атқарады.

Семантикалық өзгеріс тұрғысынан тұрмыс, төл, қарақ, аға, мекеме сөздері назар аудартады. «Тұрмыс жүйесі» тіркесіндегі тұрмыс – тек үй ішінің тіршілігі емес, қоғамдық өмір мен әлеуметтік құрылыс ұғымын білдіреді. «Қазақтың қыршын төліне» жолында төл – «жас ұрпақ» мағынасында; «Қарақ керек. Арақ керек!» контексінде қарақ – сүйікті, аяулы адамға ауысқан поэтикалық атау ретінде түсіндіріледі. «Алты алаштың ағасы» тіркесінде аға – басшы, жетекші семасын иеленеді; мекеме сөзі де қазіргі жалпы «ұйым» мағынасынан тарлау, ресми-соттық орын мәнінде жұмсалған болуы мүмкін [5]. Бұл мысалдар лексеманың тарихи семантикасын қазіргі мағынамен тікелей теңестіруге болмайтынын көрсетеді.

Ақын поэзиясында әйел атауына қатысты да дәуірлік өзгеріс байқалады. Бұрынғы жазба тілде қатын сөзі жалпы әйел атауы ретінде белсенді болғанымен, Мағжан «Мынау ту кімнің туы? Әйел туы!» деп әйел сөзін жаңа қоғамдық дискурспен байланыстырып қолданады [5]. Мұнда жеке лексеманың ауысуы ғана емес, XX ғасыр басындағы қоғамдық-мәдени өзгерістің тілдегі ізі көрінеді. Осы тұрғыдан Мағжан лексикасы ескі мен жаңаның тоғысқан кезеңін көрсететін дереккөз ретінде құнды.

Морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктер

Морфологиялық ерекшеліктердің бір бөлігі көне немесе бұрын өнімдірек болған қосымшалардың сақталуынан көрінеді. Беклік тұлғасындағы -лік және мұңлық сөзіндегі -лық жалғаулары қазіргі үндестік пен вариант таңдау нормасынан өзгеше: «Байлықта ма, беклікте...»; «Болайық екі мұңдық біздер бірге» [5]. Мұндай формаларды көне түркілік бірвариантты модельдердің ізі ретінде қарастыруға болады, бірақ олардың нақты қолданысы поэтикалық дәстүр мен сол дәуірдің жазба нормасымен де байланысты. Сондықтан тарихи параллель форманың жалғыз себебі ретінде емес, оның шығу төркінін түсіндіретін фактор ретінде алынуы тиіс.

-ын/-ін тұлғасы жазын, қысын тәрізді сөздерде сақталған: «Шілде, жаз, қысын, күзін есіне алмас» [5]. С. Исаев мұндай формаларды көне дәуірден жеткен рудименттер қатарына жатқызып, бұрын, жазын, қысын, ақырын, жасырын сияқты сөздердің тарихи морфологиялық құрамын көрсетеді [15]. Мағжан қолданысында бұл тұлға жаңа грамматикалық форма тудырып тұрған жоқ; ол бұрыннан қалыптасқан лексикаланған құрылым ретінде қызмет етеді. Дегенмен өлең мәтінінде оның сақталуы тарихи тілдік қабатты айқын сездіреді.

-тұғын есімше формасы ақында сирек болса да кездеседі: «Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар...» [5]. Қазіргі әдеби тілдегі -тын/-тін тұлғасы тарихи тұрғыдан осы күрделі форманың ықшамдалуымен байланыстырылады [17]. Мағжанның -тұғынды жүйелі түрде емес, жекелеген жолдарда қолдануы оның XX ғасыр басында әлі де тірі вариант болғанын және өлеңнің буындық құрылымына бейімделе алатынын аңғартады. Осы сияқты -улі тұлғасының есімше мәнінде жұмсалуы «Әр дыбысқа енді құлақ түрулі, / Көз тігілді, қолда садақ құрулы» жолдарынан көрінеді [5]. Мұнда тұлға қалып-күйді білдіріп, суреттеу динамикасын күшейтеді.

Шылау жүйесінде дағы формасы қазіргі да/де-мен қатар қолданылады: «Мейірімді Ай, мені дағы жаныңа алшы» [5]. Дақы/тағы/дағы типтес формалардың тарихи даму жолы түркі тілдерінде кеңінен зерттелген [16]. Мағжан мәтінінде дағы бір жағынан көне жазба дәстүрмен сабақтасса, екінші жағынан өлең жолының буын санын толықтыратын поэтикалық құрал қызметін атқара алады. Сондықтан оның қолданылуын тек грамматикалық архаизм деп шектеу дұрыс емес.

Қос сөздер мен тұрақталған тіркестерде де өзгеше құрылымдар бар. Орамал-шаршы тіркесінде шаршы «орамал» мағынасында жұмсалады: «Орамал-шаршы бермесе...» [5]. Ұшан-дария қазіргі ұшан-теңіз моделіне жақын; жазы-қыс – қысы-жазының компоненттері ауысқан нұсқа; алай-түлей қазіргі алай-дүлей түрімен жарысады. Егі-шексіз тіркесіндегі егі сыңарының мағынасы айқын емес болғандықтан, оны бірден этимологиялық тұрғыдан түсіндіру емес, мәтіндік мағынасын «ұшы-қиырсыз, шексіз» деп белгілеу орынды. Мұндай мысалдар ақынның фразеологиялық қорында көне және авторлық варианттардың қатар кездесетінін байқатады.

Синтаксистік және сөз тәртібі ерекшеліктерінің бір бөлігі өлең құрылысына тәуелді. «Жылы былтыр бой жеткен» тіркесі қазіргі былтырғы жылы немесе былтыр қалыпты сөз тәртібінен өзгеше. Мұндағы инверсия буын мен ырғаққа, сондай-ақ поэтикалық екпінге қызмет етеді [5]. Есен бе? амандасу формуласы және есендесу етістігінің «қоштасу» мағынасында жұмсалуы да тарихи прагматикалық норманың өзгергенін көрсетеді: «Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп...» [5]. Бұл құбылыстарды синтаксис пен лексикалық семантиканың шекарасындағы тілдік өзгерістер ретінде қарастыруға болады.

Жалпы алғанда, морфологиялық және синтаксистік материал Мағжан тілінің тек сөздік құрамымен емес, грамматикалық құрылымымен де өткен дәуірлерді жалғастырып тұрғанын көрсетеді. Бірақ көне тұлғаның кездесуі ақынның тілді әдейі архаикаландыруын әрдайым білдірмейді. Бірқатар формалар сол кезеңдегі жазба тілдің қалыпты немесе жарыспалы нұсқалары болуы ықтимал. Зерттеудің маңызды нәтижесі де осында: ақын тілін қазіргі нормамен ғана салыстыру жеткіліксіз; оны өз дәуірінің әдеби нормасы, тарихи грамматика және поэтикалық жүйе тоғысында қарастыру қажет.

Қорытынды

Зерттеу Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы қазіргі әдеби тілден өзгеше бірліктердің едәуір бөлігі тарихи негізге ие екенін көрсетті. Салыстырмалы-тарихи, контекстік және компоненттік талдау нәтижесінде ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, ұсау, есіту сияқты фонетикалық және тұлғалық варианттардың көне жазба мұралармен, XX ғасыр басындағы тілдік тәжірибемен немесе туыстас түркі тілдеріндегі параллельдермен сабақтастығы айқындалды. Сонымен бірге кейбір нұсқалардың поэтикалық өлшемге тәуелді болуы мүмкін екені және мәтіндік деректі қолжазбамен тексеру қажеттігі көрсетілді.

Лексикалық деңгейде адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе, дәргаһ, махпуз тәрізді сөздер ақын шығармаларының тарихи-мәдени кеңістігін тереңдетеді. Тұрмыс, төл, қарақ, аға, мекеме сияқты сөздер семантикалық дамудың әр кезеңін танытады. Мұндай материал көркем мәтінді әдебиеттанулық тұрғыдан ғана емес, қазақ әдеби тілінің тарихи дереккөзі ретінде де пайдалануға болатынын дәлелдейді.

Морфологиялық және синтаксистік талдау -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы тұлғаларының, сондай-ақ бірқатар қос сөздер мен инверсиялық құрылымдардың тарихи және поэтикалық қызметін көрсетті. Бұл формалар қазіргі нормаға сәйкес келмеуі олардың «қате» екенін

білдірмейді; көп жағдайда олар дәуірлік жарыспалылықтың, бұрынғы грамматикалық модельдің немесе өлең құрылысының ізі болып қалады.

Тәжірибелік тұрғыдан зерттеу нәтижелері Мағжан шығармаларының ғылыми басылымын дайындауда, ақын тілі сөздігін жасауда, XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі мен тарихи лексикология курстарында пайдаланылуы мүмкін. Алдағы зерттеулерде қолжазба, алғашқы басылым және кейінгі академиялық басылым нұсқаларын жүйелі салыстыру, әр варианттың жиілігін корпустық әдіспен есептеу және Мағжан тілін Абай, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы тәрізді қаламгерлер тілімен қатар талдау қажет. Сонда авторлық ерекшелік пен дәуірге ортақ тілдік құбылыстардың ара-жігі дәлірек ашылады.

Әдебиеттер

1. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – 3-бас., өңд. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XLVIII, – 989 p.
4. Құрманбайұлы Ш. Абай тілінің ерекшеліктері / Ш. Құрманбайұлы, М. Әділов. – Алматы: Сардар, 2020. – 384 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалары. 1-т. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 1: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
7. Древнетюркский словарь / В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
8. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII–XIII вв. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 368 с.
9. The Turkic Languages / eds. L. Johanson, É.Á. Csató. – London; New York: Routledge, 1998. – 474 p.
10. Бабалар сөзі: жүз томдық. 65 т. – Астана: Фолиант, 2011. 414 б.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1. Ч. 1. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1893. – 968 стб.
12. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
13. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – XXII, – 1063 p.
14. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
15. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / құраст. Ғ. Әнес, Н.С. Исаева. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
16. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 575 p.
17. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
18. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

References

1. Zhubanov Q. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh Language]. – 3rd ed., rev. – Almaty: Atamura, 2010. – 608 p. (in Kazakh)
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XLVIII, 989 p. (in English)
3. Qurmanbaiuly Sh., Adilov M. Abai tilinin erekshelikteri [Peculiarities of Abai’s Language]. – Almaty: Sardar, 2020. – 384 p. (in Kazakh)
4. Zhumabaev M. Shygarmalary [Works]. Vol. 1. – Almaty: Zhazushy, 2013. – 376 p. (in Kazakh)

5. Sevortian E.V. Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov. T. 1: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnye [Etymological Dictionary of the Turkic Languages. Vol. 1: Common Turkic and Inter-Turkic Stems Beginning with Vowels]. – Moscow: Nauka, 1974. – 768 p. (in Russian)
6. Drevnetiurkskii slovar [Old Turkic Dictionary] / V.M. Nadeliaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. – Leningrad: Nauka, 1969. – 676 p. (in Russian)
7. Borovkov A. K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. [The Vocabulary of the Central Asian Tafsir of the Twelfth–Thirteenth Centuries]. – Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – 368 p. (in Russian)
8. The Turkic Languages / eds. L. Johanson, E.A. Csato. – London; New York: Routledge, 1998. – 474 p. (in English)
9. Babalar sozi: zhuz tomdyq [Words of the Ancestors: A One-Hundred-Volume Collection]. Vol. 65. – Astana: Foliant, 2011. – 414 p. (in Kazakh)
10. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskikh narechii. Vol. 1, Part 1 [An Attempt at a Dictionary of Turkic Dialects]. – Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1893. – 968 p. (in Russian)
11. Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh Language] / G. Qaliev, O. Naqysbekov, Sh. Sarybaev, A. Uderbaev. – Almaty: Arys, 2005. – 824 p. (in Kazakh)
12. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – XXII, 1063 p. (in English)
13. Abilqasymov B. XIX gasyrdyn ekinshi jartysyndagy qazaq adebi tili [The Kazakh Literary Language of the Second Half of the Nineteenth Century]. – Almaty: Gylym, 1982. – 224 p. (in Kazakh)
14. Isaev S. Qazaq til biliminin maseleleri [Issues in Kazakh Linguistics] / comp. by G. Anes, S. Isaev. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 p. (in Kazakh)
15. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 575 p. (in English)
16. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty: Arys, 2007. – 800 p. (in Kazakh)
17. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] / general ed. by T. Zhanuzakov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 p. (in Kazakh)

М.Е. Адилов
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
050010, Республика Казахстан, г. Алматы, проспект Достык, 13
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАГЖАНА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Аннотация. В статье рассматриваются фонетические, лексико-семантические, морфологические и синтаксические особенности языка произведений Магжана Жумабаева, отличающиеся от современной нормы казахского литературного языка. Цель исследования – систематизировать авторские языковые формы и определить их связь с древнетюркским пластом, письменной нормой начала XX века, разговорными и региональными вариантами, а также с ритмико-слоговой организацией стиха. Материалом послужил первый том произведений М. Жумабаева издания 2013 года, исторические и этимологические словари, труды по истории казахского и тюркских языков. Использованы описательный, сравнительно-исторический, контекстуальный и компонентный методы. Анализ показал, что формы ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт-, ұсау имеют исторические параллели в древнетюркских памятниках и современных тюркских языках. Выявлена архаическая или историческая семантика лексем адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе. Отдельно охарактеризованы формы -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы и ряд нестандартных сочетаний. Полученные результаты позволяют рассматривать языковую специфику поэта не как совокупность случайных отклонений, а как художественную систему, в которой сохраняются разные исторические слои казахского литературного языка.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, язык поэта, историческая лексика, фонетический вариант, архаизм, тюркские языки, морфологическая форма.

M.E. Adilov
Abai Kazakh National pedagogical university,
050010, Republic of Kazakhstan, Almaty, 13 Dostyk Avenue
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

HISTORICAL LINGUISTIC UNITS IN MAGZHAN'S WORKS: STRUCTURE AND SEMANTICS

Abstract. The article examines phonetic, lexical-semantic, morphological and syntactic features of Magzhan Zhumabayev's poetic language that differ from present-day Standard Kazakh. The study aims to systematize these forms and to determine whether they are related to Old Turkic layers, early twentieth-century written usage, colloquial or regional variants, and the rhythmic and syllabic organization of verse. The material consists of the first volume of Zhumabayev's works published in 2013, together with historical, etymological and dialect dictionaries and studies on the history of Kazakh and Turkic languages. Descriptive, comparative-historical, contextual and componential methods are applied. The analysis shows that forms such as ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт- and ұсay have historical parallels in Old Turkic sources and in modern Turkic languages. The archaic or historical semantics of адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян and көбе are also identified. The paper further discusses the forms -ын/-ін, -тұғын, -улі and дағы, as well as several non-standard compounds and word combinations. The findings suggest that the poet's linguistic distinctiveness should be treated not as accidental deviation from a norm, but as a poetic system that preserves several historical layers of the Kazakh literary language.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, poetic language, historical vocabulary, phonetic variant, archaism, Turkic languages, morphological form.

Автор туралы мәлімет

Әділов Марлен Ерланұлы – PhD, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Сведения об авторе

Адилов Марлен Ерланович – PhD, ведущий научный сотрудник Центра тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, Алматы, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Information about the author

Marlen Adilov – PhD, Leading Researcher at the Nemat Kelimbetov Center for Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Редакцияға енуі 01.08.2026
Жариялауға қабылданды 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-5
IRSTI: 16.21.47

K.K. Zhubatkanova[1*], Sh. Kurmanbayuly[2], I. Şahin[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University,
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, 2 Satpayev Str.
[3]Ege University, Izmir, Türkiye
*****ORCID: 0009-0007-6130-4445
*e-mail: Zhubathanova@mail.ru

BIOTECHNOLOGY TERMINOLOGY IN KAZAKH: HISTORICAL STRATA, EDUCATIONAL USE AND STANDARDIZATION ISSUES

Abstract. This article examines the formation and contemporary use of Kazakh biotechnology terminology in educational and scientific contexts through historical-lexicographic, comparative and frequency analysis. The study aims to identify the stages at which biotechnology terms became established in Kazakh scientific language, describe the composition of the terminology used in teaching materials, and propose approaches to standardizing variant terms and definitions. The research draws on records of subject-specific terminology from the Alash period, biological and medical terminographic materials, fourteen biotechnology textbooks and teaching resources, a trilingual terminological dictionary containing 485 entries, and subject-specific terminology resources. The compiled corpus register contains 1,422 term records and 115 abbreviation records, yielding 1,537 source-level records. Of the terms identified, 206 occur in at least two sources; including abbreviations, the number of recurrent units is 237. Frequency analysis identifies vector, clone, gene, genome, hybridoma, in vitro, in vivo, biotransformation, cloning, mutation and plasmid as core terms. The analysis also reveals competing forms, including клетка/жасуша/торша ‘cell’, ұлпа/тін ‘tissue’, ақуыз/нәруыз ‘protein’ and гибрид/будан ‘hybrid’, alongside inconsistencies in definitions. The findings indicate a need for concept-oriented organization of Kazakh biotechnology terminology, consistent coordination of term definition abbreviation trilingual-equivalent relationships, and the development of a specialized electronic termbase.

Keywords: biotechnology terminology, Kazakh scientific language, term formation, terminography, frequency analysis, terminological variation, standardization.

Introduction

Biotechnology is a rapidly developing field at the intersection of biology, genetics, microbiology, medicine, agriculture, ecology and engineering. Its conceptual apparatus is continually extended by new technologies and research methods. In this context, communicating scientific information accurately in Kazakh involves more than translating a foreign designation: a term’s conceptual boundaries, its systemic relations to other terms, its written form, its abbreviation and its use in educational texts must be coordinated. As a conventional designation in scientific communication, a stable term is an important prerequisite for mutual understanding among specialists, continuity across textbooks and the consistent transmission of knowledge. Kazakh terminology studies have long addressed the use of the national language’s internal resources, the adoption of loan terms, calquing, the application of word-formation processes and the treatment of terms as elements of a system [1].

The formation of subject-specific terminology in Kazakh scientific language cannot be considered independently of historical experience. When developing subject-specific vocabulary in the early twentieth century, Alash intellectuals sought to name new scientific concepts through the lexical and word-formational resources of Kazakh. This process combined the creation of native designations with the adoption of international terms adapted to the language’s conventions. This approach to term formation remained relevant in subsequent periods. K. Zhubanov’s reflections on scientific language, A. Kaidar’s account of the relationship between terminology and the mechanisms of national-language development, and Sh. Kurmanbayuly’s systematization of the sources of terminological enrichment and methods of term formation provide a theoretical foundation for evaluating contemporary subject-specific terminology [2].

International terminology studies likewise tend to treat a term not as an isolated word but as an element of a particular conceptual system. ISO 704:2022 [3] and ISO 1087:2019 [4] recommend

clarifying the relationship between object, concept, definition and designation, organizing the relations between concepts, and ensuring that designations are unambiguous and suitable for use. The work of J. Sager [5] and M.T. Cabré [6]. demonstrates the interrelationship between terminology, scientific communication, specialized texts and the organization of professional knowledge. These principles are particularly relevant to biotechnology, a field characterized by closely interconnected concepts and a substantial proportion of international terms.

Specialized glossaries and multilingual dictionaries are among the principal resources used in international biotechnology terminology. The OECD framework for biotechnology statistics emphasizes consistent interpretation of the field's key concepts [7]. The FAO biotechnology glossary systematizes the meanings of terms used in food and agriculture [8]. Studies of the structural and derivational characteristics of English biotechnology terminology likewise show that the terminology constitutes a complex and continuously evolving system [9]. Although the number of biotechnology textbooks and teaching resources in Kazakh has increased, work on compiling their terminology into a single corpus, comparing recurrent and competing terms, and examining the consistency of definitions has not yet been sufficiently systematized.

Accordingly, this study aims to identify the historical strata of Kazakh biotechnology terminology, establish patterns of term frequency and variation in teaching materials, and propose linguistic approaches to standardization. The following objectives were set: (1) to describe the continuity between early biological, medical and botanical designations and the terminology underlying biotechnology; (2) to determine the quantitative composition of terms and abbreviations in contemporary teaching materials; (3) to identify a recurrent terminological core; (4) to examine competing terms and inconsistencies in definitions; and (5) to formulate principles of concept-oriented standardization.

Materials and Methods

The research materials were compiled from several groups of sources. The first comprised materials documenting early twentieth-century subject-specific vocabulary and historical practices in Kazakh terminology. Terminological resources concerning Pän sözderi ('Subject Terms'), biological and medical designations of the Alash period, and the term-formation practices of Kh. Dosmukhameduly and Zh. Kuderiuly were used for this purpose [10]. The second group consisted of Soviet-era and post-independence educational publications on biology and biotechnology. The principal corpus included works by Kh. A. Aubakirov [11], S.Q. Turasheva [12], S. K. Turasheva [13], K.Zh. Syman [14], Zh.O. Otesinov [15], B.K. Zayadan [16], R.U. Beisembaeva [17], B. Begimkulov [18], Zh.Zh. Zhatkanbaev [19], K.Kh. Almagambetov [20], G.O. Bayadilova [21] and B.A. Zhumabaeva [22], together with the teaching resource by B.Sh. Kedelbaev [23]. The third group comprised a trilingual dictionary of genetics, biotechnology and molecular biology and the State Terminology Commission's database of approved terms [24].

In compiling the register from the teaching-material corpus, designations presented as individual entries in glossaries, reference sections or thematic term lists were counted. When the same term occurred in several publications, its record in each source was counted separately. Across the fourteen sources, this procedure yielded 1,422 term records and 115 abbreviation records, amounting to 1,537 source-level records. The compiled trilingual list contained 485 terminological units. Terms occurring in at least two sources were grouped separately and their frequencies were calculated. This procedure made it possible to assess a term's stability across educational publications rather than its incidental occurrence in a single text.

The study employed historical-comparative and descriptive methods, lexicographic comparison, content analysis and frequency analysis. The historical-comparative method was used to examine continuity between earlier designations and contemporary biotechnological concepts. Lexicographic comparison focused on Kazakh, Russian and international forms of terms, as well as substantive differences between definitions. Frequency analysis was used to make a provisional distinction between the terminological core and the periphery on the basis of recurrence. In assessing variation, the analysis also considered conceptual accuracy, conciseness, conformity with

linguistic norms, stability across sources and suitability for professional use [25]. These criteria are consistent with the principles of systematicity and concept-oriented description in general terminology studies (Table 1).

Table 1 – Historical strata in the formation of Kazakh biotechnology terminology

Stratum	**Principal source / period**	**Examples of terms**	**Connection with contemporary biotechnology**
I	Alash period; subject-specific vocabulary	ұлпа, тұқым, ұрық, микроб, белок, ядро, гибрид	Cell and tissue biotechnology; genetics; microbiology
II	Soviet period; biological and medical dictionaries	жасуша/торша, ұлпа/тін, ақуыз, будан, фермент, микроағза	Basic scientific concepts underlying biotechnology
III	Post-independence period; textbooks and glossaries	вектор, клон, геном, гибридома, плазмида, in vitro, ПТР	Molecular, cellular, medical and environmental biotechnology

Note: compiled from the research materials [6–22].

Results and Discussion

Three principal strata become apparent when the current composition of Kazakh biotechnology terminology is examined in terms of historical continuity. The first consists of the national system of scientific designations developed in the early twentieth century. Although the term biotechnology in its present-day sense did not appear in the subject-term collections of the 1920s and 1930s, many designations that would later become fundamental to the field were beginning to take root. Native units such as *ұлпа* ‘tissue’, *тұқым* ‘seed’, *ұрық* ‘embryo’, *мүше* ‘organ’ and *жұқпа* ‘infection’, together with international or borrowed forms such as *микроб* ‘microbe’, *белок* ‘protein’, *ядро* ‘nucleus’ and *гибрид* ‘hybrid’, formed the initial stock of scientific vocabulary. Kh. Dosmukhameduly’s terminology in natural history, zoology and medicine strengthened the practice of expressing such concepts as living organism, tissue, blood, gland, embryo and seed in Kazakh. Zh. Kuderiuly’s botanical terminology demonstrated the language’s analytical and derivational resources [25].

The relevance of this historical stratum to contemporary biotechnology is twofold. First, many new technological concepts are designated using established biological base terms. Units such as *жасуша* ‘cell’, *ұлпа* ‘tissue’, *ұрық* ‘embryo’, *тұқым* ‘seed’, *мүше* ‘organ’, *фермент* ‘enzyme’ and *ағза* ‘organism’ have become the head or modifying components of complex terms such as *жасушалық инженерия* ‘cell engineering’, *ұлпа культурасы* ‘tissue culture’, *ұрық культурасы* ‘embryo culture’ and ферменттік технология ‘enzyme technology’. Second, early term-formation practices showed that a new concept need not invariably be borrowed in its foreign form: its semantic motivation can be expressed through the internal resources of the national language. This continuity remains important in contemporary term formation, since biotechnology terminology requires a balance between international forms and Kazakh equivalents.

The second stratum is associated with Soviet-era biological and medical terminography. Specialized dictionaries helped stabilize many basic designations, including *жасуша* ‘cell’, *ұлпа* ‘tissue’, *ақуыз* ‘protein’, *тұқымқуалаушылық* ‘heredity’, *өзгергіштік* ‘variability’, *будан* ‘hybrid’, *мүше* ‘organ’, *жүйе* ‘system’, *фермент* ‘enzyme’ and *вирус* ‘virus’. Nevertheless, two or three forms continued to coexist for some concepts: *клетка-жасуша-торша* ‘cell’, *ткань-ұлпа-тін* ‘tissue’, *белок-ақуыз-нәруыз* ‘protein’, *микроорганизм-микроағза* ‘microorganism’ and *гибрид-будан* ‘hybrid’. This variation arose partly from translation traditions in different historical periods, partly from the influence of Russian models, and partly from subsequent terminological renewal. The materials indicate that the continued use of terminological variants depends not on a dictionary decision alone, but also on their frequency in textbooks, research and professional communication.

The third stratum developed after independence, as biotechnology became established as a distinct academic subject and research field. Terms associated with molecular genetics, cell engineering, immunobiotechnology, environmental biotechnology, and medical and veterinary biotechnology entered active use during this period. Terms such as *вектор* 'vector', *клон* 'clone', *геном* 'genome', *гибридома* 'hybridoma', *плазмида* 'plasmid', *электропорация* 'electroporation', *ген экспрессиясы* 'gene expression', *рекомбинанттық ДНҚ* 'recombinant DNA', in vitro and in vivo became established through international scientific communication. Contemporary biotechnology terminology thus developed into a multilayered system in which native designations, calqued phrases, assimilated loanwords, international Latin-script forms and abbreviations coexist (Table 2).

Table 2 – Term and abbreviation records in textbooks and teaching resources

No.	Source	Terms	Abbreviations	Total
1	Kh. A. Aubakirov. Biotechnology	362	37	399
2	B. Begimkulov. Molecular Genetics and Fundamentals of Biotechnology	175	5	180
3	Zh. Zh. Zhatkanbaev. Biotechnology	156	3	159
4	S. K. Turasheva. Fundamentals of Cell Biotechnology	107	0	107
5	S. K. Turasheva. Cell Biotechnology	107	0	107
6	B. K. Zayadan. Environmental Biotechnology	70	27	97
7	K. Kh. Almagambetov. Fundamentals of Biotechnology	90	2	92
8	Zh. O. Otesinov. Biotechnology and the Environment	80	0	80
9	R. U. Beisembaeva. Medical and Veterinary Biotechnology	68	1	69
10	K. Zh. Syman. Fundamentals of Biotechnology	44	17	61
11	K. Zh. Syman. Objects of Biotechnology	59	1	60
12	B. Sh. Kedelbaev, A. K. Mamyrbekova. Medical and Veterinary Biotechnology	58	2	60
13	G. O. Bayadilova. Technology for Multiplying Virus-Free Potato Seed Material	16	20	36
14	B. A. Zhumabaeva. Fundamentals of Biotechnology: Animal Biotechnology	30	0	30
	Total	1422	115	1537

Note: when the same designation occurred in several sources, its record in each source was counted separately.

The figures in Table 2 indicate that the terminological material is unevenly distributed across educational publications. Kh.A. Aubakirov's textbook Biotechnology contains 399 records, the highest number in the corpus examined [11]. It is followed by B. Begimkulov's work on molecular genetics and biotechnology and Zh.Zh. Zhatkanbaev's teaching resource [19]. These differences depend not only on the length of a publication but also on the author's approach to compiling a glossary, the subject areas covered and whether abbreviations are listed as separate terminological entries. For example, abbreviations account for a larger share of the material in publications with an environmental or molecular focus, whereas some publications on cell biotechnology present terms in their full forms.

The compiled material contains 206 terms occurring in at least two sources. When abbreviations are included, the number of recurrent units rises to 237. This finding indicates that the field has developed a shared terminological core. In frequency terms, *вектор* 'vector' was recorded

twelve times, *клон* ‘clone’ eleven times, *ген* ‘gene’ nine times, and *геном* ‘genome’ and *гибридома* ‘hybridoma’ eight times each. In vitro, in vivo, *биотехнология* ‘biotechnology’, *биотрансформация* ‘biotransformation’, *клондау* ‘cloning’, *мутация* ‘mutation’ and *плазмида* ‘plasmid’ occurred seven times each. *Аллель* ‘allele’, *антидене* ‘antibody’, *биомасса* ‘biomass’, *вируленттік* ‘virulence’, *генотип* ‘genotype’ and *электропорация* ‘electroporation’ each occurred six times. These groups show that concepts from molecular biology, genetics, cell engineering and immunobiotechnology occupy a central position in educational discourse on biотechnology (Figure 1).

Figure 1 – Frequency profile of biotechnology terms in the teaching-material corpus

Frequency does not automatically determine a term’s normative status, but it does help assess the extent to which the term has become established in professional discourse. International terms such as *вектор* ‘vector’, *ген* ‘gene’, *клон* ‘clone’, *геном* ‘genome’ and *плазмида* ‘plasmid’, for example, recur in the same forms across several teaching resources. This indicates a high degree of stability in designation. Where a national equivalent or historical variant coexists with another designation, however, frequency does not demonstrate that one term has completely displaced the other. A term’s definition, subject-specific context and textual function must also be considered.

Comparison of the corpus revealed variation in definitions as well as in designations. Definitions of terms such as *вектор* ‘vector’, *клон* ‘clone’, *ген* ‘gene’, *геном* ‘genome’, *гибридома* ‘hybridoma’, in vitro, in vivo, *биотрансформация* ‘biotransformation’, *клондау* ‘cloning’, *мутация* ‘mutation’ and *плазмида* ‘plasmid’ recur across several publications, yet differ in length, defining characteristic and explanatory approach. One definition may precisely identify the superordinate concept and distinguishing characteristic, another may describe only a function, and a third may emphasize an example or an area of application. In some cases, a definition from one publication reappears in another with only minor editorial changes. Although such recurrence may indicate that a term is established, definitional dependence between sources must also be considered. Terminological evaluation therefore requires comparison of the logical structure of definitions, not merely the designations themselves.

Some competing forms have been inherited from different stages in the history of Kazakh term formation. The series *клетка/жасуша/торша* combines a Russian-mediated international form, an established Kazakh equivalent and an earlier alternative. The pair *ұлпа/тін* is differentiated according to disciplinary traditions in medicine and biology. The use of *ақуыз/нәруыз* is likewise inconsistent across educational publications and scientific texts. In

гибрид/будан, an international designation and a native equivalent function in parallel. Simply eliminating one variant does not resolve the problem. The concept's precise disciplinary boundaries should first be established, after which the preferred designation, an admitted variant and a cross-reference form should be distinguished. This principle should be applied consistently in terminological dictionaries and textbook glossaries alike.

Abbreviations are another important component of biotechnology terminology. Units such as *ДНҚ, РНҚ, ПТР, кДНҚ, АТФ, АУФ, БАЗ, ГМО* and *ИФТ* occur frequently in the materials examined. Some follow international or Russian graphic conventions, whereas others are based on the corresponding full Kazakh designations. Three factors matter in abbreviation standardization: correspondence with the full form, recognition among specialists and intelligibility in international information exchange. Altering an abbreviation established in international scientific texts solely on the basis of translation logic, for example, may hinder information retrieval and identification in databases (Table 3). The domains in which international symbols and national abbreviations are used therefore need to be distinguished functionally.

Table 3 – Main types of variation in biotechnology terminology

Variants	**Type of variation**	**Principal issue**	**Standardization approach**
клетка – жасуша – торша	Historical and translation-related	Several designations for one concept	Establish a preferred term and present other variants as cross-reference forms
ұлпа – тін	Disciplinary differentiation	Different traditions in biology and medicine	Clarify conceptual boundaries by discipline
ақуыз – нәруыз	Competing Kazakh equivalents	Inconsistent use across textbooks	Give priority to one variant within the same educational system
гибрид – будан	International and native equivalents	Variation by genre and discipline	Specify preferred and admitted equivalents
микроорганизм – микроағза	Borrowed and calqued forms	Unequal frequencies of use	Assess corpus frequency together with professional acceptance
АТФ – АУФ	Abbreviation variants	Correspondence with the full term and international usage	Standardize the abbreviation together with its full designation
in vitro – «*жасанды ортада*»	Term and explanatory rendering	Relationship between the translation and the international form	Retain the Latin form and provide a Kazakh explanation in the definition

Terminological consistency concerns not only linguistic preference but also educational quality. When the same concept is given different names in different textbooks, learners may find it more difficult to acquire; when the same term is defined differently, its conceptual boundaries become less clear. Studies of other fields likewise document inconsistent use of approved terms across textbooks, dictionaries and legislative documents. Biotechnology terminology therefore also requires examination of the relationship between approval and actual use. Although the State Terminology Commission's database provides a normative point of reference, it needs to be compared regularly with usage in educational publications [26].

An effective standardization model should proceed from concept to designation. The first step is to establish the concept's content, its generic and specific characteristics, and its relations to adjacent concepts. The second is to collect all Kazakh and international forms designating that concept. The third is to assess their frequency, conformity with linguistic norms, brevity, capacity to generate derived terms and recognition in professional settings. The fourth is to select the preferred designation and present other variants through «see» cross-references. The fifth is to formulate the definition according to a consistent model and link it to Russian and English equivalents and the

international abbreviation. The conceptual systematicity advocated in ISO standards and established practices in terminological data processing may provide guidance in this process [2].

Establishing precise Kazakh-Russian-English equivalence is particularly important in biotechnology. As much of the field's scientific literature is published in English, an inaccurate English equivalent for a Kazakh term can make it difficult for a student or researcher to retrieve the required information from international databases. The 485-entry trilingual dictionary used in this study provides a basis for establishing these links [24]. Trilingual terminology work, however, involves more than placing three designations side by side. The terms in all three languages must designate the same concept, and their grammatical forms and abbreviations must correspond. Where a concept has an established international abbreviation, for example, the full English designation and its abbreviation should be provided, while the Kazakh definition should explain the concept precisely.

The findings support a practical procedure for improving Kazakh biotechnology terminology: develop an electronic corpus that continuously collects terms from specialized textbooks and dictionaries; provide fields for each term's source, frequency, definition, variants, abbreviation and trilingual equivalents; prioritize the evaluation of frequently used core terms; submit competing forms to joint review by a biotechnology specialist and a linguist specializing in terminology; and periodically monitor the use of approved or recommended forms in textbooks. Such a resource would enable terminography to move beyond static dictionary compilation towards a dynamic system of expert assessment.

Terms in the middle of the frequency range also help clarify the field's conceptual structure. Units such as *антиген* 'antigen', *гендер амплификациясы* 'gene amplification', *каллус* 'callus', *эксплант* 'explant', *ген экспрессиясы* 'gene expression', *моноклондық антиденелер* 'monoclonal antibodies', *протопласт* 'protoplast', *транскрипция* 'transcription', *трансляция* 'translation', *трансформация* 'transformation', *фермент* 'enzyme' and *штамм* 'strain' recur in four or five sources and designate particular technological processes and laboratory objects. The occurrence of *андрогенез* in vitro 'in vitro androgenesis', *гендік инженерия* 'genetic engineering', *генетикалық код* 'genetic code', *сомалық будандастыру* 'somatic hybridization', *рекомбинация* 'recombination', *трансдукция* 'transduction', *мутагенез* 'mutagenesis', *репликация* 'replication', *секвенирлеу* 'sequencing' and *рекомбинанттық ДНҚ* 'recombinant DNA' in only two or three publications does not imply that they are unimportant. Rather, their use depends on a publication's specialization: certain terms are prominent in plant biotechnology, while others predominate in medical or molecular biotechnology. Frequency assessment must therefore distinguish between the overall corpus and specialized subcorpora. A term with a low overall frequency may be central to a particular subfield.

Comparison of term definitions also yielded important findings. For example, one publication explains vector as a structure that transfers a foreign gene into a cell, whereas another emphasizes its status as an independently replicating genetic structure. Definitions of gene consistently identify it as a structural and functional unit of hereditary information, although some also specify that it is a particular segment of DNA. Genome is described in one source as a cell's genetic constitution and in another as the complete system of genes in a haploid chromosome set. Definitions of in vitro and in vivo retain the basic contrast between «in glass/in an artificial environment» and «in a living organism», but explanations at the level of plants, animals or cells vary. Such differences should not immediately be treated as errors: some clarify different aspects of the concept. In educational terminography, however, it is useful to maintain a consistent definitional core and add disciplinary characteristics as supplementary information.

Assessment of a term's quality in educational publications should also consider its word-formational potential in context. A base designation that readily supports derived and multiword terms is more likely to become established within a terminological system. For example, *ген* 'gene' underlies a whole conceptual series, including *гендік инженерия* 'genetic engineering', *ген экспрессиясы* 'gene expression', *генетикалық код* 'genetic code' and *гендер амплификациясы* 'gene amplification'. *Жасуша* 'cell' similarly supports the systematic formation of *жасушалық инженерия* 'cell engineering', *жасуша культурасы* 'cell culture' and *жасушалық*

биотехнология ‘cell biotechnology’. Competing forms do not necessarily display equal derivational productivity. Standardization should therefore assess not only whether a word is «Kazakh» or international, but also its capacity to form a terminological family, its stability in naming related concepts and its grammatical adaptability within a sentence. This requirement is consistent with the effective use of Kazakh’s internal term-formation resources [27].

From the perspective of trilingual terminography, mechanically matching a Kazakh designation with a Russian or English term is insufficient. A single designation in one language may correspond to several semantic distinctions in another, or, conversely, several designations may correspond to one international term. Assigning each term a concept identifier, treating its definition as the principal criterion and linking equivalents to that concept is therefore a sound approach. The trilingual list of 485 entries examined here could serve as an initial basis for such a database [28]. Adding textbook frequency, approval status, source, variants, abbreviations and domain of use would transform the dictionary from a translation aid into a full terminological knowledge base. International glossaries and terminological standards likewise prioritize conceptual relationships [29].

These results also have direct implications for teaching and learning. When students first encounter a biotechnological concept and find *жасуша* in one textbook, *клетка* in another and *торша* in a third, the issue extends beyond recognizing synonyms: they must distinguish the primary designation used in academic writing from historical or disciplinary variants. University textbook glossaries should therefore be designed not as simple word lists, but as small-scale models of a subject’s conceptual map. Providing each principal term with a concise normative definition, Russian and English equivalents, an international abbreviation and, where necessary, a variant and a «see» cross-reference would support the systematic development of students’ terminological competence. This approach would facilitate precise term use in scientific writing, translation, database searches and professional communication.

Conclusion

The study shows that Kazakh biotechnology terminology is a multilayered system shaped by both historical continuity and international scientific influence. Its earliest stratum originates in early twentieth-century subject-specific vocabulary and national designations developed in biology, medicine and botany. The second consists of basic terms stabilized through Soviet-era specialized dictionaries. The third encompasses international and new technological designations that developed after independence as biotechnology became a distinct scientific and educational field. These three strata coexist in the current terminology, sometimes complementing one another and sometimes generating competing forms.

Quantitative analysis of fourteen educational sources identified 1,422 term records and 115 abbreviation records, yielding 1,537 records in total. The presence of 206 terms occurring in at least two sources, or 237 recurrent units when abbreviations are included, demonstrates the emergence of a shared terminological core. The high frequencies of vector, clone, gene, genome, hybridoma, in vitro, in vivo, mutation and plasmid indicate that contemporary educational discourse is oriented towards molecular genetics. At the same time, series such as *клетка/жасуша/торша* ‘cell’, *ұлпа/тін* ‘tissue’, *ақуыз/нәруыз* ‘protein’ and *гибрид/будан* ‘hybrid’ show that terminological variation remains a significant issue.

The principal conclusion is that standardizing biotechnology terminology should begin with the organization of conceptual systems rather than the isolated selection of designations. Discrepancies between textbooks and dictionaries can be reduced only when a term, its definition, its abbreviation and its trilingual equivalents are linked within a single record. Future research should develop an expanded electronic corpus that includes scientific articles, dissertations, patents and industrial documentation alongside educational publications, automatically calculate frequencies of actual term use, and compare the results with specialists’ assessments. In practical terms, this work would improve the quality of Kazakh biotechnology terminology, promote consistency in educational texts and support the national scientific language’s participation in international communication.

References

1. Kaidar A.T. Qazaq terminologiyasyna zhanasha kozqaras [A New Perspective on Kazakh Terminology]. – Almaty, 1993. – 43 p. (In Kazakh)
2. Kurmanbayuly Sh. Qazaq terminologiyasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh Terminology: Studies, Textbook, Dictionary and Bibliography]. – Almaty: Sardar, 2014. – 952 p. (In Kazakh)
3. ISO 704:2022. Terminology Work – Principles and Methods. – Geneva: International Organization for Standardization, 2022. – 80 p.
4. ISO 1087:2019. Terminology Work and Terminology Science – Vocabulary. – Geneva: International Organization for Standardization, 2019. – 38 p.
5. Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990. – 254 p.
6. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. – 247 p.
7. OECD. A Framework for Biotechnology Statistics. – Paris: OECD, 2005. – 51 p.
8. Zaid A., Hughes H. G., Porceddu E., Nicholas F. Glossary of Biotechnology for Food and Agriculture. – Rome: FAO, 2001. – 192 p.
9. Myshak E. Structural and Derivational Analysis of English Biotechnology Terminology // Cogito. – 2016. – Vol. VIII, No. 4. – P. 131-136.
10. Terminologiyalyq khabarshy [Terminological Bulletin]. – 2021. – No. 2(61). Qazaqstan oqu komissariatynyn bilim sektsiyasy algan pan sozderi [Subject Terms Adopted by the Education Section of the Commissariat of Education of Kazakhstan] [Electronic resource]. – URL: https://termincom.kz/assets/pdf/676fd2c02a69fd7a7055a89a3bc7cfda.pdf (accessed: 21.09.2026). (In Kazakh)
11. Aubakirov Kh. A. Biotekhnologiya [Biotechnology]: textbook. – Almaty: Dauir, 2011. – 368 p. (In Kazakh)
12. Turasheva S. K. Kletkalyq biotekhnologiya [Cell Biotechnology]: textbook. – Almaty: Dauir, 2011. – 260 p. (In Kazakh)
13. Turasheva S. K. Kletkalyq biotekhnologiya negizderi [Fundamentals of Cell Biotechnology]: teaching resource. – Almaty: Qazaq universiteti, 2009. – 110 p. (In Kazakh)
14. Syman K. Zh. Biotekhnologiya obiektileri paninen darister zhiyntygy [Collected Lectures for the Course «Objects of Biotechnology»]. – Almaty: Almanakh, 2019. – 122 p. (In Kazakh)
15. Otesinov Zh. O. Biotekhnologiya zhane qorshagan orta [Biotechnology and the Environment]: teaching resource. – Almaty: Evero, 2020. – 220 p. (In Kazakh)
16. Zayadan B. K. Ekologiyalyq biotekhnologiya [Environmental Biotechnology]: teaching resource. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 316 p. (In Kazakh)
17. Beisembaeva R. U. Meditsinalyq zhane veterinariyalyq biotekhnologiya [Medical and Veterinary Biotechnology]: teaching resource. – Almaty: Qazaq universiteti, 2009. – 200 p. (In Kazakh)
18. Begimkulov B. Molekulalyq genetika zhane biotekhnologiya negizderi [Molecular Genetics and Fundamentals of Biotechnology]. – Almaty: Bilim, 1996. – 200 p. (In Kazakh)
19. Zhatkanbaev Zh. Zh. Biotekhnologiya [Biotechnology]: teaching resource. – Almaty: Evero, 2020. – 396 p. (In Kazakh)
20. Almagambetov K. Kh. Biotekhnologiya negizderi [Fundamentals of Biotechnology]. – Astana, 2007. – 204 p. (In Kazakh)
21. Bayadilova G. O. Biotekhnologiyalyq adister arqyly virustardan sauyqtyrylgan kartop tuqymyn zhedeldetip kobeitu tekhnologiyasyn ontailandyru [Optimizing the Technology for Rapid Multiplication of Potato Seed Material Freed from Viruses through Biotechnological Methods]: monograph. – Almaty: Kazakh National Agrarian Research University, Poligrafiya Printing House, 2025. – 108 p. (In Kazakh)

22. Zhumabaeva B. A. Biotekhnologiya negizderi: zhanuarlar biotekhnologiyasy [Fundamentals of Biotechnology: Animal Biotechnology]: teaching resource. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 184 p. (In Kazakh)
23. Kedelbaev B. Sh., Mamyrbekova A. K. Meditsinalyq zhane veterinarlyq biotekhnologiya [Medical and Veterinary Biotechnology]: collected lectures for students majoring in biotechnology. – Almaty: Nur-Print, 2009. – 131 p. (In Kazakh)
24. Russko-anglo-kazakhskii, anglo-kazakhsko-russkii, kazakhsko-russko-angliiskii slovar po genetike, biotekhnologii i molekuliarnoi biologii [Russian-English-Kazakh, English-Kazakh-Russian and Kazakh-Russian-English Dictionary of Genetics, Biotechnology and Molecular Biology] / comp. by M. Yu. Ishmuratova, A. N. Kalizhanova, T. B. Marishkina, B. M. Ibraeva. – Karaganda: Bolashak-Baspa, 2018. – 59 p. (In Russian, English and Kazakh)
25. Kulmanov S. K., Shulenbaev N. K., Ybyraiym A. O. Bekitilgen terminderdin qoldanylyndagy birizdilik problemalary: oqulyqtar, sozdikter, zannama quzhattary negizinde [Problems of Consistency in the Use of Approved Terms: Evidence from Textbooks, Dictionaries and Legislative Documents] // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2025. – No. 150(1). – P. 112-129. – DOI: 10.32523/2616-678X-2025-150-1-112-129. (In Kazakh)
26. Termincom.kz. Memlekettik terminologiya komissiyasynyn 1971–2025 zhyldar aralygynda bekitken terminder men ataular bazasy [Database of Terms and Designations Approved by the State Terminology Commission, 1971-2025] [Electronic resource]. – URL: https://termincom.kz/ (accessed: 21.09.2026). (In Kazakh)
27. Kurmanbayuly Sh. Termin qor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi [Sources of Terminological Enrichment and Methods of Term Formation]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 237 p. (In Kazakh)
28. Kurmanbayuly Sh. Qazaq terminologiyasy damuynyn kezendik sipaty [Periodization of the Development of Kazakh Terminology]. – Astana: Elorda, 2022. – 184 p. (In Kazakh)
29. Zhubanov K. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh Language]. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 p. (In Kazakh)

К.К. Жұбатханова[*1], Ш. Құрманбайұлы[2], И. Шахин[3]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2
[3]Эге университеті, Измир, Түркия
*ORCID: 0009-0007-6130-4445
*e-mail: Zhubathanova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БИОТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ: ТАРИХИ ҚАБАТТАРЫ, ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі биотехнология терминологиясының қалыптасу арналары мен қазіргі оқу-ғылыми қолданысы тарихи-лексикографиялық, салыстырмалы және жиілік талдау негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – биотехнологиялық атаулардың қазақ ғылыми тілінде орнығу кезеңдерін айқындау, оқу-әдістемелік әдебиеттердегі терминдік қордың құрылымын сипаттау және жарыспалы атаулар мен анықтамаларды біріздендірудің негізгі бағыттарын ұсыну. Зерттеу материалы ретінде Алаш кезеңіндегі пән сөздері жөніндегі деректер, биология мен медицина терминографиясының материалдары, биотехнология саласындағы 14 оқу-әдістемелік еңбек, 485 бірлікті қамтитын үштілді терминологиялық сөздік және салалық терминологиялық ресурстар пайдаланылды. Корпустық тіркелімде 1422 термин мен 115 қысқарту, барлығы 1537 қолданыс белгіленді. Кемінде екі дереккөзде қайталанған терминдер саны 206, қысқартуларды қоса есептегенде 237 бірлікті құрады. Жиілік талдауында вектор, клон, ген, геном, гибридома, in vitro, in vivo, биотрансформация, клондау, мутация және плазмида тәрізді атаулардың терминологиялық өзек құрайтыны анықталды. Сонымен бірге клетка/жасуша/торша, ұлпа/тін, ақуыз/нәруыз, гибрид/будан тәрізді жарыспалы нұсқалар мен анықтамалардың әркелкілігі байқалды. Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі биотехнология терминдерін ұғымға негізделген қағидамен жүйелеу, атау–анықтама–қысқарту–үштілді балама байланысын біріздендіру және салалық электрондық терминқор қалыптастыру қажеттігін көрсетеді.

Тірек сөздер: биотехнология терминологиясы, қазақ ғылыми тілі, терминжасам, терминография, жиілік талдауы, жарыспалы термин, біріздендіру.

К.К. Жубатканова*[1], Ш. Курманбайулы[2], И. Шахин[3]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2
[3]Эгейский университет, Измир, Турция
*ORCID: 0009-0007-6130-4445
*e-mail: Zhubathanova@mail.ru

БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ, УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ УНИФИКАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются пути формирования и современное учебно-научное функционирование казахской биотехнологической терминологии на основе историко-лексикографического, сравнительного и частотного анализа. Цель исследования – определить этапы закрепления биотехнологических наименований в казахском научном языке, описать структуру терминологического фонда в учебно-методической литературе и предложить основные направления унификации вариантных наименований и дефиниций. Материал исследования составили сведения о предметной лексике периода Алаш, материалы биологической и медицинской терминографии, 14 учебно-методических изданий по биотехнологии, трехъязычный терминологический словарь, включающий 485 единиц, а также отраслевые терминологические ресурсы. В корпусе зафиксировано 1422 термина и 115 сокращений, всего 1537 регистраций. Число терминов, повторяющихся минимум в двух источниках, составило 206, а вместе с сокращениями – 237 единиц. Частотный анализ показал, что термины вектор, клон, ген, геном, гибридома, in vitro, in vivo, биотрансформация, клонирование, мутация и плазмида образуют ядро исследованного терминологического массива. Одновременно выявлена вариативность единиц клетка/жасуша/торша, ұлпа/тін, ақуыз/нәруыз, гибрид/будан, а также неоднородность ряда дефиниций. Полученные результаты обосновывают необходимость понятийно ориентированной унификации терминов, согласования связей «наименование – дефиниция – сокращение – трехъязычный эквивалент» и создания специализированного электронного терминологического ресурса.

Ключевые слова: биотехнологическая терминология, казахский научный язык, терминообразование, терминография, частотный анализ, вариантный термин, унификация.

Information about the authors

Kamshat Zhubatkanova* – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zhubathanova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6130-4445.

Sherubay Kurmanbayuly – doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4587-4452.

Ibrahim Şahin – Doctor of Philosophy (PhD), Professor at Ege University, Izmir, Türkiye, e-mail: mailto:ibrahim.sahin@ege.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0167-2568.

Авторлар туралы мәліметтер

Жұбатханова Камшат Қажымұқанқызы* – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zhubathanova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6130-4445.

Құрманбайұлы Шерубай – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы; e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4587-4452.

Шахин Ибрахим – философия докторы (PhD), Эге университетінің профессоры, Измир, Түркия, e-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0167-2568.

Сведения об авторах

Жубатханова Камшат Кажымуканкызы* – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: Zhubathanova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6130-4445.

Курманбайулы Шерубай – доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4587-4452.

Шахин Ибрахим – доктор философии (PhD), профессор Эгейского университета, Измир, Турция, e-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0167-2568.

Received 21.07.2026
Accepted 26.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-6
IRSTI: 16.21.47

A.N. Akhmet[1*], I.S. Nasipov[2]
[1*]Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20A Glinka Str.
[2]Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla,
Russian Federation, Ufa
*ORCID: 0000-0002-9464-0070
*e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz

HYBRID TERMS IN KAZAKH: THEORETICAL FOUNDATIONS AND CRITERIA FOR CLASSIFICATION

Abstract. The article examines the theoretical foundations of hybrid terms in Kazakh and the criteria needed to distinguish them from borrowed terms and morphologically adapted loanwords. The study aims to clarify the relationship between etymological heterogeneity, word formation, and specialised naming, while retaining the distinction between the Kazakh designations будан and гибрид. A critical narrative review is combined with comparative and structural-semantic analysis of theoretical accounts and illustrative examples from Kazakh and other linguistic traditions. The comparison identifies three recurrent sources of disagreement: the treatment of borrowed bases with native affixes, the classification of formations imported as complete lexical units, and the relationship between morphological structure and terminological function. English, German, French, Turkish, and Russian approaches are considered alongside the development of Kazakh terminology studies. The analysis supports a recipient-language perspective in which component origin, formation history, structural pattern, degree of integration, and specialised function are recorded separately. On this basis, a working classification distinguishes recipient-language hybrid formations, borrowed terms of hybrid origin, and a boundary class of derivatives based on loans. The historical discussion connects these distinctions with changing practices of translation and adaptation in Kazakh. The proposed framework provides a basis for consistent terminographic description; it is an analytical proposal rather than an empirically validated classification or a new estimate of hybrid-term frequency.

Keywords: hybrid term; lexical hybridisation; Kazakh terminology; borrowing; morphological adaptation; word formation; terminography.

Introduction

The concept of a hybrid term occupies an intermediate position between borrowing, translation, and word formation. In Kazakh terminology studies, it is commonly applied to designations that combine a borrowed component with a Kazakh element. However, this apparently straightforward definition conceals several different objects: a newly formed compound, a partially translated foreign designation, a derivative built on a borrowed base, or a term already composed of elements from different languages before entering Kazakh. Kurmanbayuly's discussion of the

internal and external resources of terminology provides a starting point for examining these relationships, but their interaction does not itself establish a single, unambiguous category [1].

The difficulty is therefore not simply the presence of material of different origins. It concerns the analytical perspective from which a designation is classified. A historical account asks where its components originated; a synchronic account asks how they function in the receiving language [2].

A word-formation analysis identifies the constructional relationship between the components, whereas a terminological analysis establishes which specialised concept the whole designation names. Kortas's treatment of lexical hybrids and the models discussed by Momynova and Anessova demonstrate that different combinations of these questions produce different boundaries for the category [3].

This distinction is particularly important when Kazakh material is compared with findings from other languages. A count of etymologically mixed dictionary entries is not equivalent to a count of terms created through the combination of Kazakh and borrowed elements. Nor does a list of international combining forms show that every designation containing one of them was formed in Kazakh. Earlier work on the study of Kazakh hybrid terms has already identified problems of definition and classification [4]. The present article develops these problems into a comparative account of the criteria that underlie competing classifications, rather than treating the existence of hybrid terms as a new discovery.

The purpose of the study is to clarify the theoretical foundations of hybrid terms in Kazakh and formulate a transparent basis for their description. Three objectives guide the analysis: to distinguish the metalanguage of hybridity from the processes it describes; to compare the treatment of lexical hybrids across the research traditions represented in the material; and to relate the resulting distinctions to Kazakh terminology history and word-formation patterns. The proposed contribution is an analytical synthesis that separates component origin, formation history, structural organisation, integration, and specialised function. It does not offer a new prevalence estimate or claim that the proposed classification has already been empirically validated.

Materials and Methods

The material comprises selected theoretical accounts of lexical hybridisation, studies of Kazakh terminology, and linguistic examples discussed in these sources. Nineteen publications and resources are used in the article. They include general accounts of terminology and word formation, language-specific discussions, domain-oriented studies, and an earlier review of Kazakh hybrid terms. The selection is purposive: sources are included because they address a relevant definitional distinction or provide an identifiable formation pattern. The study is a critical narrative review, not a systematic review of all publications on hybridity. No claim of bibliographic exhaustiveness is made.

The analysis proceeds through three connected operations. First, definitions are compared to establish whether hybridity is attributed to the origin of components, their combination within the recipient language, or both. Second, the examples are examined for structural differences between affixal derivatives, compounds, formations containing international combining forms, and multiword terms. Third, these distinctions are related to the history of borrowing and partial translation described in Kazakh scholarship. Historical positions are examined through the published accounts assembled for this study; the analysis does not constitute a new archival investigation or establish the earliest attestation of individual forms.

A concept-oriented perspective is retained throughout. ISO 704:2022 addresses the relationships between objects, concepts, definitions, and designations and includes principles of designation formation [5]. Here this perspective is used to keep the classification of a linguistic form separate from the identification of its specialised meaning. It is not treated as evidence that a particular Kazakh equivalent is obligatory, or that mixed-origin terms are intrinsically unsuitable. The preference for a consistent Kazakh metalanguage is presented as a terminological proposal, distinct from a claim about the requirements of the standard.

Kazakh examples are retained in Cyrillic, with English glosses where necessary. These glosses explain the examples and are not presented as officially approved English equivalents. Structural segmentation is restricted to what is needed to demonstrate a pattern; it does not substitute for a complete etymological investigation. Quantitative totals reported in the preparatory

material are not recalculated into research findings, because the underlying inventories and uniform inclusion rules are unavailable. In particular, dictionary-entry totals, variant spellings, and terms imported as complete units cannot be assumed to represent the same counting unit.

Results and Discussion

The concept of hybridity and the Kazakh metalanguage

The comparison first requires a distinction between the name of the phenomenon and the linguistic objects assigned to it. In the Kazakh material, *будан* and *гибрид* refer to the same general idea of a formation involving heterogeneous components. The former supports the terminological series *будан сөз* 'hybrid word', *будан термин* 'hybrid term', and *будандастыру* 'hybridisation'. Maintaining this series makes it possible to distinguish the resulting unit from the process of its formation without multiplying equivalent labels. The preference for *будан* follows the position developed in the Kazakh discussion, while *hybrid* remains the appropriate English designation [1].

The extension of the hybrid metaphor from biological to linguistic discussion does not transfer all the properties of the original concept. Bolton's examination of language and hybridisation is relevant precisely because the term carries a broader intellectual history than any one morphological definition [6]. For lexical analysis, the necessary question is which elements are combined and under what linguistic conditions. Neither the biological metaphor nor the cultural associations of hybridity establish that a lexical formation violates language norms. Such an evaluation requires evidence about meaning, structural compatibility, usage, and integration, not the metaphor alone.

A further distinction concerns the transfer of an existing designation between specialised domains. The Kazakh account describes this as *ішкі терминдену*, or internal terminologisation [1]. It concerns the development of terminological meaning and is not identical to combining components from different languages. A designation can acquire a new specialised meaning without undergoing morphological hybridisation. Conversely, a mixed-origin word may remain part of general vocabulary and never become a term. Lexical hybridity and terminological status must therefore be described separately, even when both properties occur in the same unit.

For the purposes of this article, a hybrid term is approached as a specialised designation whose formation in Kazakh involves an identifiable borrowed element and a Kazakh linguistic resource. The latter may be an inherited element or an established, previously assimilated resource of the language. This recipient-language orientation is a working delimitation, not a claim that broader etymological definitions are illegitimate [4, 5]. It places formations borrowed as complete units outside the core class of hybrid term formation in Kazakh. Derivatives based on borrowed stems are retained as a boundary class, because the reviewed literature does not consistently distinguish their derivational and assimilative properties [6].

International approaches: shared questions and different units of analysis

The English-language tradition connects hybridity with the historical development of the lexicon and the interaction of inherited and borrowed word-formation resources. Jespersen's account provides the historical background for considering how contact affects the structure of English vocabulary [7]. Sazanets's analysis organises English derivatives around four possibilities: a native prefix with a borrowed base, a borrowed prefix with a native base, a borrowed base with a native suffix, and a native base with a borrowed suffix. These patterns make the direction of combination explicit [8]. They do not, however, resolve whether all historically mixed derivatives should retain hybrid status after the borrowed component has become an ordinary productive resource.

German scholarship offers a more differentiated discussion of foreign word formation. Fleischer and Barz, Müller, and Munske address the relationship between borrowed lexical material and the productive mechanisms of the receiving language [9; 10; 11]. The examples represented in the material include *Luxuswohnung*, where a borrowed lexical element combines with a German one; *Glasmanufaktur*, with the reverse order; and *Ex-König*, in which a borrowed prefix combines with a native base. Forms such as *abmontieren* and *Autorschaft* also show why borrowing and derivation cannot be treated as mutually exclusive descriptions. A borrowed component may participate in a construction whose organisation belongs to German.

The distinction between endogenous and exogenous formations requires particular care. It may refer to the place where a word was formed, but it can also be used to describe the origins of its components. These are different criteria. A combination of two foreign-origin elements is not necessarily a word created abroad; the combination may have been made within the recipient language. Equally, a term whose components have different remote origins may be borrowed as a single unit. The German discussion is useful for Kazakh precisely when the relevant meaning of endogenous or exogenous is stated, rather than imported as an unexplained classificatory label [10, 11].

French research foregrounds the delimitation of the category and the status of learned elements. Kortas considers lexical hybridity in relation to competing morphological and etymological approaches [2]. The discussion includes formations with Greek and Latin elements as well as combinations involving contemporary French resources. The central difficulty is that a combining form is not always equivalent to either an autonomous word or an ordinary affix. Consequently, the analysis of a hybrid cannot be reduced to counting roots. For Kazakh terminology, the parallel is methodological: an international element such as *био-* or *микро-* should be identified by its function in the formation, not assigned to an undifferentiated category of foreign words.

Turkish research provides a related but not identical point of comparison. Erkınay Tamtamış examines 1,839 hybrid formations selected from dictionary material and classifies combinations of elements from different linguistic sources [12]. This is a reported result of that study, not a new count in the present article. Its methodological relevance lies in the relationship between the selected dictionary unit and the resulting classification. The Turkish and Kazakh materials cannot be compared quantitatively merely because both are described as hybrid: the inclusion of derivatives, compounds, and formations involving two foreign-origin components must first be made equivalent. Typological proximity does not remove the need to specify these boundaries.

Russian discussions further illustrate the difficulty of treating origin, derivation, and writing as a single property. Marinova's work addresses the etymological interpretation of hybrid words [13]. The wider material reviewed here includes formations such as *аппаратчик*, *ультразвук*, and *читабельность*, as well as units combining abbreviations with lexical components. For comparison with Kazakh, it is important to ask whether a designation is mixed in its component origins, its graphic representation, or both. A change of script does not necessarily constitute a new word-formation operation. Similarly, writing every component in Cyrillic does not erase a difference in their linguistic histories.

The comparison is summarised in Table 1. The rows represent emphases in the selected literature, not homogeneous national schools or mutually exclusive theories. Their shared contribution is to show why an explicit unit of analysis is indispensable. Their differences concern whether the primary object is a lexical history, a productive construction, a learned combining form, a dictionary entry, or a specialised designation.

Table 1 – Analytical emphases in the research traditions represented in the review

Literature considered	**Main emphasis**	**Implication for the Kazakh analysis**
English [7; 8]	Historical interaction of inherited and borrowed word-formation resources.	Distinguish component history from the current productivity of a construction.
German [9; 10; 11]	Foreign word formation; affixes, lexical bases, and combining forms.	State whether endogenous/exogenous refers to component origin or formation location.
French [2]	Concept delimitation; synchronic and etymological approaches.	Make the boundary between hybridity and adaptation explicit.
Turkish [12]	Dictionary-based classification by the origins of components.	Specify the dictionary unit and inclusion rules before comparing totals.
Russian [13]	Etymological interpretation of mixed-origin formations.	Keep component origin separate from graphic representation and derivation.
Kazakh [1; 3]	Partial translation, borrowing, adaptation, and specialised naming.	Distinguish formation in Kazakh from the importation of complete terms.

Note: analytical synthesis of the cited literature; the rows do not represent mutually exclusive schools.

Borrowing, adaptation, and the boundary of hybrid formation

The most consequential disagreement concerns the pattern «borrowed base + native affix". Under a broad etymological definition, this pattern is hybrid because the components have different origins. In a more restrictive interpretation discussed by Kortas, native affixation can instead indicate the assimilation of a borrowed base [2]. The Kazakh literature also recognises derivatives among hybrid formations [3]. These accounts should not be collapsed into a single conclusion. They describe partly different questions: the historical composition of a derivative and the process by which a borrowed item becomes available to the receiving language's morphology.

For example, *газдандыру* 'gasification' and *электрлендіру* 'electrification' contain borrowed lexical material and Kazakh derivational resources. This observation is sufficient to identify a mixed-origin structure under the broad definition. It is not sufficient to establish whether a particular attested form arose through partial translation, productive derivation within Kazakh, or the adaptation of an existing foreign term. These pathways may converge in a similar surface form. The appropriate response is to record the structural facts and the available formation evidence separately, leaving the historical pathway unresolved where documentation is absent [1, 14].

A second boundary separates a hybrid formed in Kazakh from a borrowed term that was already hybrid in another language. The distinction is relative to the receiving language. An etymological description can identify components from different languages inside a borrowed designation, while a borrowing history can show that the whole designation entered Kazakh without being assembled there. Both descriptions may be correct, but only the former concerns remote component origins. The latter determines whether the example provides evidence of hybrid term formation in Kazakh. Treating every imported mixed-origin term as a locally formed hybrid obscures this distinction and can inflate the apparent productivity of a pattern [4].

A third boundary concerns the relation between linguistic hybridity and specialised naming. Research on computer terminology and bionics demonstrates that relevant units are not necessarily confined to single-word compounds [15, 16, 17]. Ivlieva's Spanish material includes multiword formations such as *error de hardware* and *herramienta de filtrado de cookie*, in which a borrowed component is embedded in a recipient-language construction [16]. These examples show why the internal organisation of a specialised designation matters. They do not justify treating every ordinary phrase containing a loanword as a hybrid term: the phrase must also function as a designation within a specialised conceptual system.

The resulting distinction is threefold. Core hybrid formations involve the combination of differently sourced resources within the recipient language. Borrowed terms of hybrid origin enter that language as complete designations. Loan-based derivatives form a boundary class whose treatment depends on the declared relationship between derivation and adaptation. This arrangement preserves the competing positions represented in the literature while preventing an ambiguous example from silently determining the scope of an entire dataset. It also makes future comparisons possible: researchers can report the core class and the boundary class separately rather than presenting a single total based on undisclosed assumptions.

The Kazakh tradition: historical continuity and changes in adaptation

Kazakh scholarship relates hybrid formations to the broader development of scientific vocabulary. Kurmanbayuly distinguishes four major periods in the development of Kazakh terminology: the emergence of a terminological basis in the later nineteenth century, the expansion of national scientific naming in the early twentieth century, the development of terminology through Russian-mediated models during the Soviet period, and renewed attention to Kazakh resources from the 1990s onwards [1]. Table 2 uses this periodisation as a framework for interpreting the practices discussed in the source literature. It does not imply that one formation mechanism disappeared when another became prominent.

Table 2 – Hybrid-term formation in the periodisation of Kazakh terminology

Period	**Processes emphasised in the literature**	**Question for hybrid-term research**
Later nineteenth century–1910	Emergence of scientific and educational naming in print; borrowing and translation.	How are specialised meanings distinguished from general vocabulary?
1910-1930	Debates over translation, adaptation, and the use of Kazakh affixes with borrowed material.	Which components were translated or adapted, and which were retained?
1930-1990	Russian-mediated terminology, partial calques, and combinations with international elements.	How does the mediation language affect form and the route of formation?
From the 1990s	Renewed attention to Kazakh naming resources and explicit study of hybrid formations.	How should locally formed hybrids, derivatives, and complete borrowings be separated?

Note: adapted from Kurmanbayuly's periodisation [1]. The periods describe historical emphases, not mutually exclusive formation mechanisms.

The early discussions are significant because they address questions that later became central to the definition of hybrid terms, even when the modern label was not used. The material considers the translation of parts of foreign designations, the adaptation of borrowed forms, and the attachment of Kazakh suffixes. Historical examples such as *сақтық капитал*, *мемлекет бюджеті*, and *дөңес лінзі* preserve the coexistence of a Kazakh component and a borrowed one. Their historical spelling should remain visible when they are used as evidence. Replacing it with contemporary spelling would remove part of the information needed to study adaptation [1].

Zhubanov's discussion of international elements is particularly relevant to the status of recurring components in Kazakh [14]. Examples such as *аэрошана*, *ультракүлгін*, and *микротаразы* illustrate the combination of an international element with a Kazakh base. The theoretical question is not merely whether the international component was once borrowed. It is whether repeated participation in Kazakh formations gives it a productive role within the language. This question connects the historical practice of partial translation with the synchronic analysis of word-formation resources. It also explains why the same element may be perceived differently at different stages of integration.

In contemporary descriptions, the range of patterns extends beyond borrowed components in initial position. The material includes *автожол*, *аудиокітап*, *биоотын*, and *фотоқұжат*, but also *әуебилет* and *бейнекамера*, in which a Kazakh resource precedes a borrowed lexical component [1, 3]. This variation is important because hybridity is not a fixed order of components. The same general relation between local and borrowed resources can be realised in different structures. Whether an individual formation is established, productive, or normatively preferred must be investigated separately from its structural classification.

Domain-based work also demonstrates the need to distinguish the object of description from the method of counting. Kulmanov analyses the quantitative and qualitative composition of Kazakh terminological dictionaries, while Kenes examines hybrid terms in information technology terminology [18, 19]. Such studies provide relevant materials and classification questions, but dictionary entries are not automatically comparable with corpus tokens or unique concepts. Repeated entries, variant designations, and imported complete terms can affect totals. Accordingly, the present synthesis does not combine figures from these studies into a general percentage for Kazakh terminology. The immediate task is to make inclusion criteria comparable before interpreting numerical differences.

The historical discussion therefore supports a distinction between continuity of mechanisms and change in their treatment. Partial translation, borrowing, and the use of Kazakh derivational resources recur across periods, but the preferred degree of adaptation and the status assigned to international elements vary in the scholarly accounts [14]. Digital publication and electronic term collections make the material more accessible; by themselves, they do not establish a new word-formation mechanism. A periodisation of terminology should therefore explain a change in naming principles or practices rather than rest solely on the introduction of a new storage or retrieval technology.

Structural patterns and the scope of the proposed classification

Table 3 brings the structural observations together without claiming to provide an exhaustive inventory. The examples are drawn from the Kazakh material discussed in the literature and are used to illustrate component relations. A structural label does not certify a term's official status, establish its frequency, or identify the language in which the complete designation first arose. The separation of these questions is particularly important for elements that recur in international scientific vocabulary: their recognisability does not remove the need to examine the formation as a whole [14].

Table 3 – Illustrative structural patterns and their classification limits

Pattern	**Kazakh examples and explanatory glosses**	**Analytical qualification**
Borrowed lexical base + Kazakh base	*газқұбыр* – gas pipeline	Mixed-origin compound; formation history still requires documentation.
Kazakh resource + borrowed lexical base	*әуебилет* – air ticket; *бейнекамера* – video camera	Component order differs from the preceding pattern.
International combining form + Kazakh base	*биоотын* – biofuel; *аудиокітап* – audiobook; *микродеңгей* — microlevel	Identify the bound element's function, not only its remote origin.
Borrowed base + Kazakh derivational resources	*газдандыру* – gasification; *электрлендіру* – electrification	Boundary class: hybridity in the broad account, adaptation or loan-based derivation in a narrower account.
Multiword partial translation	*мемлекет бюджеті* – state budget; *дөңес лінзі* – convex lens	Historical forms retained; termhood and formation pathway must be established for the complete designation.

Note: examples from the material discussed in [1; 3; 14]. Glosses are explanatory; the table does not establish frequency or official approval.

The distinction between a borrowed lexical base and an international combining form also has practical consequences. In *газқұбыр*, the first component is identifiable as a lexical item used in Kazakh. In *микродеңгей*, the first element functions as a bound modifier within a productive series. Both formations can be described as mixed-origin, but their component status and derivational behaviour are not identical. Grouping them together may be useful at one level of classification, provided that the next level retains the structural difference. Otherwise, the label «hybrid» explains too little about how a designation is organised [1, 10].

The same caution applies to the treatment of established loans. A synchronically integrated element may be available to speakers as part of Kazakh vocabulary even when its remote origin is known. A classification based only on remote etymology would continue to treat such an element as foreign indefinitely. A purely synchronic classification, on the other hand, could conceal the historical conditions of its incorporation. The proposed solution is not to discard either perspective, but to keep separate descriptions for component history and present linguistic status. Their relationship can then be investigated rather than predetermined by the choice of one label [2, 13].

For multiword terms, the unit of classification must be the specialised designation as a whole, not an isolated component removed from its construction. The presence of a borrowed word may be structurally relevant, but it does not establish that the surrounding phrase is a term. The concept named, the stability of the designation, and its function in the relevant domain remain necessary considerations. This condition links morphological analysis to terminology work without reducing the latter to word formation. It also allows a term to be classified as structurally mixed while its precise route of formation remains an open historical question [5, 16].

Implications for terminographic description

The comparative analysis supports a descriptive framework with five separate fields. Component origin records the linguistic sources that can be established. Formation history distinguishes a designation assembled in Kazakh from one borrowed as a complete unit. Structural pattern identifies the relationship between lexical bases, affixes, combining forms, and multiword constructions. Integration records the evidence for the component's current role in Kazakh, without equating remote origin with present foreignness. Specialised function identifies the concept and domain in which the complete designation operates. These fields are an analytical proposal derived from the preceding comparison, not a validated annotation standard.

Such a description would make uncertainty visible at the appropriate point. A term may have a clearly identifiable structural pattern but an undocumented formation history. A borrowed component may be well integrated into Kazakh while the complete designation remains variable in specialist usage. A multiword designation may have a stable concept but competing spellings. Recording these properties separately avoids a forced choice between an entirely native term and an entirely foreign one. It also allows researchers who adopt broad and narrow definitions of hybridity to retrieve different subsets from the same documented material without changing the underlying observations.

The proposal also separates classification from recommendation. A structurally transparent hybrid is not necessarily the preferred designation of a concept; conversely, an established specialist term is not invalidated by its heterogeneous origin. Terminographic decisions should consider the concept expressed, consistency with related designations, the possibilities of further derivation, and documented usage. The preference for *будан* in the Kazakh metalanguage serves consistency in describing the phenomenon. It should not be confused with a universal prescription to remove every borrowed component from every terminological system [1, 5].

Limitations and directions for further research

The conclusions are limited by the nature of the material. The review draws on selected accounts and illustrative examples rather than a newly compiled representative corpus. It does not establish the proportion of hybrid terms in Kazakh, the productivity of every listed pattern, or the degree to which specialists accept individual forms. It also does not determine the earliest attestation of the examples or independently resolve every etymological disagreement. Historical periodisation is used as an interpretative framework, while the proposed boundary between hybridisation and adaptation remains a declared analytical choice.

Further work should test the framework on a documented set of dictionary entries and specialised texts. Each item would need a source, a clear counting unit, an explicit structural analysis, and evidence for the proposed formation pathway. Separate annotation of core hybrids, loan-based derivatives, and borrowed terms of hybrid origin would permit comparison between broader and narrower definitions. Independent classification of the same material would then show which distinctions can be applied consistently. Until such testing is undertaken, the framework is best regarded as a basis for corpus design and terminographic analysis, not a demonstrated solution to all problems of hybrid-term identification.

Conclusion

The study has examined the theoretical foundations of hybrid terms in Kazakh through a critical narrative review and comparative structural-semantic analysis. The principal result is that etymological heterogeneity, formation in the recipient language, and specialised naming are related but distinct properties. A definition that relies on only one of them cannot adequately distinguish a locally formed hybrid from a borrowed term of hybrid origin, a loan-based derivative, or a general-language phrase containing a borrowed component. The comparison of research traditions explains why these categories are treated differently and makes the source of the disagreement explicit.

For Kazakh, the working classification gives priority to formation within the recipient language while retaining loan-based derivatives as a boundary class. It recognises that a component may have a foreign history and an established synchronic role at the same time. The historical discussion connects this distinction with recurring practices of partial translation, morphological adaptation, and combination with international elements. The consistent use of *будан* is proposed for the Kazakh metalanguage, with a clear separation between the resulting term and the process of hybridisation.

The practical outcome is a framework that records component origin, formation history, structural pattern, integration, and specialised function separately. Its value lies in making classification decisions and evidential limits inspectable. It provides a basis for selecting material, comparing alternative definitions, and designing future termbase descriptions. Empirical validation requires a documented corpus and independently applied criteria; no claim of such validation or of newly established frequency is made here. The next stage is therefore not the expansion of undifferentiated hybrid-term lists, but the systematic documentation of how particular designations are formed and function in Kazakh.

References

1. Kurmanbayuly Sh. Qazaq terminologiyasy: zertteuler, oqulyq, sözdik, bibliografiya [Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography]. – Almaty: Sardar, 2014. – 928 p., 16 p. of plates. – ISBN 978-601-7174-41-5 (In Kazakh)
2. Kortas J. Les hybrides lexicaux en français contemporain: délimitation du concept // Meta. – 2009. – Vol. 54, No. 3. – P. 533-550. – DOI: 10.7202/038313ar (In French)
3. Momynova B., Anessova U. Qazaq tilindegi gibridtik sözder (massmedia materialdary negizinde) [Hybrid words in Kazakh: a study of mass media materials] // TILTANYM. – 2019. – No. 4. – P. 14-20 (In Kazakh)
4. Akhmet A. Qazirgi qazaq tilindegi budan terminderdiñ zerttelui [Research on hybrid terms in contemporary Kazakh] [Electronic resource] // Termincom.kz. – 2025. – 24 February. – URL: https://termincom.kz/articles/?id=196&lang=qaz (accessed: 23.09.2026) (In Kazakh)
5. ISO 704:2022. Terminology work – Principles and methods. – 4th ed. – Geneva: International Organization for Standardization, 2022. – 80 p
6. Bolton K. Language and Hybridization: Pidgin Tales from the China Coast // Interventions: International Journal of Postcolonial Studies. – 2000. – Vol. 2, No. 1. – P. 35-52. – DOI: 10.1080/136980100360788
7. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. – 10th ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1982. – 244 p
8. Sazanets I.M. Angliyskiy gibridizm: proizvodnye gibridy [English hybridism: derivative hybrids]: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences, 10.02.04. – Tula, 2008. – 166 p. (In Russian)
9. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – 4th ed. – Berlin; Boston: De Gruyter, 2012. – 484 p. – DOI: 10.1515/9783110256659 (In German)
10. Müller P.O. Foreign word-formation in German // Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe / ed. by P.O. Müller, I. Ohnheiser, S. Olsen, F. Rainer. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2015. – Vol. 3. – P. 1615-1637. – DOI: 10.1515/9783110375732-004
11. Munske H.H. Was sind eigentlich ‘hybride’ Wortbildungen? // Studien zur Fremdwortbildung / ed. by P.O. Müller. – Hildesheim; Zürich; New York: Georg Olms, 2009. – P. 223-260 (In German)
12. Erkınay Tamtamış H.K. Türkçede Hibrit (Melez) Sözcükler // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. – 2021. – No. 72. – P. 253-290. – DOI: 10.32925/tday.2021.70 (In Turkish)
13. Marinova E.V. Problema etimologicheskoy interpretatsii slov-gibridov (na materiale sovremennogo russkogo yazyka) [The problem of the etymological interpretation of hybrid words: evidence from contemporary Russian] // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Lingvistika. – 2008. – No. 4. – P. 75-82 (In Russian)
14. Zhubanov Q. Qazaq tili jönindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. – 3rd ed., rev. – Almaty: Atamura, 2010. – 608 p. (In Kazakh)
15. Kerber E.V., Belikova I.A., Kosterina Yu.E. Yavlenie gibridizatsii vtorogo i tret'ego poryadka v angliyskoy terminologii komp'yuternykh standartov i mikroelektroniki [Second- and third-order hybridisation in English terminology of computer standards and microelectronics] // Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki. Seriya: Gumanitarnye nauki. – 2020. – No. 5/2. – P. 80-85. – DOI: 10.37882/2223-2982.2020.05-2.05 (In Russian)
16. Ivlieva E.A. Klassifikatsiya terminov gibridnogo tipa v ispanskoy komp'yuternoy terminologii [Classification of hybrid-type terms in Spanish computer terminology] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2017. – No. 4-2 (70). – P. 109-111 (In Russian)
17. Sharapova T.N. Vozniknovenie nemetskikh gibridnykh terminov bioniki kak sledstvie protsessa globalizatsii [The emergence of German hybrid terms in bionics as a consequence of globalisation] // Omskiy nauchnyy vestnik. – 2009. – No. 3 (78). – P. 117-119 (In Russian)
18. Kulmanov S. Qazaq tili terminologiyalyq qorynyñ äleueti (sandyq jäne sapalyq körsetkişterdi taldau) [The potential of the Kazakh terminological stock: analysis of quantitative and qualitative

indicators] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2021. – Vol. 136, No. 3. – P. 50-62. – DOI: 10.32523/2616-678X-2021-136-3-50-62 (In Kazakh)
19. Kenes B. Qazaq tiliniñ aqparattyq tehnologiyalar terminologiyasyndağy budan terminder [Hybrid terms in Kazakh information technology terminology] // Bulletin of Toraighyrov University. Philological Series. – 2023. – No. 3. – P. 169-180 (In Kazakh)

А.Н. Ахмет[1*], И.С. Насипов[2]
[1*]Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[2]М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті,
Ресей Федерациясы, Уфа
*ORCID: 0000-0002-9464-0070
*e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕР: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ЖІКТЕУ ӨЛШЕМДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі будан терминдердің теориялық негіздері және оларды кірме терминдер мен морфологиялық тұрғыдан игерілген кірме сөздерден ажырату өлшемдері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – этимологиялық әртектілік, сөзжасам және арнаулы ұғымды атау арасындағы байланысты нақтылап, «будан» және «гибрид» атауларының арақатынасын терминтанымдық тұрғыдан түсіндіру. Зерттеуде ғылыми әдебиеттерге сыни шолу жасау, салыстырмалы және құрылымдық-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Материал ретінде қазақ және өзге тіл біліміндегі теориялық тұжырымдар мен сол еңбектерде келтірілген тілдік мысалдар алынды. Салыстыру барысында пікір алшақтығын туғызатын үш мәселе айқындалды: кірме негізге төл қосымша жалғанған тұлғалардың мәртебесі; өзге тілде жасалып, дайын күйінде қабылданған атаулардың жіктелуі; морфологиялық құрылым мен терминдік қызметтің арақатынасы. Ағылшын, неміс, француз, түрік және орыс тіл біліміндегі бағыттар қазақ терминтануының дамуымен сабақтастырыла қарастырылды. Талдау нәтижесінде компоненттің шығу тегін, атаудың жасалу тарихын, құрылымдық үлгісін, тілге игерілу дәрежесін және арнаулы қызметін жеке сипаттау қажеттігі негізделді. Осыған сәйкес қабылдаушы тілде жасалған будан терминдер, шығу тегі будан кірме терминдер және кірме негізден жасалған туынды тұлғалардың шекаралық тобы ажыратылды. Тарихи талдау аталған айырмашылықтарды қазақ тіліндегі аудару және бейімдеу тәжірибесімен байланыстырады. Ұсынылған үлгі терминографиялық сипаттаманы біріздендіруге бағытталған; ол тәжірибемен расталған жіктелім немесе будан терминдердің жиілігін жаңадан есептеу нәтижесі ретінде ұсынылмайды.

Тірек сөздер: будан термин; лексикалық будандастыру; қазақ терминологиясы; кірме сөз; морфологиялық бейімделу; сөзжасам; терминография.

А.Н. Ахмет[1*], И.С. Насипов[2]
[1*]Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[2]Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Российская Федерация, Уфа
*ORCID: 0000-0002-9464-0070
*e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz

ГИБРИДНЫЕ ТЕРМИНЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И КРИТЕРИИ КЛАССИФИКАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы гибридных терминов казахского языка и критерии их разграничения с заимствованными терминами и морфологически освоенными заимствованиями. Цель исследования – уточнить соотношение этимологической неоднородности, словообразования и специальной номинации, а также определить отношение между казахскими обозначениями «будан» и «гибрид». Критический нарративный обзор сочетается со сравнительным и структурно-семантическим анализом теоретических положений и языковых примеров, представленных в казахском и зарубежном языкознании. Сопоставление выявляет три основных источника разногласий: статус заимствованных основ с исконными аффиксами, классификацию образований, заимствованных в готовом виде, и соотношение морфологической структуры с терминологической

функцией. Подходы английского, немецкого, французского, турецкого и русского языкознания рассматриваются во взаимосвязи с развитием казахского терминоведения. Результаты обосновывают необходимость раздельного описания происхождения компонентов, истории образования наименования, структурной модели, степени освоенности и специальной функции. На этой основе предлагается рабочая классификация, разграничивающая гибридные термины, созданные в языке-реципиенте, заимствованные термины гибридного происхождения и пограничную группу производных от заимствованных основ. Исторический анализ связывает данные различия с изменением практик перевода и адаптации в казахском языке. Предложенный подход предназначен для последовательного терминографического описания. Он имеет характер аналитической модели, а не эмпирически проверенной классификации или нового количественного исследования частотности гибридных терминов. Практическая значимость работы заключается в уточнении оснований отбора и описания материала для последующих корпусных и лексикографических исследований.

Ключевые слова: гибридный термин; лексическая гибридизация; казахская терминология; заимствование; морфологическая адаптация; словообразование; терминография.

Information about the authors

Akzhibek Akhmet* **–** PhD, Head of the Department of Kazakh Philology, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9464-0070.

Ishat Nasipov – Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Russian Federation, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7611-3026.

Авторлар туралы мәліметтер

Ахмет Ақжібек Нұрланқызы* – PhD, Шәкәрім университеті Қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9464-0070.

Насипов Илшат Сахиятуллович – филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Ресей Федерациясы, Уфа, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7611-3026.

Сведения об авторах

Ахмет Акжибек Нурланкызы* – PhD, заведующая кафедрой казахской филологии Шәкәрім университета, Республика Казахстан, Семей, e-mail: a.nurlankyzy@shakarim.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9464-0070.

Насипов Илшат Сахиятуллович – доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Российская Федерация, Уфа, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7611-3026.

Received 02.08.2026
Accepted 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-7
ҒТАМР: 16.21.49

Қ.К. Кенжалин*, А.А. Габитова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2
*ORCID: 0000-0003-0440-7556
*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ ЕНЕНІ ЖАМАН КЕЛІН ЖЕР ҚЫЛАДЫ, ЖАҚСЫ КЕЛІН ЖАМАН ЕНЕНІ ЕЛ ҚЫЛАДЫ» ПАРЕМИЯСЫНЫҢ ПРАГМА-КОГНИТИВТІ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының құрылымдық-семантикалық, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – паремияның тілдік құрылымында жинақталған отбасылық қатынас, әлеуметтік бедел, жақсы/жаман бағалауыштары мен ұрпақаралық өзара әрекет туралы түсініктерді айқындау және оның қазіргі қазақтілді аудиториядағы қабылдану сипатын анықтау. Материал ретінде зерттеліп отырған паремия, оған мағыналық жағынан жақын мақал-мәтелдер, сөздік және көркем мәтін деректері, сондай-ақ 60 респонденттен алынған сауалнама жауаптары пайдаланылды. Құрылымдық-семантикалық, когнитивтік, прагматикалық, контекстік және салыстырмалы талдау, еркін жауаптарға мазмұндық жіктеу тәсілдері қолданылды. Нәтижелер мақалдың екі бөлікті қарама-қарсы құрылымы «жақсы/жаман», «жер қылу/ел қылу» оппозициялары арқылы отбасы беделін тұлғааралық әрекетпен байланыстыратынын көрсетті. Сауалнамада дәстүрлі тәрбиелік түсіндіру мен қазіргі әлеуметтік-гендерлік сын қатар байқалады: респонденттердің 38,3%-ы мақалдың мағынасын түсініп, оны қолданатынын, 56,7%-ы түсінгенімен қолданбайтынын көрсетті. Зерттеудің ғылыми мәні бір паремияның мағынасы мен қазіргі қабылдануын біртұтас прагма-когнитивтік модельде сипаттаудан көрінеді. Нәтижелерді паремиология, лингвомәдениеттану, тілдік сана және қазақ тілін оқыту бағыттарында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: паремия, прагма-когнитивті әлеует, мақал-мәтел, лингвомәдениет, тілдік сана, отбасылық қатынас, ұлттық құндылық.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер халықтың ұзақ уақыт бойы жинақталған әлеуметтік тәжірибесін, бағалау нормаларын және дүниені тану үлгілерін ықшам тілдік формада сақтайтын тұрақты бірліктердің қатарына жатады. Ә. Қайдар мақал-мәтелдерді халықтың тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы мен дүниетанымына қатысты мол этномәдени ақпаратты жинақтаған тілдік қазына ретінде қарастырады [1]. Қазіргі қазақ паремиологиясының зерттелу бағыттарын саралаған Г. Омарбекова отандық және шетелдік еңбектерде мақал-мәтелдердің құрылымы, семантикасы, мәдени мазмұны мен қолданыс контексі өзара сабақтастықта қарастырылатынын көрсетеді [2].

Халықаралық премиологияда да мақал тек дайын нақыл ретінде емес, белгілі бір коммуникативтік жағдаятта іске асатын мәдени-тілдік модель ретінде сипатталады. W. Mieder мақалдардың анықтамасы, жіктелуі, таралуы және күнделікті дискурстағы қызметін жүйелейді [3]. N.R. Norrick мақал мағынасын тура және ауыспалы семантика, мәтін мен қарым-қатынас аясында түсіндіреді [4]. R.P. Honeck мақалдың қабылдануы мен түсіндірілуін когнитивтік процестермен байланыстырады [5]. Осы еңбектер паремияның мағынасын тек сөздердің қосындысы ретінде емес, мәдени білім, бағалау және жағдаяттық қолданыс тоғысындағы күрделі құрылым деп қарастыруға негіз береді.

Ене мен келін арақатынасы қазақ паремиологиялық қорында отбасы иерархиясы, өзара құрмет, мінез және әлеуметтік бедел ұғымдарымен астасады. К.Б. Дүйсенова, А.Е.Сарбасова, Е.В. Алешинская қазақ, ағылшын және қытай паремияларындағы қайын ене мен келін қарым-қатынасын лингвомәдени тұрғыдан салыстырған [6]. Б.А. Атабай мен Ұ.К. Мусабаева қазақ және араб паремияларындағы туыстық қатынас концептісін салғастыра зерттеп, ене-келін қатынасын туыстық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде көрсетеді [7]. А. Муса-

Ахунов лингвомәдени бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін қазақ және дүнген тілдері материалдары негізінде қарастырады [8]. Г. Смағұлова гендерлік мазмұнның паремияда көріну мәселесіне назар аударады [9].

Алайда «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» тәрізді жеке паремияның құрылымдық-мағыналық ұйымдасуын оның қазіргі аудиториядағы қабылдануымен байланыстыра талдау арнайы назар аударуды қажет етеді. Бұл мақаладағы зерттеудің мақсаты – аталған паремияның құрылымдық, семантикалық, прагматикалық және когнитивтік қабаттарын айқындап, оның қазіргі тілдік санадағы түсіндірілу сипатын сауалнама материалымен салыстыра көрсету. Осы мақсатқа сәйкес паремиядағы бағалау оппозициялары талданады, «ене» және «келін» қатынасына қатысты мәдени-тілдік контекст сипатталады, сондай-ақ респонденттердің мақалдың мағынасын түсінуі мен оны қолдануға қатынасы сараланады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі тілдік материалы ретінде «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясы алынды. Оны түсіндіруге қажетті лексикалық және мәдени контекст үшін Sozdikqor.kz порталындағы «ене» сөзінің мағыналары [10], «Бабалар сөзі» жүзтомдығындағы ене–келін қатынасына қатысты паремиялық материал [11], қазақ келіндерінің ат тергеу дәстүрі жөніндегі зерттеу [12] және көркем прозадағы әйел бейнесіне қатысты еңбек [13] пайдаланылды. Бұл материалдар мақалдың тілдік құрылымын қазақ отбасы мәдениетінің кең контексімен байланыстырады.

Зерттеуде құрылымдық-семантикалық талдау арқылы паремияның екі бөлікті құрылысы, қайталанатын лексемалары мен қарама-қарсы бағалауыштары анықталды. Когнитивтік талдау мақал арқылы белсенетін «отбасы», «бедел», «үлкен–кіші», «жақсы–жаман» сияқты концептуалдық байланыстарды сипаттауға бағытталды. Прагматикалық талдау паремияның адресатқа ықпал ету, мінез-құлық нормасын ұсыну, ескерту және бағалау қызметтерін айқындау үшін қолданылды. Контекстік және салыстырмалы талдау зерттеліп отырған мақалдың мағыналас паремиялармен және өзге мәдениеттердегі туыстық қатынасқа қатысты үлгілермен сабақтастығын көрсетуге пайдаланылды.

Паремияның қазіргі қабылдануын анықтау үшін 60 адам қатысқан сауалнама материалдары талданды. Сауалнамада респонденттердің өңірі, жасы, білім деңгейі, мақалдың мағынасын түсіну және қолдану дәрежесі сұралды; сонымен бірге «мақалды қалай түсінесіз?» деген ашық сұрақ берілді. Жас құрамында 18 жасқа толмағандар 45% (27 адам), 18-29 жас аралығындағы қатысушылар 55% (33 адам) болды. Білім деңгейі бойынша 43,3% (26 адам) – орта білімді, 50% (30 адам) – жоғары білімді, 6,7% (4 адам) – жоғары оқу орнынан кейінгі білім иелері. Сандық деректер сипаттамалық пайыздармен беріліп, ашық жауаптар мазмұндық белгілеріне қарай дәстүрлі-тәрбиелік, сыни-әлеуметтік және жалпы тұлғааралық интерпретациялар ретінде топтастырылды.

Сауалнама іріктемесі негізінен жастардан құралғандықтан, алынған нәтижелерді Қазақстан қоғамының барлық жас және әлеуметтік топтарына тікелей жалпылау мақсат етілмейді. Сондықтан сауалнама бұл зерттеуде паремияның қазіргі жастар тілдік санасында қалай қайта түсіндіріліп отырғанын көрсететін барлау сипатындағы эмпирикалық материал ретінде қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеліп отырған паремия синтаксистік жағынан параллель құрылған екі бөліктен тұрады: «жақсы енені жаман келін жер қылады» және «жақсы келін жаман енені ел қылады». Екі бөлікте де «жақсы» және «жаман» бағалауыштары орын ауыстырып, «ене» мен «келін» тұлғалары қарама-қарсы сапалық сипатта беріледі. Бұл параллелизм мақалдың есте сақталуын жеңілдетіп қана қоймай, оның бағалау логикасын айқын етеді. «Жер қылу» – беделін түсіру, абыройсыз ету мәнін, ал «ел қылу» – елге сыйлы ету, абыройын көтеру мәнін білдіретін контекстік қарама-қарсылық ретінде қызмет атқарады. Демек, мақалдың негізгі

семантикалық өзегі адамның жеке мінез-құлқының отбасы мүшесінің және тұтас әулеттің қоғамдық бағасына ықпал етуі туралы түсінікке құрылады.

Паремиядағы «ене» сөзі туыстық атаудың шеңберінен шықпай қолданылғанымен, оның тілдік семантикасы кең. Sozdikqor.kz дерегінде «ене» сөзінің ерлі-зайыптылардың шешесін білдіретін туыстық мағынасы, мал төлінің аналығын білдіретін мағынасы, көне қолданыстағы «ана, шеше» мағынасы және ауыспалы «асыраушы, өндіруші, өмір не азық көзі» мағынасы берілген [10]. Зерттеліп отырған мақал үшін бірінші мағына тікелей өзекті. Дегенмен көне «ана» мағынасының сақталуы ене бейнесінің отбасындағы үлкен, тәрбие мен тәжірибе иесі ретіндегі мәдени семантикасын түсіндіреді.

Мақалдың грамматикалық құрылысы да оның прагматикалық әсерін күшейтеді. Екі тармақта да тура толықтауыш табыс септікте («енені»), әрекет иесі атау тұлғада («келін») беріліп, баяндауыш бір үлгімен жасалған («жер қылады/ел қылады»). Сөйлем мүшелерінің осындай параллель орналасуы тыңдаушыға салыстыру механизмін бірден ұсынады. Бірінші тармақта жағымсыз субъект жағымды нысанның әлеуметтік бағасын төмендетсе, екінші тармақта жағымды субъект жағымсыз нысанның бағасын көтереді. Формалық симметрия мен мағыналық асимметрия қатар келіп, паремияны қысқа, есте қалатын әрі бағалауыштық қуаты жоғары құрылымға айналдырады.

«Жақсы» және «жаман» лексемалары мақалда абсолютті сипаттама емес, белгілі бір мәдени орта қабылдаған мінез-құлық өлшемдерін жинақтайтын бағалауыштар ретінде қызмет етеді. Дәстүрлі контексте «жақсы келін» үлкенге ізет, сабыр, үй ішіндегі үйлесім және отбасылық тәртіпті сақтау ұғымдарымен байланысуы мүмкін. Алайда қазіргі тілдік санада «жақсы» ұғымының мазмұны жеке пікір, өзара құрмет, тең жауапкершілік және жеке шекараны сақтау тәрізді жаңа әлеуметтік өлшемдермен толығады. Сондықтан мақал мәтіні өзгермегенімен, оның бағалау шкаласы адресаттың жасына, тәжірибесіне және құндылықтық ұстанымына қарай әртүрлі интерпретацияланады. «Келін қайын ененің топырағынан жаратылады» деген паремия да ене мен келін арасындағы өзара ықпал идеясын білдіреді [11]. Мұнда «топырақ» адамның қалыптасатын ортасын, мінезге әсер ететін әлеуметтік кеңістікті метафоралық түрде ұсынады. Дүнген тіліндегі «келін алсаң, енесіне ұқсап кетеді» мазмұнындағы үлгі [8] және қазақ пен араб паремияларындағы туыстық қатынастың ұқсас концептуалдық желілері [7] бұл қатынастың тек бір тілге тән тар тұрмыстық тақырып емес, әр мәдениетте өзінше модельденетін отбасылық коммуникация мәселесі екенін көрсетеді.

Қазақы этикетте ене–келін қатынасы сөз қолданысы арқылы да реттелген. К. Насихатқызы сипаттаған ат тергеу дәстүрінде келін күйеуінің үлкен туыстарының атын тура атамай, олардың жасына, мәртебесіне немесе ерекшелігіне сай балама атаулар қолданған [12]. Мұндай тілдік мінез-құлық үлкенге құрмет көрсету нормасын бекітіп, туыстық иерархияны күнделікті коммуникацияда таңбалайды. Осы мәдени ортада «жақсы келін» ұғымы тек жеке қасиеттер жиынтығы емес, белгілі бір сөйлеу және мінез-құлық нормаларын игеру өлшемімен де байланысты болған. Мақалдың прагматикалық қызметі осы мәдени семантикамен сабақтасады. Біріншіден, ол мінез-құлықты бағалайды: «жақсы/жаман» категориялары арқылы қабылданатын және қабылданбайтын әрекет үлгілерін ажыратады. Екіншіден, ескерту және тәрбиелік қызмет атқарады: адамның әрекеті өзімен шектелмей, отбасының беделіне әсер етеді деген ойды алға тартады. Үшіншіден, паремия қоғамдық пікірдің реттеуші күшін көрсетеді. «Ел қылу» және «жер қылу» тіркестері жеке қатынастың нәтижесін әлеуметтік кеңістікке шығарып, отбасы ішіндегі әрекетті ел алдындағы абыроймен байланыстырады.

Сонымен бірге мақалдың құрылымында жауапкершілік симметриялы бөлінбейді: екі тармақта да өзгерістің негізгі агенті ретінде келін көрінеді. Жаман келін жақсы ененің беделін түсіреді, жақсы келін жаман ененің беделін көтереді. Бұл ерекшелік дәстүрлі қоғамдағы келінге қойылған жоғары әлеуметтік-этикалық талаптарды танытса, қазіргі аудиторияда дәл осы біржақтылық сыни реакция тудыруы мүмкін. Сондықтан паремияның прагматикалық әлеуеті тарихи қалыптасқан тәрбиелік норма мен қазіргі жеке жауапкершілік, теңдік, жеке шекара туралы түсініктер түйіскен тұста жаңаша мәнге ие болады.

Сауалнама осы өзгерісті эмпирикалық деңгейде нақтылай түседі. Қатысушылардың өңірлік құрамы әркелкі болғанымен, ең үлкен үлес Алматы мен Астанаға тиесілі. Мақалды түсіну және қолдану туралы сұраққа 38,3% (23 адам) «түсінемін, қолданамын», 56,7% (34 адам) «түсінемін, қолданбаймын», 5% (3 адам) «түсінбеймін, қолданбаймын» деп жауап берген (1,2,3-суреттер). Бұл көрсеткіш мақал мағынасының таныстығы сақталғанымен, оны белсенді қолдану деңгейінің төменірек екенін аңғартады.

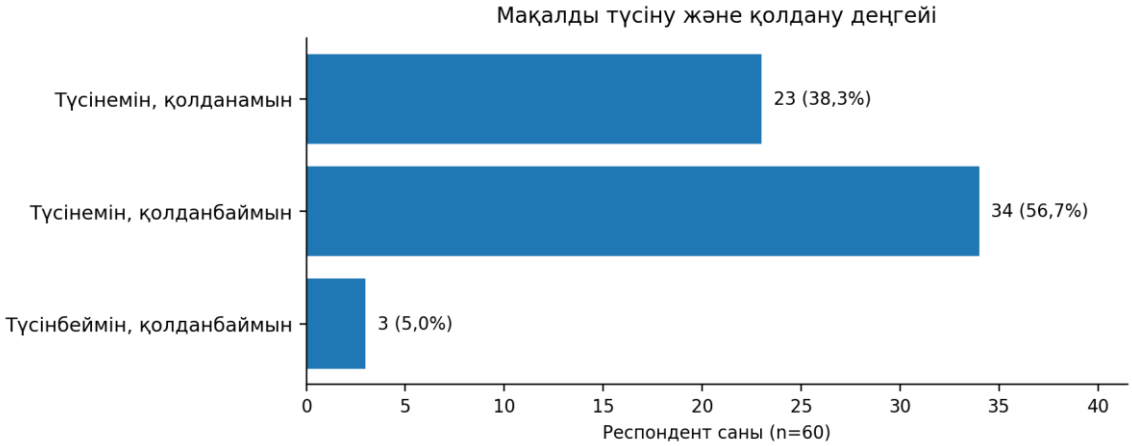

1-сурет. Респонденттердің мақалды түсіну және қолдану деңгейі

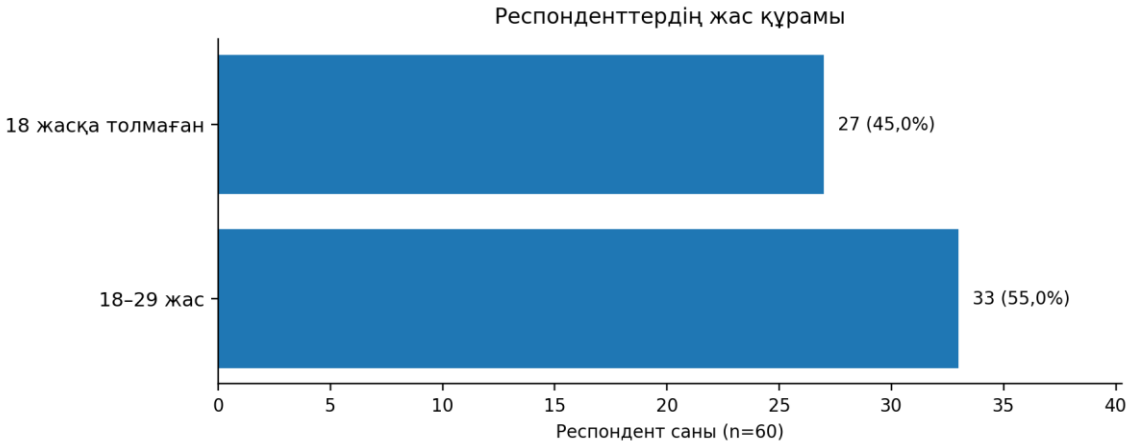

2-сурет. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің жас көрсеткіштері

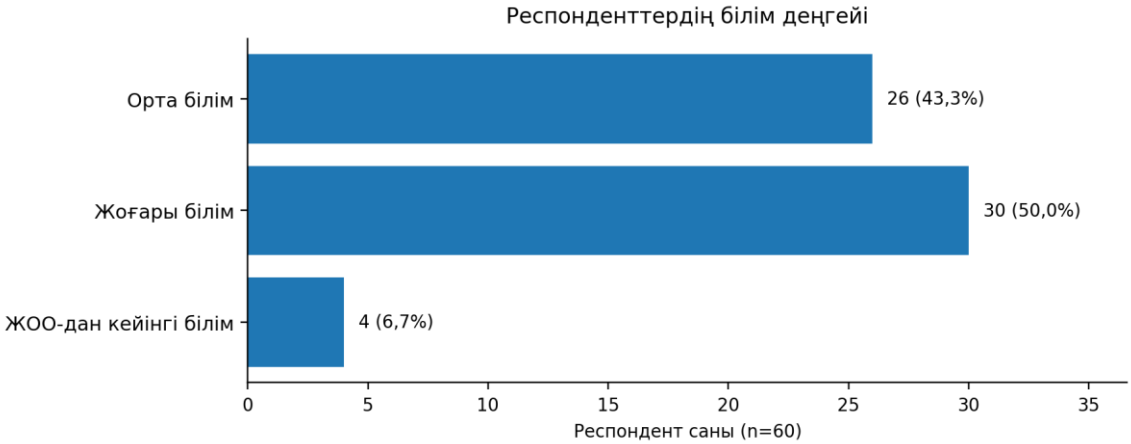

3-сурет. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің білім деңгейі

Жас және білім көрсеткіштері де алынған жауаптарды түсіндіруде маңызды. Іріктеменің барлығы дерлік 29 жасқа дейінгі қатысушылардан тұрады; оның 45%-ы 18 жасқа толмағандар, 55%-ы 18-29 жас аралығында. Сондықтан ашық жауаптардағы қазіргі құндылықтарға сүйенген сын, жеке шекара мен екіжақты жауапкершілікке басымдық беру жастар аудиториясының ерекшелігімен де байланысты қарастырылуы тиіс. Білім деңгейі бойынша респонденттердің жартысы жоғары білімді, 43,3%-ы орта білімді, 6,7%-ы жоғары оқу орнынан кейінгі білім иелері.

Ашық жауаптар мақалдың бір ғана тұрақты интерпретацияға бағынбайтынын көрсетті. Бір топ респондент паремияны отбасы берекесі, сабыр, үлкенге құрмет және келіннің тәрбиелілігі туралы дәстүрлі нақыл ретінде түсіндіреді. Екінші топ мақалдың негізгі жауапкершілікті әйелге, нақтырақ айтқанда келінге жүктеуін сынға алып, отбасы қатынасындағы жауапкершілік екі жаққа да ортақ болуы керектігін айтады. Үшінші бағыттағы жауаптар мақалдың ене-келін шеңберінен шығып, жалпы адамның өз ортасына жағымды не жағымсыз ықпал етуі туралы кең мағынада түсіндірілуін көрсетеді.

Төменде ашық сұраққа берілген жауаптардың ішінен бастапқы материалда іріктелген 10 үлгі редакторлық түзетусіз берілді. Олар бір жағынан мақалдың дәстүрлі түсіндірілуін, екінші жағынан қазіргі жастардың сыни қайта бағалауын қатар көрсетеді.

Іріктелген жауаптар (редакторлық түзетусіз):

1. Біріншіден, бұл мақал ер адамның, яғни ұлдың немесе күйеудің рөлін мүлде елемейді. Отбасында өзара сыйластық, түсіністік тек әйелдердің ісі сияқты көрінеді. Мұндай көзқарас ерлердің де эмоционалдық жауапкершілігін, отбасылық қарым-қатынасқа араласу міндетін жоққа шығарады. Екіншіден, мақалдағы «жақсы келін» ұғымы көбіне бағынушы, үндемейтін, бәріне шыдайтын әйел бейнесімен байланыстырылады. Бұл әйелдің жеке пікір айту, өзін қорғау, өз шекарасын белгілеу құқығына қайшы келеді. Заманауи қоғамда «жақсы келін» – тек көнгіш адам емес, өз ойы бар, әділдік пен теңдікке ұмтылатын тұлға болуы тиіс. Сондықтан бұл мақал бүгінгі күнде патриархалдық сананың көрінісі ретінде қабылдануы мүмкін. Әйелдің қадірі оның енесімен қарым-қатынасына ғана емес, қоғамдағы, отбасындағы жеке тұлғалық, экономикалық және рухани тәуелсіздігіне де байланысты болуы керек.

2. Мен бұл мақалдың мәнісін түсінсемде өмірде қолдану дұрыс емес деп ойлаймын. Адамның болмысы ешқашан өзгермейді

3. «Жақсы енені жаман келін жер қылады» – егер келін тәртіпсіз, көргенсіз болса, ең мейірімді, ақылды ененің өзін ренжітіп, беделін түсіріп, көңілін қалдырады. Яғни, жаман келін жақсы адамның қадірін кетіреді. «Жақсы келін жаман енені ел қылады» – ал егер келін ақылды, сабырлы, тәрбиелі болса, тіпті мінезі қиын, қатал ененің өзін де ел алдында сыйлы, абыройлы етіп көрсетеді. Өз мінезімен, сыйластығымен, ізеттілігімен отбасында татулық орнатады.

4. Қазіргі қоғамда ене мен келін ұғымы қатар қолданылмауы керек. Келін болашақ ана, ол да бір отбасының отанасы. Ол да әйел. Жаман келін немесе жаман ене деген ұғым жоқ менің түсінігімде. Адамның жер болып дәрежесі түсуі немесе ел болып көркеюі басқаға емес тек өзіне байланысты. Барлығын өз бойындағы қасиеттерге қарай бағалауы керек. Келін басқа отбасынан басқа тәрбиені көріп келгендіктен оның сіңісуі қиын. Ол да өмірінде алғаш рет келін болып тұрғандықтан қателесуі заңды.

5. Жақсы келін енесінің жамандығын білдіртпей керсінше жақсы жаққа өзгертеді ал жаман келін енесі жақсы болсада оның жамандағы ел алдында абыройын түсіреді

6. Қазір XXI ғасыр әр адам өз қара басын өзі арқалап жүретін заманауи ғасыр. Келін де, ене де жалпы әйел азаматы біреуді көрге не көрге сүйреп, жақсы не жаман ету ешкімнің мойнында емес.

7. Бұл мақалдың мағынасы – үйдің берекесі көбіне келінге байланысты деген сөз. Егер келін ақылды, сыпайы, үлкенге құрмет көрсетсе, үйдің іші тыныш, бәрі тату болады. Сондықтан, жақсы келін – үйдің берекесі, бәрін бірлікке шақыратын адам.

8. Қазіргі жас буын тұрғысынан қарағанда, өзіме мүлдем ұнамайтын мақалдардың бірі. Барлық нәрсені тек әйелге теліп қою, жер қылу/ел қылу деп жүк арту қаншалықты дұрыс деген ой келеді. Бәлкім керісінше, енесі шығар келінін не ел қылатын, не жер қылатын. Сондықтан бұл мақаланы қолдану арқылы қазақ қызының инабатта, ибалы бейнесін көрсетеміз деу – бекер, құр бос әурешілік. Қазір бұрынғы заман емес.

9. Бұл мақал отбасы тәрбиесінің нәтижесін көрсетеді. Келін мен ененің арақатынасы – өзара түсіністік пен әдептің жемісі. Адам қандай ортада болса да, тәрбиесі мен мәдениеті арқылы сол ортаны өзгертеді.

10. «Келін мен ене арасындағы қарым-қатынас» тақырыбындағы толассыз көзқарастардың актуальді тақырып ретінде талданатынын қоғам ішіндегі көпшілік орындарда дискусқа жиі айналып кететіндігінен көруге болады. Парасаттылық, адами этикет жоғары болса, екі адам бір біріне келін ене ролінде емес жаңа ортаға бейімделуші адамға тәрбие беретін тәлімгер шәкірт сынды қараса, бір біріне оң көзқараста болса, жеке шекараны сақтаса бәрі жақсы болады деп ойлаймын. Бастысы эгоизмнен, қоғамның артық пікірінен бас тарту. Сырттан көргенді өзіңнің жағдайыңмен салыстырудан алшақ болу керек деп ойлаймын.

Жауаптарды мазмұндық тұрғыдан салыстырғанда, дәстүрлі және сыни интерпретациялар бір-бірін толық жоққа шығармайтыны байқалады. Дәстүрлі топ үшін мақалдың өзегі – татулық, сабыр және үлкенге құрмет. Сыни топ та өзара сыйластықты теріске шығармайды, бірақ бұл құндылықтардың жүзеге асуын тек келіннің мінезімен байланыстыруға қарсы. Осы айырмашылық паремияның семантикалық ядросы мен прагматикалық бағасының уақыт өте ажырай бастағанын көрсетеді: «өзара қарым-қатынас адамның және отбасының беделіне әсер етеді» деген жалпы ой сақталады, ал жауапкершіліктің кімге жүктелетіні қайта қаралады.

Іріктелген он жауаптың өзінде мақалға қатынастың бірнеше деңгейі көрінеді. Кейбір қатысушылар мақалдың мазмұнын тікелей ене мен келіннің мінезіне қатысты түсіндіріп, жақсы келіннің отбасыға береке әкелетінін айтады. Екінші бөлікте мақалдың ер адамның рөлін елемейтіні, әйелге артық моральдық жүк артатыны және қазіргі отбасылық қатынастарды біржақты түсіндіретіні жөніндегі пікірлер бар. Үшінші үлгіде мақалдың тар гендерлік шеңбері кеңейтіліп, «адам қандай болса, ортасына сондай ықпал етеді» деген жалпы этикалық қағида ретінде қабылданады. Осы үш бағыттың қатар кездесуі паремияның лексикалық мағынасы тұрақты болғанымен, оның сөйлеуші санасындағы прагматикалық қорытындысы біркелкі емес екенін дәлелдейді.

Сауалнамадағы «түсінемін, бірақ қолданбаймын» жауабының 56,7% болуы ерекше мәнді. Бұл көрсеткішті мақалдың ұмытылғандығы деп түсіндіруге болмайды, өйткені респонденттер оның мазмұнын таниды және ашық сұрақта мағынасын түсіндіре алады. Керісінше, мұнда пассив танымдық таныстық пен белсенді сөйлеу қолданысының арасы ажыраған. Яғни паремия мәдени жадта сақталған, бірақ оны нақты коммуникацияда қолдану кейбір респонденттер үшін қазіргі құндылықтармен сәйкес келмейді. Прагматикалық тұрғыдан бұл – мақалдың перлокутивтік ықпалының өзгеруі: бұрынғы ескерту не тәрбие құралы қазіргі контексте пікірталас туғызатын, кей жағдайда қолданушының көзқарасын айқындайтын маркерге айналады.

Өңірлік деректер зерттеуге қатысушылардың Қазақстанның бірнеше аймағынан болғанын көрсеткенімен, ірі қалалардың үлесі басым. Сондықтан өңірлік айырмашылықтар туралы дербес статистикалық қорытынды жасауға негіз жеткіліксіз. Осы шектеу зерттеудің нәтижесін төмендетпейді, бірақ оны дұрыс интерпретациялауға көмектеседі: бұл сауалнама ең алдымен мақалдың жас аудиториядағы қолданыс жағдайын сипаттайды. Кейінгі зерттеуде әр өңірден және әр жас тобынан тең мөлшерде респондент жинау паремияның прагматикалық вариативтілігін неғұрлым дәл салыстыруға болады.

Бұл нәтиже паремияны статикалық фольклорлық формула емес, қолданыс контексіне қарай қайта мағыналанатын тілдік бірлік ретінде сипаттайтын қазіргі паремиологиялық ұстанымдармен үйлеседі [2]. W. Mieder мен N.R. Norrick көрсеткендей, мақалдың қызметі оның мәтіндік формасымен ғана емес, кім, қашан және қандай мақсатпен қолданғанымен де

анықталады [3], [4]. Зерттеліп отырған паремияда да бұрынғы тәрбиелік-нормативтік қызмет қазіргі аудиторияда талқылау, келіспеу, қайта түсіндіру нысанына айналып отыр.

Ене-келін тақырыбындағы лингвомәдени зерттеулер дәстүрлі ұғымдарда үлкенге құрмет, отбасылық иерархия және келіннің жаңа ортаға бейімделуі маңызды болғанын көрсетеді [12]. Осы мақаладағы сауалнама нәтижелері бұл модельдің тілдік санада толық жойылмағанын, бірақ оның бағалау параметрлері өзгеріп отырғанын байқатады. 38,3% респонденттің мақалдың мағынасын түсініп, оны әлі де қолдануы паремияның белсенді қордан шықпағанын дәлелдейді; ал 56,7% қатысушының түсінгенімен қолданбауы оның танымдық таныстығы мен коммуникативтік қолданысы арасында алшақтық пайда болғанын көрсетеді.

Осы тұрғыдан «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті екі қабаттан тұрады деуге болады. Бірінші қабат – дәстүрлі: отбасы мүшесінің мінезі әулет беделіне әсер етеді, сыйластық пен сабыр берекенің шарты саналады. Екінші қабат – қазіргі рефлексиялық: мақалдағы бағалау кімге және қандай әлеуметтік рөлге бағытталғаны сын тұрғысынан тексеріледі. Екі қабаттың қатар өмір сүруі паремияның қазіргі тілдік санада «сақталған мәтін» ғана емес, құндылықтар өзгерісін танытатын пікірталастық бірлікке айналғанын көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеудің мақсаты «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының құрылымдық-семантикалық, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктерін айқындап, оның қазіргі қазақтілді аудиториядағы қабылдануын көрсету болды. Осы мақсатта құрылымдық-семантикалық, когнитивтік, прагматикалық, контекстік және салыстырмалы талдау тәсілдері, сондай-ақ 60 респонденттің сауалнама жауаптарына сипаттамалық және мазмұндық талдау қолданылды.

Талдау нәтижесінде паремияның мағыналық өзегі «жақсы/жаман» және «жер қылу/ел қылу» оппозицияларына құрылатыны, отбасы ішіндегі мінез-құлықты қоғамдық беделмен байланыстыратыны анықталды. Дәстүрлі мәдени модельде мақал келіннің жаңа ортадағы әрекетіне жоғары талап қоя отырып, сыйластық пен отбасы бірлігін насихаттайды. Сонымен бірге қазіргі аудитория мақалдағы жауапкершіліктің біржақты бөлінуін қайта бағалайды. Сауалнамада респонденттердің 38,3%-ы мақалдың мағынасын түсініп, оны қолданатынын, 56,7%-ы түсінгенімен қолданбайтынын, 5%-ы түсінбейтінін және қолданбайтынын көрсетті. Бұл дерек паремияның танымдық таныстығы сақталғанымен, оның белсенді коммуникативтік қолданысы өзгеріп отырғанын көрсетеді.

Зерттеудің практикалық мәні оның нәтижелерін қазақ паремиологиясы, лингвомәдениеттану, тілдік сана мәселелері және қазақ тілін оқытуда ұлттық-мәдени мазмұнды түсіндіру үшін қолдануға болатындығымен айқындалады. Болашақ зерттеулерде респонденттердің жас, өңір, жыныс және әлеуметтік мәртебе бойынша теңгерімді іріктемесін қалыптастырып, ене–келін қатынасына қатысты бірнеше паремияны салыстырмалы түрде тексеру қажет. Мұндай кеңейтілген материал дәстүрлі мақалдардың қазіргі қоғамда қандай мағына компоненттерін сақтап, қай тұста прагматикалық қайта интерпретацияға ұшырайтынын дәлірек айқындауға болады.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай-Т, 2004. – 560 б.
2. Омарбекова Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу барысы. Болашақ зерттеулерге ұсыныс // Түркология. – 2022. – №2 (110). – Б. 141-154. – DOI: 10.47526/2022-2/2664-3162.06.
3. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport, CT: Greenwood Press, 2004. – 304 p.
4. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 1985. – 213 p. – DOI: 10.1515/9783110881974.
5. Honeck R.P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, NJ: Psychology Press, 1997. – 318 p.

6. Дүйсенова К.Б., Сарбасова А.Е., Алешинская Е.В. Қазақ, ағылшын, қытай паремияларындағы қайын ене мен келін қарым-қатынасының лингвомәдени аспектісі // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №2. – Б. 63-76. – DOI: 10.59102/kufil/2025/iss2pp63-76.
7. Атабай Б.А., Мусабаева Ұ.К. Қазақ және араб паремияларындағы «туысқандық қатынас» концепті // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2020. – Т. 93, №2. – Б. 116-123. – DOI: 10.26577/JOS.2020.v93.i2.13.
8. Муса-Ахунов А.А.-М. Лингвомәдени бірліктердің прагматикалық аспектісі (қазақ және дүнген тілдері материалдары негізінде): дис. ... PhD. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2024.
9. Смағұлова Г. Паремиядағы гендерлік мәселелер // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – №4. – Б. 198-202.
10. Sozdikqor.kz: қазақ тілінің сөздік қоры [Электрондық ресурс]. – URL: https://sozdikqor.kz/ (қаралған күні: 21.09.2026).
11. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 488 б.
12. Насихатқызы К. Қазақ келіндерінің ат тергеуі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №4 (134). – Б. 329-330.
13. Камалова Н. Жұмабай Шаштайұлы повестеріндегі әйелдер бейнесі // SDU Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods. – 2023. – №2 (63). – DOI: https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v63i2.956.

К.К. Кенжалин*, А.А. Габитова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2
*ORCID: 0000-0003-0440-7556
*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

ПРАГМАКОГНИТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСКОЙ ПАРЕМИИ «ЖАҚСЫ ЕНЕНІ ЖАМАН КЕЛІН ЖЕР ҚЫЛАДЫ, ЖАҚСЫ КЕЛІН ЖАМАН ЕНЕНІ ЕЛ ҚЫЛАДЫ»

Аннотация. В статье рассматриваются структурно-семантические, прагматические и когнитивные особенности казахской паремии «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады». Цель исследования – выявить представления о семейных отношениях, социальной репутации, оценочных категориях «хороший/плохой» и межпоколенческом взаимодействии, закрепленные в языковой структуре паремии, а также определить особенности ее современного восприятия казахоязычной аудиторией. Материал исследования составили анализируемая паремия, семантически близкие пословицы, словарные и литературные данные, а также ответы 60 респондентов. Применялись структурно-семантический, когнитивный, прагматический, контекстуальный и сопоставительный анализ, а свободные ответы были сгруппированы по содержательным признакам. Анализ показал, что двухчастная антитетическая структура пословицы через оппозиции «жақсы/жаман» и «жер қылу/ел қылу» связывает репутацию семьи с межличностным поведением. Результаты опроса фиксируют сосуществование традиционной воспитательной интерпретации и современной социально-гендерной критики: 38,3% респондентов понимают и используют пословицу, 56,7% понимают, но не используют ее. Научная значимость работы заключается в соединении анализа семантики одной паремии с данными о ее актуальном восприятии. Результаты могут быть использованы в паремиологии, лингвокультурологии, исследованиях языкового сознания и в преподавании казахского языка.

Ключевые слова: паремия, прагмакогнитивный потенциал, пословица, лингвокультурология, языковое сознание, семейные отношения, национальные ценности.

K.K. Kenzhalin*, A.A. Gabitova
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
010008, Republic of Kazakhstan, Astana, 2 Satpayev Str.,
*ORCID: 0000-0003-0440-7556
*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

PRAGMA-COGNITIVE POTENTIAL OF THE KAZAKH PAREMIA «ZHAQSY ENENI ZHAMAN KELIN ZHER QYLADY, ZHAQSY KELIN ZHAMAN ENENI EL QYLADY»

Abstract. The article examines the structural-semantic, pragmatic, and cognitive features of the Kazakh paremia «Zhaqsy eneni zhaman kelin zher qylady, zhaqsy kelin zhaman eneni el qylady». The study aims to identify how the proverb encodes ideas about family relations, social reputation, the evaluative opposition of good and bad, and intergenerational interaction, and to determine how it is perceived by a contemporary Kazakh-speaking audience. The material includes the focal paremia, semantically related proverbs, lexicographic and literary data, and survey responses from 60 participants. Structural-semantic, cognitive, pragmatic, contextual, and comparative analyses were combined with content grouping of open-ended responses. The results show that the proverb's two-part antithetical construction links family reputation to interpersonal behavior through the oppositions «good/bad» and «to disgrace/to bring honor». Survey data demonstrate the coexistence of a traditional didactic interpretation and a contemporary socio-gender critical reading: 38.3% of respondents understand and use the proverb, while 56.7% understand it but do not use it. The scientific value of the study lies in integrating the semantic analysis of one paremia with evidence of its current reception. The findings may be applied in paremiology, cultural linguistics, research on linguistic consciousness, and the teaching of Kazakh.

Keywords: paremia, pragma-cognitive potential, proverb, cultural linguistics, linguistic consciousness, family relations, national values.

Авторлар туралы мәліметтер

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы* – PhD, Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0440-7556.

Габитова Айгерім Альбертқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigerimgabitova@mail.ruORCID: https://orcid.org/0009-0000-1039-5585.

Сведения об авторах

Кенжалин Куанышбек Каримович* – PhD, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан Республикасы, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0440-7556.

Габитова Айгерим Альбертовна – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан Республикасы, e-mail: aigerimgabitova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1039-5585.

Information about the authors

Kuanyshbek Kenzhalin* – PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0440-7556.

Aigerim Gabitova – Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: aigerimgabitova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1039-5585.

Редакцияға енуі 22.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 26.08.2026
Жариялауға қабылданды 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-8
ҒТАМР: 16.21.33

Ә.А. Данияр
Астана халықаралық университеті,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қабанбай батыр к-сі, 8
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakyzy.95@gmail.com

ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДИАЛОГТІК МӘТІННІҢ ҰЙЫМДАСУЫ: ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БАЙЛАСЫМ

Аңдатпа. Мақалада қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің құрылымдық, семантикалық және прагматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі дискурстық зерттеулерде диалогтің коммуникацияны жүзеге асырудың негізгі тетігі ретінде танылуымен және көркем мәтіндегі автор мен оқырман арасындағы байланысты ұйымдастырудағы маңызды қызметімен айқындалады. Зерттеу барысында диалог, диалогтік мәтін, диалогтік бірлік, диалогтену, диалогтік дискурс, диалогтік қайталау және когезия ұғымдарының ғылыми-теориялық сипаты сараланады. Диалогтік мәтіннің монологпен ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталып, оның құрылымдық белгілері мен негізгі компоненттері сипатталады. Зерттеудің негізгі мақсаты – көркем шығармадағы диалогтік мәтіннің байласымын ұйымдастыратын лексикалық амал-тәсілдерді анықтау және олардың мәтіннің тұтастығы мен прагматикалық қызметін жүзеге асырудағы рөлін айқындау. Лексикалық-семантикалық байласымның диалогтік және дейктикалық қайталамалар, синонимдер мен антонимдер арқылы жүзеге асатыны көрсетіледі. Сонымен қатар сұрақ-жауап, пікір білдіру-пікір білдіру, сұрақ-пікір білдіру, пікір білдіру-сұрақ тәрізді репликалық байланыстардың диалог мазмұнын ұйымдастырудағы қызметі сараланады. Зерттеу нәтижесінде диалогтік мәтін байласымының оның бірізділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі мәтіндік категория екені анықталып, диалогтің оқырманға ақпарат жеткізу, белгілі бір пікір қалыптастыру және әсер ету қызметтері айқындалады. Зерттеу нәтижелері қазақ көркем мәтінінің құрылымдық және прагматикалық табиғатын тануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: диалогтік құрылым, көркем шығарма, мәтін байласымы, лексикалық-семантикалық тәсіл, реплика.

Кіріспе

Диалог – тілдік қарым-қатынас құрудың табиғи формасы. Диалог ұғымының философиялық мәні жанды табиғи тілді түсінуде ғана емес, алдымен өзіне және өзгеге деген қарым-қатынасты қалыптастыруда танылады. Демек, диалог – сөйлеушілердің репликаларынан тұратын, қабылдаулар арқылы әсер ететін тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі. Диалогке тән басты ерекшелік – екі немесе одан да көп тұлғалардың сөйлесу барысында шұғыл сөз алмасулары.

Көркем әдеби шығармалар мен драмалық шығармалардағы диалог – кейіпкердің шынайы мінезін, шығарманың көркем идеясын ашуда, сырлы бейне жасауда маңызды қызмет атқаратын ең басты құрал. Яғни диалогте әр кейіпкердің сөз саптауынан, ой-толғанысынан, сөйлеудегі өзгешелігінен оның жан-дүниесі айқын көрініп тұрады. Кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі көркем шығарма мәтінінде әрқайсысының таңдалған бейнесіне сәйкес диалог арқылы нақты жеткізіледі.

Тіл ғылымында диалогті зерттеу мәселесі диалогтің табиғатын ғылыми тұрғыдан танып, талдаумен, сөйлеу актілерінің теориясымен, дискурс пен дискурстық талдау, тіл философиясы, интеракциональді әлеуметтік лингвистикадағы диалогизм және коммуникативтік бағыттағы зерттеулермен ұштасады. Қазақ тіл білімінде мәтіннің байласымы көбіне монологтік сөйлеу түрінің деректері арқылы анықталған болатын. Ал ұсынылып отырған зерттеу жұмысы арқылы мәтіннің байласым сипаты диалогтік сөйлеу арқылы қарастырылатын болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің лексикалық-семантикалық байласымын қамтамасыз ететін тілдік құралдардың өзара байланыста қарастырылуында. Зерттеу барысында диалогтік қайталаудың дәлме-дәл,

ықшамдалған және толықтырылған түрлері жүйеленіп, дейктикалық бірліктердің, контекстік синонимдер мен антонимдердің репликалар арасындағы мағыналық сабақтастықты қалыптастыру қызметі анықталды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында сипаттамалық, контекстік, салыстырмалы және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Сипаттамалық әдіс диалогтік мәтінге қатысты ғылыми тұжырымдарды жүйелеу үшін, контекстік талдау тілдік бірліктердің нақты диалог құрамындағы мағынасын анықтау үшін пайдаланылды. Салыстырмалы талдау арқылы диалогтік қайталаудың түрлері мен олардың қызметтік ерекшеліктері салыстырылды. Мәтіндік талдау репликалар арасындағы лексикалық-семантикалық байланысты анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында көркем мәтіндегі диалогтік бірліктер, яғни өзара мағыналық және құрылымдық байланыстағы сөйлемдер жүйесі негізге алынды. Іріктелген тілдік материалдарда диалогтік мәтін байласымының ерекшеліктері, олардың мазмұндық тұтастықты қалыптастырудағы қызметі қарастырылды.

Зерттеу мақсатына сәйкес материалдарды әртүрлі ғалымдардың пікірлерін жүйелеу мен саралау, тақырыпқа қатысты ақпаратты сипаттау, мысал үлгілерін салыстыру және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар диалогтік мәтін құрамындағы лексикалық-семантикалық байланыстарды анықтау үшін контекстік талдау тәсілі пайдаланылды.

Диалог мәселесінің теориялық негіздері қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Р. Әмір, Б. Шалабай, З. Ерназарова және басқа зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Шетелдік және орыс тіл білімінде диалогтің құрылымдық, коммуникативтік және прагматикалық сипаты М.М. Бахтин, Л.В. Щерба, К. Гаузенблаз, В. Дресслер, М.Халлидей және өзге ғалымдардың зерттеулерінде талданған.

Шетелдік зерттеушілерден В.К. Барнет, Н. Белнап, Т. Стал, G. Brown, G. Yule, W.L.Chafe, van T.A. Dijk, D. Frank, M. Halliday, K. Hausenblas, J.R. Hobbs, D. Schiffrin, J.Sinclair, M. Coulthard, P. Wilmot, D. Wunderlich т.б. атауға болады. Орыс тіл білімінде диалог теориясының негізін Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский, Е.Д. Поливанов, В.Н.Волошинов, В.В. Виноградов сынды ғалымдар қалаған. Ағылшын тіліндегі материалдар бойынша бұл мәселеге Л.П. Чахоян, С.С. Беркнер, Т.М. Власова, А.В. Кучер, Н.В. Буренина, Ю.Дубовский, В.В. Бузаров, Е.Е. Карпушиналардың зерттеу жұмыстары арналған.

Зерттеу нысаны ретінде диалогтік коммуникацияны қарастырған орыс тіл біліміндегі Т.А.Алексеева, А.С. Ахиезер, В.С. Библер, Г.Я. Буш, И.И. Глебова, М.Н. Грачев, А.А. Гусейнов, Д.В. Джохад-зе, М.С. Каган, Б.Г. Капустин, В.И. Толстой, В.Г. Федотова, И.Г. Яковенко сынды т.б. зерттеушілерді атауға болады. Осы мәселеге көңіл бөлген бірнеше шетелдік ғалымдар да бар: К. Лоренц, П. Лоренцен, Т. Лукман, Д. Никулин, С. Тулмин, Г. Шайт және В. Хёсле.

Диалог теориясы жөнінде тіл философиясы тұрғысынан біршама құнды пікірлер айтып, тұжырымдар жасаған, диалог теориясына қатысты зерттеу жүргізген философ ғалымдар қатарына – М.М. Бахтин мен Ю.М. Лотман, Дж.Г. Мид, М. Бубер, Х.Г. Гадамер, Ю.Хабермас, Р. Рортилерді атап өте аламыз.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ әдебиеттану мен тіл білімі ғылымында XX ғасырдың 20-жылдары диалогтің көркемдік қызметі арнайы зерттеу нысанына алынбағанымен, оның шығарма құрылымындағы қызметі алғаш рет А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қарастырылды: «Шығарманың мазмұны төрт түрде айтылады:

1. Жай сөйлеу түрде. 2. Сөйлестірген түрде. 3. Хат түрінде. 4. Аралас түрде [1, 158]. Бұл жерде ғалым анықтаған шығарма мазмұнының «сөйлестірген түрі» қазіргі диалогтік сипаттағы мәтінге жатады. Мысал ретінде «Еңлік-Кебек» пьесасынан үзінді келтіреді.

А. Байтұрсынұлы шығарма мазмұнын берудің төртінші – аралас түріне төменгідей сипаттама береді: «Шығару түрі шығармаларда дәйім бір өңкей болып, осы көрсеткен мысалдардағыдай кілең сөйлеу түрінде, я кілең сөйлестірген түрде, яки кілең хат түрінде болып айтыла бермейді. Көбінесе аралас түрде айтылады. Әсіресе сөйлеумен сөйлестірген түрлері аралас келіп отырады» [1, 159]. Мысал ретінде «Жәнібек батыр» шығармасынан

алынған үзіндіні ұсынады. Ғалымның сөз етіп отырған сөйлестірудің «аралас» түрі қазіргі таңда өте жиі кездесетін көркем прозадағы диалог үлгісіне жатады. Яғни көркем шығармадағы қазіргі автор сөзі (жай сөйлеу) мен диалогтің (сөйлестірген түрі) араласып келуі.

Диалог арқылы адамдар бір-бірімен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, рухани, мәдени және басқа да деңгейдегі байланыстар орнатып, күнделікті өмір тіршілігі жөнінде хабардар болады. Философ, мәдениеттанушы, тілші ғалым М.М. Бахтин айтып кеткендей: «Шындықты іздеудің диалогтік әдісі дайын шындыққа ие болғысы келетін нақты монологизмге, соған қоса, қандай да бір шындықты білеміз деп ойлайтын адамдардың да сенімділігіне де қарсы қойылады. Шындық жеке адам басында туындамайды және болмайды, ол шындықты іздеуші адамдар арасында олардың диалогтік сөйлесуі кезінде туындайды» [2, 26]. Ғалымның пікіріне сәйкес, монологизм өз алдына диалогтің аяқталуын, диалогтік сөйлеудің имманентті сипаты ретіндегі сөйлеушілердің бір-біріне деген ықпал етуі коммуникативті процесінің тоқтауын көрсетеді [2, 27].

Сондай-ақ, М. Бахтин диалогті мән мен мағына тудыратын үздіксіз әлеуметтік процесс ретінде, әрекеттегі тілдің жаңару мен өзектелуінің қайнар көзі ретінде түсіндіреді. Сөз – бұл мен және басқа біреудің арасына салынған көпір, сол себептен пікір білдіру деңгейіндегі мән мен мағынаны іске асыруда басты рөлді сөйлеуші де, тыңдаушы да атқарады. Мағынаның бірлескен түсіндірілуі – диалогтік коммуникацияның ең маңызды сипаттарының бірі [3, 296].

Лингвистикалық сөздікте диалогке келесідей анықтама берілген: «Диалог (грек. dialogos – әңгіме, екі адамның сөйлесуі) – екі не бірнеше адамның жауап ретіндегі сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтің сөздік құрамына әсер ететін факторлардың негізгісі сөзді қабылдау не қабылдамау» [4, 72]. Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Диалог, сөйлестіру (грек. – dialogos) – әдеби шығармада екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, оларды сөйлестіру тәсілі. Драмалық шығарма түгелдей дерлік сөйлестіруге және кейіпкерді сөйлетуге, монологқа негізделіп құрылады», – деп анықталған [5, 79].

Орыс тіл біліміндегі О.С. Ахмановаың лингвистикалық терминдер сөздігінде диалог басқа қырынан сипатталады: «Диалог *ағылш.* dialogue. Әрбір пікір білдірудің әңгімелесушіге бағытталатын және әңгіменің тікелей тақырыбымен шектелетін сөйлеу формаларының бірі. Диалог жеке пікірлердің қысқалығымен және олардың синтаксистік құрылысының қарапайымдылығымен сипатталады» [6, 132].

Ғалым К. Гаузенблаз мәтіндердің классификациясын құруда диалогтік мәтіндерді күрделі мәтіндік құрылымы бар сөйлеу туындыларына жатқызады. Сондай-ақ, ғалым диалогтік мәтінді бірізді емес және диалогтің екі немесе одан да көп белсенді сұхбаттасушыларының алмасатын сөздеріне бөлінген деп есептейді. Диалог бір бүтін мәтін ретінде түсіндіріледі. Қалыпты жағдайда қатысушылардың бірінің сөзін алып тастау мүмкін емес, себебі бір сөйлеушінің сөйлеген сөздерінің көлемі үздіксіз бірыңғай реттілікті құрай алмайды, сол себептен толық мазмұны аяқталмай қалады. Оған қоса бұндай қарым-қатынас актілерінде «диалогке қатысушылардың стильдері өзара жанасады» [7, 67].

Жазбаша формада көрініс табатын көркем әдеби стильдегі диалогтік мәтін үлгілері прагматикалық функциясымен ерекшеленеді. Яғни сол берілген диалогтің стилі, құрылымы және тілдік бірліктердің ұтымды жұмсалуы адресаттың диалогтік мәтінді оқу арқылы негізгі идеясын түсіне отырып, тұтастай қабылдауына ықпал етеді.

«Көркем шығарма мәтініндегі үйлесімді диалог – нақты диалогтік нысандардың кең таралған түрі. Бұларға фатикалық қызметпен бірге, поэтикалық қызмет те тән. Көркем диалогтарда күнделікті өмірдегі диалогқа қарағанда тілдің ақпараттық қызметі анық көрініс табатын күрделілігімен айқындалады» [8, 205].

Диалогтің ішкі құрылымы мен сипаты оның атқаратын негізгі қызметін белгілейді. Сол құрылымдық белгілері мен сыртқы көрінісіне сай диалогтік мәтіннің композициялық құрылымын төмендегі сызба арқылы көрсетуге болады (1-сурет):

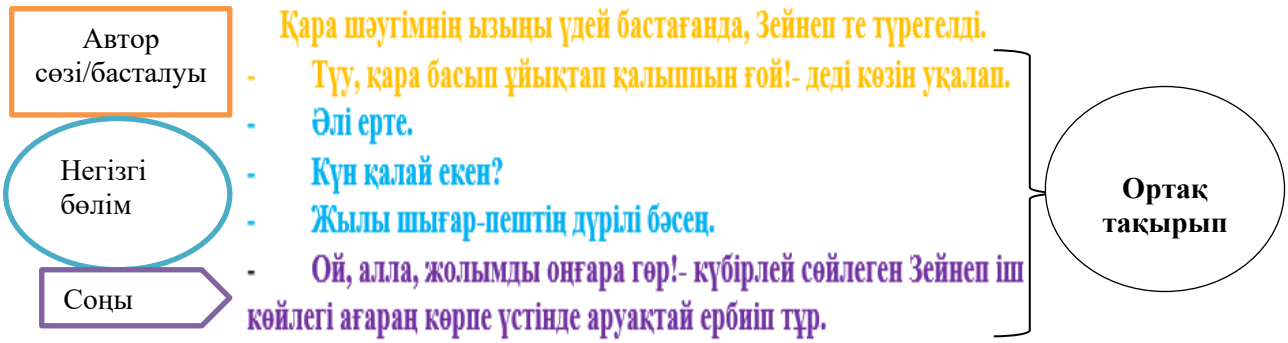

(Т. Сәукетаев. Құзғын тойған қыс. – Алматы: Ан-Арыс, 2011. – 480 б.)

1-сурет. Көркем диалог құрылымы

Көптеген көркем шығармаларда диалог бірден кейіпкерлердің сөзімен басталмайды. Алдымен, автор диалогтің басталуына жағдай жасайды, әңгімеге қатысушы кейіпкердің аты-жөнімен, әлеуметтік дәрежесін, мінез-құлқын, шыққан ортасын, сондай-ақ, кейіпкердің ішкі ойын да автор сөзімен яғни тілімен беріп, түсіндіре отырып, кейіпкерлерін сөйлете бастайды.

Диалогтік сөйлеудің негізгі құрылымдық және мазмұндық компоненттерін құрайтын екі адамның өзара сөйлесуін *реплика* деп атайды. Репликалардың өзара қарым-қатынастарына авторлық ой-пікірлер, репликаларға қатысты барлық «микроэлементтер» (стимулдық реплика, сұрақ, шешім, т.б.) кіреді.

Реплика ұғымына қатысты Ж.С. Қаңлыбаеваның «Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі» (2006) атты еңбегін атауға болады [9]. Ғалым К.Қ. Садирова болса өзінің «Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері» (2009) атты докторлық диссертациясында репликаны (айтылым) дискурстың бір құрамды бірлігі ретінде түсіндіреді: «Айтылым (диалогтегі реплика) – дискурстың сөз субъектілерінің ауысуын сипаттайтын, жанр ретінде рәсімделген, тиянақты, диалогтегі не тұтастықтағы басқа айтылымдармен тығыз қатынаста болатын минимальды бірлігі» [10, 154].

Неміс ғалымы В. Дресслердің пайымдауынша, «диалогке тән ерекшелік – оның қатысушыларының репликаларының мүшеленуінде. Бұл репликалар тәуелсіз болып табылмайды, олар өз алдына біртұтас ірі диалогтік мәтін бөлшектері ретінде танылады. Әрбір қатысушының сөздері ажыраған мәтін үзіндісін құрамайды және соңғы пауза мен сөйлеушінің рөлі ауысқан жағдайда әрбір реплика өз ішінде мәтіннің аяқталған үзіндісін құрайды» [11, 130]. Демек, диалог – репликалардан тұратын ұдайы қабылдау арқылы әсер ететін, тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі.

Реплика диалогтің, сонымен бірге, диалог тұтастықтың компоненті ретінде екі жақты сипатқа ие, яғни стимул және реакция сипаты. Диалогке қатысушылардың бірінің сөзі екіншісінің репликасының тууына түрткі болады. Жауап реплика мазмұны жағынан сұраққа жауап, айтылған пікірді қостау, не оған қарсылық білдіру, айтылған ойды түсіндіру немесе нақтылау, оны толықтыру, не өзінің қоршаған орта, адам, оқиға жөніндегі ой-пікірі, көзқарасы т.б. болып келеді.

Диалогтегі сөйлеушінің шынайы интенциясы мен өзімен сұхбаттасушының интенциясы арасындағы бірлескен іс-әрекет ретінде, сондай-ақ, сол әңгімелесушілердің ортақ білімдеріне негізделіп маңызды қызмет атқарады.

Диалогтік мәтіндегі сөйлеу тілі бірқатар өзгерістерге ұшырайды, атап айтсақ, ауызша айтылған сөз жазбаша түрде беріледі, паралингвистикалық амал-тәсілдердің үлесі өзгереді, қарапайым сөйлеу тілінің орнына автордың өзіндік мұқият құрған сөйлеу тілі қолданылады.

Диалогтік сөйлеуде әдетте сөз үнемдеудің әмбебап принципі айқын көрінеді. Себебі диалогке қатысушылар нақты жағдайда қарым-қатынас жасаудың бейвербалды амалдары – интонация, ым-ишарат, дене қозғалысы және т.б. арқылы тілдік бірліктерді аз жұмсайды.

Диалогтің жазбаша түрдегі қолданысында бұл жағдай міндетті түрде ремарка, түсінік түрінде жазылып, автордың жеткізуі арқылы көрінеді.

Ғалым З.Ш. Ерназарованың зерттеу еңбегінде сөйлеудің ең маңызды коммуникативті-прагматикалық қызметі мен негізгі сипат-белгілері түсіндіріледі: «Әрбір қарым-қатынастың мақсатына байланысты сөйлесім ерекшеліктері бар. Сөйлеудің негізгі белгілері сөйлеу әрекеті үстіне көрінеді. Олар:

1) сөйлеуші мен тыңдаушының міндетті қатысы, яғни диалогтік белгі;

2) дайындықсыз еркін түрде жүзеге асуы;

3) тақырыптың әр алуандығы;

4) сөйлеу жағдаятының тәуелділігі;

5) дайын сөйлеу құрылымдарының болуы. Адам тілдік таңбаларды өзара түсіну үшін ғана емес, тыңдаушының қызығушылығын оятып, оны әрекетке итеру үшін де қолданады. Яғни тіл бірліктері хабарды жеткізуші құралдар қызметін атқарып қана қоймай, тыңдаушыға ықпал, әрекетке итеруші құралдар ретінде де жұмсалады» [12, 24]. Демек, диалогтік сөйлеу әрекеті де прагматикалық тұрғыдан адамды сыртқы ортамен байланыстырушы негізгі құралдардың біріне жатады және сол арқылы адресат-адресант тығыз байланыс орнайды.

Көркем мәтіннің диалогке айналуы – бұл адресатқа бағыттылығын, мәтіннің ерекшелігін, сондай-ақ, басқа адамдардың пікірлерімен (интермәтіндік) үйлесетін сөйлеуді сипаттайтын категория, саналарының тең құқықты және маңызы бірдей болатын диалогқа қатысушылар арасындағы өзара әрекеттесудің ерекше бір түрі. Бұдан басқа, мәтіннің диалогтену сипаты түсінігіне көбінесе адресаттың және адресанттың болуы, репликалардың формалды және мазмұнды бірлігі ғана емес, сондай-ақ адресаттың ықпалынан адресанттың сөйлеуінің тілдік құрамын қалыптастыру жатады.

Тіл білімі ғылымында диалогтенудің алуан түрлі тәсілдері көбінесе әртүрлі мәтіндерге сай келеді. Айырмашылығы тек олардың мәтіндегі бөлінісіне байланысты болады. Көп жағдайда диалогтенудің синтаксистік тәсілдері жиі қолданылады (сұрақ-жауап кешендері, риторикалық сұрақтар, лепті сөйлемдер; қыстырма және қыстырынды конструкциялар, оқырманды қаратудың түрлі формалары, оқырманды бірлескен ой-толғауға, іс-әрекетке қатыстыру), басқа топты мәтіндік тәсілдер құрайды (сілтеме, нұсқама, өзгенің пікіріне жүгіну).

Түс көргеннен кейін жан дүниесі екі бөлінгендей, ең асыл дүниесін жоғалтқаны үшін жаза алатындай болады да тұрады. Әлгіні іздегісі келеді, ***бірақ нені іздемек? Жолының болмай жүрген сәтсіздігінің себебін бе, жоқ әлде не?*** *Шынында, Салтанат шаршады, жай үрейленбей, алдағы күндегі сәтсіздіктің белгісіндей бұл түстен кейін әйтеуір бір жаманшылық болары сөзсіз. Сол қинайды. Тіпті содан кейін жай үріп келе жатып-ақ жүрегі тоқтардай қысыла қалып, сосын соғысы жиілеп алып-ұша жөнеледі.*

...Қайғы мен жаманшылықтың түр-түрі қоршағандай. ***Амалсыз көніп, дәрменсіздік билеп, не өле алмай, не осыдан құтыла алмай иірімдегі қара судай айнала береді ме?.. Пенде болып жалғанға келген соң, бір сәт тән ләззатын, жан рахатын іздемейсің бе? Армансыз адам қанатсыз құс сияқты. Адамның бәрі армандайды. Біраз өмір сүрген соң, өткен уақытына көз тастап, соны арманымен салыстырады. Біреу ерте, енді біреулер бұны көк төбеге келгенде саралайды. Арманына жету үшін басына Бақыт құсының қонуы керектігін мойындайды.*** *Салтанат сол жатқан күйі, ой елегінен сәл езу тартты. Шынында кім бақытты болуды армандамайды? Адамдардың бәрінің бақытты болғысы келеді.* ***Адамдар қайда болса да, не істеп жүрсе де армандарымен бірге болады екен-ау!*** *Ес білгеннен бастап, өмірінің соңғы деміне дейін арманымен айырылыспайтын шығар. Салтанат өзінің ешқашан арманынан айырылысқысы келмейтініне көзі жетті...* (Ә. Әлпейісов. Ант).

Бұл мысалда оқырманның назарын шоғырландыратын белсенді түрде сұрақ-жауаптық кешендер қолданыс тапқан, автор оқырманның ойлануына ықпал етеді, адресатқа ақпаратты активті қабылдауға бағыттайды. Автордың ұсынған диалогі оқырманға риторикалық сұрау арқылы ішкі монолог пен диалогтің ұштасуы түрінде берілген. Яғни автор ең алдымен сұрақ қояды, кейін соған өзі жауап іздейді, сол арқылы ішкі диалог құрылады.

Монологтік мәтін мен диалогтік мәтіннің арақатысы. Көптеген лингвистикалық әдебиеттерде монологтік мәтіндермен қатар салыстыру негізінде диалогтік мәтіннің өзіндік мәтіндік мәртебесін дәлелдеуге тырысатын талпыныстарды кезтестіруге болады.

Тіл білімінде монолог пен диалогті салыстыру мәселесі әрдайым өзекті болды. 1915 жылы осы мәселеге байланысты белгілі ғалым Л.В. Щерба: «Монолог пен диалог мәселесі тек көркем әдебиет стиліне ғана қатысты қарастырылмауы керек, бұл жалпы тілге де қатысты зерттелуі керек» деген орынды пікірін ұсынды [13, 4].

Диалог пен монологтің маңыздылығы жөнінде профессор Б. Шалабайдың пікірін келтіруге болады: «Тіл көркемдігінің бір байқалар тұсы диалог пен монолог құруда. Мұнда шеберлік керек-ақ. Өйткені диалог адам мінездерін, қимыл-әрекеттерін ашуға бірден-бір қолайлы форма ғой. Монологқа келсек, бұл талап одан да арта түседі» [14, 63].

Монолог пен диалогтің араласып немесе кезектесіп келуі көркем шығарма мәтіндеріне тән. Мәселен:

–Сен мықты едің ***ғой.*** *Сәл-пәл емделген соң сақайып кетерің сөзсіз. Алдағы жылы, әлі дүркіретіп, көкем екеуіңнің мерей тойларыңды өткіземіз, көрде тұр осыдан. Сол үшін күш жинауың керек* ***қой...***

*Марғуа болмашы езу тартты. «****Өздерінің мерей тойдан үміттері бар. Ал, менің бүгін бе, ертең бе деп қалт-құлт етіп отырысым мынау****».*

–Үйде жатқаным-ақ жақсы болар еді. Дәрісін осында алдыртып құйса, қайтеді екен..

–Оған келіспей отыр ***ғой*** (Ш. Бейсенова. Бір махаббат баяны).

Бұл жерде алғашқы репликадан (1) кейін кейіпкер Марғуаның ішкі ойы монолог түрінде беріліп, диалогтік мәтіннің жалпы мазмұнының бір бөлігі ретінде жұмсалған. Автор кірістірілген монолог арқылы кейіпкердің ішкі күйзелісін, мұңын көрсетеді. Атап айтқанда, ішкі монологтің берілуі диалогтік мәтіннің де өзіндік сипатын айқындауға болады. Демек, диалогтік мәтіннің аясы автор сөзі мен диалогпен ғана шектелмейді, оның аясында монологтік мәтін де қамтылады. Соған қоса, диалогтің басталуы мен соңындағы сөйлейтін кейіпкердің сөздеріндегі тілдік ерекшелік – нақтылау мәнді *қой/ғой* демеулік шылауының қолданылуы. Яғни кейіпкер тілінде бұл шылаудың кездесуі сол адамның сөйлеу мақамын анықтайды және диалог мазмұны тұрғысынан өзімен әңгімеге түсуші кейіпкерді (Марғуа) көндіру, сендіру мақсатында жұмсалып отыр.

Шебер қиюластырылған диалогтер мен монологтер арқылы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, ойын сезінуге болады:

Сайдың арғы бетінен құмыра ұстаған қыз жүгіріп келе жатыр екен.

– ***«Иә, сүт тапсаң аларсың»,*** *- деді Арай.* ***Қыз лезде бергі бетке еліктің лағындай ойнап шықты.***

*– Сәламатсыз ба****,*** *апай, - деді. - Мамам сүтке жіберді.*

«Осылардың өзгешесі-ай, біздің ауылдың адамдарына ұқсамайды, жібектей есіліп тұрады, беті бәйшешектей, көзінің мойылдайын қарашы»*, - деді ішінен Арай, тұлымына лента байлаған қызға қарап.*

– Бүгін бұзау еміп қойыпты, ***айналайын кішкене құдаша,*** *сүт жоқ, - деді.*

– ***А – а - а...*** *Бұзау еміп қойған екен ғой...* ***Нұрперзент тұрды ма? - деді қыз сасқанынан, құмырасын арқасына жасырып*** (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша).

Берілген диалогтегі автор сөзінде суреттелген жағдай алғашқы репликадағы (1) кейіпкер Арайдың монологінде айтылған ойды тудырды. Яғни қыздың құмырамен келе жатуы – сүт сұрауға келгенін аңғартып тұр. Қыз анасының сүтке жібергені туралы айтқан хабарға жауап реплика болымсыз сөйлем түрінде болғанымен, Арайдың сүт сұрап келген қызға айтылған қаратпа сөзі (*айналайын кішкене құдаша*) ұсынылған жауапты (3) жағымды көңілді күйде етіп көрсетеді. Сондай-ақ, қыздың сүт жоқ екенін білгеннен соң, ол сүт сұрап келгеніне ұялып, бірден ойды басқа тақырыпқа бұру мақсатында Нұрперзенттің ояну/оянбауы жөнінде сұрақ қоюына (4) әкелді.

Ал тілдік құрылымы жағынан сүт сұрап келген ерекше суреттеледі: *1) еліктің лағындай; 2) біздің ауылдың адамдарына ұқсамайды, жібектей есіліп тұрады, беті бәйшешектей, көзінің мойылдайын қарашы; 3) тұлымына лента байлаған қыз.*

Диалогтік мәтіннің байласымы – пікір білдіру құралдары сөйлеу ағымының элементтерін интеграциялауға, осы элементтердің құрылымдық-семантикалық межесінде жүзеге асатын континуумды құруға бағытталған, диалогтік мәтіннің бірізділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз ететін категория. Соған қоса, диалогтік мәтін лексика-грамматикалық құрылымы жағынан және прагматикалық аспекті нәтижесінде байласымды болады. Сол арқылы диалогтік мәтіннің ішкі-сыртқы сипатын, басты атқаратын қызметін және мазмұндық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік туады. Диалогтік мәтіннің байласымын жүзеге асыратын бірліктер көрсетілген (2-сурет):

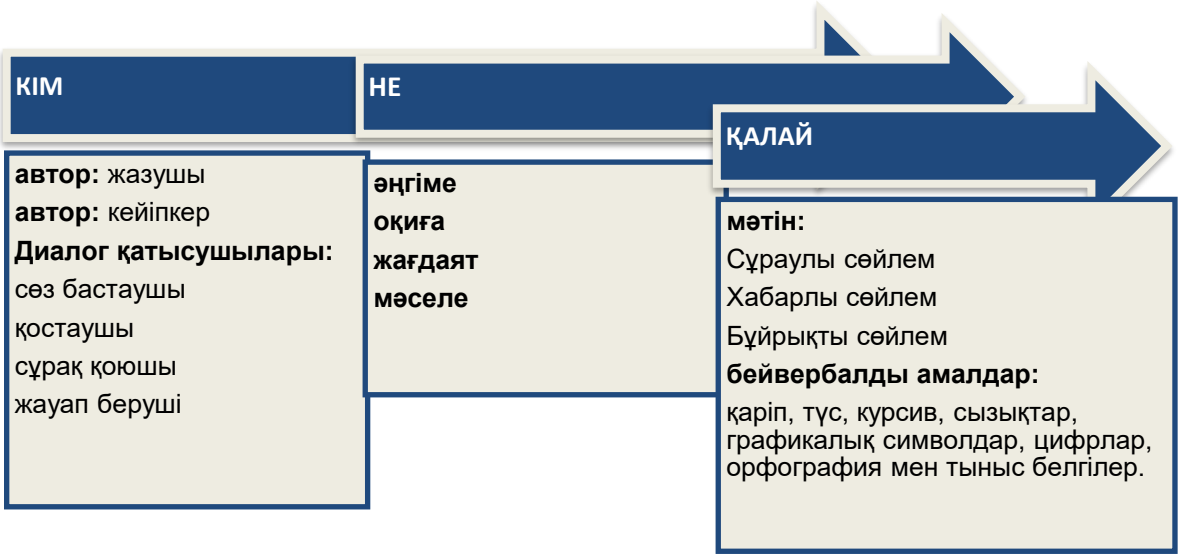

2-сурет. Диалогтік мәтін байласымының жүзеге асу жолдары

Лексикалық байласым – тілдің лексикалық жүйесінің бөлігі және оның құрамында қайталамалар, синонимизациялар және басқа семантикалық сипаттағы қатынастарды қамтылады. Семантика деңгейінде мәтін ішіндегі байласымдар мәтіннің концептуалдық сипатына және шындықтың белгілі бір бөлігімен жанасуына негізделеді.

Диалогтік мәтіннің белгілі бір бөлігінде не болмаса тұтас мәтін құрылымында қайталанып келетін элементтер мәтін бөліктерін байланыстыруда үлкен қызмет атқарады. Диалогтік мәтіннің лексикалық байласымын ұйымдастыратын тәсілдердің бірі – диалогтік қайталаулар. Диалогтік қайталаулардың табиғи сипаты ауызша сөйлеу кезіндегі жылдам жауап беруге көмектеседі. Диалогтік қайталау кезінде сөйлесімді ұйымдастыратын амал-тәсілдер мен адам психикасының қасиет-белгілері белсенді әрекетте болады.

Көркем шығармадағы диалогтік мәтін ерекшеліктері негізінде жауап ретіндегі диалогтік қайталаулардың мынадай топтарын ұсынуға болады: пікір білдіруден туындаған репликалар, сұрақтан туындаған репликалар, пікірді нақтылаудан туындаған репликалар. Ең көп таралған көлемді топқа – «пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы» тобы жатады, ал екінші топқа – «сұраққа пікір айту немесе сол сұраққа жауап беру қайталамасы», үшінші – «пікір айтуға пікірмен жауап беру қайталамасы», төртінші – «сұраққа сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы». Бұл аталғандар – диалогтік қайталаулардың маңызды формалары. Сонымен қатар, ғалым А.В. Плотникова диалогтік бірлік құрамындағы барлық жауап беру қайталауларды негізгі үш түрге бөледі:

1. Қысқартылған (яғни ықшамдалған);
2. Дәлме-дәл (түпнұсқалық репликалардың лексикалық құрамын және грамматикалық құрылымын толық қайталау);

3. Толықтырылған (қосымша сөздермен, сөздер тобымен) [15, 82].

Көркем шығармадан алынған диалогтік мәтін үлгілерінде кездесетін диалогтік қайталауларды жоғарыда аталған үш топ бойынша талдайтын боламыз. Ең алдымен, диалогтік қайталаудың қысқартылған түріне мысал келтірейік:

– Арадағы әңгіме осымен бітіп те қалған. Әліпбай қипақтап, қайтуға қам жасап еді, Базарбек:

– Сен қазір ***боссың ба****? – деді оның бетіне күле қарап.*

– ***Боспын ғой.*** *Газетті бүгін шығарып қойғанбыз...* (Қ. Жұмаділов. Ақбураның асуы).

Диалогтік мәтін сұрақ-жауап репликалы болғандықтан, диалогтік қайталауда сол формада жүзеге асқан. Алғашқы репликадағы (1) сұраққа жауап репликасында (2) сол сұрақты нақтылаумен жауап қайтарылады. *Сен қазір боссың ба? деген* сауалға *Боспын ғой* деп қысқаша түрде жауап беріледі. Яғни ол «иә, қазір боспын» деген мағынаны білдіреді.

– Машинкамен үш жүз беттің үстінде ғой. Он бес ***баспа табақтай*** *болып қалар.*

– ***«Баспа табақ»*** *дейсің бе? Онысы не бәле тағы да?*

– Баспаларда сондай термин бар. Мөлшермен жиырма бетіңіз – бір баспа табақ болады (Қ. Жұмаділов. Ақбураның асуы).

Берілген мысалда диалогтік қайталау сөйлеушілер арасындағы пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беретін репликаларынан тұрады. Демек, сұрақ қоюшы өзінің алдында айтылған ой-пікірден өзіне түсініксіз немесе белгісіз боп табылатын затты білу үшін анықтау сұрағын қояды. Анықтау сұрақта бірінші репликаның (1) соңғы сөйлеміндегі сөз тіркесі дәлме-дәл қайталанады (*баспа табақ*). Соған қоса, автор оқырманға әсер ету мен акцент беру үшін «Баспа табақты» тырнақшаға алып белгілеген.

Келесі диалогтік мәтін диалогтік қайталаулардың алмасып келуімен ерекшеленеді:

Артқы шаналардан да бір үрейле дауыстар шығып:

– Әй, ояныңдар, тұрыңдар.

– Балталарың қайда?!

– Мылтықтарыңды алыңдар, – десіп, сес көрсетіп дабырлап кетті. Қарасы үш-төрт адам он шақты адамның үніне салып, дауыстарын мың құбылтады.

– ***Менмін****, – деп қазақша жауап беріп, өздеріне қарай жақындап ем, үндері бәсеңдеп, бір-біріне «тұра тұршылап», бөгеп, жаңағы ащы дауысты тағы да қадалды:*

– ***Менің кім?*** *Не ғып жүрген жансың?*

– ***Мен Гришамын. Митрийдің баласымын.***

– ***Кришаң кім? Қайдағы Митрий****?*

– Балта аулындағы ұста ***Митрийдің баласымын.***

– Әһ, не дейді. Әй, ***Митрийдің баласымын*** *дейді ғой. Біліп тұр, – деп енді өзді-өзі сөйлесіп кетті* (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).

Ұсынылған диалогтің құрамында дәлме-дәл диалогтік қайталаумен қатар толықтырылған диалогтік қайталау *(Мен Гришамын. Митрийдің баласымын)* кездеседі. Сұрақ-жауап реплика түріндегі диалогтік қайталау бойынша бұл диалогті келесідей талдауға болады:

Пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы: 1) *– Менмін. – Менің кім?* 2) *– Мен Гришамын. Митрийдің баласымын. – Кришаң кім? Қайдағы Митрий?*

Сұраққа пікір айту немесе сол сұраққа жауап беру қайталамасы: *– Менің кім? Не ғып жүрген жансың? – Мен Гришамын. Митрийдің баласымын.*

Пікір айтуға пікірмен жауап беру қайталамасы: *– Митрийдің баласымын. – Митрийдің баласымын дейді ғой.* Яғни алдыңғы репликадағы (8) сұраққа жауабы сол сұрақтағы сөйлемге қосымша сөздермен толықтырыла қайталанған.

Көзінің астымен, одан соң аз-кем дірілдеген қолыма қарап өтті.

– ***Басынан ба****? – дедім.*

–Ие, ***басынан.***

–Мен жетім боп өстім. Балалар үйінде тәрбиелендім (С. Бақбергенов. Қарға тамған қар).

Жоғарыда келтірілген диалогтік мәтінде сұраққа сол сұрақтағы сөзбен жауап беру түріндегі диалогтік қайталаудың дәлме-дәл түрі берілген: – *Басынан ба? – Ие, басынан.* Сұрақ жауабы сол сұрақпен келісетіндікті және оны қайта нақтылауды білдіреді.

Келесі диалогтік мәтінде лепті сөйлемге соны қайталау түріндегі пікір айтуды көреміз:

–***Балта-а!***

–*Иә,* ***Балта. Білетін бе едің?***

–***Білемін...*** *– Ішім мұздап кетті. «Халауиддин, сенен сұрайтыным болсын, осыны тісіңнен шығармашы», – деп айтуға оқтала беріп, өзімді-өзім қайта тежедім* (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).

Бұл мысалда диалогтік қайталаудың екі түрі ұштасқан. Яғни дәлме-дәл мен қысқартылған түрлері өзара бірлесіп, бір ортақ мазмұнды жеткізу үшін жұмсалып отыр. Алғашқы реплика (1) көтеріңкі интонациядағы лепті сөйлеммен, ал оған жауап соны нақтылау түріндегі диалогтік қайталаумен (2) берілген. Екінші репликаның (2) соңындағы сұраққа соңғы репликада (3) қысқартылған диалогтік қайталау ұшырасады.

Диалогтік мәтіннің лексика-семантикалық байласымын жүзеге асыруда дейктикалық қайталамалардың да өзіндік рөлі бар. Оның негізіне проформалар жатады, яғни мәтінде қайталанатын мәнді белгілеу үшін жұмсалатын мазмұны тар дейктикалық сөздер.

Дейктикалық сөздердің лексикалық құрамы есімдік сөздермен қалыптасады (түбірі есімдіктен болады): зат есімнің орнына (ол, кім, не, сол т.б.), сын есімнің орнына (сондай), үстеу (солай, осылайша) және сан есімдер. Осы аталған дейктикалық сөздер диалог арасындағы лексикалық байласымды ұйымдастыратын ең маңызды амал-тәсілдердің біріне жатады. Төмендегі мысалдар арқылы дейксистердің қолданысы мен атқаратын қызметін анықтауға болады:

Түнге қарай ағаш арасынан шыға келген адамдарды ең берісі ұрыға балап, Ұлпан жылқысын қиқу салып қуа жөнелді. Қыз дауысы танылып қалды. Ағаш арасынан:

–***Сол! Соның өзі!***

–***Ұмтыл, ұста!*** *– деген дауыстар жақындай берді* (Ғ. Мүсірепов. Ұлпан).

Ұсынылған диалогтік мәтіндегі автор сөзі мазмұндық жағынан оқиғаның мән жайын баяндау қызметін атқарады. Себебі одан кейінгі репликалар (1, 2) болған жайды нақтылап, толықтырып тұр. Сол арқылы берілген диалог құрылымы мен мазмұны жағынан байласымды болады. Бұл диалогте Ұлпанды санамағанда, диалогке қатысушы басқа кейіпкерлер саны белгісіз болғанмен, ішкі мазмұны мен жеткізер идеясы түсінікті. Яғни Ұлпанның соңынан ерген адамдардың репликалары (1, 2) бұл диалогті өрбітіп, тақырыбын ашады. Диалогтік мәтіндегі дейктикалық элементке заттық мәндегі есімдіктер (*сол, соның өзі*) жатады және бұл сөздер семантикалық тұрғыдан өзара байланысты: екеуі де адамға қатысты айтылған. Ал диалогтік мәтінде кездескен дыбыстық қайталамалар (аллитерация) оқырманның орын алған оқиғаға деген қызығушылығы мен эмоционалдылығын арттырады (*Сол! Соның өзі!; Ұмтыл, ұста!*).

Диалогте автордың немесе кейіпкердің сөзі арқылы берілген лексикалық бірліктер кейіпкердің әлеуметтік және мәдени мәртебесі туралы қосымша ақпарат жеткізу құралы болуы мүмкін. Ол автор сөзі мен кейіпкерлердің репликалары арқылы анықталады.

Кейін тұрған Нина сүйсіне күледі. Қазақтың жас қыздары жылап қуанғандай, Алуаны сыртынан айналғандай болысады. Тергеуші енді сол бір қалыпты, ресми қабілеті бойынша соңғы сұрақтарын береді.

–*Сөйтіп, Сатай қызы Алуа,* ***сіз*** *Доғалға бармайсыз,* ***солай ма****?*

–***Солай*** *бармаймын.*

–***Өзіңізді оның әйелімін*** *деп санаған* ***емессіз, ол*** *сіздің* ***күйеуіңіз*** *болған да* ***емес?***

–***Емес*** (М. Әуезов. Әйел жолы).

Байқағанымыздай, диалогтік мәтіндегі *оның* және *ол* жіктеу есімдіктері алдыңғы сөйлемдегі *Доғал* деген сөздің орынбасарлары ретінде жұмсалып отыр. Сол сияқты *Сатай қызы Алуа, сіз* тіркесі референтті түрде *өзіңізді* сегментімен байланысқан. Бұл диалогтік

мәтіннің теріске шығару, мақұлдамау мәнінде берілгенін тергеуші мен тергелушінің соңғы репликасы (3) арқылы түсінуге болады: *«солай ма – солай бармаймын»; «әйелімін деп санаған емессіз, күйеуіңіз болған да емес - емес»*. Бұл диалогте дейктикалық қайталамалар ретінде *сіз, ол, өзіңіз, оның* сынды зат есімнің орнына жұмсалатын есімдіктер мен *солай* сын-қимыл үстеуі қолданылған. Сондай-ақ, туыстық атауды білдіретін *әйелі* мен *күйеуі* сөздері Доғал сөзіне қатысты контекстік тұрғыдан синонимдік мәнде жұмсалған:

1) *Доғалдың әйелі емес.* 2) *Доғал оның күйеуі емес.*

Келесі мысалда да біршама дейктикалық сөздер кездеседі:

Сұлтан отырысымен шешемнің хәлін сұрады да, балаларға базарлық үлестірді. Тегі кәмпит болуы керек, «Петушок, петушок» деп жеімектер у-шу болды. ***Содан кейін*** *Дуняша ішін тартып, қуанғаннан шыңғырып жіберді.*

–Мама, мама, маған көйлек... Ой, қандай әдемі... Рахмет, Сұлтан аға!

Қарындасымның қуанған түрін көрейін деп, көрпені саңылаулап аша беріп ем:

*–**Мына** жатқан **кім**? – деп Сұлтан **мен** жаққа қарағандай болды.*

*–**Ол – Гриша.***

*–**Біздің Гриша** ғой.*

–Кеше Омбыдан келген, – деп балалар жарыса жауап берді.

*–**Әһ,** Гриша келді ме, **ойбай-ау,** қуаныш **сендерде** екен ғой. Қане оятыңдар.* ***Мен оны*** *әлі күнге дейін көрген емен.*

*Балалар жапа-тармағай келіп, бас салып **мені** жұлқылай бастады*

– Тұр-тұр, Гриша, Гриша, Сұлтан ағам келді (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).

Диалогтік мәтін қаладан келген Сұлтан мен үйдегі балалар арасында өрбиді. Бұл диалогтік мәтінде бірнеше дейктикалық сөздер бар. Олар: *мына, содан (сілтеу есімдігі), кім (сұрау есімдігі), жіктеу есімдіктері: ол, мен, сендер, оны, біздің.* Алғашқы аталған дейктикалық сөздер адамға қатысты қолданылып отыр. Яғни, *Сұлтан, Гриша және балаларды* анықтау қызметінде жұмсалған. Ал *содан (кейін)* дейктикалық сөзі мезгілдік мәнді білдіреді. Соған қоса, берілген диалогтегі ерекше қолданысқа *емен* етістігі жатады. *Емен – емеспін* бірінші жақтағы жіктік жалғаулы көмекші етістігінің ықшамдалған түрі.

Диалогтік мәтін ішінде контекстік синонимдер мен антонимдер де кездеседі. Атап айтқанда, *алжыған кемпір* тіркесі мен *әдемі қартайған бекзат, бақытты адам* тіркестерін контекстік антоним ретінде алуға болады, ал *алла шипасын салсын* тұрақты тіркесіне контекстік синоним ретінде *сақайып кетіңіз (аурудан сауығып кету)* тіркесі берілген. Коммуникативті-прагматикалық жағынан бұл диалогтік мәтінде Бақыт деген кейіпкердің «*Бізге сіздің жолыңызды берсін!»* бата түріндегі тілегі берілген репликасына (4) *ризалық мәнде, алғыс пен тілек білдіру мәнінде «Тілеуіңе жет!»* жауап репликасы (5) қайтарылады. Яғни диалог арасындағы сөйлеушілердің өзара тығыз байланысы диалогке қатысушылардың әңгіменің жалғасуына қосқан әрбір репликасынан байқалады.

Төменде ұсынылған мысалда контекстік синоним кездеседі: *Қаптаған қызыл қолдың алдыңғы қатарында* ***бірнеше адам көзіме оттай басылды. Өзіміздің жігіттер*** *екен! Бес қару бойында; қызыл тудың соңында, майданның ішінде жүр екен...*

*– **Жолдастар-ау**, сендер қайда **едіңдер**?*

*– **Майданда едік...***

*– **Жігіттер-ау**, сендер қашан кетіп **едіңдер**?*

*– **Түнде кеткенбіз... біз кеткенде ауыл ұйқыда еді...***

*– **Жолдастар-ау**, ендігі беттерің қалай?*

*– **Бетіміз ілгері!** Ілгері!.. Жау қуып барамыз. Ел бері тартсын. Тезірек ұмтылыңдар!.. Анау қызыл туға таман ұмтылыңдар!.. Ілгері!.. Ілгері!..* (І. Жансүгіров. Жолдастар).

Бұл Азамат соғысы кезінде халық басына ауыртпалық түскен уақытта қазақ жігіттерінің жағдайларын танытатын диалог. Мұндағы эмоциялық-экпрессиялық сипат мынадай тілдік бірліктер арқылы көрініс тапқан: *Көзіме оттай басылды. Өзіміздің жігіттер екен! Бетіміз ілгері! Ілгері!.. Ілгері!..* Көркем шығармадағы диалогтік мәтіндегі

«жолдастар-ау» сөзіне контекст аясында *«жігіттер-ау»* лексемасы синоним болады және олар жалпы диалог мәтініндегі автор сөзіндегі *«бірнеше адам»* тіркесімен тығыз байланысты. Автор сөзінің алғашқы сөйлемінде берілген *«бірнеше адам»* тіркесін анықтайтын екінші сөйлемдегі *«өзіміздің жігіттер»* тіркесі де өзара байласымды болады. Диалог сұрақ-жауап репликалар (1-6) мен бұйрық мәнді соңғы репликадағы (6) сөздердің қайталануына негізделген. Лексикалық қайталамалардың ішінде бұйрық мәнде «*ілгері*» сөзі төрт рет, бұйрық райдағы *«ұмтылыңдар»* етістігі екі рет кездеседі. Бұл жерде соңғы реплика сөйлемдері эллипситенген. Яғни *жүр* етістігі түсіріліп, үстеу ғана қолданылып, диалог контексі арқылы бұйрық мәнді беруге қатысқан. Сондай-ақ, *еді* көмекші етістігі диалогте автор тарапынан жиі жұмсалған. Ол сұрақ мәндегі екінші жақ тұлғасында қайталанады (*едіңдер -2 рет*) және оған жауап реплика ретінде бірінші жақ көпше түрдегі *едік* пен үшінші жақтағы *еді* қолданылған. Соңғы репликадағы ұран мәндегі сөздер мен бұйрықты сөйлемдердің қайталануы берілген диалогтің тұтастығы мен байласымын көрсетеді. Оған қоса, бұл диалогте кейіпкерлер сөздерінің көп нүктемен аяқталуы кездеседі (*Майданда едік...; Түнде кеткенбіз... біз кеткенде ауыл ұйқыда еді...*). Олар ойды түгел жеткізбейді, бірақ контекст арқылы ой түсінікті болады.

Қорытынды

Диалогтік мәтін репликаларында сипат алатын және байласымды жүзеге асыратын амал-тәсілдер берілген диалогтік мәтін негізінде оқырман ойында сол тақырыпқа байланысты нақты бір түйін жасауға көмектеседі. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтіндегі диалогтің кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты ғана емес, олардың ішкі дүниесін, әлеуметтік-мәдени ерекшелігін және коммуникативтік, әрі прагматикалық қырын танытатын маңызды тілдік құбылыс екені анықталды.

Көркем мәтіндегі диалог автор сөзі, кейіпкер репликалары және ішкі монологпен сабақтаса отырып, мәтіннің мазмұндық тұтастығын қалыптастырады. Ішкі монолог кейіпкердің психологиялық күйін ашуға мүмкіндік берсе, диалог оның өзге кейіпкерлермен қарым-қатынасын айқындайды. Сонымен қатар риторикалық сұрақтар, қаратпа сөздер, лепті қолданыстар және авторлық түсіндірмелер диалогтің эмоциялық-экспрессивтік сипатын күшейтеді.

Зерттеу нәтижесінде қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің лексикалық-семантикалық байласымы бірнеше тілдік құрал арқылы жүзеге асатыны анықталды. Біріншіден, диалогтік қайталаудың дәлме-дәл, ықшамдалған және толықтырылған түрлері репликалар арасындағы мағыналық сабақтастықты қамтамасыз етеді. Екіншіден, есімдіктер мен үстеулерден жасалған дейктикалық бірліктер алдыңғы репликадағы ақпаратқа сілтеме жасап, диалог мазмұнының тұтастығын сақтайды. Үшіншіден, контекстік синонимдер мен антонимдер кейіпкерлердің көзқарасын, эмоциялық күйін және коммуникативтік мақсатын ашуға қатысады.

Диалогтік мәтін автор сөзімен және ішкі монологпен сабақтаса отырып, шығарманың мазмұндық әрі композициялық тұтастығын қалыптастырады. Аталған тілдік құралдар ақпарат жеткізу, ойды нақтылау, пікірді мақұлдау немесе теріске шығару, эмоциялық әсерді күшейту қызметтерін атқарады.

Әдебиеттер

1 Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. – т.1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

2 Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. 7-е изд. – М.: Современная Россия, 1979. – 318 с.

3 Бахтин М.М. План доработки книги «Проблемы поэтики Достоевского» // Контекст. 1976. Литературно-теоретические исследования. – М., 1977. – С. 295-316.

4 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 304 б.

5 Тимофеев Л., Венгеров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: Советский писатель, 1968. – 188 с.

6 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
7 Гаузенблас К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8: Лингвистика текста. – М., 1978. – №8. – С. 67-68.
8 Рамазанов Т., Садық А.М. Көркем мәтіндегі диалог: құрылымы мен қызметі. Tiltanym. 2023;(2):200-210. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-2-200-210
9 Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативті акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. – Алматы, 2006. – 24 б.
10 Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2008. – 300 б.
11 Дресслер В. Синтаксис текста // В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. – М.: Прогресс, 1978. – 130 с.
12 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 194 б.
13 Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. – Пг., 1915. – т. 1. – 194 с.
14 Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 128 б.
15 Плотникова А.В. Коммуникативная и синтаксическая функции диалогических повторов // Актуальные проблемы филологии: материалы междунар. науч. конф. – Пермь: Меркурий, 2012. – С. 81-83.

References

1. Imakhanbet R.S. Akhmet Baitursynuly shygarmalary. Alty tomdyq shygarmalar zhinagy [Works of Akhmet Baitursynuly. Collected works in six volumes]. – Vol. 1. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 384 p. (in Kazakh)
2. Bakhtin M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. 7th ed. – Moscow: Sovremennaya Rossiya, 1979. – 318 p. (in Russian)
3. Bakhtin M.M. Plan dorabotki knigi «Problemy poetiki Dostoevskogo» [Plan for Revising the Book «Problems of Dostoevsky's Poetics»] // Kontekst. 1976. Literaturno-teoreticheskie issledovaniya [Context. 1976. Literary and Theoretical Studies]. – Moscow, 1977. – P. 295-316. (in Russian)
4. Salkynbai A., Abakan E. Lingvistikalyq tusindirme sozdik [Linguistic Explanatory Dictionary]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1998. – 304 p. (in Kazakh)
5. Timofeev L., Vengerov N. Kratkii slovar literaturovedcheskikh terminov [Concise Dictionary of Literary Terms]. – Moscow: Sovetskii pisatel, 1968. – 188 p. (in Russian)
6. Akhmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. – Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 1966. – 606 p. (in Russian)
7. Gauzenblas K. O kharakteristike i klassifikatsii rechevykh proizvedenii [On the Characteristics and Classification of Speech Works] // Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. 8: Lingvistika teksta [New Developments in Foreign Linguistics. Vol. 8: Text Linguistics]. – Moscow, 1978. – No. 8. – P. 67-68. (in Russian)
8. Ramazanov T., Sadyk A.M. Korkem matindegi dialog: qurylymy men qyzmeti [Dialogue in Literary Text: Structure and Function] // Tiltanym. 2023. – No. 2. – P. 200-210. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-2-200-210 (in Kazakh)
9. Kanglybaeva Zh.S. Kommunikativti akt sheberindegi zhauap replikanyn qyzmeti [The Function of the Response Utterance within a Communicative Act]: abstract of dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2006. – 24 p. (in Kazakh)
10. Sadirova K.K. Qazaq tilindegi kop propozitsiyaly diskurstyn qurylymdyq negizderi [Structural Foundations of Multi-Propositional Discourse in the Kazakh Language]: dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. – Almaty, 2008. – 300 p. (in Kazakh)

11. Dressler V. Sintaksis teksta [Syntax of the Text] // V kn.: Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. 8 [In: New Developments in Foreign Linguistics. Vol. 8]. – Moscow: Progress, 1978. – 130 p. (in Russian)
12. Ernazarova Z.Sh. Soileu tili sintaksisinin pragmalingvistikalyq aspektisi [Pragmalinguistic Aspect of Spoken Language Syntax]. – Almaty, 2001. – 194 p. (in Kazakh)
13. Shcherba L.V. Vostochnoluzhitskoe narechie [Eastern Upper Sorbian Dialect]. – Petrograd, 1915. – Vol. 1. – 194 p. (in Russian)
14. Shalabai B. Korkem proza tili [The Language of Literary Prose]. – Almaty, 1994. – 128 p. (in Kazakh)
15. Plotnikova A.V. Kommunikativnaya i sintaksicheskaya funktsii dialogicheskikh povtorov [Communicative and Syntactic Functions of Dialogic Repetitions] // Aktualnye problemy filologii: materialy mezhdunar. nauch. konf. [Current Problems of Philology: Proceedings of the International Scientific Conference]. – Perm: Merkurii, 2012. – P. 81-83. (in Russian)

А.А. Данияр
Международный университет Астана,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Кабанбай батыра, 8
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakyzy.95@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ТЕКСТА В КАЗАХСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КОГЕЗИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются структурные, семантические и прагматические особенности диалогического текста в казахских художественных произведениях. Актуальность исследования определяется признанием диалога в современных дискурсивных исследованиях одним из основных механизмов осуществления коммуникации, а также его важной ролью в организации связи между автором и читателем в художественном тексте. В ходе исследования рассматриваются научно-теоретические характеристики понятий диалог, диалогический текст, диалогическое единство, диалогизация, диалогический дискурс, диалогический повтор и когезия. Выявляются сходства и различия диалогического текста и монолога, характеризуются его структурные признаки и основные компоненты. Основная цель исследования – выявить лексические приемы и средства, организующие когезию диалогического текста в художественном произведении, и определить их роль в обеспечении целостности текста и реализации его прагматической функции. Установлено, что лексико-семантическая когезия реализуется посредством диалогических и дейктических повторов, синонимов и антонимов. Кроме того, рассматривается функция таких репличных связей, как вопрос-ответ, высказывание-высказывание, вопрос-высказывание, высказывание-вопрос, в организации содержания диалога. В результате исследования определено, что когезия диалогического текста является одной из основных текстовых категорий, обеспечивающих его последовательность и логическую целостность, а также выявлены информационная, воздействующая и формирующая мнение функции диалога. Результаты исследования позволяют глубже раскрыть структурную и прагматическую природу казахского художественного текста.

Ключевые слова: диалогическая структура, художественное произведение, когезия текста, лексико-семантический прием, реплика.

A.A. Daniyar
Astana International University,
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, 8 Kabanbay Batyr Str.
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakyzy.95@gmail.com

ORGANIZATION OF DIALOGIC TEXT IN KAZAKH LITERARY WORKS: LEXICAL-SEMANTIC COHESION

Abstract. The article examines the structural, semantic, and pragmatic features of dialogic text in Kazakh literary works. This study is relevant because contemporary discourse studies recognize dialogue as a key communication mechanism and acknowledge its important role in organizing author-reader interaction in literary texts. The study analyzes the theoretical and scholarly characteristics of concepts such as dialogue, dialogic text, dialogic unity, dialogization, dialogic discourse, dialogic repetition, and cohesion. It identifies the similarities and differences between dialogic text and monologue, describing its structural features and main components. The primary objective is to identify the lexical devices and means that organize cohesion in dialogic text within literary works and to determine their role in ensuring textual integrity and realizing pragmatic functions. The study demonstrates that lexical-semantic cohesion is achieved through dialogic and deictic repetitions, synonyms, and antonyms. Additionally, it examines the role of turn-taking relations such as question-answer, statement-statement, question-statement, and statement-question in organizing the content of dialogue. The results show that cohesion in dialogic text is a key textual category ensuring its consistency and logical integrity, while dialogue fulfills informative, opinion-forming, and persuasive functions. The findings contribute to a deeper understanding of the structural and pragmatic nature of Kazakh literary texts.

Keywords: dialogic structure, literary work, textual cohesion, lexical-semantic device, utterance.

Автор туралы мәлімет

Данияр Әлия Ахмедияқызы – PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855.

Сведения об авторе

Данияр Алия Ахмедияновна – PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, Астана, Республика Казахстан, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855

Information about author

Aliya Daniyar– PhD, senior-lecturer, Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855.

Редакцияға енуі 09.08.2026
Жариялауға қабылданды 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-9
IRSTI: 16.21.47

A.E. Aubakirova
Manash Kozybayev North Kazakhstan university,
150000, Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk, 86 Pushkin Str.
ORCID: 0000-0001-8816-8294
e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

TYPOLOGICAL AND DOMAIN-BASED CLASSIFICATION OF NEW TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article examines the typological and domain-based systematisation of new terms that have emerged in Kazakh during the period of independence. The study aims to compare classification models proposed in Kazakh neology and terminology studies, develop an integrated model for describing new terms, and demonstrate the distribution of domain-specific terminology in actual usage through quantitative data. The research draws on dictionary material comprising 4,120 new designations and usages collected from the Kazakh press during the independence period, of which 1,336 items were selected as domain-specific terms. Descriptive, comparative and structural-semantic methods were combined with content analysis and quantitative analysis. A comparison of the classification criteria employed by S.M. Isaev, R. Syzdyk, Sh. Kurmanbayuly, T.V. Popova and Zh.O. Sagyndykova identified three interconnected levels at which new terms can usefully be examined: source of formation and etymological composition; structural and word-formation pattern; and semantic-functional and domain status. Corpus analysis showed that domain-specific terms account for 32.4% of all new designations. The highest concentrations were found in pedagogy, medicine, philosophy and political science, ecology, mechanical engineering, standardisation, and information-related and technical fields. The findings demonstrate

that new terms cannot be adequately described solely in terms of word-formation processes: their structural type, domain-specific function and degree of standardisation must be considered together.

Keywords: new term, neologism, term formation, typological classification, domain-specific terminology, hybrid term, linguistic norm.

Introduction

The lexical development of Kazakh in recent decades has been directly linked to social change, advances in science and technology, and the emergence of new domains of professional communication. During the period of independence, previously unattested designations have entered usage, a number of obsolete words have been revived, some general-language items have acquired specialised meanings, and international vocabulary has entered the language's terminological system with varying degrees of adaptation. These developments require more than simply labelling such designations as «new words". They call for an integrated account of their formation, structure, semantic novelty, etymological composition, range of use and degree of standardisation.

In Kazakh linguistics, the nature of new designations has been examined within several scholarly traditions. S.M. Isaev identifies such sources of new vocabulary as the revival of historical lexical layers, word formation using the language's internal resources, borrowing, the terminologisation of free word combinations, and calquing [1]. R. Syzdyk highlights the productivity of suffixation, root combination, word pairing, phrasal formation and the assignment of new meanings to existing words in the creation of new usages [2]. Sh. Kurmanbayuly systematises new designations in terms of lexical-semantic, derivational, calqued, hybrid and other structural patterns, paying particular attention to their relationship with usage and linguistic norms [3]. These studies suggest that the linguistic nature of a new term cannot be explained adequately by a single formal feature.

Classifications that account for the degree of innovation in a linguistic unit are also important in neological theory. T.V. Popova distinguishes between neolexemes, neophrasemes and neosememes, showing that novelty may reside in a word's form, the structure of a phrase or a new meaning acquired by an existing unit [4]. Distinguishing absolute from relative neologisms, Zh.O. Sagyndykova emphasises the need to consider their formal, semantic, paradigmatic, syntagmatic and sociolinguistic characteristics together [5]. A term's novelty therefore depends not only on whether it has been newly coined, but also on the concept it has come to designate at a particular time and the communicative domain in which it has become established.

Etymological and graphic heterogeneity have also become more pronounced in contemporary term formation. Hybrid terms combining native and borrowed components, blends and contaminant formations produced by the fusion of shortened bases, and «centaur" terms combining elements of different scripts are becoming part of the emerging terminological stock [9–14]. However, treating these types of formation as fully synonymous would be inaccurate. The defining feature of a hybrid term is the etymological heterogeneity of its components; a composite is characterised by the structural combination of several roots; contaminants and blends involve the shortening and fusion of parts of their source units; and centaur terms are distinguished primarily by graphic heterogeneity. Clarifying these differences helps delimit the categories of terminological typology.

The relevance of this study arises from the need to bring the theoretical classification of new terms and their distribution across specific domains within a single analytical framework. Typological classification describes how a designation is formed and the linguistic material from which it is constructed, whereas domain-based classification identifies the conceptual system in which it functions. Combining these two dimensions enables a more precise assessment of how new terms enter the linguistic system, why they become concentrated in particular domains, and their potential for standardisation.

The article aims to establish the scholarly foundations for the typological and domain-based systematisation of new terms in Kazakh. To achieve this aim, the study pursues five objectives: 1) to compare the principal classification criteria used in national and international scholarship; 2) to propose an integrated model based on the source of formation, structure and semantic-functional status of new terms; 3) to determine the proportion of domain-specific terms in a corpus of new designations from the

independence period; 4) to explain quantitative differences between domains; and 5) to formulate practical principles applicable to the standardisation of terms and their inclusion in dictionaries.

Materials and Methods

The research material comprises two groups of sources. The first consists of theoretical studies describing the formation of new words and terms in Kazakh. The principal basis for comparison includes S.M. Isaev's account of the historical development of the Kazakh literary language [1], materials on new usages published under the editorship of R. Syzdyk [2], Sh. Kurmanbayuly's studies of new designations and term-formation patterns [3; 6; 9], T.V. Popova's work on neology and neography [4], and Zh.O. Sagyndykova's study of the formation and functioning of political neologisms [5]. Research in English and Russian linguistics was used alongside Kazakh scholarship to distinguish structural types such as hybrids, blends, contaminants and centaur formations [10-14].

The second group consists of the empirical corpus. It is based on press material from the independence period collected in Sh. Kurmanbayuly's *Dictionary of New Designations and Usages* [6]. From a total of 4,120 new designations and usages, items denoting concepts in particular specialised domains were annotated separately, and 1,336 were selected as domain-specific terms. These constitute 32.4% of the corpus. The main selection criteria were the designation of a specialised concept, membership of a particular professional or scientific terminological system, and a specialised function in the text.

The study combines descriptive, comparative and structural-semantic methods with content analysis and quantitative analysis. The comparative method was used to identify similarities and differences between the classifications proposed by the researchers. Structural-semantic analysis distinguished the formation processes, compositional features and semantic innovations of new designations. Content analysis enabled the corpus items to be grouped by domain. Quantitative analysis was used to establish the proportion of domain-specific terms among all new designations and their degree of concentration in individual domains.

Domain assignment prioritised the subject field of the concept designated rather than the form of the term alone. Since a term may occur in more than one domain, each item was classified according to its primary function in the particular context. This approach does not imply that domain boundaries are absolute: cross-domain terms, general scientific designations and items shared by several professional discourses are intrinsic to terminology. The resulting figures therefore describe the distribution of terms within a press corpus from a particular period and should not be interpreted as absolute frequencies across all scientific texts.

The classification model also takes account of the principle of conceptual systematicity in international terminology studies. ISO 704:2022 recommends treating a designation not as an isolated signifier, but in relation to a particular system of concepts [15]. This principle reinforces the need to describe not only the structure of a new designation, but also its conceptual boundaries, relations with other terms and range of use.

Results and Discussion

The comparison of theoretical studies shows that new terms are classified along several intersecting dimensions (Table 1). S.M. Isaev's system prioritises the source from which a new word arises: the revival of an obsolete word, internal linguistic resources, borrowing, free word combinations and calquing [1]. R. Syzdyk specifies the formal mechanisms of word formation: affixation, compounding, word pairing, phrasal formation and semantic innovation [2]. Sh. Kurmanbayuly supplements these mechanisms with evidence from actual usage and demonstrates how calques, hybrid designations, periphrases and phonetically adapted forms relate to terminological norms [3]. T.V. Popova focuses on the level at which a linguistic unit is renewed: a new word, a new fixed expression or a new meaning [4]. Zh.O. Sagyndykova considers the degree of novelty, the word-formation process and the social characteristics of usage in conjunction [5].

Table 1 – Principal scholarly approaches to the classification of new terms

Researcher	Principal classification criterion	Main types
S.M. Isaev	Source of formation	Revived words; internal resources; loanwords; free word combinations; calques
R. Syzdyk	Word-formation process	Affixation; compounding; word pairing; phrasal formation; semantic innovation
Sh. Kurmanbayuly	Structure, etymological composition and norm	Lexical-semantic formations; derivatives; compounds; hybrids; calques; periphrases; adapted loanwords
T.V. Popova	Level of linguistic innovation	Neolexemes; neophrasemes; neosememes
Zh.O. Sagyndykova	Degree of novelty and function	Absolute/relative; morphological/semantic; stylistic and social groups

Although each of these classifications captures a particular dimension accurately, no single system encompasses all the properties of a new term. For example, a calque can be described both in terms of its source of formation and in terms of its structural formation process. A hybrid designation may simultaneously exhibit features relating to etymological composition, structure and script. An existing word's acquisition of a new terminological meaning constitutes semantic innovation, but functionally also represents terminologisation within a particular domain. A multilevel model is therefore an effective means of describing new terms.

The first level concerns the source of formation and etymological composition. It distinguishes designations formed from native linguistic material, items revived from the historical lexicon, directly borrowed terms, calques and hybrid terms combining native and borrowed components. This dimension identifies a term's linguistic composition and its relationship with external influences. For example, a designation formed from a native root and a productive suffix results from internal word formation, whereas a form created by adding a Kazakh affix to an international base may be etymologically mixed.

The second level concerns structural and word-formation patterns. It encompasses single-word derivatives, closed compounds, paired formations, multicomponent phrases, abbreviations and acronyms, composites, blends/contaminants and graphic centaur formations. J. Algeo describes blends as a distinctive structure in which parts of two bases are shortened and fused [12]. Although the labels *blend*, *portmanteau word* and *contaminant* are used in closely related senses in contemporary research, their formation mechanism is not identical to that of an etymologically hybrid term [13]. The defining feature of a centaur word is the coexistence of different writing systems within a single designation. Although this type overlaps with some hybrid terms, it does not encompass all hybrid designations [14].

The third level concerns semantic-functional and domain status. A new item may be an entirely new lexeme, a new meaning of an existing word or a newly established analytical expression. It may also function as a term specific to one domain, a term shared by several domains or a general scientific designation. At this level, frequency of use, acceptance within the professional community, inclusion in a normative dictionary and competition with variants must also be considered. In other words, a designation's typological description should indicate not only how it was formed, but also where it is used and with what status. These dimensions are brought together in Table 2.

Table 2 – An integrated three-level model for describing new terms

Level	Key question	Types and features
I. Source and etymological composition	What linguistic source does the designation derive from?	Native formation; revived designation; borrowing; calque; hybrid
II. Structure and word formation	What pattern is the designation formed on?	Derivative; closed compound; paired formation; phrase; abbreviation/acronym; composite; blend/contaminant; centaur formation
III. Semantic-functional status	What is new about the designation, and where does it function?	Neolexeme; neosememe; neophraseme; domain-specific/cross-domain/general scientific; standardised/variant

The empirical material demonstrates the substantial role of domain-specific terminology within the new vocabulary. Of the 4,120 new designations and usages, 1,336 were identified as terms denoting concepts in particular professional or scientific domains. They account for 32.4% of the corpus (Figure 1). Thus, nearly one-third of the new vocabulary of the independence period is directly associated with developments in specialised knowledge and professional communication. The remaining 2,784 items comprise new designations used in social and everyday contexts, general-language and expressive items, and other designations whose domain boundaries have not yet stabilised.

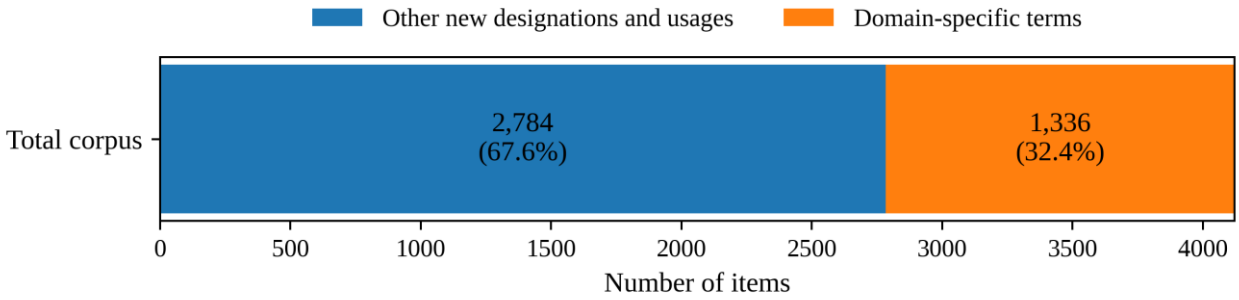

Figure 1 – Proportion of domain-specific terms in the corpus of new designations

The distribution across domains is uneven. The research material includes 169 terms in pedagogy, 109 in medicine, 89 in philosophy and political science, 72 in ecology, 70 in mechanical engineering, 62 in statistics/standardisation/intellectual property, 58 in physics and astronomy, and 57 in informatics and computer technology (Figure 2). These figures suggest a strong need for new designations in domains associated with education, healthcare, sociopolitical change, environmental security, and digital and technological developments. The quantitative share of a domain depends not only on the pace of its scientific development, but also on its visibility in the press, the production of normative and educational texts, and the extent to which new phenomena enter public discussion.

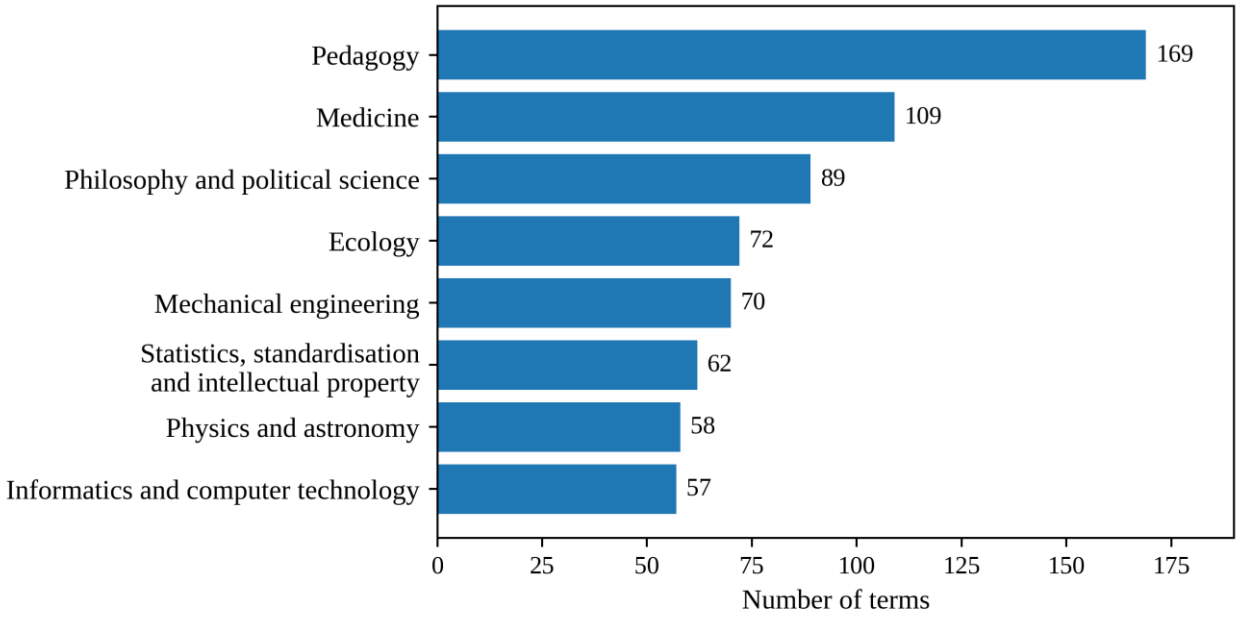

Figure 2 – Domains with the highest recorded counts in the research corpus

Some domains have low counts: electronics has one item; diplomacy and zoology have three each; literary studies has four; geography and technology have five each; and records management and archival studies has six. These figures should not be taken as direct evidence that term formation is slow or that few new concepts emerge in these domains. Specialised professional texts are unevenly represented in the press corpus; new terms in some domains may occur more frequently in specialist journals, technical documents or departmental standards. An item may also have been counted under a larger, neighbouring domain. Domain-specific frequency therefore reflects visibility within the given corpus rather than the pace of term formation.

Differences between domains help explain the functional nature of terms. New terms in pedagogy relate to changing concepts such as educational technologies, competence, assessment, personal development and digital education. Medicine exhibits active use of new diagnostic, technological and physiological designations. In informatics, physics, mechanical engineering and standardisation, designations for devices, processes, measurements, formats, systems and operations are frequently renewed. In philosophy and political science, concepts such as social transformation, governance, national identity and globalisation expand the terminological stock. These characteristics make it possible to view the domain-based classification of new terms not merely as a statistical table, but as a linguistic indicator of the dynamics of knowledge production in society.

The corpus also reveals variation in structural innovation across domains. Complex compounds and terms containing international components are more prevalent in technical fields and the natural sciences, whereas semantic terminologisation, phrasal term formation and calqued structures may account for a larger share in the social sciences and humanities. This proposition requires separate subcorpora for each domain and targeted calculations of the proportions of structural patterns. Nevertheless, the present material already indicates that terminological innovation is not uniform and that each domain has its own strategies for creating designations.

Specific examples from the corpus show how structural patterns intersect with domain-specific content. Designations relating to agriculture and technology frequently employ productive suffixes and complex roots expressing the function of an instrument or an action. Items such as *дәнтазартқыш*, *майайырғы*, *майбүркіш*, *мақтакептіргі*, *ауатазартқыш*, *жылуалмастырғыш* and *түтінсорғыш* clearly encode the function of a particular object in the internal structure of the word [6]. Their transparency is related to terminological motivation: even a non-specialist reader can infer a term’s general function from the meanings of its roots. This is an

important indication that Kazakh's agglutinative and analytical resources operate together in the formation of specialised designations.

International components are particularly evident in information technology and emerging technical domains. The corpus records such designations as *бейнеақпарат*, *бейнемәтін*, *бейнеойын*, *микропәрмен*, *диаграммақұрал*, *наноаспап*, *наноәлем*, *нанобөлшек*, *нанотүтікшелер*, *гипердәреже* and *гипержазықтық* [6]. In some of these examples, an international combining form joins a Kazakh base; in others, a borrowed prefixoid or combining form becomes the core of an entire derivational family. Merely labelling such items as «loanwords" does not adequately account for their structural nature. The need to annotate etymological composition and word-formation pattern separately therefore demonstrates the practical value of the proposed classification.

Material from the social sciences and humanities clearly illustrates the potential of semantic terminologisation and analytical designation. The philosophy and political science group includes expressions such as *адами әлеует*, *әлемдік қоғамдастық*, *әлеуметтік бақылау*, *рухани жаңғыру*, *ұлттық бірегейлік*, *ұлттық сана* and *сындарлы сұхбат*. Pedagogy contains numerous new or newly terminologised items designating such concepts as *кәсіби бағдар*, *пікірталас*, *өзбағаланым*, *өзбақыланым* and *өзіндік даму* [6]. The words themselves may have long existed in Kazakh, but their establishment as designations for defined concepts within a particular discipline confers a new terminological status. Consequently, interpreting a «new term" solely as a newly created form overlooks neosememes and reterminologisation.

Another important aspect of typological classification is that a single term may exhibit several features simultaneously. For example, a designation formed from an international combining form and a Kazakh root may be etymologically hybrid and structurally composite; if its written form combines Latin and Cyrillic scripts, it may also be a graphic centaur formation. Similarly, when an existing word acquires a new specialised meaning and subsequently gives rise to derived terms, the initial item is described as a neosememe, while its derivatives are treated as morphological innovations. Such overlap indicates that types should be understood as distinct classificatory axes rather than mutually exclusive categories. The parallel use of labels such as *blend*, *portmanteau* and *contaminant* in international scholarship likewise suggests that a failure to specify classification criteria can lead to terminological confusion [12–14].

A term's domain affiliation is not fixed either. As scientific knowledge becomes increasingly integrated, shared terms proliferate across information technology, biology, medicine, ecology, statistics and standardisation. General scientific designations such as *жүйе*, *модель*, *құрылым*, *ақпарат*, *мониторинг* and *талдау*, for example, can function in several terminological systems simultaneously. Assigning a term to a single category in a domain-specific dictionary may therefore underrepresent its full functional range. In an electronic termbase, distinguishing the primary domain from additional domains of use and identifying cross-domain status would provide an effective solution. This approach is consistent with international terminological practice, which prioritises systematic relations between concepts [15].

The proliferation of hybrid terms is also related to these differences between domains. Domains characterised by intensive international scientific communication may more frequently feature formations that combine borrowed bases with Kazakh derivational elements, designations incorporating Latin-script abbreviations, and centaur terms using two scripts. Such items should not automatically be classified as either normative or non-normative. Assessing the quality of a term requires simultaneous consideration of its conceptual precision, adaptation to the linguistic system, intelligibility within the professional community, capacity to generate derivatives and stability of use. Sh. Kurmanbayuly's principles for compiling terminological dictionaries likewise emphasise the need to consider a term together with its definition, systemic relations and normative requirements [9].

The standardisation of a new designation proceeds through several stages. Initially, alternative forms may compete in usage. Subsequently, frequency within the professional community, official approval, consistency in textbooks and dictionaries, and linguistic suitability may favour one variant. For this reason, «standardisation status" should be included as an additional feature in the typological classification of new terms. Rather than assigning an absolute judgement of «correct" or «incorrect", it is more productive analytically to distinguish proposed, competing, established and codified terms. The concept-oriented approach in terminology studies similarly recommends assessing the viability of a designation not merely by its form, but by its function within the system [15].

The proposed three-level model is also suitable for practical terminography. In an electronic termbase, each new designation can usefully be assigned at least five attributes: 1) concept and domain; 2) source of formation and etymological composition; 3) structural and word-formation type; 4) type of semantic novelty; and 5) standardisation and usage status. This description makes it possible to retrieve a term along several dimensions, compare competing variants and identify the dominant patterns of new designations within a particular domain. The model links dictionaries of new words to terminological databases and enables the dynamic monitoring of contemporary lexical innovation in Kazakh.

The findings are also relevant to the teaching of new terms and to scientific communication. Rather than requiring learners simply to memorise ready-made equivalents, showing how a designation is formed, the domain to which it belongs, and the functions of its borrowed and native components strengthens terminological literacy. For example, distinguishing a hybrid term from a composite, or an old word with a new meaning from a newly formed derivative, enables word formation and lexicology to be explained in applied contexts. Such analysis supports informed term selection in scientific writing and provides a basis for consistent usage.

The study also has limitations. The corpus draws on press and dictionary material; specialised professional discourses, international journals, patents, technical regulations and new designations used on social media may therefore not be fully represented. Domain assignment is provisional for certain borderline concepts. The next stage should broaden the range of corpus sources, undertake separate frequency and structural analyses for each domain, compare the distribution of new terms over time, and relate these findings to expert assessments of normative status.

Conclusion

The study shows that new terms in Kazakh cannot be adequately classified solely according to word-formation processes. A comparison of national and international scholarship led to the proposal of three interconnected levels for describing the nature of a new term: first, its source of formation and etymological composition; second, its structural and word-formation pattern; and third, its semantic-functional, domain and standardisation status. This approach clarifies the relationships between concepts such as native formation, borrowing, calque, hybrid, composite, blend, contaminant, centaur formation and neosememe.

An analysis of 4,120 new designations and usages from the independence period identified 1,336 domain-specific terms, accounting for 32.4% of the corpus. Concentrations were most evident in pedagogy, medicine, philosophy and political science, ecology, mechanical engineering, standardisation, physics and information technology. These figures indicate that new terminology develops under the influence of social demand, institutional knowledge production and technological innovation. Low counts should be interpreted in relation to corpus genre and the characteristics of professional usage, rather than as evidence of terminological «scarcity" in a particular domain.

In practical terms, new terms can usefully be recorded in an electronic resource through multidimensional metadata specifying their domain, etymological composition, structural pattern, semantic novelty and standardisation status. Future research should develop subcorpora based on scientific articles, dissertations, standards, patents and domain-specific documents, and compare the frequency and viability of term-formation patterns across domains. This line of inquiry will enable a more precise account of current developments in Kazakh terminology and strengthen the scholarly basis for terminological harmonisation and codification.

References

1. Isaev S.M. Qazaq adebi tilinin tarikhy [History of the Kazakh Literary Language]. – Almaty: Mektep, 1983. – 200 p. (In Kazakh)
2. Qazaq leksikasyndagy zhana qoldanystar [New Usages in the Kazakh Lexicon]. – 2nd ed., expanded / ed. R. Syzdykova. – Almaty: Gylym, 1990. – 136 p. (In Kazakh)
3. Kurmanbayuly Sh. Zhana ataular men qoldanystar [New Designations and Usages]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2012. – 288 p. (In Kazakh)
4. Popova T.V. Neologiya i neografiya sovremennogo russkogo yazyka [Neology and Neography of Contemporary Russian]: a study guide. – Moscow: Flinta: Nauka, 2005. – 168 p. (In Russian)
5. Sagyndykova Zh.O. Politicheskie neologizmy: formirovanie i funktsionirovanie [Political Neologisms: Formation and Functioning]. – Kokshetau, 2012. – 133 p. (In Russian)
6. Kurmanbayuly Sh. Zhana ataular men qoldanystar sozdigi [Dictionary of New Designations and Usages]. – Almaty: Individual Entrepreneur «Tarpanbayeva A.Sh», 2023. – 494 p. (In Kazakh)
7. Kaidar A. Qazaq terminologiyasyna zhanasha kozqaras [A New Perspective on Kazakh Terminology]. – Almaty: Rauan, 1993. – 43 p. (In Kazakh)
8. Aitbayev O. Qazaq terminologiyasynyn damuy men qalyptasuy [The Development and Formation of Kazakh Terminology]. – Almaty: Gylym, 1988. – 208 p. (In Kazakh)
9. Kurmanbayuly Sh. Terminologiyalyq sozdik zhasauga arnalgan adistemelik nusqaulyq [Methodological Guidelines for Compiling a Terminological Dictionary]. – Astana, 2018. – 22 p. (In Kazakh)
10. Momynova B.Q. Tildegi gibrid sozder: zhazba tildik erekshelikteri, modelderi [Hybrid Words in Language: Features of Written Usage and Models] // Filologiya men shet tilderin oqytu adistemesinin ozekti maseleleri: teoriya zhane praktika [Current Issues in Philology and Foreign Language Teaching Methodology: Theory and Practice]: proceedings of an international scientific and methodological conference. – Almaty, 2018. – P. 14-20. (In Kazakh)
11. Akhmet A.N., Kurmanbayuly Sh., Nurgalieva S.A. et al. Terminzhasamdagy budan qubylysy [The Phenomenon of Hybridisation in Term Formation] // Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. – 2023. – Vol. 71, No. 4. – P. 22-37. (In Kazakh)
12. Algeo J. Blends: A structural and systematic view // American Speech. – 1977. – Vol. 52. – P. 47-54.
13. Kastovsky D. Word-formation in English. – Tübingen: Niemeyer, 1982. – 310 p.
14. Anesa P. Lexical Innovation in World Englishes: Cross-fertilization and Evolving Paradigms. – London, 2019. – 176 p.
15. ISO 704:2022. Terminology work – Principles and methods. – Geneva: International Organization for Standardization, 2022. – 90 p.
16. Frank T.O. Lexical neonyms in tourism discourse: Between neology and terminologization // Journal of English for Specific Purposes at Tertiary Level. – 2020. – Vol. 8, No. 1. – P. 105-125.
17. Podhajecka M. Historical Development of Lexicographical Genres: Some Reflections // Proceedings of the 13th International Symposium on Lexicography. – Tübingen: Niemeyer, 2008. – P. 255-268.

А.Е. Әубәкірова
Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
150000, Қазақстан Республикасы, Петропавл қ., Пушкин к-сі, 86
ORCID: 0000-0001-8816-8294
e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САЛАЛЫҚ ЖІКТЕЛІМІ

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік кезеңінде қазақ тілінде қалыптасқан жаңа терминдерді типологиялық және салалық тұрғыдан жүйелеу мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ неологиясы мен терминтануында ұсынылған жіктеу үлгілерін өзара салыстырып, жаңа терминдерді сипаттауға мүмкіндік беретін кешенді модель ұсыну және салалық терминдердің нақты қолданыстағы таралуын сандық деректер

арқылы көрсету. Материал ретінде тәуелсіздік жылдарындағы баспасөзден жиналған 4120 жаңа атау мен қолданыс қамтылған сөздік деректері пайдаланылды; соның ішінен 1336 бірлік салалық термин ретінде іріктелді. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық, контент-талдау және сандық талдау әдістері қолданылды. С.М. Исаев, Р. Сыздық, Ш. Құрманбайұлы, Т.В. Попова, Ж.О. Сағындықова еңбектеріндегі жіктеу өлшемдерін салыстыру нәтижесінде жаңа терминдерді үш өзара сабақтас деңгейде қарастыру орынды екені анықталды: пайда болу көзі мен генетикалық құрамы; құрылымдық-сөзжасамдық үлгісі; семантикалық-функционалдық және салалық мәртебесі. Корпустық талдау салалық терминдердің барлық жаңа атаулардың 32,4%-ын құрайтынын көрсетті. Сандық тұрғыдан педагогика, медицина, философия мен саясаттану, экология, машинажасау, стандарттау және ақпараттық-техникалық салаларда жаңа терминдер көбірек шоғырланған. Нәтижелер жаңа терминдерді тек сөзжасам тәсілімен шектеу жеткіліксіз екенін, олардың құрылымдық типі, салалық қызметі және нормалану дәрежесі бірлікте қарастырылуы керектігін дәлелдейді.

Тірек сөздер: жаңа термин, неологизм, терминжасам, типологиялық жіктелім, салалық терминология, будан термин, тілдік норма.

А.Е. Аубакирова
Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева,
150000, Республика Казахстан, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86
ORCID: 0000-0001-8816-8294
e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ И ОТРАСЛЕВАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НОВЫХ ТЕРМИНОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается проблема типологической и отраслевой систематизации новых терминов, сформировавшихся в казахском языке в период независимости. Цель исследования – сопоставить классификационные модели, представленные в казахской неологии и терминоведении, предложить комплексную модель описания новых терминов и показать их отраслевое распределение на количественном материале. Источником исследования послужили словарные данные, включающие 4120 новых наименований и употреблений, зафиксированных в казахской прессе периода независимости; из них 1336 единиц были выделены как отраслевые термины. Применялись описательный, сравнительный, структурно-семантический методы, контент-анализ и количественный анализ. Сопоставление подходов С.М. Исаева, Р. Сыздык, Ш. Курманбайулы, Т.В. Поповой и Ж.О. Сагындыковой показало целесообразность трехуровневого описания новых терминов: по источнику и генетическому составу; по структурно-словообразовательной модели; по семантико-функциональному и отраслевому статусу. Количественный анализ показал, что отраслевые термины составляют 32,4% исследованного корпуса. Наибольшая концентрация новых терминов отмечается в педагогике, медицине, философии и политологии, экологии, машиностроении, стандартизации, а также информационно-технических областях. Полученные результаты подтверждают, что анализ новой терминологии не должен ограничиваться способом словообразования: структурный тип, отраслевое функционирование и степень нормализации необходимо рассматривать во взаимосвязи.

Ключевые слова: новый термин, неологизм, терминообразование, типологическая классификация, отраслевая терминология, гибридный термин, языковая норма.

Information about the author

Aida Aubakirova – PhD, Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Petropavl, e-mail: aidaaybakirova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8816-8294.

Автор туралы мәлімет

Аубакирова Аида Еркеновна – PhD, «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Петропавл; e-mail: aidaaybakirova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8816-8294.

Сведения об авторе

Аубакирова Аида Еркеновна – PhD, НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева», Республика Казахстан, Петропавловск; e-mail: aidaaybakirova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8816-8294.

Received 22.07.2026
Revised 19.08.2026
Accepted 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-10
IRSTI: 16.01.09

L. Aminova[1], K. Tekzhanov[2], F. Yerekhanova[*3]
[1]Toraighyrov University,
140008, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 64 Lomov Str.
[2]Pavlodar Pedagogical University named after A.Margulan,
140000, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 60 Olzhabay Batyr Str.
[3*]Central Asian Innovation University,
160000, Republic of Kazakhstan, Shymkent, 80 A. Baitursynov Str.
[*]ORCID: 0000-0003-3344-3839
[*]e-mail: siliconoasis702@gmail.com

ON THE APPROACHES EMPLOYED IN CONSTRUCTING VOCABULARY TEST ASSESSMENTS

Abstract. The article discusses approaches to creating a vocabulary assessment tool designed to assess students' language skills. One of the primary challenges is the absence of a robust theoretical foundation for comprehending and managing foreign language speech. Moreover, there is a significant lack of thorough research regarding the treatment of difficulties with text perception, and this issue is becoming increasingly relevant in accordance with modern methodological criteria. To solve these problems, it is important to create more accurate and reliable assessment systems for secondary school graduates in the context of the Kazakh education system. There is also an important requirement to develop assessment standards that are consistent with conducting universal independent testing on a national scale. This study examines the complex relationship between vocabulary improvement and language interference, demonstrating how these aspects interact and influence one another. The tests provide a solid foundation for developing effective vocabulary assessment tools in education. They go beyond merely assessing students' vocabulary; they significantly contribute to improving teaching methods to meet varied learning requirements. Analyzing how learners obtain and utilize vocabulary enables teachers to enhance their methods, elevate language abilities, and attain improved academic outcomes. The findings demonstrate the usefulness of developing a framework for standardized vocabulary assessments in Kazakhstani secondary education, with wider ramifications for curriculum development, language policy, and teacher preparation.

Keywords: criteria, meaning, native language, Sound Form Comparison, test assessment, validity coefficient, vocabulary.

Introduction

The following factors highlight the relevance of this study:

1) There is a lack of comprehensive theoretical development concerning the control of foreign language speech and receptive types of reading disorders. This gap is particularly evident when considering the current demands of methodological science.

2) There is a need to create more suitable and reliable tests for secondary school graduates within the Kazakhstani educational system. Additionally, criteria for assessing these tests must be developed in light of the implementation of universal independent testing at the republican level.

A key component of reading comprehension that greatly affects students' capacity to grasp texts is their knowledge of an extensive array of lexical units, or vocabulary. Many experimental studies carried out by global researchers have shown a strong link between vocabulary understanding and reading comprehension results. Significantly, B. Wood indicated a correlation coefficient of 0.78 from a sample of 2,276 instances, whereas P. Hegboldt discovered an even stronger correlation of 0.82 based on a sample of 1,325 instances.

In our research, we observed a correlation coefficient of 0.85, reinforcing the perspective that vocabulary acquisition is a vital component in evaluating reading comprehension tests.

Although many vocabulary evaluation instruments have been developed in different countries for learners of English as a second language, implementing these tests directly in Kazakh schools poses difficulties. These difficulties stem from considerable variations in educational systems, encompassing curriculum designs, subject matter, and the choices of instructional resources. Every

educational environment has unique characteristics and focuses on different aspects of language learning, underscoring the necessity for tailored assessment tools that correspond with our situation.

As a result, the challenge of creating reliable and effective vocabulary assessments for secondary and higher education institutions persists as an urgent concern. These assessments must precisely evaluate students' vocabulary understanding in a manner that corresponds to their unique educational requirements and situations.

In this article, we seek to present our insights and experiences in developing vocabulary assessments, specifically concentrating on a test intended to assess the passive vocabulary of high school students.

We approached the development of this test with meticulous attention to detail. We proposed that by maintaining high levels of validity and reliability in this evaluation, we could develop a foundational model suitable for creating more vocabulary tests across various grade levels and educational environments. We aim to add to the knowledge in this field and assist educators in efficiently assessing and improving vocabulary development in students.

Literature review

The difficulty of successfully overseeing skill levels in foreign languages is among the most urgent concerns in modern language instruction approaches. This importance is highlighted by various educational reforms aimed at enhancing language acquisition and assessment techniques.

In spite of various attempts to improve conventional evaluation techniques like written exams, verbal assessments, and standardized tests these methods encounter considerable drawbacks. A significant limitation of these traditional evaluation methods is their inclination to be subjective when evaluating students' knowledge, skills, and abilities. A deficiency in objectivity may lead to evaluations that are unreliable and inconsistent in assessing a student's actual language skills.

In light of these challenges, there is an increasing interest among both national and international educational methodologists in using test-based evaluation methods for foreign language competence.

This shift is justified by the recognition that testing can provide an effective way to enhance the objectivity of language skill assessments and to optimize the overall language learning process. As Rapoport (1980) notes, these testing methods are seen as valuable tools that can significantly improve the monitoring of language competencies.

To further this goal, foreign methodologists have dedicated efforts toward creating comprehensive testing frameworks. Key figures, such as A.K. Jain and E.O. Goel (2025), Saurbayev et al. (2025), and Hidayat et al. (2023), have developed various assessments to measure communicative competence effectively.

Scholars like Zhusupova et al (2024), Jin and Charles (2025), Bhatti and M. Halliday (1970), and Savignon (1987) have explored the intricacies of communicative competence in language acquisition via empirical research.

Moreover, post-test analysis has been a significant research focus, with scholars like Alderson (2000), Rogers and MacCormac (2025), and Yang et al (2025) examining the effectiveness of assessment techniques in truly representing a learner's skill level.

The uniformity of evaluation scales has been a significant focus, as underscored in the research of Li et al (2025) and North (2000), all of which seek to ensure reliability in assessing language skills across different contexts.

Interest in language assessment has stimulated numerous methodological studies. Researchers have studied how verification can be methodically arranged to address specific elements of language and various forms of speech activities in both school and university contexts. Significant contributions in this area are attributed to scholars like Saurbayev et al (2024), Yermolova et al (2025), Ahmed and Rana (2022), Kukulska-Hulme et al (2023) among various others.

Even with progress in comprehending language assessment, a significant gap persists in the Kazakhstani literature concerning the details of language testing, especially the structure of proficiency evaluations aimed at receptive speech activities in tertiary education. This shortfall

necessitates deeper investigation and discussion regarding the creation and execution of efficient testing methods designed for educational environments.

Methods and Materials

In our research, we conducted a thorough analysis of the selected passive vocabulary using a set of specific criteria designed to highlight the complexities learners may face. The criteria are as follows:

1. Syllable Structure: We identified how a monosyllabic word could transform into a two-syllable or multi-syllable word, which can alter comprehension and pronunciation.

2. Form Variability: We examined amorphous words, which are those that possess features allowing for various word formations. This variability can lead to misunderstandings of the core meaning.

3. Polysemy vs. Unambiguity: Our analysis distinguished polysemous words – those with multiple meanings from unambiguous words that have a single, clear definition, thereby affecting clarity in communication.

4. Sound Form Comparison: We assessed the complete or partial matches between the sound forms of target words and other words in the English language. Such coincidences can create confusion and misidentification of words, thus signalling mismatches in sound forms.

5. Graphic Form Comparison: Similar to sound forms, we investigated the graphic forms of words for complete or partial overlaps with other English words. Any coincidences can lead to significant misunderstandings in reading or writing.

6. Interference Between Languages: We analyzed how the sound forms of English words might coincide with Kazakhstani words but convey different meanings. This can lead to errors in understanding, especially if the learner assumes similarity in meaning due to phonetic resemblance.

7. Usage Frequency: We assessed word frequency by observing the terms that occurred less frequently in contrast to those that appeared more often. Infrequently used words can present extra difficulties because of their uncommon presence in language, possibly affecting memory recall.

To quantify the overall difficulty coefficient for each examined word, it became essential to express our findings in numerical terms. We determined that interval calculus would not be appropriate for this analysis, and rank calculus would be overly complex. Consequently, we adopted a method of registration calculation. This method allows us to note the presence or absence of the characteristics described in criteria 1-7 systematically. We regarded factors such as syllable complexity, structural variability, polysemy, homophony, homography, differences in sound form coincidences relative to meanings in both foreign and native languages, and word frequency as specific difficulties.

Every one of these recognized challenges was designated with a «+» symbol to indicate their incorporation in our assessment.

This thorough approach fosters a better grasp of the complexities involved in vocabulary learning, thus promoting the creation of more efficient strategies designed for language students.

Results and Discussion

Instruction Manual Overview

This manual offers directions for interpreting underlined terms in various statements. Each term has four possible interpretations, and it's up to you to select the one that best aligns with the context. To do this, scrutinize every statement closely and reflect on the importance of the highlighted word

Next, select the choice you believe best represents the word in its context and give your answer along with the appropriate number. For example, consider the word «luminous». An appropriate definition for this term is «radiating a substantial amount of light», which aligns with the context as it highlights the subject's luminosity

Consider the term «shiny». When used in a sentence, it might signify «giving off a great deal of light». This interpretation is suitable as it conveys the luminosity of the subject in question.

In this situation, «bright» possesses a precise meaning.

For example, if «bright» is highlighted in a sentence and one choice is «producing a large amount of light», this interpretation may be valid depending on the context.

Here are some examples from this test:

66. The baby began to cry.

a) a very young child;

b) one who lives in Babylon;

c) a very old man;

d) a very old woman.

The correct answer is: 66-a.

Submit the letter of your chosen answer only if you are confident that it is correct. If a question feels too difficult, put it aside for now and move on to the other ones. You can always come back to it later when it's more convenient.

1. It was a lovely day.

a) bad;

b) very good;

c) rainy;

d) windy.

2. This car has a very good engine.

a) wheel;

b) engineer;

c) motor;

d) signal.

3. The pupils had a long conversation with their teacher.

a) talk;

b) walk;

c) excursion;

d) conversation book.

The validity coefficient of the test was assessed by calculating the correlation coefficient between the results obtained from the test and the results from a subsequent verification, yielding a high value of 0.92. This indicates a strong relationship between the test outcomes and the verification process. This underscores a distinct link between the test outcomes and the validation approach. The assessment demonstrated exceptional reliability, showing a stability coefficient of 0.91, verified through several tests. With an internal consistency coefficient of 0.91 as well, it shows robust validity and reliability, rendering it an excellent instrument for educational assessment.

Let us explore further the approach used for creating this test, as it is essential for grasping the reasoning behind the word choice process. The initial step focused on identifying the exact words and phrases to be part of the assessment and defining a precise set of standards for their selection.

To tackle this challenge successfully, we referred to the Secondary School Foreign Language Program. This program presents a list of vocabulary containing 1,200 words that students should be familiar with by the time they graduate. The framework highlights that this vocabulary is mainly intended for receptive learning, concentrating on reproductive comprehension.

The terminology taught during the initial and intermediate learning phases is intended to be utilized actively in both spoken communication and comprehension of written or spoken content. In the later phases of language learning, more vocabulary is added, emphasizing understanding without the requirement to reproduce it in speech or writing.

To enhance our comprehension of students' passive vocabulary, we compared the passive vocabulary compilation from the «Dictionary of the Most Commonly Used Words in the English Language» with reliable dictionaries designed for English textbooks utilized in grades 7 to 10 in secondary education. This approach allowed us to determine a more accurate makeup of students' passive vocabulary, first recognizing 257 distinct words. After a thorough evaluation, we removed

15 geographical names that were inconsistent with the test's goals, leading to an updated list of 242 words. We chose around 60 to 65 words from this detailed list to incorporate into the test's experimental version.

It is important to note that the approach used in some foreign schools and universities for selecting language materials often relies on a random sampling method. While this method can be effective with homogeneous materials, it poses challenges in ensuring relevance, as it may introduce words that are not suitable for the intended educational focus. Echoing the insights of R. Lado, we assert that a more effective strategy would involve selecting words identified as particularly challenging for learners. This assessment could be achieved through a comparative analysis of the vocabulary in both the foreign language (English) and the students' native language.

This broader strategy has not been widely used to find suitable assessments for students in Kazakh schools studying English. Although this method offers benefits, it cannot be regarded as a universal or conclusive answerю. It only addresses one aspect of the complex issues surrounding vocabulary learning. We used the frequency dictionary created by Black and Osherman to assess the occurrence of the chosen words.

This resource categorizes all words based on their frequency of usage, dividing them into eight distinct sections as follows:

- Section 1: Words with more than 1,000 documented instances of use
- Section 2: Words used between 999 and 100 times
- Section 3: Words used between 99 and 50 times
- Section 4: Words used between 49 and 20 times
- Section 5: Words used between 19 and 10 times
- Section 6: Words used between 9 and 3 times
- Section 7: Words used twice
- Section 8: Words used once

Thus, as can be seen from the analysis of the terms in sections 1-3, they are clearly high-frequency terms, while the terms in sections 4-7 are clearly low-frequency terms.

The difficulty level of each word is firmly determined by its character count, serving as a clear indicator of its complexity. The finalized list comprises 242 words, strategically divided into difficulty levels ranging from 0 to 6.

This rigorous classification provides a powerful framework for analyzing the word count associated with each difficulty level, ensuring a well-organized evaluation method (Table 1.).

Table 1 – A structured evaluation method

difficulty coefficients	**number of words**
0	13
1	37
2	50
3	40
4	47
5	45
6	10

The dictionary was categorized into three sections: easy (coefficients: 0-1; ordinal numbers: 1-16), containing 50 words, medium difficulty (coefficients: 2-4; ordinal numbers: 17-49), containing 137 words, and complex (coefficients: 5-6; ordinal numbers: 50-65), containing 55 words. Approximately half of the overall word count consists of medium complexity words, while both simple and complex words represent 25% each.

To ensure accurate presentation, grades should include 25% of basic vocabulary, 50% of standard vocabulary, and 25% of complex vocabulary.

Both foreign practice and our study show that the optimal number for inclusion in the test is 40-60 words. But since the experimental version of the test should have 20-25% more questions

than the final one, we included 65 words in our experimental version, of which 16 were taken from the easy group, 33 from the medium group and 16 from the difficult group.

Taking into account the nature of the test task (recognizing a given word in context and correlating it with one of the proposed definitions, synonymous words or phrases disguised among incorrect answers), we used as the main selection criterion the ability to clearly, accurately and simply describe this word using language means available to students.

Every test question includes a foundation (a statement where the target word appears), the right answer (a definition of the specified word that clarifies its meaning), and 3 misleading options.

During the test, the student needs to thoroughly read the fundamental sentence featuring the underlined word in question and select from the four options below the one that, in their view, best and most precisely defines the underlined term.

The student enters the letter of the chosen answer into a pre-prepared checklist, which contains the number of test questions:

1 – 36 –
2 – 37 –
3 – 38 –
35 – 65 –

Special attention was paid to the selection of the context for the tested word. This context must avoid redundancy; if not, students might infer the word's meaning from it (language inference).

It is crucial to recognize that defining a word's meaning cannot be simplified to just linguistic speculation or the way receptive vocabulary is learned, since these ideas are separate and function differently. Linguistic guessing encompasses multiple cognitive elements; it significantly depends on a student’s overall intellectual growth, their capacity to adjust to novel and frequently unexpected situations, and the targeted activities created to enhance their guessing skills. These activities generally use carefully chosen materials and texts that promote synthetic reading, prompting students to derive meanings from context instead of depending solely on memory.

Particular care was taken in choosing the context for the word being tested. It is crucial to guarantee that the context given for vocabulary learning is varied, since repetition could cause students to deduce meanings from contextual hints rather than from explicit teaching.

Establishing a word's meaning must not depend only on linguistic conjecture or the processes of receptive vocabulary growth, since these are separate entities that function independently. Linguistic inference entails multiple cognitive processes and is significantly shaped by a student’s overall cognitive growth, their ability to adjust to new or unforeseen situations, and targeted teaching methods aimed at enhancing guessing abilities successfully.

These tasks typically utilize deliberately selected materials and texts that encourage synthetic reading, leading students to infer meanings from context rather than relying only on recall.

These teaching activities often use thoughtfully selected materials and texts designed to build synthetic reading skills.

This approach motivates students to grasp meanings via context rather than relying solely on memorization. The distinction between active and passive vocabulary is particularly important. In a native language, this limit is typically adaptable and variable; on the other hand, in a foreign language, it is generally more rigidly defined.

This inflexibility enables passive vocabulary to be consistently assessed during language evaluations. In the assessments created to evaluate passive vocabulary, the selected words were shown in a context that was stylistically neutral.

This approach hindered students' ability to deduce the meanings of these words unless they had previously come across them. Nevertheless, for students who have come across these terms in some form even if they're not completely grasped the contextual hints can greatly assist in remembering their meanings. Therefore, it is essential to showcase words in familiar and typical situations, settings, or contexts where they might be applied, as this enhances the chances of students remembering and subsequently incorporating these words into their everyday language.

Great attention was given to choosing distracting factors that might influence the precision of the responses.

Keeping in mind the typical mistakes made by students, the following distractions were used:

1) Words that sound similar in Kazakh and English;
2) Full or partial homophones and homographs;
3) Other meanings of polysemous words;
4) Contextual distractions;
5) International vocabulary.

In all cases, we aimed to ensure that the chosen distracting elements would not act as psychological barriers to selecting the correct answer.

It is important to note that when selecting both the core content and the distracting elements, we had to limit ourselves to a lexical minimum appropriate for high school students. This constraint prevented us from using several lexical units that would have been suitable as distractions.

The compiled test was administered to several groups of 10th-grade students in secondary schools, with a total of 215 participants. The experimental verification of the test was conducted using the appropriate methodology.

The differentiating power and degree of difficulty were calculated for each word. Based on this data, a statistical analysis of the test questions and the alternative answers was performed. This process allowed us to finalize the test by including only those items whose effectiveness was confirmed by the results of the experimental verification.

Conclusion

To sum up, the suggested method offers a distinct and organized system for examining vocabulary categorization and various aspects of language interference. It explores the intricate connection between vocabulary growth and language interference, emphasizing how these elements impact and form one another. This method establishes a foundation for creating and structuring comprehensive vocabulary evaluations tailored for educational environments by analyzing these interactions. Our study shows that these evaluations assess students' vocabulary skills and enhance teaching methods to suit various learning contexts and needs. Grasping how students grasp and utilize vocabulary enables educators to enhance their methods, assisting learners in improving their language abilities. This approach improves learning efficiency, fostering academic advancement and language growth.

References

1. Rapoport A. Cross-Cultural Aspects of Environmental Design // Environment and Culture / ed. by I. Altman, A. Rapoport, J. F. Wohlwill. – Boston, MA: Springer, 1980. – Vol. 4. – P. 7-46. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0451-5_2.
2. Jain A.K., Goel E.O. Automated Testing Frameworks for Asynchronous Services: Development and Implementation // International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM). 2025. – Vol. 13. – No. 2. – P. 3232-3241. – URL: https://www.ijaresm.com.
3. Saurbayev R., Yerekhanova F., Kapenova Zh., Gurbanova A., Zubairayeva Z. Issues Regarding the Approaches Used in Evaluating the Validity and Reliability of Language Assessments // International Journal of English Language and Literature Studies. 2025. – Vol. 14. – No. 3. – P. 323-335. – DOI: https://doi.org/10.55493/5019.v14i3.5612.
4. Hidayat R., Sujadi I., Usodo B. Description of Assessment: Assessment for Learning and Assessment as Learning on Teacher Learning Assessment // Journal of Education Research and Evaluation. 2023. – Vol. 7. – No. 4. – P. 653-661. – DOI: https://doi.org/10.23887/jere.v7i4.59950.
5. Zhusupova R.F., Krasavina D.A., Chouri M. Innovacionnye proektnye zadanija dlja formirovanija mezhkulturno-kommunikativnoj kompetencii uchashhihsja [Innovative Project Tasks for Developing Students' Intercultural and Communicative Competence] // L. N. Gumilyov atyndagy EUU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 232-250. – DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-232-250. (In Russian).

6. Jin S., Charles T. Intercultural Communicative Competence among Chinese Language Teachers in the UAE: Perspectives, Practices, and Challenges // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2025. – Vol. 11. – No. 3. – P. 80-90. – DOI: https://doi.org/10.32601/ejal.11308.
7. Halliday M. A. K. Language Structure and Language Function // New Horizons in Linguistics / ed. by J. Lyons. – Harmondsworth: Penguin Books, 1970. – P. 140-165.
8. Savignon S.J. Communicative Language Teaching // Theory Into Practice. – 1987. – Vol. 26. – No. 4. – P. 235–242. – DOI: https://doi.org/10.1080/00405848709543281.
9. Alderson J.C. Assessing Reading. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 398 p. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511732935.
10. Rogers L., MacCormac A. Finding a Balance: Using a Pre-Post Test to Evaluate the Effectiveness of Scenario-Based Learning Using a Blended Approach among Undergraduate Nursing Students // Nurse Education Today. 2025. – Vol. 147. – Article 106573. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.nedt.2025.106573.
11. Yang X., Ye Q., Su S. et al. Effectiveness of a Pre-Test/Post-Test Model in HPV Health Education among Undergraduate Medical Students // BMC Medical Education. 2025. – Vol. 25. – Article 158. – DOI: https://doi.org/10.1186/s12909-025-06717-7.
12. Li B., Wei G., Fan L., Pan X., Zhao Z., Song L. Improvement of Field Uniformity Evaluation in Reverberation Chambers: A Simulation-Based Analysis of EUT Volume and Uniform Region Proportion // IET Science, Measurement & Technology. 2025. – Vol. 19. – No. 1. – DOI: https://doi.org/10.1049/smt2.70026.
13. North V. Studies in English Testing. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 305 p.
14. Saurbayev R., Yerekhanova F., Tekzhanov K., Omarov N., Jaksimova U. The Pedagogical Effectiveness of the Programmed Learning of English Tenses: A Pedagogical Experiment // International Journal of English Language and Literature Studies. 2024. – Vol. 13. – No. 4. – P. 512–530. – DOI: https://doi.org/10.55493/5019.v13i4.5198.
15. Ermolova T.V., Mahmudova S.M., Litvinov A.V. Osobennosti processov izuchenija inostrannogo jazyka i ovladenija im: psihologicheskie i lingvisticheskie faktory [Features of the Processes of Learning and Mastering a Foreign Language: Psychological and Linguistic Factors] // Sovremennaja zarubezhnaja psihologija. 2025. – Vol. 14. – No. 1. – P. 69-78. – DOI: https://doi.org/10.17759/jmfp.2025140107. (In Russian).
16. Ahmed M. M., Rana M. M. Motivational Strategies for Teaching English Language Skills: A Study of Tertiary-Level Teachers // IIUC Studies. 2022. – Vol. 18. – No. 1. – P. 111-126. – DOI: https://doi.org/10.46246/iiucs.v18i1.
17. Kukulska-Hulme A. et al. Languages and Technologies in Education at School and Outside of School: Perspectives from Young People in Low-Resource Countries in Africa and Asia // Frontiers in Communication. Culture and Communication. 2023. – Vol. 8. – Article 1081155. – DOI: https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1081155.

Л. Аминова[1], К. Текжанов[2], Ф. Ереханова*[3]
[1]Торайғыров университеті,
140008, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Ломов к-сі, 64
[2]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
140000, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Олжабай батыр к-сі, 60
[3]Орталық Азия инновациялық университеті,
160000, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., А. Байтұрсынов к-сі, 80
*ORCID: 0000-0003-3344-3839
*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

СӨЗДІК ТЕСТ БАҒАЛАУЫН ҚҰРУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТӘСІЛДЕР ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың тілдік дағдыларын бағалауға арналған сөздік бағалау құралын құру тәсілдері қарастырылады. Негізгі қиындықтардың бірі - шет тілінде сөйлеуді түсіну және басқару үшін сенімді

теориялық негіздің жоқтығы. Оның үстіне, мәтінді қабылдаудағы қиындықтарды емдеуге қатысты мұқият зерттеулер айтарлықтай жетіспейді және бұл мәселе заманауи әдістемелік критерийлерге сәйкес өзекті бола түсуде. Бұл мәселелерді шешу үшін Қазақстандық білім беру жүйесі жағдайында жалпы білім беретін мектеп бітірушілерді дәлірек және сенімді бағалау жүйесін құру маңызды. Сондай-ақ ұлттық масштабтағы әмбебап тәуелсіз тестілеуді өткізуге сәйкес келетін бағалау стандарттарын әзірлеудің маңызды талабы бар. Бұл зерттеу сөздік қорды жақсарту мен тілдің кедергісі арасындағы күрделі қатынасты зерттейді, бұл аспектілердің өзара әрекеттесетінін және бір-біріне қалай әсер ететінін көрсетеді. Тесттер білім берудегі сөздік қорын бағалаудың тиімді құралдарын әзірлеу үшін берік негіз береді. Олар студенттердің сөздік қорын бағалаумен шектелмейді; олар оқытудың әртүрлі талаптарын қанағаттандыру үшін оқыту әдістерін жетілдіруге айтарлықтай үлес қосады. Оқушылардың сөздік қорын қалай алатынын және пайдаланатынын талдау мұғалімдерге өз әдістерін жетілдіруге, тілдік қабілеттерін арттыруға және жақсартылған академиялық нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі. Нәтижелер оқу бағдарламаларын әзірлеуге, тіл саясаты мен мұғалімдерді дайындауға кеңірек әсер ететін қазақстандық орта білім берудегі стандартталған сөздік бағалаудың негізін жасаудың пайдалылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: критерийлер, мағына, ана тілі, дыбыс формасын салыстыру, тест бағалау, жарамдылық коэффициенті, сөздік

Л. Аминова[1], К. Текжанов[2], Ф. Ереханова[*3]
[1]Торайгыров университет,
140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64
[2]Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан,
140000, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Олжабай батыра, 60
[3]Центрально-Азиатский инновационный университет,
160000, Республика Казахстан, г. Шымкент, ул. А. Байтурсынова, 80
[*]ORCID: 0000-0003-3344-3839
[*]e-mail: siliconoasis702@gmail.com

О ПОДХОДАХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ПОСТРОЕНИИ ОЦЕНОК ТЕСТОВ НА СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС

Аннотация. В статье рассматриваются подходы к созданию инструмента оценки словарного запаса, предназначенного для оценки языковых навыков учащихся. Одной из основных проблем является отсутствие прочной теоретической базы для понимания и управления иноязычной речью. Более того, наблюдается существенный дефицит углубленных исследований, посвященных проблемам восприятия текста, и эта проблема становится все более актуальной в соответствии с современными методологическими критериями. Для решения этих проблем важно создать более точные и надежные системы оценки для выпускников средних школ в контексте казахстанской системы образования. Также существует важная потребность в разработке стандартов оценки, соответствующих проведению всеобщего независимого тестирования в национальном масштабе. В данном исследовании рассматривается сложная взаимосвязь между расширением словарного запаса и языковой интерференцией, демонстрируя, как эти аспекты взаимодействуют и влияют друг на друга. Тесты обеспечивают прочную основу для разработки эффективных инструментов оценки словарного запаса в образовании. Они выходят за рамки простой оценки словарного запаса учащихся; они вносят значительный вклад в совершенствование методов обучения для удовлетворения различных образовательных потребностей. Анализ того, как учащиеся приобретают и используют словарный запас, позволяет учителям совершенствовать свои методы, развивать языковые навыки и достигать более высоких академических результатов. Результаты демонстрируют полезность разработки структуры стандартизированной оценки словарного запаса в системе среднего образования Казахстана, что имеет более широкие последствия для разработки учебных программ, языковой политики и подготовки учителей.

Ключевые слова: критерии, значение, родной язык, сравнение звуковых форм, оценка теста, коэффициент валидности, словарный запас.

Information about authors

Lyazzat Aminova – master of Pedagogical Sciences., Expert-Teacher of the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6285-6193, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru.

Kairat Tekzhanov – candidate of philological sciences, professor of the education program Higher school of humanities, Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5133-1051, e-mail: tekzhanov.kairat@mail.ru.

Fatima Yerekhanova*– candidate of Philological Sciences., Associate Professor of the Department of languages and literature, Central Asian innovation university, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3344-3839, e-mail: siliconoasis702@gmail.com.

Авторлар туралы мәлімет

Аминова Ляззат – педагогика ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті, «Шетел филологиясы» кафедрасының сарапшы-оқытушысы, ORCID: ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6285-6193, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru.

Текжанов Кайрат – филология ғылымдарының кандидаты, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, «Жоғары гуманитарлық ғылымдар мектебі білім беру бағдарламасының» профессоры, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5133-1051, e-mail: tekzhanov.kairat@mail.ru.

Ереханова Фатима* – филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия инновациялық университеті, Тілдер және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, ORCID:https://orcid.org/0000-0003-3344-3839, e-mail: siliconoasis702@gmail.com.

Сведения об авторах

Аминова Ляззат – магистр педагогических наук, преподаватель-эксперт кафедры зарубежной филологии, Торайгыров университет, ORCID: ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6285-6193, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru.

Текжанов Кайрат – кандидат филологических наук, профессор образовательной программы: Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5133-1051, e-mail: tekzhanov.kairat@mail.ru.

Ереханова Фатима*– кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры языков и литературы, Центрально-Азиатский инновационный университет, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3344-3839, e-mail: siliconoasis702@gmail.com.

Received 20.08.2026
Revised 07.09.2026
Accepted 29.09.2026

ӘДЕБИЕТТАНУ
LITERARY STUDIES

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-11
МРНТИ: 17.07.29

С.П. Алексеева[1], Д.Н. Дюсекенев[2*]
[1]Горно-Алтайский государственный университет,
649000, Российская Федерация, Республика Алтай, г. Горно-Алтайск, ул. Ленкина, 1
[2]Alikhan Bokeikhan University,
071410, Республика Казахстан, г.Семей, ул. Мәңгілік Ел, 11
[*]ORCID: 0009-0000-4821-3636
[*]e-mail: dyusekenev81@mail.ru

КОРЕННЫЕ ЭТНОСЫ ЗАУРАЛЬСКОЙ И СТЕПНОЙ ПЕРИФЕРИИ В ТРАВЕЛОГЕ С. СОММЬЕ «UN'ESTATE IN SIBERIA» (1885)

Аннотация. На материале оригинального флорентийского издания травелога Стефано Соммье «Un'estate in Siberia...» (1885) в статье исследуется итальянская рецепция коренного населения сибирской, уральской и степной периферии Российской империи. Эмпирическую основу исследования составляет систематизация 85 контактных сцен, позволяющая реконструировать дифференцированную структуру восприятия Соммье различных этнических групп региона: хантов, ненцев, коми-зырян, татар, казахов и башкир. Показано, что этнографические образы в травелоге формировались под воздействием прагматических условий полевого исследования, характера научных задач и степени вовлечения имперской администрации в процесс сбора данных. Имагологический анализ выявляет градацию культурного отчуждения в авторской оптике: от инструментального отношения к хантам при антропометрических измерениях и санитарно-визуального дистанцирования от ненцев до фискальной скрытности казахов и признания устойчивости культурной системы казанских татар. Особое внимание уделяется роли чиновников, казачества и представителей местной элиты в обеспечении исследовательской деятельности путешественника. Сделан вывод, что конструируемые Соммье образы «Другого» являлись ситуативным продуктом конкретных сцен контакта и институционального контекста поездки, а не результатом механического воспроизведения стереотипных расовых классификаций.

Ключевые слова: Стефано Соммье, травелог, имагология, колониализм, имперская инфраструктура, позитивизм, умбертинская Италия.

Введение

Западноевропейская путевая проза XIX века разворачивает перед исследователем детальную карту того, как интеллектуальные элиты Европы конструировали ментальные границы и этнографические образы Российской империи [1, 17]. В современной имагологии этот процесс традиционно анализируется на материале британских, французских или немецких нарративов. Фокусируясь на них, исследователи раз за разом выявляют элементы «цивилизаторского» дискурса великих держав, транслирующих собственную культурную гегемонию на евразийское пространство [2, 15; 3, 19]. Однако в тени этой макрооптики остается специфика восприятия российских окраин путешественниками из тех стран, которые сами в этот период переживали сложный этап национального строительства и самоопределения. Внешний взгляд этих авторов на имперскую периферию неизбежно накладывался на внутренний контекст сибирской саморефлексии, ярче всего зафиксированный в формуле Н.М. Ядринцева «Сибирь есть колония» [4].

Италия последней трети XIX века – вступившая после 1878 года в «умбертинскую эпоху» [5, 35] – представляла собой молодое государство, стремившееся легитимизировать свой статус в глобальном научном и политическом пространстве. К сибирской поездке 1880 г. у нее еще не было заморской колонии (коммерческий Ассаб компании Рубаттино – 1869 г., государственная аннексия – 1882; оккупация Массауа – февраль 1885 г., год выхода книги, а не год маршрута). Для итальянских интеллектуалов описание чужих колониальных и имперских

периферий являлось не столько общеевропейской традицией интереса к экзотике, сколько способом доказать зрелость и конвертируемость собственной национальной науки. В этом контексте фундаментальный труд флорентийского ботаника и антрополога Стефано Соммье «Un'estate in Siberia fra Ostiacchi, Samoiedi, Siriéni, Tatári, Kirghísi e Baskíri» («Лето в Сибири среди остяков, самоедов, зырян, татар, киргизов и башкир»), изданный во Флоренции в 1885 году [6], представляет собой репрезентативный и многоуровневый материал для имагологического анализа.

Карло Пьетро Стефано Соммье родился 20 мая 1848 года во Флоренции в семье выходцев из Парижа [7, 5]. В двадцать один год он принял итальянское гражданство, зафиксировав в имени память о крестном отце Стивене Ломбе. Слабое зрение не позволило ему пройти регулярный университетский курс, однако интеллектуальный флорентийский круг – А. И. Герцен, Ф. Парлаторе, П. Мантегацца, Э. Гиглиоли, Э. Левье, О. Беккари – сформировал его интерес к естественной истории и антропологии [7, 5]. Полевую школу Соммье прошел летом 1878 года, когда совместно с Паоло Мантегаццо преодолел Лапландию до Карасьйока. Их антропологические материалы легли в основу совместной монографии «Studii antropologici sui Lapponi» (1880), а Мантегацца отдельно издал травелог «Un viaggio in Lapponia coll'amico Stephen Sommier» (1881). Посвящение к этой книге датировано Флоренцией 2 июня 1880 года – кануном сибирского отъезда Соммье.

Сибирская экспедиция 1880 года развивала исследовательские методы этой школы. Сам автор фиксирует выезд из Москвы вечером 21 июня 1880 года по новому стилю, тогда как некролог работы Р. Пампанини относит отправление к июлю, подразумевая уже зауральскую часть маршрута [7, 8]. Свой главный труд «Un'estate in Siberia...» Соммье посвятил Мантегаццо, который, по замечанию Пампанини, «ввел его в этнологические занятия и побудил посетить других северных народов» [7, 8]. За эту книгу в 1887 году исследователь получил золотую медаль Урало-Сибирской научной выставки. Несмотря на признание, для Пампанини этнология в наследии Соммье, скончавшегося 3 января 1922 года, оставалась лишь «простым упоминанием» (semplice accenno). Подобная недооценка открывает перспективу для целостного имагологического прочтения травелога.

Книга 1885 года давно введена в научный оборот. Первые обзоры путешествия Соммье принадлежат еще П. Головачеву [10, 169-195], а в 2012 году в Томске вышел ее полный русский перевод [11]. На этом фоне сформировалась устойчивая исследовательская традиция: А. А. и Е. В. Переваловы дали сводный очерк сибирско-уральских маршрутов антрополога [12, 154-165], отдельные этнические сюжеты привлекали внимание А. А. Соловьева [13, 31-36], Д. Гено (в контексте изучения коми-зырян) [14, 205] и Е. В. Переваловой, исследовавшей репрезентацию туземной элиты Березовского края [15, 162–172]. Параллельно Д. Вичиани с коллегами реконструировали точную карту ботанического маршрута ученого [16], а С. Андрес детально описал умбертинский контекст итальянских знаний о Сибири [5, 35-58]. Историографическая лакуна, однако, очевидна. До сих пор травелог Соммье воспринимался изолированно – как эмпирический источник, этнографический каталог или естественнонаучная коллекция. Текст практически не рассматривался как целостный имагологический нарратив, фиксирующий процесс складывания этнических образов внутри инфраструктуры Российской империи.

Рабочая гипотеза исследования строится на предположении, что динамика путевого текста Соммье определяется внутренним противоречием между декларируемой автономией европейского ученого и его зависимостью от административных ресурсов Российской империи. Эта зависимость напрямую предопределяла итальянскую рецепцию коренного населения окраин, трансформируя сугубо научный взгляд в продукт имперской логистики. Программную цель экспедиции Соммье формулировал как кампанию («campagna») по исследованию бассейна Оби, что требовало институциональной поддержки. Еще в Санкт-Петербурге члены Императорской академии наук и вице-президент ИРГО П. П. Семенов снабдили антрополога открытым листом Общества и рекомендательными письмами («lettere

di raccomandazione»), открывшими ему доступ к прагматическому знанию практиков освоения региона [6, 2]. В Тобольске эта властная цепочка замкнулась: губернаторская канцелярия выдала итальянцу предписательный документ («для всех властей») на право беспрепятственного транзита. В результате этнографические образы хантов, ненцев, зырян, татар и казахов конструировались вне отвлеченных кабинетных расовых таксономий. Они рождались внутри конкретных «сцен контакта», чьи рамки полностью задавались инфраструктурой империи.

Наличие полного русского перевода книги Стефано Соммье, вышедшего в Томске в 2012 году [11], несомненно, выполняет важную рецептивную функцию в современной отечественной историографии. Однако специфика имагологического подхода требует обращения исключительно к оригинальному флорентийскому изданию 1885 года [6]. Перевод как лингвистический инструмент неизбежно осуществляет эффект «трансляционного сглаживания» (translational smoothing), нивелируя риторические асимметрии, маргинальные интонационные сдвиги и специфическую итальянскую лексику автора. Критический анализ оригинального вербального субстрата необходим для фиксации тех прагматических нюансов, с помощью которых европейский наблюдатель конца XIX века картографировал и концептуализировал имперскую периферию, зачастую встраивая национальные понятия в свой языковой контур.

Материалы и методы

Методологический каркас работы основан на принципах имагологического анализа. Фокус исследования смещен с верификации этнографических данных Стефано Соммье на выявление вербальных механизмов конструирования образа «Другого». Эмпирическую основу статьи составляет выборка из 85 контактных сцен, извлеченных из оригинального флорентийского издания 1885 года. Под «контактной сценой» понимается законченный микросюжет непосредственного взаимодействия путешественника с местным населением. В 84 эпизодах объектом описания становятся коренные этносы окраин, тогда как одна стартовая сцена фиксирует исключительно внутриимперский (московский) контекст.

Все отобранные сцены классифицированы по трем параметрам: функциональный домен (быт, религия, наука, власть, путь, торговля), источник знания автора (личное наблюдение, расспросы информантов, компиляция научной литературы) и аксиологический вектор (нейтральный, экзотизирующий, смешанный, негативный).

Статистика выборки отражает логику маршрута Соммье. Наибольший удельный вес занимают сцены взаимодействия с остяками (хантами) – 43 эпизода, что обусловлено программной целью экспедиции по исследованию бассейна Оби и сбору антропологического материала в ее нижнем течении [6, 2]. Вторую по значимости группу формируют казахи, обозначенные в книге имперским термином Kirghisi (11 сцен), и сибирские татары (10 сцен). Ненцы (Samoiedi, 8 сцен), коми-зыряне (6 сцен) и башкиры (5 сцен) также концептуализируются автором содержательно: зыряне маркируют обскую межэтническую иерархию, а башкиры фиксируют прецедент открытого трактового конфликта. Приводимые количественные показатели учитывают развернутые смысловые единицы, вытесняя простой подсчет частоты употребления этнонимов в тексте.

Результаты и обсуждение

Систематизация эмпирического материала позволяет реконструировать структуру восприятия Стефано Соммье и выявить закономерности его исследовательского взгляда. Распределение 85 контактных сцен демонстрирует неравномерность внимания путешественника к различным группам зауральского населения. Почти половина выборки (43 эпизода) посвящена остякам (хантам), что прямо соотносится с программной целью экспедиции по сбору антропологического материала на нижней Оби. Вторую по значимости аналитическую группу формируют казахи (11 сцен) и сибирские татары (10 сцен). Ненцы (8 сцен), коми-зыряне (6 сцен) и башкиры (5 сцен) также обладают самостоятельным аналитическим значением, определяя специфические режимы контакта: зырянский

маркируется долговыми и брачными отношениями, ненецкий – санитарно-визуальной дистанцией, башкирский – трактовыми взаимодействиями.

За этой этнической пропорцией скрывается жесткая прагматическая дифференциация исследовательских доменов. В отношении остяков взгляд Соммье максимально инструментален: текст концентрируется вокруг практик антропометрического измерения и сбора остеологических коллекций. Из шести зафиксированных в травелоге конфликтных сцен пять приходятся на обской макрорегион, где сопротивление информантов преодолевалось за счет административного и силового ресурса империи, тогда как шестая описывает ночной эпизод на башкирском тракте [6, 570].

При движении в степную зону характер нарратива меняется. В казахских сценах Соммье переходит от физической антропологии к фиксации экономических параметров, торговли и бытовых транзакций, вследствие чего открытое противостояние сменяется латентным недоверием («страх подати»). Башкирские сюжеты развиваются обособленно, фиксируя ночное подозрение автора в засаде. При описании ненцев доминирует экзотизирующий и санитарно-гигиенический дискурс, конструирующий образ радикально «Другого». Таким образом, тональность рецепции этносов в травелоге напрямую зависела от характера научной задачи и степени вовлечения имперской инфраструктуры в процесс фиксации данных.

Рецепция имперского пространства формируется уже в первой главе травелога, описывающей маршрут от Москвы до Казани. Наблюдая за повседневными практиками населения, Соммье связывает уличный быт с экономическими механизмами государства. Выезжая из Москвы, путешественник с иронией фиксирует массовое опьянение горожан в Духов день (lunedì di Pentecoste). Эту жанровую уличную картину он переводит в макроэкономический контекст, размышляя о государственной водочной монополии (monopolio cioè del vódka), приносящей казне, по его оценкам, до четырехсот миллионов рублей ежегодного дохода [6].

В этой стартовой сцене автор активно вводит в итальянский текст локальные экзотизмы, транслитерируя их латиницей: drójki (дрожки), vódka (водка), mužík (мужик). Описывая нетрезвых «мужиков», лежащих в уличной грязи «подобно мертвым телам» (come corpi morti)[1], Соммье вводит в повествование полицию (guardie di polizia) как организующую силу [6]. Государственные органы выполняют здесь упорядочивающую, санитарную функцию: прекращают драки и освобождают дороги от людей, потерявших способность передвигаться. До встречи с сибирскими этносами автор задает базовую оптику травелога, репрезентируя народный быт как стихийный хаос, требующий регулирующего вмешательства административной машины.

Путь по Волге на пароходе «Бенардаки» расширяет рамки этого наблюдения на мусульманское население империи. При описании казанских татар позитивистский взгляд Соммье фиксирует религиозные ритуалы непосредственно на палубе судна. Наблюдатель отмечает бытовую изобретательность информантов, успешно примиряющих религиозные предписания с прагматикой дорожного быта. Текст подробно описывает, как татары обходят ритуальный запрет на ношение обуви с каблуками, надевая поверх мягких сапог уличные калоши. Одновременно автор отмечает пространственную изоляцию женщин, остающихся невидимыми в дальних углах судна. На этапе речного маршрута Соммье формулирует важный для имагологии тезис: ислам казанских татар предстает монолитной, устойчивой и цивилизованной культурной системой, занимающей высокую ступень в выстраиваемой им зауральской иерархии.

Зауральский маршрут Соммье открывают Тюмень и Тобольск, где исследователь сталкивается с сибирскими татарами-туралинцами. Описывая религиозный синкретизм крещеных татар, автор сочетает полевые наблюдения с исторической компиляцией. В тюменской главе он обращается к трудам И.Г. Гмелина, напоминая о насильственных

[1] Здесь и далее перевод наш.

методах христианской миссии XVIII века, когда коренных жителей загоняли в реку для массового крещения. Этот исторический экскурс служит для Соммье объяснением культурной «грубости» сибирских татар, чья поверхностная религиозность уступает в его оценках устойчивому и развитому исламу казанской группы.

В Тобольске зависимость исследователя от административных ресурсов империи приобретает директивный характер. Описывая визит к потомкам подданных хана Кучума, Соммье признает, что проник в закрытую женскую половину дома богатого татарина исключительно под прикрытием сопровождавшего его исправника. Просьба чиновника продемонстрировать иностранцу устройство жилища фактически дублировала приказ. Автор прямо констатирует: «исправнику в России благоразумнее не отказывать в одолжении» (ad un ispràvnik in Russia non è buon consiglio ricusare un favore) [6]. Властное давление государства размывает границы частного пространства, обеспечивая европейскому ученому доступ к гарему и личным вещам мусульманок. Сама возможность научного наблюдения здесь детерминирована имперским принуждением, вызывающим скрытый протест принимающей стороны. Этот психологический надлом зафиксирован в финале сцены: малолетняя татарская девочка с яростью швыряет на пол церемониальную шапочку сразу после того, как ее вернул Соммье, воспринимая прикосновение чужака, вошедшего в дом с полицией, как осквернение.

На Оби исследовательские практики Соммье приобретают характер масштабной антропометрической кампании. В сценах полевой фиксации научный интерес европейского ученого наталкивается на гендерные и религиозные барьеры, в частности – на сопротивление остяцких женщин. Местный обычай предписывает им полностью закрывать лицо от мужчин большим платком – oksciam (оксчам). Наблюдатель фиксирует эту практику, отмечая, что информантки держат ткань зубами, оставляя открытым едва один глаз («tenendoli tra i denti in modo da lasciar vedere appena un occhio»). Во время антропометрических процедур возникает защитная реакция: помощница исследователя вынуждена удерживать платок, растянув его наподобие завесы («stesa a guisa di tenda»), чтобы изолировать женщину от присутствующих мужчин.

В этой конфликтной точке позитивистский метод начинает опираться на символический авторитет верховной власти. Соммье открыто признает, что в случаях неповиновения туземцев он сочетал материальное поощрение с прямым административным давлением. Сбор научных данных легитимизировался в сознании коренного населения через репрезентацию исследователя как государственного агента:

«*Così, nel corso del viaggio, senza perder tempo, potei ottenere le misure e campioni di capelli di 137 Ostiacchi, di 102 Samoiedi e di 50 Siriéni, misurati parte strada facendo in barca, parte nei loro villaggi. … In generale né Ostiacchi né Samoiedi mostrarono ripugnanza a lasciarsi misurare, e nei pochi casi in cui opposero resistenza, ne ebbi ragione con piccoli doni, o all'occorrenza dando loro ad intendere che agivo per ordini superiori, ai quali dovevano obbedire*».[2] [6, 162]

Сакральный страх аборигенов перед имперской государственной машиной превращается в прагматичный инструмент физической антропологии. Формула «высшего приказа» (ordini superiori) выступает в нарративе Соммье главным аргументом, подавляющим волю информанта. Примечательно, что имена конкретных чиновников – губернатора или исправника – в данном контексте опускаются: административный ресурс империи используется автором как универсальная и анонимная принудительная сила.

Радикальной формой присвоения локального этнографического материала в травелоге выступает сбор остеологических коллекций. Практика изъятия черепов для фондов

[2] «Так за поездку, не теряя времени, я снял промеры и образцы волос у 137 остяков, 102 самоедов и 50 зырян – частью в лодке на ходу, частью в селениях. В общем ни остяки, ни самоеды не гнушались измерений; в немногих случаях, когда они оказали сопротивление, я взял над ними верх мелкими подарками или, при случае, давая им понять, что действую по высшим приказам, которым они должны повиноваться».

Флорентийского антропологического музея неизбежно нарушала религиозные табу коренного населения. Травелог детально фиксирует, что главным исполнителем этих процедур становился нанятый Соммье сибирский казак Матфей Григорьевич Клипиков. В нарративной структуре книги Матфей выполняет функцию идеального проводника имперского прагматизма. Соммье репрезентирует его как низового агента государства, готового использовать любые методы принуждения и мистификации ради выполнения научной задачи иностранного гостя:

«*Dietro la raccomandazione dell'isprávnik, presi a mio servizio, mediante 20 rubli al mese, un Cosacco che aveva abitato per molto tempo in mezzo ai Samoiedi ed agli Ostiacchi. … Il viaggiare con un Cosacco doveva avere per effetto di incutere più rispetto negli indigeni, poiché i Cosacchi sanno sempre farsi ubbidire. Mi accorsi ben presto che il mio Matfei Grigorevits … oltre al vedergli adoprare liberamente i pugni, … mi spacciava per un generale, un principe o un parente dell'Imperatore. … Del resto avevo messo come condizione espressa del nostro contratto che mi facesse avere il maggior numero di cerepa (crani) di Ostiacchi e di Samoiedi. … [Matfei] aveva preso con sé un Ostiacco cieco, vantandolo come il più adattato a quel genere di lavoro, poiché avrebbe disseppellito i suoi fratelli senza sapere cosa facesse*»[3] [6, 212].

Эпизод со сфабрикованным родством Соммье с императором обнажает психологические механизмы колониального управления. Казак Матвей сознательно эксплуатирует сакральный страх аборигенов перед верховной властью, понуждая их к подчинению европейскому антропологу. Равнодушие имперского агента к религиозным чувствам коренного населения позволяет Соммье сохранять позицию «чистого ученого», пока скрытую, сакрально табуированную работу по эксгумации выполняют представители низовой администрации. Позитивистский триумф флорентийской науки обеспечивался прямым обманом и сознательным попранием правовых и религиозных норм силами сибирского казачества.

Помимо казачества, аналогичный властный ресурс Соммье извлекал из взаимодействия с туземной элитой. На нижней Оби он останавливается у Симеона Захаровича Артанзиева, князя Куноватского – одного из двух остяцких князей (kniàs), сохранявших свой статус в административной системе Российской империи. После демонстративного угощения водкой князь обязывает гребцов исполнять любые требования иностранца, угрожая ослушникам палочными ударами, и отдает «формальные приказания» содействовать эксгумации на старых остяцких кладбищах. Сам автор цинично замечает, что эта услуга «отчасти объясняет мою щедрость водкой князю» [6, 237]. Родовая аристократия в данном контексте интегрируется в логистику европейской науки, выступая низовым проводником краниометрических исследований [15, 162].

Описываемая Соммье структура межэтнических отношений на Оби выходит за рамки жесткой вертикали «чиновник – инородец». Самостоятельным узлом этой системы выступают коми-зыряне (Siriéni). Опираясь на сведения информантов, автор фиксирует присутствие около тысячи оседлых зырян на Оби и не менее трех тысяч человек, приходящих зимой из-за Урала. Итальянский исследователь репрезентирует их как доминирующее торговое звено, связывающее русское население с тундровыми кочевниками:

«*Questo ottengono non con la violenza, ma trafficando con astuzia, e facendo in modo che gli indigeni, meno intelligenti, si indebitino sempre più e debbano finalmente rilasciare i loro averi nelle mani di questi abili usurai. … Sono queste qualità … che hanno valso ai Siriéni il soprannome di ebrei della tundra. … I Siriéni mi dissero essi stessi che si univano con matrimoni legittimi non*

[3] «По рекомендации исправника я нанял за 20 рублей в месяц казака, долго жившего среди самоедов и остяков. Путешествие с казаком должно было внушать туземцам больше почтения, ибо казаки всегда умеют добиться повиновения. Вскоре я заметил, что мой Матфей Григорьевич не только свободно пускает в ход кулаки, но выдаёт меня за генерала, князя или родича императора. Условием договора я поставил, чтобы он достал мне как можно больше черепов остяков и самоедов. Он взял с собой слепого остяка, расхваливая его как самого годного к такого рода работе: тот будет выкапывать братьев, не зная, что делает.»)

raramente coi Samoiedi e coi Russi; molto di rado però cogli Ostiacchi per i quali mostrano un gran disprezzo, chiamandoli sudici e pagani».[4] [6, 199]

Имагологическая ценность данного пассажа заключается в фиксации того, как европейский наблюдатель солидаризируется с готовой административной и локальной иерархией региона. В оптике Соммье зырянин интеллектуально превосходит остяка и самоеда, русское население занимает доминирующее положение, а межэтнические браки маркируют границы социокультурной «чистоты». Межнациональные отношения внутри этого узла описываются через призму долговой кабалы, взаимного отчуждения и избирательной метисации, что усложняет линейную вертикаль прямого полицейского принуждения. При переходе в степную зону формат полевой работы Соммье существенно меняется. В сюжетах взаимодействия с башкирами и казахами (Kirghisi) исследователь передвигается без постоянного казачьего конвоя, однако имперские административные рамки по-прежнему предопределяют поведение информантов. В эпизоде встречи со степным бием в районе Крутоярской крепости позитивистский опрос натыкается на намеренное искажение данных [6, 514]. Пытаясь зафиксировать точные экономические показатели хозяйства – численность лошадей и овец, Соммье сталкивается с сознательным уклонением собеседника от ответов:

«*Il giudice mi disse che l'aùl contava 156 anime e possedeva circa 700 cavalli, 500 tori e vacche, 200 capre e 1000 pecore. Secondo il padrone della stazione postale, che mi accompagnava da secondo interprete per la lingua kirghisa, il numero doveva essere assai più grande; ma, per timore delle imposte, un Kirghiso si fa sempre passare per più povero di quello che non sia*»[5] [6, 515]

Описанный эпизод обнаруживает пределы автономии европейского наблюдателя. Вопреки отсутствию исправника в момент разговора, Соммье воспринимается степными этносами в качестве репрезентанта власти, а не независимого ученого. В сознании информантов антропологический и статистический интерес иностранца неразрывно связывается с фискальными функциями государственного ревизора. Образ казаха в этой сцене конструируется через призму вынужденной скрытности и оборонительного недоверия. Научный диалог трансформируется в латентное противостояние, где местное население использует стратегию уклонения от имперского учета.

Зафиксированный в казахских сценах «страх подати» специфичен и не распространяется на весь степной и уральский маршрут. На башкирском тракте в октябре Соммье сталкивается с иной моделью поведения: ночной свист ямщика и появление неизвестного у тарантаса интерпретируются им как прямая угроза засады. После этого инцидента автор признает, что «все башкиры стали мне подозрительны», вследствие чего он передвигается исключительно с заряженным оружием [6, 570]. Данный сюжет остается единственной степной сценой выборки, зафиксировавшей открытый трактовый конфликт. Это исключение усложняет картину восприятия региона, исключая тезис о «бесконфликтной степи».

Предел культурного отчуждения в имагологической оптике Соммье маркируют сцены взаимодействия с ненцами (Samoiedi). Позитивистский взгляд исследователя конструирует образ радикально «Другого», причем эта дистанция задается одновременно административными, пространственными и санитарно-гигиеническими категориями. Образ остяков выстраивался автором преимущественно в рамках административного подчинения. В отличие от них, рецепция ненцев центрирована вокруг дискурса санитарного и визуального отчуждения. При посещении чумов исследователь фиксирует локальный быт

[4] «Этого они достигают не насилием, а хитрой торговлей, так что менее смышлёные туземцы всё глубже влезают в долг и в конце концов отдают имущество в руки этих искусных ростовщиков. Именно эти качества доставили зырянам прозвище «евреев тундры». Сами зыряне говорили мне, что нередко вступают в законный брак с самоедами и русскими, весьма редко – с остяками, к которым питают великое презрение, называя их грязными и язычниками».

[5] «Судья сказал: 156 душ, около 700 лошадей, 500 быков и коров, 200 коз и 1000 овец. Почтовый содержатель, ехавший со мной вторым переводчиком по-киргизски, полагал, что скота гораздо больше: из страха подати киргиз всегда выдаёт себя беднее, чем есть».

через призму соматического и ольфакторного опыта. Восприятие специфических запахов и туземной пищи дистанцировано: Соммье наблюдает за гастрономическими практиками кочевников через репрезентацию поведения нанятого казака, вынужденного питаться «по обычаю края». Потребление сырой рыбы без соли позитивистская оптика автора обобщает как общую черту остяцкого и самоедского быта, маркирующую в его путевом тексте цивилизационную границу:

«*Alla stazione di Kiéghinska, ove arrivammo la mattina del 30 alle 7, vidi le prime cium. … In queste dimore ostiacche il mio Cosacco si sentiva nel suo elemento; si faceva dare dei pesci freschi e li divorava alla moda del paese, cioè crudi, senza sale e senza pane, come fanno gli Ostiacchi e i Samoiedi*[6] [6, 225; 6, 228] <…> *D'allora in poi incontrai quasi in tutte le stazioni più Samoiedi che Ostiacchi. La differenza nel vestiario fra gli uni e gli altri era più marcata nelle donne. … Le Samoiede non conoscono affatto quest'uso. D'estate vanno per lo più a testa nuda.*» [6, 356]

В поселении Кале-пугор путешественник отмечает религиозный синкретизм местного населения: «почти все крещены… но тем не менее совершенно язычники во всех своих обычаях». Женщина, представленная русским смотрителем станции, открыто признает себя одновременно шаманкой и христианкой, «не видя в этом никакого противоречия» [6, 369]. Опираясь на подобные наблюдения, Соммье выстраивает жесткую шкалу градаций «дикости», помещая самоедов на низшую ступень зауральской культурной иерархии. Главными маркерами этого статуса в путевом тексте выступают потребление сырой пищи, открытое женское лицо и сохранение шаманских практик под покровом номинального православия.

Если остяки в нарративе Соммье постепенно вовлекаются в орбиту имперского взаимодействия через торговлю и административный надзор, то ненцы предстают наиболее удаленной и труднопроницаемой группой. В сознании европейского позитивиста их быт воплощает абсолютный контраст понятию цивилизации. Эта культурная дистанция служит для автора внутренним оправданием антропологического принуждения. Процедуры физических измерений и сбор остеологических коллекций (включая изъятие девяти черепов на кладбище Яр-Сале) концептуализируются в травелоге как прагматичное получение научных данных [6, 407]. Подобная оптика выводит живую культуру аборигенов за рамки этической ответственности исследователя, легитимизируя присвоение материала их предполагаемой «дикостью».

Заключение

Проведенный имагологический анализ путевого нарратива Стефано Соммье позволяет переосмыслить механизмы формирования этнографических репрезентаций на окраинах Российской империи в конце XIX века. Исследование доказывает, что итальянская рецепция коренного населения зауральской и степной периферии не являлась механическим переносом абстрактных расовых таксономий или универсального колониального дискурса европейских сверхдержав. Напротив, конструируемые Соммье образы «Другого» представляли собой ситуативный продукт конкретных сцен контакта, чья тональность и степень культурного отчуждения жестко детерминировались прагматикой исследовательских задач.

Ключевым фактором, определившим дифференцированную структуру восприятия местных этносов, послужил характер интеграции позитивистского метода во властную и логистическую инфраструктуру принимающего государства. Степень вовлечения имперской администрации – от тобольской губернаторской канцелярии до сибирского казачества и родовых князей – напрямую задавала оптику европейского наблюдателя, трансформируя научный интерес в продукт государственного принуждения. Заимствуя готовую российскую

[6] «На станции Кегинской, куда мы прибыли утром 30-го в семь часов, я увидел первые чумы. В этих остяцких жилищах мой казак был в своей стихии: брал свежую рыбу и пожирал её по обычаю края, то есть сырою, без соли и без хлеба, как делают остяки и самоеды. <…> С тех пор почти на всех станциях самоедов было больше, чем остяков. Разница в одежде резче у женщин. Самоедки вовсе не знают этого обычая [прятать лицо] и летом чаще ходят простоволосыми».

номенклатуру и опираясь на символический авторитет власти, Соммье создал сложный имагологический нарратив, в котором конструирование образов зауральских народов выступало не просто этнографическим каталогизированием, а инструментом интеллектуального освоения и символического присвоения евразийского пространства европейской наукой.

Информация о финансировании: Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 25-28-20397, https://rscf.ru/project/25-28-20397/.

Литература

1. Leerssen J. Imagology: History and method // Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters / ed. by M. Beller, J. Leerssen. – Amsterdam; New York: Rodopi, 2007. – P. 17-32.
2. Слезкин Ю. Арктические зеркала: Россия и малые народы Севера / авториз. пер. с англ. О. Леонтьевой. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.
3. Джераси Р. Окно на Восток: империя, ориентализм, нация и религия в России / пер. с англ. В. Гончарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 548 с.
4. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония: к юбилею трехсотлетия: современное положение Сибири, ее нужды и потребности, ее прошлое и будущее. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – 471 с.
5. Andres S. Stéphen Sommier e la conoscenza della Siberia nell'Italia umbertina // Settentrione. – 2019. – No. 31. – P. 35-58.
6. Sommier S. Un'estate in Siberia fra Ostiacchi, Samoiedi, Siriéni, Tatári, Kirghísi e Baskíri. – Firenze: Ermanno Loescher, 1885. – 634 p.
7. Pampanini R. Stefano Sommier // Nuovo Giornale Botanico Italiano. Nuova serie. – 1922. – Vol. 29. – P. 5-28.
8. Mantegazza P., Sommier S. Studii antropologici sui Lapponi. – Firenze: Tipografia dell'Arte della Stampa, 1880. – 50 p.
9. Mantegazza P. Un viaggio in Lapponia coll'amico Stephen Sommier. – Milano: Gaetano Brigola, 1881. – 328 p.
10. Головачев П. Путешествие итальянца Соммье по Сибири // Сибирский сборник: приложение к «Восточному обозрению». – СПб., 1886. – Кн. 1. – С. 169-195.
11. Соммье С. Лето в Сибири среди остяков, самоедов, зырян, татар, киргизов и башкир / пер. с итал. А. А. Переваловой; под ред. Я. А. Яковлева. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2012. – 640 с.
12. Перевалова А. А., Перевалова Е. В. Стефано Соммье: путешествия итальянского натуралиста по Сибири и Уралу // Этнографическое обозрение. – 2017. – № 2. – С. 154-165.
13. Соловьев А. А. Стефано Соммье – исследователь народов России // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». – 2015. – Т. 1, № 2. – С. 31-36.
14. Гено Д. Коми в исследованиях Стефана Соммиэ (1848-1922) // Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов. – М., 1989. – Т. 1. – С. 205-207.
15. Перевалова Е. В. Туземная элита Березовского края в рисунках и фотографиях // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2016. – № 2 (33). – С. 162-172.
16. Viciani D., Dell'Olmo L., Bernardini A., Donatelli A., Nepi C., Roselli M. G., Lastrucci L. A summer in Siberia: the travel and the collection itinerary to the mouth of the Ob River by the botanist and ethno-anthropologist Stéphen Sommier in 1880 // Journal of Maps. – 2025. – Vol. 21, No. 1. – Art. 2532562. – DOI: 10.1080/17445647.2025.2532562.

References

1. Leerssen J. Imagology: History and Method // Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters / ed. by M. Beller, J. Leerssen. – Amsterdam; New York: Rodopi, 2007. – P. 17-32.
2. Slezkin Yu. Arkticheskie zerkala: Rossiya i malye narody Severa [Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North] / translated from English by O. Leontieva. – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008. – 512 p. (in Russian)
3. Dzherasi R. Okno na Vostok: imperiya, orientalizm, natsiya i religiya v Rossii [Window on the East: Empire, Orientalism, Nation, and Religion in Russia] / translated from English by V. Goncharov. – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013. – 548 p. (in Russian)
4. Yadrintsev N.M. Sibir kak koloniya: k yubileyu trekhsotletiya: sovremennoe polozhenie Sibiri, ee nuzhdy i potrebnosti, ee proshloe i budushchee [Siberia as a Colony: On the Tercentenary: Siberia's Current Situation, Its Needs and Requirements, Its Past and Future]. – St. Petersburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1882. – 471 p. (in Russian)
5. Andres S. Stéphen Sommier e la conoscenza della Siberia nell'Italia umbertina [Stéphen Sommier and the Knowledge of Siberia in Umbertine Italy] // Settentrione. – 2019. – No. 31. – P. 35-58. (in Italian)
6. Sommier S. Un'estate in Siberia fra Ostiacchi, Samoiedi, Siriéni, Tatári, Kirghísi e Baskíri [A Summer in Siberia among the Ostyaks, Samoyeds, Zyryans, Tatars, Kirghiz, and Bashkirs]. – Firenze: Ermanno Loescher, 1885. – 634 p. (in Italian)
7. Pampanini R. Stefano Sommier // Nuovo Giornale Botanico Italiano. Nuova serie [New Italian Botanical Journal. New Series]. – 1922. – Vol. 29. – P. 5-28. (in Italian)
8. Mantegazza P., Sommier S. Studii antropologici sui Lapponi [Anthropological Studies on the Sámi]. – Firenze: Tipografia dell'Arte della Stampa, 1880. – 50 p. (in Italian)
9. Mantegazza P. Un viaggio in Lapponia coll'amico Stephen Sommier [A Journey to Lapland with My Friend Stephen Sommier]. – Milano: Gaetano Brigola, 1881. – 328 p. (in Italian)
10. Golovachev P.P. Puteshestvie italyantsa Somme po Sibiri [The Italian Sommier's Journey through Siberia] // Sibirskii sbornik: prilozhenie k «Vostochnomu obozreniyu» [Siberian Collection: Supplement to the Eastern Review]. – St. Petersburg, 1886. – Book 1. – P. 169-195. (in Russian)
11. Somme S. Leto v Sibiri sredi ostyakov, samoedov, zyryan, tatar, kirgizov i bashkir [A Summer in Siberia among the Ostyaks, Samoyeds, Zyryans, Tatars, Kirghiz, and Bashkirs] / translated from Italian by A.A. Perevalova; ed. by Ya.A. Yakovlev. – Tomsk: Tomsk University Publishing House, 2012. – 640 p. (in Russian)
12. Perevalova A.A., Perevalova E.V. Stefano Somme: puteshestviya italyanskogo naturalista po Sibiri i Uralu [Stefano Sommier: The Italian Naturalist's Travels through Siberia and the Urals] // Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic Review]. – 2017. – No. 2. – P. 154–165. (in Russian)
13. Solovev A.A. Stefano Somme – issledovatel narodov Rossii [Stefano Sommier as a Researcher of the Peoples of Russia] // Vestnik Mariiskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki. Yuridicheskie nauki» [Bulletin of Mari State University. Series «Historical Sciences. Legal Sciences»]. – 2015. – Vol. 1, No. 2. – P. 31-36. (in Russian)
14. Geno D. Komi v issledovaniyakh Stefana Sommie (1848–1922) [The Komi in the Studies of Stephen Sommier (1848-1922)] // Materialy VI Mezhdunarodnogo kongressa finno-ugrovedov [Proceedings of the 6th International Congress of Finno-Ugric Studies]. – Moscow, 1989. – Vol. 1. – P. 205-207. (in Russian)
15. Perevalova E.V. Tuzemnaya elita Berezovskogo kraya v risunkakh i fotografiyakh [The Indigenous Elite of the Berezovo Region in Drawings and Photographs] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii [Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography]. – 2016. – No. 2 (33). – P. 162-172. (in Russian)
16. Viciani D., Dell'Olmo L., Bernardini A., Donatelli A., Nepi C., Roselli M.G., Lastrucci L. A Summer in Siberia: The Travel and the Collection Itinerary to the Mouth of the Ob River by the

Botanist and Ethno-Anthropologist Stéphen Sommier in 1880 // Journal of Maps. – 2025. – Vol. 21, No. 1. – Art. 2532562. – DOI: 10.1080/17445647.2025.2532562.

С.П. Алексеева[1], Д.Н. Дюсекенев[2*]
[1]Горно-Алтай мемлекеттік университеті,
649000, Ресей Федерациясы, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск қ., Ленкина к-сі, 1
[2]Әлихан Бөкейхан университеті
071410, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Мәңгілік Ел к-сі, 11
*ORCID: 0009-0000-4821-3636
*e-mail: dyusekenev81@mail.ru

С. СОММЬЕНІҢ «UN'ESTATE IN SIBERIA» (1885) ЖОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ ОРАЛ СЫРТЫ МЕН ДАЛАЛЫҚ ШЕТКЕРІ АЙМАҚТАРДЫҢ БАЙЫРҒЫ ЭТНОСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Стефано Соммьенің «Un'estate in Siberia...» (1885) жолжазбасының Флоренцияда жарық көрген түпнұсқалық басылымы негізінде Ресей империясының Сібір, Орал және дала шеткері аймақтарындағы байырғы халықтарды итальяндық қабылдау ерекшеліктері зерттеледі. Зерттеудің эмпирикалық негізін 85 байланыс көрінісін жүйелеу құрайды, бұл Соммьенің аймақтағы әртүрлі этникалық топтарды: ханттарды, ненецтерді, коми-зыряндарды, татарларды, қазақтарды және башқұрттарды қабылдауының сараланған құрылымын қайта жаңғыртуға болады. Жолжазбадағы этнографиялық бейнелер далалық зерттеудің прагматикалық жағдайлары, ғылыми міндеттердің сипаты және деректерді жинау үдерісіне империялық әкімшіліктің қатысу дәрежесі ықпалымен қалыптасқаны көрсетіледі. Имагологиялық талдау авторлық оптикадағы мәдени алшақтаудың градациясын анықтайды: антропометриялық өлшеулер кезіндегі ханттарға деген инструменталды қатынастан және ненецтерден санитарлық-визуалдық дистанцияланудан бастап, қазақтардың фискалдық жасырынуына және қазан татарларының мәдени жүйесінің тұрақтылығын мойындауға дейін. Саяхатшының зерттеу қызметін қамтамасыз етудегі шенеуніктердің, казактардың және жергілікті элита өкілдерінің рөліне ерекше назар аударылады. Соммье құрастырған «Өзге» бейнелері стереотиптік нәсілдік классификацияларды механикалық түрде жаңғыртудың нәтижесі емес, нақты байланыс көріністері мен сапардың институционалдық контексінің жағдаяттық өнімі болғаны туралы қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: Стефано Соммье, жолжазба, имагология, отаршылдық, империялық инфрақұрылым, позитивизм, умбертиндік Италия.

S.P. Alekseeva[1], D.N. Dyusekenev[2*]
[1]Gorno-Altaisk State University,
649000, Russian Federation, Altai Republic, Gorno-Altaisk, 1 Lenkina, str.
[2]Alikhan Bokeikhan University
071410, Republic of Kazakhstan, Semey, 11 Mangilik El, str.
*ORCID: 0009-0000-4821-3636
*e-mail: dyusekenev81@mail.ru

INDIGENOUS ETHNIC PEOPLES OF THE TRANS-URAL AND STEPPE PERIPHERY IN THE TRAVELOGUE OF S. SOMMIER «UN'ESTATE IN SIBERIA» (1885)

Abstract. Drawing on the original Florentine edition of Stefano Sommier's travelogue *Un'estate in Siberia...* (1885), this article examines the Italian reception of the indigenous populations of the Siberian, Ural, and steppe peripheries of the Russian Empire. The empirical basis of the study consists of a systematic analysis of 85 contact scenes, which makes it possible to reconstruct the differentiated structure of Sommier's perception of various ethnic groups in the region, including the Khanty, Nenets, Komi-Zyrians, Tatars, Kazakhs, and Bashkirs. The study demonstrates that the ethnographic images represented in the travelogue were shaped by the pragmatic conditions of fieldwork, the nature of the research objectives, and the degree of imperial administrative involvement in the process of data collection. Imagological analysis reveals a gradation of cultural alienation in the author's perspective, ranging from an instrumental attitude toward the Khanty during anthropometric measurements and sanitary-visual distancing from the Nenets to the fiscal evasiveness of the Kazakhs and recognition of the resilience of the Kazan Tatars' cultural system. Particular attention is paid to the role of officials, Cossacks, and representatives of local elites in facilitating the traveller's research activities. The article concludes that Sommier's constructions of the «Other» were situational

products of specific contact scenes and the institutional context of the journey rather than the result of a mechanical reproduction of stereotypical racial classifications.

Keywords: Stefano Sommier, travelogue, imagology, colonialism, imperial infrastructure, positivism, Umbertine Italy.

Авторлар туралы мәліметтер

Алексеева Сарбиназ Павловна – кіші ғылыми қызметкер, Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск, e-mail: sarbinaz.eisengrain@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6296-8895.

Дюсекенев Дамир Нурулланович* – PhD, Әлихан Бөкейхан университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: dyusekenev81@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4821-3636.

Сведения об авторах

Алексеева Сарбиназ Павловна – младший научный сотрудник, Горно-Алтайский государственный университет, Российская Федерация, Республика Алтай, г. Горно-Алтайск, e-mail: sarbinaz.eisengrain@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6296-8895.

Дюсекенев Дамир Нурулланович* – PhD, Alikhan Bokeikhan University, Республика Казахстан, г.Семей, e-mail: dyusekenev81@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4821-3636.

Information about the authors

Sarbinaz Alekseeva – Junior Research Fellow, Gorno-Altaisk State University (1 Lenkina St., Gorno-Altaisk, Altai Republic, 649000, Russian Federation). Tel.: +7 (38822) 2-64-39. E-mail: sarbinaz.eisengrain@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6296-8895.

Damir Dyussekenev* – PhD, Alikhan Bokeikhan University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: dyusekenev81@mail.ru,ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4821-3636.

Поступила в редакцию 25.07.2026
Принята к публикации 29.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-12
ҒТАМР: 17.01.09

Б.А. Ердембеков[1], А.Т. Смагулова[2*], О. Сөйлемез[3]
[1,2]Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[3]Kastamonu University,
37150, Түркия, Кастамону қ., генерал Атилла Атыш Паша даңғылы, 19
[*]ORCID: 0000-0002-7509-7025
[*]e-mail: akma.2000.2006@mail.ru

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ ЖӘНЕ ЕҢЛІК-КЕБЕК СЮЖЕТІНІҢ КӨРКЕМДІК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі Еңлік пен Кебек тақырыбының қалыптасуы мен көркемдік даму тарихы Абай және оның ақындық мектебі аясында қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны – Еңлік-Кебек оқиғасына байланысты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жазылған прозалық және поэзиялық шығармалардың өзара сабақтастығы, олардың сюжеттік, идеялық және көркемдік ерекшеліктері. Атап айтқанда, 1892 жылы «Дала уалаятының газетінде» «Ұмтылған» («Мұтылған») бүркеншік атымен жарияланған «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» әңгімесі, 1900 жылы жарық көрген «Қазақ турасынан хикая», Мағауия Абайұлының «Еңлік-Кебек» поэмасы, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза яки кез болған іс» және «Қалқаман-Мамыр» дастандары, М.Әуезовтің осы тақырыпқа арналған драмалық шығармасы

салыстырмалы тұрғыдан талданады. Зерттеу барысында шығармалардың мәтіндік нұсқалары, тілдік және стильдік ерекшеліктері, авторлық позициялары мен кейіпкерлерді сомдау тәсілдері сараланады.

Зерттеу нәтижесінде Еңлік-Кебек оқиғасының бір ғана тарихи сюжет шеңберінде қалмай, Абай айналасындағы шығармашылық ортада әртүрлі жанрлық және көркемдік интерпретацияларға ие болғаны анықталады. 1892 жылғы әңгіменің авторлығы жөніндегі пікірлер салыстырылып, оның Халиолладан бастау алып, Абай тарапынан көркемдік өңдеуден өтуі мүмкін деген тұжырым негізделеді. Мағауия мен Шәкәрім шығармаларындағы оқиға, кейіпкерлер және билер бейнесінің берілу ерекшеліктері салыстырылып, екі ақынның авторлық ұстанымдарының айырмашылығы айқындалады. Мағауия Еңлік пен Кебектің трагедиясын махаббат пен адамгершілік тұрғысынан бейнелесе, Шәкәрім оқиғаның әлеуметтік, тарихи және дәстүрлік себептерін кеңінен ашып көрсетеді. Сонымен бірге М.Әуезов шығармашылығында осы сюжеттің жаңа жанрлық деңгейде жалғасқаны көрсетіледі. Зерттеу Еңлік-Кебек тақырыбының Абай мектебіндегі шығармашылық сабақтастық пен көркемдік ізденістерді танудағы маңызды ғылыми нысан екенін дәлелдейді.

Тірек сөздер: Абай, Еңлік-Кебек, Шәкәрім, Мағауия, поэма, әдеби дәстүр, ақындық мектеп.

Кіріспе

Ш. Құдайбердіұлының поэмалары туралы зерттеушілер бүгінгі таңға дейін аз пікір айтпағаны белгілі. Десек те, бұл туындылар жайында әлі де індете қарастыратын түйткілді мәселелер жеткілікті. Шәкәрімнің салмақты шығармасының бірі – «Жолсыз жаза» дастаны десек, бұл дастанның жазылу тарихы кеңірек сөз қозғауды қажет етеді. Еңлік пен Кебектің оқиғасы ел арасына үлкен лаң әкелген, қазақтың өз ішінде некен-саяқ болатын ірі руаралық қақтығыстармен ерекшеленіп тарихтан орын алды.

Қалмақпен соғысып, атыс-шабыстан зәрезап болған ел мен сол елдің тізгінін ұстаған топ екі ру арасындағы тұтанғалы келе жатқан шапқыншылықтың алдын алып, ата жолын аттаған екі боздаққа қатал үкім шығарды. Шабысқалы келген екі ел басылып, Тобықтының батыры – Кебек пен Матайдың сұлуы – Еңлік бейбіт өмірдің құрбандығы болады. Қос мұңлықтың қайғылы тағдыры ел аузында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа аңыз боп жетті.

Еңлік пен Кебек оқиғасына байланысты әртүрлі жанрда қазақ тілінде хатқа түскен бес көркем шығарманың жазылуының өзі бұл оқиғаның халық арасындағы салмағын байқатқандай. Тамыры Абайдан тарап, әр жанрда ақындық айналасында жапырақ жайған Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр тақырыбы Абай және оның ақындық мектебінің шығармашылық бірлігі мен идеялық үндестігін айқындайтын маңызды ғылыми нысан.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының негізгі материалдары ретінде 1892 жылы «Дала уалаятының газетінде» (№29-40) «Ұмтылған» деген бүркеншік атпен жарияланған «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» әңгімесі, 1900 жылғы «Дала уалаятының газетінде» басылған «Қазақ турасынан хикая», Мағауия Абайұлының «Еңлік-Кебек» поэмасы, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза яки кез болған іс» (1912 ж. Семей, «Жәрдем» баспасы), «Қалқаман-Мамыр», «Қодардың өлімі» дастандары, М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясы мен осы тақырыпқа қатысты текстологиялық әрі тарихи-әдеби мұрағаттық деректер алынды.

Мақалада салыстырмалы-тарихи, текстологиялық сараптау, герменевтикалық және тарихи-функционалдық талдау әдістері қолданылды. Қолжазбалар мен баспасөз нұсқаларының тілдік, стильдік ерекшеліктері, авторлық позиция мен кейіпкерлер мінезін сомдаудағы айырмашылықтар өзара салыстырыла отырып, шығармалардың генезисі мен сабақтастығы сараланды.

Нәтижелер және талқылау

«Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген атпен 1892 жылы «Дала уалаятының газетінің» он санында «Ұмтылған» деген бүркеншік атпен жарияланды.. «Ұмтылған», яғни «Мұтылған» – Шәкәрімнің бүркеншік есімі. Сондықтан да, бұл әңгімені бірауыздан Шәкәрімнің шығармасы деп қабылдауға болады. Бірақ жазушы М. Мағауиннің айтуынша бұл шығарма – Шәкәрімдікі емес, Абайдікі [1]. Мағауиннің дәлелдері де қисынды. Әңгіменің жазылу стилінен Шәкәрімге қарағанда Абайға жақын сөз саптау, суреттеу мен портреттеулердің үлгісін ұсынған зерттеуші сараптаулары құптарлық. Десек те, Мағауин салыстырған аталмыш әңгіме мен Абай прозасының арасындағы ұқсастықтардың өзі мынау

Абайдікі дейтін дәлелдер емес. Дәл сол стильдің маңайында әңгіме қылсақ, Мағауин Абай сөзіне жақын деп алған мысалдан келтірейік: «Енді бұрынғыны айтып отырған қарттар байқай ма екен, бұрын күннің жылы болатыны – сол замандағы орман-ағаштың көптігінен екенін», – деген сияқты үлгіде сөз жазу Шәкәрім стилінен алыс екені рас. Солай бола тұрғанмен, осы үлгіде сөйлеу, яки сөйлем құрау тек Абай емес, сол уақыттағы қалам иелерінің көбіне тән. Алысқа бармай-ақ, «Дала уалаяты газетінің» сол санына шыққан келесі бір мақаладан үзінді келтірейік: «Бұрынғы заманда Тарбағатай тауынан Алатауда, Балқаш пенен Алакөл арасында жайлап жүреді екен Қарабай, Сарыбай деген екі бай» немесе, «Бәрінен де қоймаған Қодар құлға тиюді Баян сұлу жек көретін еді, әрі жүріп тұрып қоймастан өзін аламын деп ұмтылғаны үшін» [2]. Баспасөздегі әңгіме мен Абай тілінің ерекшелігіне назар аударғанда тағы бір байқағанымыз, әңгімеде «Мәзікүр» сөзі бірнеше жерде қолданылады. Абай шығармаларында бұл сөз кездеспейді. Абай шығармаларында есімшенің ескірген формасы -тұғын тұлғасымен келетін сөздер көп кездессе, «Дала уалаятының газетінде» басылған әңгімеде мұндай сөздер есімшенің қазіргі қолданыстағы -атын, -етін, -йтін формасында келеді. Мысалы, Абай қарасөзіне үңілсек: «Уа ләкин, кім де кім иман неше нәрсе бірлән кәмеләт *табатұғынын* уа неше жерден *бұзылатұғынын* білмей, басына шалма орап, бірәдәр атын көріп, рузашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың берлей тұрып жартысын салғанға ұқсайды», – делінсе, газеттегі әңгімеде: «Сол себептен үйінде отыра алмай, қайратына шыдай алмай Абыз, яғни білімді, сәуегей Нысан дегенге жөнеліпті, өзінің қандай *болатынын* сұрауға... Нысан көп *сөйлемейтін*, түсі суық, қарт кісі екен», – деп келеді. Демек, әңгімені Абайға арта салу сәл ертерек сияқты.

М. Мағауин «Абайдың белгісіз әңгімесі» деген мақаласында бұл әңгімені Абай шығармасы деп танығанмен, бұл жаңалықты не қостап, не қарсы болып жақ ашқан әдебиет зерттеушілері болмады. Зерттеушінің осы мақаласы «Абай» энциклопедиясына енді. Демек, абайтанушы қауым үн-түнсіз болса да аталған шығарманы Абайдың әңгімесі деп қабылдаған сыңайлы.

Көркем шығарманың сыртқы пішіні, оқиға ауаны Шәкәрімге жақын тақырыптар. Әңгімеде сөз болатын Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр – кейіннен Шәкәрім дастан етіп жазған дүниелер. Солай бола тұрса да шығарманың ішкі мазмұнына, көркемдік ерекшелігіне үңілгенде Абайға жақын штрихтарды байқамау мүмкін емес. Шығарманы дәлелдей келе қорыта айтқан М. Мағауиннің: «...хикая ешқандай даусыз Абайға ғана тиесілі шығарма екенін қайталап айтқымыз келеді. Сонымен қатар, бұл – жабайы ақпар, қарадүрсін мақала емес, бас-аяғы бүтін, артық-ауыс мүшесі жоқ, машықты, шебер прозашының қолынан шыққан, ұлы Абай атына лайық туынды екеніне куәлік береміз» [1], – деген қорытындыға келген мақала авторы бұл туындыны анық Абайдікі ете алмағанымен, оған кемеңгер ақынның тікелей қатысын аңғартатын дәлелдер келтіруімен құнды.

Баспасөз бетінде бұл оқиғаға байланысты ел аузынан алынған «Қазақ турасынан хикая» [3] деген атпен осы әңгіменің тағы бір нұсқасы басылды. Мұнда батыр – Сергелі, қыз – Қаңлық, абыз – Келдей, Тоқтамыс – Бесқабан, Кеңгірбай – Шалпақ деп өзгергені болмаса оқиға желісі бір, кей тұстар сөзбе-сөз келіп отырады. Ғалым Ш. Сәтбаева екі әңгімені де Шәкәрімге телиді [4]. Сондай ұқсастықтары бола тұрғанмен кейінгі басылған әңгімеде тілдік жұтаңдық, баяндауда қарадүрсіндік бар. Авторы белгісіз. Сол белгісіз автор әңгіме кіріспесінде Кебеков дегеннен жазып алғанын айтады. Бұл «Кебектің ұрпағынан, сол елдің адамынан алынған» деген сияқты мағынаны білдірсе керек.

Бір ескеретіні осы екі әңгіме де баспасөзде алдымен орыс тілінде жарық көрген. «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» әңгімесінің орысша нұсқасының соңында «Сибирский вестник» газетінен алынып басылғандығы айтылса [5], «Қазақ турасынан хикая» орыстың «Природа и люди» журналынан алынғандығы көрсетілген [5]. Бұл Еңлік пен Кебек оқиғасының орыс оқырмандарының да қызығушылығын оятқанын аңғартады. Ал, осы еңбектерді орыс тілінде кім баспаға ұсынған деген мәселеге келсек, Ә. Марғұланның деректері бұл әңгімелерді Абайдың орысша оқыған інісі Халиоллаға меншіктейді: «Кадет корпусының соңғы екі класында оқып жүріп, Халиолла Н.Ф. Костылецкийге қазақ тілінен

көп сөздер жазып береді, оларды әрі қазақ тілінде аударып жазады. Оның ішінде «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Есім ханның ескі жолы», «Қазақ билерінің ерте кездегі шешімдері» тағы басқалары бар... XIX ғасырдың 90-жылдары Халиолланың жазулары Н.М. Ядринцевті, Н.И. Наумовты, Н.Н. Максимовты қатты толғандырды. Олардың ортасынан Н.И. Наумов пен Н.Н. Максимов «Дала уалаяты» газетіне хат жазып, Халиолланың жазуларын Омбыға жіберсе деп сұрады. «Еңлік-Кебектің» ғажайып әңгімесін Н.И.Наумов «Сибирь» газетіне басып шығарды, тағы Ақмола облысының газетіне шығарды (1892). Халиолланың көп жазулары Н.Н. Максимовтың архивінде сақтаулы» [6], – деген пікіріне сүйенсек жоғарыдағы екі әңгімеге де Халиолланың да қатысы бар. Қатысы болғанда ел ішіндегі осындай аңыз-әңгімелерді жинап, орыс оқымыстыларын таныстырған адамның бірі – Халиолла. Демек, Еңлік-Кебек оқиғасының алдымен орыс басылымдарында жарық көруі Халиолланың еншісінде. Ал, сюжеті жағынан бір-біріне ұқсас, бірақ жазылу машығы екі бөлек қос әңгімені бір Халиолла жазды деу қисынға келмейді. Алғашында бұл аңызды хатқа түсіруші Халиолла да, кейіннен 1892 жылғысы Абай өңдеуінен өткен сияқты. Өйткені, бұл нұсқаның тілі көркемдік құралдардан, әсіресе адам портретін жасау детальдарынан да жадау емес. Бірер мысал: «Ұзын бойлы, ақ киіктей, шашы қарғаның қанатындай қара, маңдайы жазық, көзі қара һәм өткір» Еңлік, «Түсі суық, қарт кісі» Нысан абыз портреттері – сол заманның жазуларында кездесе бермейтін көріктеулер. Кебектің толғанысы: «Маңайына қараса, биік жартас, қалың орман ағаш һәм сарқырап ағып жатқан бұлақ дейді. Сонда Кебек батыр ойлады дейді – менің ғұмырым да осы дүниемен бірдей-ау, – деп. Мына жартас болса бір қалыппенен тратын дүние, самсап тұрған орман өткен ғұмырға ұқсас, ағып жатқан су – өтіп бара жатқан ғұмыр ғой, – деп». Кейіпкердің ішкі көңіл-күйі психологиялық егіздеу арқылы шебер жеткізілген. Ол кездегі қазақ прозасына жат болған мұндай үлгілерді қазақ поэзиясына пейзаждық лириканы әкелген Абайға ғана телуге болады.

Н.И. Наумов сияқты орыс зиялылары «Қазақ туралы хикая» деген әңгімесін «Природа и люди» журналына басты делік. 1900 жылы орыс журналынан алынды деген осы әңгіменің басында Халиолла өмірінен елес беретін төмендегідей жолдарды оқуға болады: «...менің қызметімнің өзі де жүріп тұру, бір жерден бір жерге көшіп жүруге лайықты еді. Жай қызмет арасында істейтұғын емес еді. Соның үшін құмар боп жүрген маған әрдайым кез кеп тұрды. Естуге қазақ турадарынан әртүрлі хабарлар, хикаяларды тұрмыс халдері турасынан», – деген сөздер әскери қызмет бабымен бір арада тұрақтамаған, соны пайдаланып ел арасындағы аңыз-әңгімелерді жинаушы Халелдің қарекетін аңғартады. Дәл осы әңгіменің бір нұсқасы Абай қолында қалуы мүмкін. Өйткені, Хелел өлгенде барлық кітап-қағаздарын Абай алған. Абай Халиолланың жазғанын өңдеуден өткізіп, Шәкәрім арқылы баспаға ұсынды деген болжам жасауға болады. Екі әңгімені салыстырғанда Абайдікі делінетін нұсқаға аса сауатты біреудің араласқаны бірден байқалады. Дәл осы нұсқадағы Тимучиннің Шыңғыс тауларына келіп Шыңғыс хан атануы, хан көтерген биік – Хан биігі, Орда тауы – ханның ордасы болғандығы туралы аңыздар «Қазақ турасынан хикаяда» жоқ. Ол – заңды да. Себебі, Халиолланың Шыңғыс туралы аңызы «Қазақ аңызы» деген атпен орыстың басқа басылымында бөлек басылған-ды [7]. Халиолланың: «В 160 км к югу возвышаются горы Чингистау. Эти горы определяются долиной от стоящих горных груп Орда, Догалан и Чунай. Почти посередине горного Чингистау возвышается отдельная гора под именем «Кхан». Об этих местах сохранилась у кайсаков следущие придание», деп (сонда) жалғасатын сөз саптаулары 1892 жылғы нұсқада Абай қаламымен өңделген деген болжам айтамыз.

Енді, Абай мен Халиолланың ортақ туындысы саналатын әңгіменің соңында Ұмтылған (дұрысы – Мұтылған) есіміне қатысты мәселенің басын ашып алу керек сияқты.

М. Мағауиннің осы лақап атқа қатысты: «1892 жылы отыз төрт жасқа жаңа шыққан Шәкәрімнен гөрі, сөз өнерінің асқар биігіне жеткен, алайда «қалың елі – қазағына» әлі таныла алмай, тар қапаста күңіреніп отырған Абайға көбірек үйлеседі» [1], – деген болжамы шындыққа жанаса қоймайтын сияқты. Әңгіме Абай мен Халиоллаға ортақ десек, Шәкәрімнің бүркеншік есімінің тұруына себеп не? Бұған бірнеше ой-барлау жүргізуге болады. Жазған

шығармаларын өз атынан жарияламауы – Абайдың машықты ісі болғандығы белгілі. Оның түрлі себептері де болған. 1889 жылы «Дала уалаятының газетіне» «Жаз», «Болыс болдым мінеки» деген өлеңдері шәкірті Көкбайдың атынан берілсе, Коншиннің жариялауы бойынша шыққан «Орта жүз қазақтарының рулары туралы» шежірені де ел ішіндегі дау-дамайдан сақтанып, өз атынан бергізбеген. Ал, Еңлік пен Кебектің тағдыры тіпті ауыр. Ата дәстүрінен аттағандарды жазалап, әділ билік айтқан бір рулы елдің ұранына айналған Кеңгірбайға қарсы сөз айту ел ішінің жанжалына әкелетінін Абай жақсы білген. Кеңгірбай биді тым қатты сынап жіберген Мағауияның «Еңлік-Кебегін» тыңдап: «Көсем (Мағауия көсе болған), көселікке салған екенсің. Ел арасы бүлінеді. Жария етпе! – деп тыйым салып, қиссаны қайта жазуды Шәкәрімге тапсырған деген сөз сақталған» [8].

Халиолла да тарихи есімдерді өзгертіп беруінің басты себебі осы, ру арасының ушығып кетер қақтығысынан сақтанған. Тіпті, «Кебековтен жазып алдым» дегендегі Кебековтің өзі – Халиолланың ойдан алған кейіпкері, Кебектің ұрпағының аузынан естідім дегенге келтірген қисыны шығар. Бұдан шығатын қорытынды, Халиолла адамдардың атын өзгертіп берсе, Абай да өз нұсқасында авторлығын көрсетпеген. Шығарманың түп қазығы Халиолланікі болғандықтан Абай «Мұтылған» деген бүркеншік есіммен беруі мүмкін. Байыбына барып қарасақ, «Мұтылған» Абай мен Шәкәрімнен гөрі қыршынынан қиылған, жазған еңбектері сақталмай ұмыт болып бара жатқан Халиолла Өскенбайұлына келеді. Шәкәрім кейіннен арманына жетпей өмірден озған аяулы ағасына деген құрмет, інілік парыз есебінде өз шығармаларын осы атпен жариялауы ықтимал. Шәкәрімнің бүркеншік есімі дәл осы шығармадан бастау алды десек ше? Әрине, бұл болжам ғана. Қалай деген күнде де, Халиолладан қалған әңгіме-аңыздарды, тарихи шежірелерді қарап, сұрыптап, жарамдысын өңдеп баспаға дайындауда Абайдың қолқанаты болған Шәкәрім бұл тақырыпқа енді өзі ынтықты. Осы оқиғаға байланысты іле-шала екі поэма жазады.

Демек, «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген әңгімені алғашында ел аузынан жазып алған Халиолла да, Абай ол әңгімелерді көркемдік талаптарға сай етіп өңдеген. «Қазақ турасынан хикая» деген Халиолланың шығармасын Абай өңдеп, «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген біраз сөз» деген кейбір пікірлерде келтірілгендей «деректі очерк қана емес» [9], көркем әңгіме жазып қалдырады. Әрине, Абай заманындағы әңгімеге қойылатын талап пен бүгінгі әңгіменің талап-тілектің арасы жер мен көктей екенін де естен шығармауымыз керек. Шәкәрім осы әңгімелердің негізінде, Абайдың тапсырмасы бойынша «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» поэмаларын жазады. Кейіннен Әуезов бұл тақырыпқа пьеса жазып, 1917 жылы Әйгерім отауында алғашқылардың бірі болып қазақ театрының сахнасын ашты.

Тамыры Абайдан тарап, әр жанрда ақындық айналасында жапырақ жайған Еңлік пен Кебек оқиғасының бірнеше интерпретациялық үлгісін Абай және оның ақындық мектебінің аясында қарау – шығармашылық бірлік, тақырып ортақтастығы сияқты мәселелердің байыбын аша түсуге жетелейді. Абай айналасында бір тақырыптың бірнеше үлгідегі нұсқасын салыстыра зерттеуге кеңірек көңіл бөлуіміздің себебі Халиолла, Абайлардың қатысы бар, Мағауия, Шәкәрім поэма жазған, кейіннен М. Әуезов пьеса арнаған тарихи оқиғаның әр автордың көркемдік танымында көрініс беруін, шығармадағы ұқсастықтар мен даралық нақыштарды айқындау.

Абай тапсырмасымен Еңлік пен Кебек оқиғасын поэма еткен бірінші Мағауия болды. Мағауияның өз қолжазбасы сақталмаған. Дайырбай Қожанұлы деген М. Әуезовке тапсырған жалғыз қолжазба арқылы бізге жетіп отыр. Оның себебі түсінікті. Ел арасына тараған аңызды жырлауда Мағауия тарихи шындықты екі жастың жазықсыз құрбандығына апарып тірейді. Сол себептен Еңлік пен Кебек – қатыгез зорлықшыл топтың қолынан құрбан болған бәйкүнә жандар да, ал оған үкім шығарған Кеңгірбай – «іші қатты, залым би» болып сомдалған. Шығарманың басында:

Заманның ғаділетсіз надандығын,
Қозғады жүрек, тілім, сөйле мығым.

Баяғыны көксейді білімсіздер

Мінекей көрсетейін жамандығын, – деп, автор өз позициясын айқын көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда Мағауияның поэмасы тарихи шығарма емес. Шәкәрім поэмасындағы сияқты оқиғаның нақты қай уақытта, қай жерде болғандығы туралы ақпарат та жоқ. Автордан тек:

Батыр Кебек қиссасын білуші едім

Көп кейіген жүрегім дейді шығар, – деген ақпар ғана аламыз. Тарихи оқиға бұл арада фон ғана. Сондықтан, бата бұзған екі жасты ақтадың, талай ұрпақ «Би ата» деп табынған Кеңгірбай биді қараладың деп кінә арта алмаймыз. Ақынның авторлық идеясы онсыз да өз заманында тұсалды. Мағауияның көркемдік шындығын сол кездегі қоғам қабылдай алмайтын еді. Соны байқаған Абай бұл шығарманың халыққа таралуына тиым салды. Абай тарапынан қабылданбаған туындының «кемшілігін» негізінен осы мәселеге қатысты деп танығанымыз жөн. Әйтпесе, Мағауияның «Еңлік-Кебегі» ақынның жас шағындағы алғашқы поэмасы бола тұрғанмен бәлендей сорлы шығарма емес. Абай шәкірттерінің ішінде сөзбен сурет сала білетін лирик ақын – осы Мағауия. Өлеңдерінен көңіл-күй әуені есіп, нәзік сезімнің сипаты байқалатын ақынның поэмасы да – екі жастың махабатын баяндайтын лироэпикалық шығарма. «Мағауия жазған «Еңлік-Кебекте» рушылдықтың белгісі де жоқ. Найман, Тобықты деп қарамайды, «халық» деген ұғым бар. Өз елінің – Тобықты ру басыларының Еңлік пен Кебекке қаталдығын Мағауия кешпейді» [10]. Жаратылысынан нәзік жанды ақынның екі жастың сезім-сырларын ақтарып, қайғылы тағдырына ортақтаса мұңға батуы да заңды. Абайдан бастау алып, жаңа белеске көтерілген қазақ лирикасын өз мәнінде жалғастыра алған Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмасында лирик ақынның атын ақтап алар көркемдік нысандар жетерлік. «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөзде» кездесетін портрет түрлері поэмада кемеліне келген:

Тіп-тік жауырын, нәзік бел, бұрымы ұзын,
Салмақпенен салады қара көзін.
Жауап берсе қалжыңға сондай ұста
Ешкім сөгер жан емес айтқан сөзін.
Биік қабақ, ақ сұрлау, қара қасты,
Тік маңдай, толық жүзді, қолаң шашты.
Қарауында бір түрлі реңі бар
Сынап, байқап қалатын жеңіл жасты.

Суретте Абай поэзиясының ізі байқалады. Тіпті, қыз портретін беруде сыртқы пішіні ғана емес, ішкі жан дүниесіне де бойлай аласыз. Ақылы мен көркі астасқан сұлудың киген киіміне дейін өзіне жарасымды. Дәл осындай портрет Шәкәрім поэмасына жат. Қыз бен жігіттің серт байласқан кезі поэмадағы лирикалық мотивті күшейте түседі.

... Қыраулатқан атпенен
Қысты күні желмекке.
Дүниеде тоқтау бар ма екен
Жарын іздеп келмекке.
... Сағымды қуып сандалып
Кетті күнің келмеске.
Суыған көңіл қозғалмас,
Жар сөзіне: «кел кешке»
... Жаралы болды жас жүрек

Бола ма енді сөнбеске, – деген сияқты автор монологындағы Абай сөз саптауының үлгісін байқамауға болмайды. Нағыз реалистік шығармаға жауап бола алады бұл жолдар. Мағауия Еңлік пен Кебектің оқиғасын өзінше өріп, адал махаббат иелерін жазықсыз өлімге қиған қазақтың салтын сынап көрсетуді мақсат етіп, лирикалық күйге толы ғашықтық поэмасын жазады.

Кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты сөз етер болсақ, Мағауия поэмасындағы Еңлікке тіл қататын Кебектің өзі. Нағыз қазақтың ибалы қызы «Қойыңыз тоқтаталық шайтанға ермей», – деп алқынған жігіт көңілін тежейді. Қатты өтініп Қақпатасқа шақырған жігіттің сөзінен соң ғана Еңлік қыз «әрі-бері толықсып барып» жолығуға бел байлайды. Шәкәрімде керісінше, ұйықтап жатқан батырды қыз оятып мұңын шағады. Атастырылған күйеуінің ынжықтығын айтып Кебекке байлана түседі. Тіпті, «Қайда барсаң обалым жібермейді», – деп жігіттің алмасына амал қалдырмайтындай. «Соғысқа сылтау таба алмай отырған Матай мен Тобықтыны бүлдірмелік», – деген Кебектің секем сөзі де қызға тоқтау болмайды. Демек, Шәкәрімде бастаушы – қыз. Шыны керек бұл арада Мағауия қос ғашығының бейнесі моральдық жағынан биік тұр. Жігіттің қолқа салуы жарасымды. Сондай-ақ, Мағауияның Еңлігі – ұстамды, ұяң, алды-артын ойлайтын нағыз қазақтың ақылды үкілісі. Шәкәрімнің кейіпкері туралы ондай сөз айта алмаймыз. Әбден ашынған, не ашылған сұлу ғана бір көрген адамының мойнына оралады. Солай дей тұрғанмен Шәкәрім Еңлігінің ашынуына қортыққа күштеп қосақтаған қатал салт-дәстүр себепкер. Қазақтың өңі айналып, әбден жаман жағына асқынған әдет-салты Еңлікті өжет етеді. Қалай десек те, Шәкәрім поэмасында бәленің басы Еңлік қыздан болып тұр. «Шын сүйсең мені алып қаш, келер істі жалғыз-ақ Алла білер» деп Кебекті мәжбүрлегендей кейіпте сомдаған автор. Осылайша ақын ел тізгіні билердің қолында болған уақыттағы қазақтың салт-дәстүріне іш тартып, бата бұзған екі жасқа кінә артқандай болса, Мағауия керісінше Еңлік пен Кебекті жазықсыз жандар етіп көрсетеді. Екі ақынның авторлық позициясы екі басқа. Көркемдік шешім тұрғысынан келгенде екеуіне де дау айта алмайсың. Өйткені, бірі махабат тақырыбын негізгі өзек етіп лиро-эпикалық поэма жазса, екіншісі тарихи оқиғалардың негізінде тарихи-әлеуметтік поэманы ұсынды. Шәкәрімнің шығарманың басында тоқталатын тарихи оқиғалары жеке кейіпкерлердің трагедиялық күйіне қызмет етеді. М. Мағауиннің бұны «тарихи шығарма емес», – дейтіні де сондықтан. Тақырып бір болғанмен, екі автордың ұстанымы екі басқа. Шәкәрім Мағауияны қайталамаған. Шығарманың атының өзі «Жолсыз жаза яки кез болған іс» деп аталуында да көп мән жатыр.

Мағауияға қарағанда Шәкәрімнің поэмасы ел ішіне кеңінен тарады. 1912 жылы Семейдегі «Жәрдем» баспасынан жеке кітап болып жарық көрді. Көп уақыт авторы ақталмаған поэманы ел арасында айтып жүрді. Тек, 1988 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан ақынның жинағында, «Жалын» баспасынан шыққан «Жолсыз жаза» жинағында жарық көрді. Дәл сол жылы «Жұлдыз» журналында шықса, 1990 жылғы ақынның «Рауан» баспасында қайыра басылған өлеңдер жинағында жарияланды [11]. Әртүрлі зерттеушілердің құрастыруымен жарық көрген Шәкәрім шығармаларының, соның ішінде «Жолсыз жаза» поэмасының текстологиясында сын көтермейтін кемшіліктер болды. Ақын жинақтарындағы текстологиялық ақаулықтарды тізіп көрсетіп, ол туралы дер кезінде мәселе көтерген ғалым Қ. Мұхамедханұлы болатын [12]. Қайымды қайталап, немесе ойын жалғап текстологияға талдау жүргізуді жөн көрмедік. Айтайық дегеніміз, қазіргі күнде М. Мағауиннің «Жұлдыз» журналына басқан нұсқасы текстологиялық жағынан тәуірі ретінде танылып отыр. Жарты ғасырдан артық атын атауға тиым салынған ақынның шығармаларын жарыққа шығарған зерттеуші қауымға ел алғысы шексіз. Десек те, Шәкәрімді тану, басқаға таныту бір күнмен, немесе бірер жылмен шектелмек емес. Енді аяқтана бастаған Шәкәрімді тану ғылымы ақын шығармаларының текстологиялық зерттеуден өткен толық шығармалар жинағының академиялық нұсқасын дайындаса, ақын мұрасының бір олқы тұсы бүтінделе түсер еді.

Мағауия шығармасына қарағанда Шәкәрім поэмасы мол пішілген. Махаббат трагедиясының маңайында қалып қоймай, замана кейпіне, өткен күннің тарихи оқиғаларына тәптіштей тоқталады. Жеке характерлердің шиеленіскен трагедиясы арқылы қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың бет-бедерін көрсете білген озық туынды. Еңлік пен Кебектің қайғылы хәліне себеп болған қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды санамалап көрсетуінің ар жағында елдің тарихи шежіресін ұсыну да жоқ емес. «Қазақтың түп атасы» өлең-шежіресінде «Шежіремнің Еңлік-Кебек оқы бірін» деп ескертетіні бар. Негізгі оқиғаның

алдындағы тарихи ақпар махаббат табыстырған қос ғашықтың бірге болуына мұрсат бермейтін бөгеттерді алдын-ала сипаттайды. Қалмақпен соғысты былай қойғанда, онсыз да жерге сыймай қысқа күнде қырық шабысатын көршілес ел – Матай мен Тобықтының арасына бітпес дау әкеліп отырған екі тентекті шарасыз Кеңгірбай ұстап береді. Елінің тыныштығы үшін батырын оққа байлайды. Бұл арада Кеңгірбай жеке бастың мүддесінен ел тыныштығын жоғары қоя білген ел қамқоры, ағайынның панасы. Шәкәрім позициясы, ол – заманын айыптаушы.

Әншейін әңгіме деп құлақ салма,
Құр ғана қызығы мен қызын алма.
Ғаділ-залым, шафхатлы-мейірімсіз
Соларды айыра алмай, қапы қалма, – деп ескертеді поэма соңында.

Ал, Мағауия шығармасына Абай тиымының артында жағымсыз бейнеленген Кеңгірбай би образы тұрғаны белгілі. Поэмада Еңлік-Кебек лаңының тууына Кеңгірбайдың екі қылығы себеп болған:

Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,
Қыз қайнынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз еліне бітім жерде:
Әуелі ұстап алып қызыңды тый, – деп, парақор ретінде көрсетсе, екінші себеп:
Жуантаяқ жақсысы Тоқтамыспен,
Кеңгірбай араз еді бірер істен.

Кеңгірбай би – баспасөздегі екі әңгімеде де оқиғаның қайғылы аяқталуына себепкер. «Сонда бүтін Тобықтыдан шыққан төбе би Кеңгірбай айыптыларды Матайға жаза салу үшін беруді тілеп, Тоқтамыс би жоқта қылықты қылды дейді... Кеңгірбай сыртынан Кебекке болысса да, ішінен Кебекті өлтіргенін тәуір көрді дейді, халық оған ауып кетпесін деп... Сөйтіп ақырында Кеңгірбай Кебекті, Еңлікті баласыменен «Не қылсаң ол қылыңдар», – деп берді дейді». Әңгімедегі Кеңгірбайдың әрекеттері Мағауияда бояуы қалыңдатыла берілгені анық. Мағауия биге екі қиянат жасаған. Бірі – қыз қайындарынан пара алды десе, екіншісі – Кебекті алдап қолға түсіріп, өз қолымен өлтіреді. Осы көркемдік қиялын Абай Мағауияға кешпеген сияқты. Шығарманы қайтара жазуға тапсырма алған Шәкәрім Кеңгірбай бейнесін сомдауда өте нәзік жолды ұстанған. Шәкәрім Кеңгірбайының жалғыз кінәсі – қыз жоғалтқан көрші елдің сөзін әу баста құлаққа ілмегендігі.

Қуа-қуа осы сөз анықталды,
Матайлар Тобықтыға кісі салды.
Қыз дегенің немене, білмейміз деп

Тобықты оны елемей жатып алды, – дейді, Шәкәрім поэмада. Оның өзінде қызды іздеуші Матай еліне жауабын дер кезінде бермей, сөзбұйдаға салуы – жорыққа кеткен Тоқтамысты тосуы деп ақтайды автор. Қалған жерде Кеңгірбай шарасыз.

М. Әуезов те пьесада Шәкәрім поэмасының оқиғасын негіз еткен. «Абай жолы» эпопеясында Еңлік-Кебек жырына таласатындардың ішінде Мағауия болмайды. Шәкәрімнің орнына қиялап кіргізген Дәрмен мен Шұбарды Еңлік жырына таластырғанда, Әуезов Мағауияның дәл осы поэмасын жазғанын білмеді емес. Мағауияның «Еңлік-Кебегін» бізге жеткізуші Мұхтардың өзі. «...Образдарды бейнелеуде, өткеннің қараңғылығын сынап көрсетуде, адамгершілік талабын ең үлкен мақсат, арман етіп биік сапада танытуда Мағауияның бұл поэмасы да өз уақытындағы бағалы еңбек болатын» [57], – деп ең алғашқылардың бірі болып Мағауия поэмасына толымды баға берген Әуезов романда Мағауияның Еңлік жырына оқиғаға араластырмауының мәні неде? Абайдың салған тыйымы Әуезов заманында да, одан кейін де ел ішінде әлі мәнін жойған жоқ-тын. Әулиедей сиынған Кеңгірбай бабаның атына ауыр сөз айтқан Мағауияның Еңлік жыры эпопеядан тыс қалды. Мұхтардың пьеса жазуда тек Шәкәрім нұсқасына сүйенуіне де қаншама уақыт өткенмен, тасқа таңбаланғандай болып жаңғырып тұрған Мағауияға жасаған Абай ескертпесі әсер етпеді емес. Ал, ата-баба намысы дегенге жанын салатын қыр қазағының арасына барып (1917 жылы

Әйгерім ауылы Ойқұдықта) ойын көрсетуде Әуезовтің қаншалықты қиындықтарға тап болғанын ғалым Т. Жұртбай «Бесігіңді түзе» еңбегінде екжей-текжейлі жазған болатын. Абайдың айналасында бірнеше ақын бірден қызығушылық танытып жырлаған аса бір тартымды трагедиялық әфсана Әуезовті де баурап, қазақ даласында тың өнердің шымылдығын ашуға итермеледі. Бұл өз алдына ұзақ әңгіме. Біздің айтайық дегеніміз Еңлік-Кебек тақырыбының бастау көзі Абай екенін алғаш айтқан Әуезов еді. «Абай жолына» үңілейік. Шәкірттерін ертіп Еңлік пен Кебек моласының басында тұрып: «Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартып күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі – осы мола. Бұл қос мола – ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бір қыз, бір жігіт. Жігіті Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйледі» [14], – деген сөздерді Әуезов Абайдың аузына тегін салып отырған жоқ. Абайдың ақындық қарызы өтелді. Шәкірттері өтеді. Мағауия мен Шәкәрімнің соңын ала мүлде бөлек, қазаққа бейтаныс жанрда Әуезовтің өзі Еңлік-Кебекті қайта түлетті.

Шәкәрімнің кейіпкерлері нағыз өмірдің өзінен алынған күрделі бейнелер. Мағауияда Еңлік пен Кебек қаншалықты кіршіксіз ақ болса, Кеңгірбай оларға қарсы тип, соншалықты ұнамсыз. Ал, Шәкәрімнің қыз бен жігітін немесе биді дәл солай етіп бір жағына шығара сала алмайсыз. Бейнелер – нағыз реалистік.

Бірнеше интерпретациялық үлгіге түскен туындыларда ортақ белгілер де жетерлік. Тақырып бірлігі, оқиға ұқсастығы, ондағы кейіпкерлер бейнесінің сомдалуы сияқты негізгі ұқсастықтарды айтпағанда, кейбір жеке құбылыстардың еш өзгермей барлық шығармаларда көрініс табуы Абай айналасындағы шығармашылық бірліктің көрсеткіші бола алады. Әңгімеде «... ұзын бойлы, ақ киіктей, шашы қарғаның қанатындай қара, маңдайы жазық, көзі қара һәм өткір» боп келетін қыз бейнесі Мағауияда «Биік қабақ, ақ сұрлау, қара қасты», – деп суреттелсе, Шәкәрім «Ажалың биік қабақ, сұрлау қыздан», – деп Нысан абыздың аузына осы сөзді салады. Тіпті дәл осы деталь «Сұңғақ бойлы, биік қабақ, сұрлау қыздан ажалың бар», – деп М. Әуезов трагедиясында да өзгермеген күйде алынған. Биік қабақ, сұрлау қыз – тек Еңліктің портреті емес, Кебектің ажалын жұмбақтап тұрған символ.

Екінші ортақ дүние қос мұңлықтан қалған бала. Әңгіменің 1892 жылғы өңделген нұсқасында далада қалған бала жылап өлсе, 1900 жылы басылған әңгімеде Матайлар баланы да өлтіреді. Мағауия Кеңгірбай тобын қаралап:

Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен
Деседі бір күн бойы жылап жатты, – десе, осы өлең мәнерін бұзбаған Шәкәрім:
Надан жұрттың болады діні қатты,
Қабекеңе тапсырмай аманатты.
Шеткі Ақшоқы басында қалған бала

Шырқырап күн батқанша жылап жатты, – деп жағдайды авторлық позициясына орайлап бұрып әкетеді. Еңлік пен Кебектен Ермек атты бала қалыпты-мыс. Бұл туралы ел аузынан жеткен дастан да бар. Ол бөлек әңгіме.

Еңлік-Кебек – Абай айналасында үлкен қызығушылықпен қолға алынып, ақын шәкірттердің жарыса поэма етіп жазған сол кездегі ел аузында жүрген тарихи оқиғалардың елеулісі. Халықтың өткен тарихын танып-білу ғана емес, сол асыл қазынаны кейінгіге жеткізуді мұрат еткен Абай өзі де қатысып, шәкірттеріне де тапсырма беріп, бұл тақырыпқа қайта айналып соға берген. Ел аузында алуан түрлі боп айтылатын аңыз-ақиқаты аралас әңгіменің шәкіртері тарапынан жырланғанда халыққа дұрыс жетуіне аса мән берген. Тек екі жастың сүйіспеншілік сезімін басты назарға алған Мағауия жырына тұсау салғанда, орта қалай қабылдайды, оқырман не дейді, – деген күдікті Абай алдымен ойлаған-ды. Орыстандырудың астыртын саясаты қаймағы бұзылмаған қазақы билікті ығыстырып, орыс

заңына бағына бастаған елдің кешегі әділеттің ақ туын жықпаған билері мен шешендерін үлгі ету еді – Абайдың арғы ойы. Шәкәрім Ұстаз ойын ақтады. Сөз жоқ, ел ішін бүлдіріп ала жаздаған сезімтал Мағауияның поэмасынан кейін, Шәкәрім шығармасының жазылуы Абайдың қатты қадағалауында да болуы ықтимал. Екі жастың трагедиясын жеке адамдардың мүддесінен іздемей, одан терең жатқан ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтардан табады. Бұл тұрғыдан алғанда Шәкәрім ұстаз көңілінен шықты деуге болады.

Абай шығармашылығының әр кезеңдегі қабылдануы мен түсіндірілуі тарихи-идеологиялық жағдайларға байланысты өзгеріп отырған. Зерттеушілер атап көрсеткендей, Абайдың мәдени тұлғасы кейінгі ұрпақтар тарапынан әртүрлі идеялық мақсаттарға сәйкес қайта пайымдалып отырған [15].

Осы тұрғыдан алғанда, Еңлік–Кебек оқиғасының да XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырда әртүрлі авторлар шығармашылығында қайта жаңғыртылып, тарихи оқиғадан көркем сюжетке, одан әлеуметтік-философиялық мазмұны терең әдеби туындыға айналуы – әдеби трансформация үдерісінің бір көрінісі.

«Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөзінде» әңгіме болып кейіннен Шәкәрім поэма етіп жырлаған оқиға Қалқаман мен Мамырдың оқиғасы. Поэмаға сын айтып, алғаш мақала жазған Ә. Бөкейханұлы: «Рас, біздің қазаққа осы бойымен де, «Қалқаман-Мамыр» айтулы жақсы өлеңнің бірі болар. Бірақ «көп бергеннен көп сұралады» деген. Мұны Шәкәрімнен көп сұрап жаздым» [16], – деген биік талаптың артында Шәкәрімнің ақындық талантын жоғары бағалау жатыр. Шәкәрімнің айтуынша Қалқаман-Мамыр оқиғасы 1722 жылы болған да, осы оқиғаның өткеніне 190 жыл толуына орай «Қалқаман-Мамыр» поэмасын баспадан кітап етіп шығарады. Ал, шығарманың жазылуы бұдан да ертерек, «Жолсыз жазаның» алдында жазылғандығын жоғарыда айттық. «Жолсыз жазамен» тақырып ұқсас. Бірақ, «Қалқаман-Мамырда» Шәкәрім алдыңғы шығармадағыдай кеңінен таратып тарихи баянға бармаған. Қалқаманның шыққан тегіне аз аял жасап, бірден негізгі оқиғаға көшеді. «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» әңгімесінде Қалқаманға айып кесуші поэмадағыдай Әнет баба емес, Кеңгірбай болады. Әңгімеге қатысты Халиолла мен Абай десек, олардың бұл оқиғаны, яғни Қалқаманға билік айтқан Әнет баба екенін білмеуі мүмкін емес. Солай бола тұрғанмен, ел арасындағы түпкі идеясы бауырлас екі оқиғаның да шешімін бір адамның қолына ұстатуы мүмкін, қазақ билерінің бәрін қатігез, өз бауырын өлімге қия беретін шетінен безбүйрек етіп көрсетуді Халиолла, Абайлар қош көрмеді ме екен. Әйтеуір Халиолла мен Абайдың қаламы тиді, Шәкәрімнің қатысы бар деген әңгімеде екі жұптың да қайғы-қасіретін Кеңгірбай биге арқалатқан. Әнет баба туралы ештеңе айтылмайды. Ал, поэмада Қалқаман-Мамыр дауының ортасында Әнет бабаң жүреді. Әнет Кішікұлы шамамен 1623-1723 жылдары өмір сүрген.

Әнет бабаң Арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молла ғұлымасы.
Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен
Сол кезде тоқсан беске келген жасы, – деген Шәкәрімнің сөздері тарихтан алшақ кетпейді. Орта жүз сөзіне құлақ асқан Әнет бабаңның Қалқаман мен Мамырға ара түсе алмауының себебі не? Оның түп-төркіні тағы да қазақтың ескі салт-санасына жетелейді. Кебек алып қашқан Еңлік біреудің атастырылып қойған қалыңдығы болса, Қалқаман мен Мамырдың кінәсі одан да ауыр.

Қыз алған жоқ жақыннан Тобықты әзір,
Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір, – деп өрекпіген Мамыр қыздың аузына өлім түсуінің өзі содан.

Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені,
Шариғат қосады екен немерені, – деп Қалқаманның басу айтатыны бар. Поэманың екінші бір тұсында:

Мамыр-ау, мені сүйсең, кетпе жатқа,
Құдайға хақ, сөзім жөн шариғатқа.

Басы Бабаң, аяғы шала молда

Бәріне анық, оқыған жамиғатқа, – деп Қалқаман шариғатты тағы алға тарта сөйлейді. Автор бұл арада жастар жағында. Ақынның «Мұсылмандық шарты» еңбегінің «Қатын қылып алуға шариғат қоспайтындар» деген бөлімінде: «Есебі екеуі де немере болса шариғат қосады» [17], – деп жазды. Олай болса Мәмбетейлердің басшысы Көкенай батырдың ширығып, Әнет бабаның «бітімсіз іс кез болып қалар ма екен», – деп қобалжуының сыры неде? Ол кезде бір-бірінен қыз алысып, қыз беріспеген аз ғана ру Тобықтының бір атасы Сары батырдан барып қосылады қыз бен жігіттің ныспысы. Тарататын болсақ, Сары батырдың бәйбішесінен Кішік, Кішіктің тоқалынан Әйтек, Әйтектің тоқалынан Байбөрі, одан Қалқаман. Кішік пен Мәмбетей бірге туады. Мәмбетейден Байғазы бай, Байғазының қызы Мамыр. Қазақ жеті атаға жетпей қыз алмаған. Шариғат қосқанмен, таза қанды ұрпақ өсіру үшін жеті атаға дейін қосылмауды қатаң сақтаған бабалар әдет-ғұрпына қылау түсіру – кешірілмейтін іс. Көкенайдың қарындасы Мамырды өлімге қиып, Әнет бабаның өз туысы Қалқаманды оққа байлаған шарасыз қарекеті қашаннан қылшығы бұзылмай келе жатқан ата-баба салтының беріктігінен болса керек.

Айттырылған жері бар Еңлік пен Кебектің қосылып қашуы қазақ үшін үйреншікті іс болғанмен, Қалқаман мен Мамырдың жазасы әуел бастан ауыр-тын. Аяқты кеңге салып, істі ушықтырып алған, бәлкім Тоқтамыспен бақталасып жасағаны ол жағы нақты анық емес Кеңгірбайдың жағдайы мен бұрын-соңды болмаған сұмдықтан Қалқаманды арашалауға еш мүмкіндігі қалмаған Әнет бабаның жайын салыстыруға келмейді. Екі поэмадағы билердің пішініне бақсақ, Кеңгірбайға қарағанда Әнет бабаның образы айқын сомдалған. Тарихи шындыққа жүгінді ме кім білсін, Шәкәрім Әнет бабаны шын жанашыр етіп суреттейді. «Көрсетемін, қайтемін, тыныш жатам» деген Кеңгірбай бидің самарқаулығы жоқ. Алдымен мал беріп бітіспек болған Бабаң, «ел болмай кетісеміз»,- деген Көкенай тобына:

Бабаң айтты: Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек – бұл іс емес.
Біреудің некелісін бұзбаған соң

Қанына ортақ болу дұрыс емес, – деп тоқтау айтады. Дау бұған да ауыздықталмай ұзаққа кетеді. Арада төркіндеп барған Мамырды Көкенай атып өлтіреді де: «Мен тентегімді өлтірдім, ендігі кезек сенікі», – деп Бабаңа кісі салады. «Бір еркек, бір қатынның құнын алсын», – деген Бабаң сөзіне тағы болмайды Көкенай. Қан көрген күшігендей құтырған Көкенай Қалқаманды алып тынбасын білген кәрі би лажсыздан соңғы шешімін айтады. Әнет бабаның асау елмен алысқан осы бір қасіретті шағын Шәкәрім аяулы Абайымен салыстырады да:

Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің қаны қызбай.
Мысалы көз алдында тұрған жоқ па

Қойдыңдар Абайға да не қылғызбай, – деген ақын толғанысының ішінде тентек елді бағудан әбден мезі болған қос дананың қайғы-қасіреті бұғып жатыр. Қалқаман да:

Ей, жұртым, мен өлемін, сендер қалдың,
Орнына бауыздадың айтқан малдың.
Өз бауырын оққа байлап өлтірді деп

Қалдыңдар обалына мына шалдың, – деп, Әнет бабаны емес, өзіне ара түспеген елін кінәлайды. Көкенайдың тартқан жебесінен аман қалғанмен, еліне өкпелеп, нағашы жұртына Бұхар жаққа кетеді. «Батыр Қалқаман нағашы жұртында абройлы адам болып ел құрметіне бөленеді. Қалқаманның ұрпақтары өсіп-өніп Үйсін Шапыраштың ішінде Айқым-Қалқаман Тобықты атанады» [17]. Шәкәрім көзі тірісінде Қалқаманның ұрпақтарымен байланыс жасаған да. Шығармасының соңында:

Хан Шыңғыс деген тауда тұрмыз біз де,
Егер де іздесеңдер, сонан ізде.
Тобықтыда Құнанбай қажы десе

Басты кісі – біледі Орта жүзде, – деп туыстарына іздеу салады. Шәкәрім заманында тағдырдың айдауымен шетке кеткен туыстармен байланыс та орнаған. «Қалқаман руының сол кездегі үлкені Құдайберген қажы дегенге елге қайтыңыз деп шақырған туыстарына қажы:

- Көп туысымызға шақыра келгенің жақсы. Ал, дәм жазып баруымыз одан да жақсы болмақ. Сапар сәті түсіп бара қалсақ, кімді іздеп барамыз дейміз? Ол айқын ғой десек, кімнің үйіне ат басын тірегеніміз жөн болады? – депті.

- Шәкәрім қажы бар емес пе?- дегендерге, Құдайберген ойланып отырып:

- Е, е, е! Онда таяу уақытта біз бармайды екенбіз. Ертеде атамыз Қалқаман бәйбіше баласы Олжай ызғарымен туысынан кеткен. Тағы да барып Олжайға тәуелді болуымыз келіспес. Дәм бұйырып, Алла жазғандай заман болса, ол келешек ұрпақ ісі болсын, – деп қайырған екен» [8]. Осы арада бір көңіл бөлетін нәрсе, Қалқаман да, оның ұрпақтары да кінәні өз туысы Олжайдан көреді. Поэмадағы автор ұстанымы да осыған жақын. Екі жасқа үкім кескен Көкенай да, еріксіз өз бауырын оққа байлаған Әнет баба да емес, солардың артында тұған есер көп шуылдақ.

Ел қылып Тобықтыны тұра алмаймын,
Ешкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.
Өлерде аямады, қайда аяйды

Сендерге енді мойын бұра алмаймын, – деп өкпесі қара қазандай Қалқаманның елінен безінуі де содан. Тобықтының жігіттері Кебекті ұстап беруге қарсы болатыны бар «Жолсыз жазада». Ал, Қалқаманды құтқаруға келгенде көп Олжайдан ондай қимыл шықпайды. Көкенай да жалғыз емес, артында шулаған Мәмбетей, одан қалса тамам Арғын тұр. Көпке топырақ шаша алмайсың. Дәстүрден аттаған екі тентекке де қатал үкім шығарған және оны орындатушы сол көп болып шығады. «Ар сүймейтін іс қылған» Қодарды атанға асып өлтіретін Құнанбай емес, мырзаның қасындағы көп.

Шәкәрім поэмаларындағы осындай ұқсас шешімдер жалпы тақырып таңдаудағы автордың идеялық бірлігіне алып келеді. «Жолсыз жаза», «Қалқаман-Мамыр» және соңғы тілге тиек еткен «Қодардың өлімі» поэмаларын біріктіріп тұрған дүние бар, ол – қазақтың әдет-салтын бұзғандарға ең ауыр жаза кескен елдің бет-бейнесін шынайы қалыпта жеткізу. Шәкәрім бұл арада белгілі бір мақсат қойған. Қазақта аса сирек кездесетін өлім жазасына кесудің ең сұрапыл мысалдары әр заманда Тобықты елінде болған екен. Әнет баба, Кеңгірбай би, Құнанбай аузымен айтылған қатал үкім көп жылдар ел есінде сақталып, кезі келген шақтарда Тобықты елінің осы бір қаталдығы басқа елдердің тарапынан сынға алынып та отырды. «Аттың жалы», «түйенің қомы», «садақтың оғы» не? – деп қанды оқиғаны тұспалдаған арты ауыр сауалдар Абайға да қаратыла сан мәрте қойылған. Абайдың жауап қата алмай үнсіз қалатынын ескеріңіз. Кезінде жалғыз Абай емес, Тобықтының сан жүйрігін тосылтқан ата-баба билігінің шектен шыққан қаталдығын Шәкәрім өз тарапынан түсіндіру мақсатында осы үш шығармасын жазған. Жеті атадан қосылмайтын қазақтың заңын аттаған Қалқаман мен Мамырды арашалауға Әнет бабаң шарасыз болса, шабыспаққа сылтау іздеп отырған қалың Найманға қарсы тұра амаған Кеңгірбай Кебекті ат құйрығына байлатады. Қодар мен Қамқаның кінәсі әлгі екеуінен де ауыр еді. Келінімен жақындасып жын-шайтанның жолына түскен Қодардың қылығы онсыз да орыстың отарлауына түсіп, салт-дәстүрден айырыла бастаған елдің азғын кейпін танытқанды. Елдікті сақтау үшін Құнанбай ессіз кеткен ерінің мойнына арқан салуға мәжбүр болды. Міне, осы шындықты бүркемей жеткізіп, келер ұрпақтың алдында ел панасы болған, сын сағат туғанда елдің бірлігі үшін, болашағы үшін адам айтқысыз қатал үкімге барған қазақтың маңдайына біткен біртуар тұлғаларды сомдаушы Шәкәрім туындылары қашанда шыншыл, қашанда өміршең.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Еңлік-Кебек оқиғасының қазақ әдебиетіндегі тұрақты әрі көпқырлы көркемдік сюжеттердің бірі ретінде қалыптасып, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әдеби үдерісте әртүрлі жанрлық және авторлық интерпретацияларға ие болғанын көрсетті. Аталған сюжеттің әдеби дамуын жеке шығармалардың мазмұндық ұқсастығы негізінде ғана емес, олардың арасындағы мәтіндік, сюжеттік, идеялық және көркемдік сабақтастық тұрғысынан қарастыру қажет.

Еңлік-Кебек оқиғасының фольклорлық негізі мен тарихи-аңыздық сипаты кейінгі көркем шығармаларда әртүрлі интерпретацияға түскен. Зерттеушілер бұл сюжеттің бастапқыда нақты оқиға немесе жергілікті топонимдік аңыз ретінде қалыптасып, ауызша және эпикалық дәстүр арқылы таралған болуы мүмкін екенін атап көрсетеді [19].

Мағауия Абайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларын салыстыру олардың бір тарихи оқиғаға сүйене отырып, өзіндік көркемдік және идеялық шешім ұсынғанын дәлелдейді. Мағауия трагедиялық махаббат желісін алдыңғы қатарға шығарса, Шәкәрім оқиғаның әлеуметтік, моральдық және дәстүрлік себептерін кеңірек ашып, жеке адам тағдыры мен қоғамдық ортаның арақатынасын тереңдете түседі. Кейіпкерлер мен билер бейнесіндегі айырмашылықтар да авторлық дүниетаным мен көркемдік ұстанымдардың ерекшелігін айқындайды.

Еңлік-Кебек сюжетінің М. Әуезов шығармашылығында драмалық жанр деңгейінде қайта игерілуі оның әдеби дәстүр аясында үздіксіз дамып отырғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Еңлік-Кебек тақырыбы Абайдың ақындық мектебіндегі шығармашылық сабақтастықты, тарихи сюжетті көркемдік тұрғыдан қайта пайымдау үдерісін және қазақ әдебиетіндегі интерпретациялық дәстүрдің қалыптасуын зерттеудің маңызды нысаны.

Жалпы алғанда, Еңлік-Кебек сюжетін зерттеу қазақ әдебиетіндегі тарихи аңыздың көркем шығармаға айналу жолдарын, авторлық интерпретацияның ерекшеліктерін және әдеби дәстүрдің ұрпақтан ұрпаққа жалғасу механизмдерін айқындайды. Болашақта аталған шығармалардың қолжазба және алғашқы басылым нұсқаларын салыстыра отырып, мәтінтанулық тұрғыдан кешенді зерттеу жүргізу авторлық және мәтіндік мәселелерді нақтылай түсері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Мағауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 15 желтоқсан.
2. Әдеби мұра: революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. Құрастырған Ү. Сұбханбердина. – Алматы: Жазушы, 1970. – 132 б.
3. Қазақ турасынан хикая // Дала уалаятының газеті. – 1900. – № 46, 50.
4. Сатбаева Ш. Шакарим Кудайбердиев. – Алматы: Ғылым, 1993. – 116 с.
5. Субханбердина Ү. Дала уалаятының газеті. 5-кітап. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Ғылым, 1995. – 216 б.
6. Марғұлан Ә. Ақын туған орта // Жұлдыз. – 1982. – № 4. – Б. 192-199.
7. Халиулла. Киргизское придание // Московская иллюстративная газета. – 1892. – № 274.
8. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. – 623 б.
9. Қазақстан: ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – Т. 3. – 720 б.
10. Мұхамедханұлы, Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 1-кітап / Қ. Мұхамедханұлы. – Алматы: Дәуір, 1993. – 224 б.
11. Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдер мен поэмалар / Ш. Құдайбердіұлы; құраст. Х. Сүйіншалиев. – Алматы: Рауан, 1990. – 208 б.
12. Мұхамедханов Қ. «Құдай» деген сөзден құдай сақтасын / Қ. Мұхамедханов // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 17 наурыз.
13. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
14. Әуезов М. Абай жолы. 2-кітап. – Алматы: Жазушы, 1990. – 624 б.
15. Smagulova A., Yerdembekov B., Magazbekov N., Mursalim G., & Aubakir Z. Memory Trauma and the Making of the New Human: Abai as Cultural Hero // Theory and Practice in Language Studies. – 2026. – Vol. 16, No. 1. – P. 232-241. DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1601.25
16. Қыр баласы. Қалқаман-Мамыр. Сын // Қазақ. – 1915. – 22 сәуір. – №121.
17. Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 80 б.
18. Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. Т. 2 /. – Алматы: Курсив, 2004. – 424 б.

19. Aryn Y., Baltabayeva Z., Kassen Y., & Suleimenova Z. Narrative of Dispute in Kazakh Folklore: Litigation as a Cultural Concept in Oral and Epic Traditions // Journal of Narrative and Language Studies. – 2025. – Vol. 13, No. 28. – P. 236-249. DOI: https://doi.org/10.59045/nalans.2025.88

References

1. Magauin M. Abaidyn belgisiz angimesi [Abai's Unknown Story] // Qazaq adebieti. – 1989. – December 15. (in Kazakh)
2. Adebi mura: Revolyutsiyadan burynǵy merzimdi baspasoz betinde zhariyalanǵan korkem shygarmalar [Literary Heritage: Fiction Published in Pre-Revolutionary Periodicals]. – Almaty: Zhazushy, 1970. – P. 132. (in Kazakh)
3. Qazaq turasynan hikaya [A Story about the Kazakh People] // Dala Ualayatynyn Gazeti. – 1900. – No. 46, 50. (in Kazakh)
4. Satbayeva Sh. Shakarim Kudaiberdiev [Shakarim Kudaiberdiev]. – Almaty: Gylym, 1993. – 116 p. (in Russian)
5. Subkhanberdina U. Dala Ualayatynyn Gazeti. 5-kitap. Mazmundalgan bibliografiyalyk korsetkish [Dala Ualayatynyn Gazeti. Book 5. Annotated Bibliographic Index]. – Almaty: Gylym, 1995. – 216 p. (in Kazakh)
6. Margulan A. Aqyn tugan orta [The Poet's Native Environment] // Zhuldyz. – 1982. – No. 4. – P. 192-199. (in Kazakh)
7. Khaliulla. Kirgizskoe predanie [Kyrgyz Legend] // Moskovskaya illiustrirovannaya gazeta. – 1892. – No. 274. (in Russian)
8. Isabaev B. Ulylar mekeni [The Land of Great Personalities]. – Novosibirsk, 2001. – 623 p. (in Kazakh)
9. Qazaqstan: Ulttyq entsiklopediya [Kazakhstan: National Encyclopedia]. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2001. – Vol. 3. – 720 p. (in Kazakh)
10. Mukhamedkhanuly Q. Abaidyn aqyn shakirtteri [Abai's Poet-Disciples]. Book 1. – Almaty: Dauir, 1993. – 224 p. (in Kazakh)
11. Kudaiberdiuly Sh. Olender men poemalar [Poems and Narrative Poems] / Sh. Kudaiberdiuly; compiled by H. Suiinshaliev. – Almaty: Rauan, 1990. – 208 p. (in Kazakh)
12. Mukhamedkhanov Q. «Qudai» degen sozden Qudai saqtasyn [God Save Us from the Word «God»] // Qazaq adebieti. – 1989. – March 17. (in Kazakh)
13. Auezov M. Abai Qunanbaev [Abai Qunanbaev]. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 p. [in Kazakh]
14. Auezov M. Abai Zholy. Book 2 [The Path of Abai]. – Almaty: Zhazushy, 1990. – 624 p. (in Kazakh)
15. Smagulova A., Yerdembekov B., Magazbekov N., Mursalim G., & Aubakir Z. Memory Trauma and the Making of the New Human: Abai as Cultural Hero // Theory and Practice in Language Studies. – 2026. – Vol. 16, No. 1. – P. 232-241. DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1601.25
16. Qyr Balasy. Qalqaman-Mamyr. Syn [Qalqaman-Mamyr. Criticism] // Qazaq. – 1915. – April 22. – No. 121.([in Kazakh)
17. Kudaiberdiuly Sh. Musyldandyk sharty [The Muslim Condition]. – Almaty: Kazakhstan, 1993. – 80 p. (in Kazakh)
18. Zhanbolatuly M. Tobyqty-Shyngystau shezhiresi. Vol. 2 [Genealogy of Tobykty-Shyngystau]. – Almaty: Kursiv, 2004. – 424 p. (in Kazakh)
19. Aryn Y., Baltabayeva Z., Kassen Y., & Suleimenova Z. Narrative of Dispute in Kazakh Folklore: Litigation as a Cultural Concept in Oral and Epic Traditions // Journal of Narrative and Language Studies. – 2025. – Vol. 13, No. 28. – P. 236-249. DOI: https://doi.org/10.59045/nalans.2025.88

Б.А. Ердембеков[1], А.Т. Смагулова[2*], O. Söylemez[3]
[1,2]Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[3]Kastamonu University,
37150, Турция, г. Кастамону, проспект генерала Атиллы Атыш Паша, 19
[*]ORCID 0000-0002-7509-7025
[*]e-mail: akma.2000.2006@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКАЯ ШКОЛА АБАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЮЖЕТА ЕҢЛИК-КЕБЕК

Аннотация. В статье рассматривается история формирования и художественного развития темы Енлик и Кебек в казахской литературе в контексте творчества Абая и его поэтической школы. Основным объектом исследования является преемственность прозаических и поэтических произведений, созданных в конце XIX – начале XX века на основе сюжета о Енлик и Кебек, а также их сюжетные, идейные и художественные особенности. В частности, в сравнительном аспекте анализируются рассказ «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз», опубликованный в 1892 году в газете «Дала уалаяты газеті» под псевдонимом «Забытый» («Мұтылған»), произведение «Қазақ турасынан хикая», опубликованное в 1900 году, поэма Мағауии Абая «Енлик-Кебек», дастан Шакарима Кудайбердиева «Жолсыз жаза яки кез болған іс», дастан «Калкаман-Мамыр», а также драматическое произведение М. Ауэзова, посвящённое данной теме. В исследовании применены сравнительно-исторический, текстологический, герменевтический и историко-функциональный методы. Рассматриваются текстовые варианты произведений, их языковые и стилевые особенности, авторские позиции и способы создания образов персонажей.

В результате исследования установлено, что сюжет о Енлик и Кебек не ограничивается рамками одного исторического события, а получает различные жанровые и художественные интерпретации в творческой среде Абая. Сопоставляются существующие мнения об авторстве рассказа 1892 года и обосновывается вывод о возможности его первоначального возникновения на основе рассказа Халиоллы и последующей художественной обработки Абаем. Сравниваются особенности изображения события, образов героев и биев в произведениях Магауии и Шакарима, выявляются различия в авторских позициях двух поэтов. Если Магауия изображает трагедию Енлик и Кебек прежде всего с позиций любви и нравственности, то Шакарим широко раскрывает социальные, исторические и традиционные причины трагедии. Вместе с тем показано, что в творчестве М. Ауэзова данный сюжет получает дальнейшее развитие на новом жанровом уровне. Исследование доказывает, что тема Енлик и Кебек является важным научным объектом для изучения творческой преемственности и художественных поисков в рамках поэтической школы Абая.

Ключевые слова: Абай, Енлик-Кебек, Шакарим, Магауия, поэма, литературная традиция, поэтическая школа.

B. Yerdembekov[1], A. Smagulova[2*], O. Soylemez[3]
[1,2]Shakarim University
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glink Str.
[3]Kastamonu University
37150, Türkiye, Kastamonu, Orgeneral Atilla Ateş Paşa Avenue, 19
[*]ORCID 0000-0002-7509-7025
[*]e-mail: akma.2000.2006@mail.ru

ABAI'S POETIC SCHOOL AND THE ARTISTIC TRANSFORMATION OF THE ENLIK-KEBEK NARRATIVE

Abstract. The article examines the history of the formation and artistic development of the Enlik and Kebek theme in Kazakh literature within the context of Abai's creative milieu and his poetic school. The main focus of the study is the continuity between prose and poetic works created in the late nineteenth and early twentieth centuries on the basis of the Enlik-Kebek story, as well as their plot, ideological, and artistic features. In particular, the study provides a comparative analysis of the story «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» («A Story That Has Remained in the Memory of the Kazakhs»), published in 1892 in the newspaper Dala Ualayaty Gazeti under the pseudonym «Forgotten» («Мұтылған»), the work «Қазақ турасынан хикая», published in 1900, Magauiya Abaiuly's poem «Enlik-Kebek», Shakarim Kudaiberdiuly's dastans «Жолсыз жаза яки кез болған іс» («Unjust Punishment or An Incident That Occurred») and «Қалқаман-Мамыр» («Qalqaman-Mamyr»), as well as M. Auezov's dramatic work

devoted to this theme. The study employs comparative-historical, textual, hermeneutic, and historical-functional methods. Particular attention is paid to textual versions of the works, their linguistic and stylistic features, authorial positions, and methods of character representation.

The study demonstrates that the Enlik-Kebek story is not confined to a single historical plot but received diverse genre and artistic interpretations within Abai's creative environment. Different scholarly views concerning the authorship of the 1892 story are compared, and the hypothesis that the story may have originated from a narrative by Khaliolla and subsequently undergone artistic refinement by Abai is substantiated. The study compares the representation of the events, characters, and biys in the works of Magauiya and Shakarim and identifies differences in the authors' artistic positions. While Magauiya portrays the tragedy of Enlik and Kebek primarily from the perspective of love and morality, Shakarim provides a broader interpretation of the social, historical, and traditional causes underlying the tragedy. At the same time, the study demonstrates that M. Auezov further developed this plot at a new generic and artistic level. The research confirms that the Enlik-Kebek theme constitutes an important scholarly subject for understanding creative continuity and artistic exploration within Abai's poetic school.

Keywords: Abai, Enlik-Kebek, Shakarim, Magauiya, poem, literary tradition, poetic school.

Авторлар туралы мәлімет

Ердембеков Бауржан Амангелдіұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0503-4640.

Смагулова Акмарал Тулеугазиновна* – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025.

Орхан Сөйлемез, профессор, PhD, Кастамону университеті, Түркия, e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8382-3173.

Сведения об авторах

Ердембеков Бауржан Амангелдыевич – доктор филологических наук, профессор, Шәкәрім университет, Республика Казахстан, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0503-4640.

Смагулова Акмарал Тулеугазиновна* – кандидат филологических наук, Шәкәрім университет, Республика Казахстан, Семей, e-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025.

Orhan Soylemez – профессор, (PhD), Университет Кастамону, Турция, e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-8382-3173.

Information about authors

Baurzhan Yerdembekov – doctor of philological sciences, professor, Shakarim University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0503-4640.

Akmaral Smagulova* – candidate of philological sciences, Shakarim University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025.

Orhan Soylemez – Prof. Dr., PhD, Kastamonu University, Türkiye, e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-8382-3173.

Редакцияға енуі 18.07.2026
Жариялауға қабылданды 25.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-13
ҒТАМР: 17.07.00

Б. Әбдіғазиұлы[1*] , А.О. Токсамбаева[2]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Достық к-сі, 13
[2]Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ. Глинка к-сі, 20 А
[*]ORCID: 0000-0002-4191-0831
[*]e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

ҒАБИДЕН МҰСТАФИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ БЕЙНЕ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Ғабиден Мұстафин шығармашылығындағы дәуір шындығы мен көркем бейне арақатынасы зерттеледі. Зерттеу нысаны ретінде жазушының «Шығанақ» және «Миллионер» романдары алынып, олардағы кеңестік кезеңнің тарихи-әлеуметтік өзгерістері, ескі мен жаңаның тартысы және еңбек адамының көркем тұлғасы талданады. Зерттеудің мақсаты – қоғамдық өзгерістер мен адам тағдырының бейнелену ерекшеліктерін айқындау арқылы қаламгердің идеялық-эстетикалық ұстанымы мен суреткерлік даралығын анықтау. Жұмыста салыстырмалы-тарихи және герменевтикалық талдау әдістері қолданылып, Ғ. Мұстафиннің әдеби-сын мақалалары, сондай-ақ С. Қирабаев, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов және М.Б. Храпченко еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Зерттеу нәтижесінде «Шығанақ» романында ауыл өміріндегі әлеуметтік өзгерістер мен ұжымдық еңбек үдерісі, ал «Миллионер» романында жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделу мен іскер басшы тұлғасының қалыптасуы көркемдік тұрғыдан жинақталғаны анықталды. Жомарт, Жақып және Жанат бейнелері арқылы жазушы кеңестік идеология талаптары мен өмір шындығының күрделі байланысын көрсетіп, кейіпкерлердің адамгершілік, адалдық, еңбекқорлық, іскерлік және жауапкершілік қасиеттерін қоғамдық өзгерістер аясында ашады. Қорытындыда Ғ.Мұстафин прозасының кеңестік идеологиялық шеңбермен ғана шектелмей, ұлттық болмысты, халықтың тарихи тағдырын және адам психологиясын бейнелеуімен құнды екені тұжырымдалады.

Тірек сөздер: Ғабиден Мұстафин, кеңестік проза, реализм, көркемдік әдіс, типтендіру, қазақ романы, көркемдік шындық.

Кіріспе

Ұлттық көркем әдебиетіміздің тарихындағы «алыптар тобының» көрнекті өкілі жазушы Ғабиден Мұстафин жөнінде, оның шығармашылық әлемі туралы бүгінге дейін аз жазылған жоқ. Әдебиеттану ғылымының көшін бастаған академик ғалымдарымыздан жас талап сыншыларға дейінгі әралуан буындағы зерттеушілер әр кезеңде Ғабиден шығармашылығының қыры мен сырына зерделей үңіліп, зерлі ойларын сан рет ортаға салып келеді. Әйтсе де қашанда заман талабын тақырып етіп, халқының қилы тағдырын қалтқысыз бейнелеуді мұрат тұтқан Мұстафин сынды мұхиттай терең қаламгердің барлық мұрасы туралы айтылар сөздің бұлағы сарқылды деп тұжырым жасауға ешқашан болмаса керек. Мұны әдебиеттанушы ғалымдардың Ғ. Мұстафин шығармашылығына берген бағаларынан да айқын көруге болады. Атап айтқанда, академик С. Қирабаев жазушының шығармаларының қазақ халқының тарихи тағдырын бейнелеуде жаңа құбылыс болғанын атап көрсетсе [1], М. Әуезов [2] пен Ғ.Мүсірепов те [3] қаламгердің қоғамдық дамудың беталысын аңғара білетін көрегендігін жоғары бағалаған. Дегенмен, дәстүрлі отандық әдебиеттануда Мұстафин прозасы көбіне жеке шығармашылық жол ретінде қарастырылып келді, ал оның дәуір шындығы мен көркем бейне арақатынасы теориялық-концептуалды деңгейде терең талдауды қажет етеді.

Соңғы жылдары шетелдік әдебиеттану ғылымында кеңестік дәуірдегі Орталық Азия прозасын социалистік реализм әдісінің жалпы контексінде қарастыратын зерттеулер қарқынды дами бастады. Атап айтқанда, жазушы әрі зерттеуші К. Форт өз зерттеуінде Кеңес Одағындағы Қазақстан мен Өзбекстан жазушыларының социалистік реализм әдісін жақсы меңгеріп, оны ұлттық баяндау формаларымен ұштастыра бігенін атап өтіп, авторлардың еңбек тақырыбынан гөрі отырықшылық пен дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі

арқылы жаңа қоғамды бейнелегенін баяндайды [4]. Ал отандық зерттеуші Д. Құдайбергенова өз кезегінде қазақ әдебиетінің кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі ұлттық баяндау мен мәдени элиталардың қалыптасуындағы рөлін жан-жақты зерттейді [5]. Аталған еңбектер қазақ кеңес прозасын, оның ішінде Ғ. Мұстафин шығармашылығын идеологиялық тапсырыс шеңберінде ғана емес, ұлттық-көркемдік ізденістер аясында кеңінен тануға жол ашады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі М.Б. Храпченконың суреткерлік даралық пен көркем шығармашылық арақатынасы туралы тұжырымдарына сүйенеді. Ғалымның пайымдауынша, жазушының дара қолтаңбасын ескермейінше, әдеби процестің заңдылықтарын толық түсіну мүмкін емес [6]. Бұл тұжырымды Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ» және «Миллионер» романдарындағы кейіпкерлер жүйесінен де айқын көруге болады, онда жазушылық дара ізденіс пен дәуір талабы қатар суреттеледі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы «Шығанақ» пен «Миллионер» романдарындағы дәуір шындығын кейіпкерлер жүйесімен сабақтастыра салыстырудан көрінеді. Мақалада Жомарт, Жақып және Жанат бейнелері идеологиялық үлгі ретінде ғана емес, қоғамдық жаңғыруға әртүрлі қатынас білдіретін көркем тұлғалар ретінде қарастырылады. Сонымен қатар жазушы прозасындағы ресми идеология мен ұлттық-әлеуметтік болмыстың арақатынасы мәтіндік үзінділер негізінде талданады. Аталған мақсатқа жету үшін, ең алдымен, жазушының дәуірмен үндестігін айқындайтын әдеби-сын пікірлер жүйеленіп, «Шығанақ» пен «Миллионер» романдарындағы ескі мен жаңаның тартысы Жомарт, Жақып, Жанат бейнелері арқылы жан-жақты талданады, сондай-ақ Ғ. Мұстафин прозасы отандық және шетелдік әдебиеттанудың теориялық пайымдарымен салыстыра зерделенеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ» және «Миллионер» романдары алынды. Қосымша дереккөз ретінде жазушының әдебиет пен шығармашылық үдеріс туралы мақалалары, сондай-ақ С. Қирабаев, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, М.Б. Храпченко, К. Форт және Д. Құдайбергенованың зерттеу еңбектері пайдаланылды. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, герменевтикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды.

Алдымен романдардағы дәуір шындығын танытатын негізгі көркемдік компоненттер: әлеуметтік орта, ұжымдық еңбек, шаруашылықты басқару, ескі мен жаңаның тартысы және еңбек адамының бейнесі іріктелді. Герменевтикалық әдіс кейіпкерлердің сөздері мен іс-әрекеттерінің, авторлық баяндаудың және психологиялық суреттеулердің мағыналық астарын түсіндіру үшін қолданылды. Аталған әдіс арқылы «Миллионер» романындағы Жомарт, Жақып және Жанат бейнелерінің идеялық-көркемдік қызметі, кейіпкерлердің қоғамдық өзгерістерге қатынасы талданды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс «Шығанақ» пен «Миллионер» романдарындағы қоғамдық өзгерістерді бейнелеу ерекшеліктерін салыстыруға бағытталды. «Шығанақтағы» ұжымдық еңбекке көшу үдерісі мен «Миллионердегі» шаруашылықты жаңаша басқару мәселесі өзара салыстырылып, жазушының еңбек адамы туралы көркемдік тұжырымдамасының өзгерісі айқындалды. Талдау үш кезең бойынша жүргізілді: алдымен зерттеу тақырыбына қатысты мәтіндік үзінділер іріктелді; одан кейін кейіпкерлер жүйесі мен әлеуметтік тартыстың көркемдік қызметі қарастырылды; соңында екі романнан алынған нәтижелер теориялық еңбектердегі тұжырымдармен салыстырылып, жинақталды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ прозасының заңғар тұлғасы Ғабиден Мұстафиннің бай әдеби мұрасы төңірегінде аз жазылған жоқ. Әдебиеттану ғылымының майталмандарынан бастап бүгінгі жас ізденушілерге дейінгі әр буын өкілдері суреткер қолтаңбасын үздіксіз талдап, зерттеп келеді. Дегенмен, өз заманының ақиқаты мен халық тағдырын шебер бейнелеген Мұстафин прозасының көркемдік тереңдігі ешқашан таусылмайтын рухани қазына.

Ғ. Мұстафин шығармашылығы қоғамдық өзгерістерді адам тағдырымен сабақтастыра бейнелеуімен ерекшеленеді. Жазушының әдебиет туралы пайымдары оның көркем шығармашылықты белгілі бір тарихи кезеңнің шындығын танытатын құрал ретінде

қабылдағанын көрсетеді. «Қолмен жасалған өнер дүниесінің ішінде ең ұзақ жасайтыны, өмір бейнесін толық қамтитыны, адам жанына әсерлісі әдебиет. Таулар бұзылады, сулар суалады, тас болат үйлер құлайды, бүкіл қауым алмасады, жақсы әдебиет сонда да өлмейді, жүздеген жылдар өмір сүреді, өткен қауымның, дәуірдің бейнесін кейінгілерге жеткізеді», – деп [3, 230] өзі жазғандай, алпыс жылдан астам уақыт өнердің осынау ең қиын да мәртебелі саласының қажымас сарбазы болған қаламгер өзінің әрбір қадамында, әр туындысында қасиетті қалам өнеріне адал болды. Жазушының қоғам алдындағы да, келешек ұрпақ алдындағы да міндетін айқын түсінді. Түсіне тұрып, өз заманының қилы-қилы талаптарын көңілінің сүзгісінен өткізіп, жүрегінің қалауымен көмкеріп отыруға тырысты, ресми талап пен рухани қажеттілік сияқты кей тұстарда бірімен бірі үйлесе бермейтін ұғымдарды өзіне тән мәнерде мәмілеге келтіріп, қашанда тазалық пен әділдікті ту еткен қаламының ұшымен өрнектей білді.

Жазушы Ғабиден Мұстафиннің көркем эстетикалық пайымдаулары мен қаламгерлік шеберлігі де осы арада көрінді. «... сөз – ойдың айнасы. Айнаның, әрине, жақсы жаманы бар. Қайсысы болса да барды көрсетеді, жоқты көрсете алмайды. Түптеп келгенде, шығарманың тағдырын шешетін ой. Ой деген қисапсыз көп, шексіз үлкен. Сол көптің ішінен таңдай білсе, сол үлкеннің шетінен бойына шақтап ала білсе, жазушы сәтті бір адым алға басқаны»,– деп [3, 377] жазушының өзі айтқандай, өз заманының шындығын адал жырлаған шынайы шығармалар, міне, осындай парасат иесінің қаламынан туды.

Өзі ғұмыр кешкен заманының шындығы жазушы шығармашылығының басты тақырыбы болды. Қаламгердің қай шығармасын алып қарасақ та, сол дәуірдің тіршілік-тынысы сезіледі. Ол өзі өмір сүріп отырған қоғамның ішкі, сыртқы табиғатындағы сан алуан өзгерістердің мәні мен сырын терең түсіне білді. «Кеңес өкіметі»деп аталған сол бір қоғамдық құрылыстың, коммунистік идеологияның талаптарын қабылдап, құйтырқы саясаттың «тілін таба» отырып, айналасындағы тарихи шындықты бейнелеу арқылы туған халқының тағдыры жайында толғанды. Американдық жазушы әрі зерттеуші К. Форт Орталық Азия жазушыларының социалистік реализмді меңгеру ерекшелігін талдай келе, жергілікті қаламгерлердің жаңа еңбекші бейнесін сомдауда классикалық өндірістік процесті емес, керісінше, өңірлік болмысқа жақын әрі өзекті «отырықшылық пен дәстүрлі әлеуметтік рөлдер призмасын» басты орынға шығарғанын атап көрсетеді [4]. Яғни, жазушылар тікелей өндірісті суреттеуден гөрі, жергілікті әлеуметтік-тұрмыстық қайта құрулар мен қоғамдық өзгерістерді бейнелеуге басымдық берген. Бұл құбылыс Ғ. Мұстафин шығармашылығында да айқын көрінеді.

Жазушының шығармашылығын табиғатын жан-жақты зерттеген академик Серік Қирабаев оның шығармаларының қазақ халқының тарихи тағдырын бейнелеуде жаңа құбылыс болғанын атап көрсетсе, ғұлама қаламгер кезінде «Ғабиденнің шығармашылық жолына көз салып болжағанда, көңілге жақсы жұбанышты ой салатын үлкен елеулі бір жай бар. Онысы ең алдымен, бұл жазушының айнымастан, ұдайы бүгінгі күнгі үлкен өмірмен нық байланысты еңбек етуінде,»- деп өз бағасын берген болатын. [2, 378]

Қаламгер Ғабиден Мұстафиннің әр шығармасында ең алдымен туған халқының шынайы өмірі, тарихи тағдыры көрінді, оның болашаққа, жаңалыққа, жақсылыққа деген қуатты ұмтылысы сомдалды, қарапайым да қаһарман еңбек адамының тұлғасы мүсінделді. Бір кездегі колхоздастыру науқаны, кеңес өкіметінің орнауы мен орнығуы, таптық күрестер тұсындағы ауыл адамдарының, қарапайым колхозшылардың, шаруашылық және өндіріс басшыларының, кеншілер мен егіншілердің, басқа да еңбек адамдарының жазушы қаламымен сомдалған образдарын автордың дәл осындай өмірдің қатаң талаптары мен халық тағдырының нәзік иірімдерін шебер үйлестіре білуінен туған.

«Ғабиденнің ойлы көзі өз замандастарының жарқын тұлғасын жасаумен, олардың парасатты еңбегін суреттеуменшектеліп қалмайды. Ол ылғи алға қарап отыратын, болашаққа болжам жасайтын. Бұл – оның арманшылдығының, қоғамдық дамудың беталысын аңғара білетін көрегендігінің белгісіндей еді» [1, 204].

Әдеби процесс – үздіксіз қозғалыс, жанды организм. Оған да өмір сүретін орта, тыныстайтын ауа, қуат алатын нәр керек. Ғ. Мұстафиннің шығармашылық жолы кеңестік

қоғамдық жүйе мен социалистік реализм талаптары үстемдік еткен кезеңде қалыптасты. Сондықтан оның шығармаларындағы тақырып, тартыс және кейіпкерлер жүйесі сол дәуірдің идеологиялық ұстанымдарымен тығыз байланысты болды. Идеология ұсынған басты нысана «коммунизм» атты болашаққа жету болса, әдебиеттің сол тұстағы «міндеті» советтік шындықты, социализмді, партияны, кедей табын жырлау болды.

Бүкіл ғұмырын осы қоғамның тұсында өткізген Ғ. Мұстафин және оның замандас, қаламдастары да осы ақиқаттан аттап кете алмайтын еді. Алғашқы туындыларынан бастап Ғабиден де тап тартысын, қоғамдық құрылыстың жетістіктерін жыр етті, ондағы болашаққа ұмтылған еңбек адамдарының бейнесін сомдады.

Шығармашылық жолы жөнінде мәлімет беретін бірқатар мақалаларында осынау жайлар туралы Ғабиденнің өзі де жазады. «Менің ешбір шығармам әлде қалай туған емес. Толғанудан, арманымнан туды», – дейді жазушы [7, 277]. Талғампаз суреткердің қалам ұшынан тамған бұл шындығы кез-келген жазушыға өшпес сабақ болатыны анық.

Өмірінің соңына дейін Ғабиден осы нысанасын жоғалтпады. Туған әдебиетінің кем-кетігін толтырып, олқы тұсын орнықтыруға ұмтылды. Жаңа тақырыптарға барды, жаңа кейіпкерлер бейнесін сомдады. Оның қаламынан қазақ әдебиетінде тұңғыш рет жұмысшы тақырыбын көтерген «Өмір мен өлім» романының, алғашқы болып еңбек адамының ұмтылысын жаңаша сипаттаған «Шығанақ» романының, жаңалыққа, жақсылыққа деген ерен құлшыныс сипатын өрнектеген «Миллионердің» жазылуында, міне, дәл осындай сырдың жатқаны анық.

Сол кездегі өмір ағымы тұрғысынан алып қарағанда мал соңында жүріп, қыс қыстауда, жаз жайлауда бытыраңқылау өмір кешкен қазақ үшін бірлесіп ұйым құрудың, ұжымдық еңбекке аяқ басудың тарихи мәні зор болды. «Шығанақта» суреттелетін осы процестің барысында сан тарау психологиялық тартыстар, әлеуметтік қақтығыстар да мол болды. Жазушы осының бәрін нақты айшықтап береді. Зерттеуші Д. Құдайбергенова өз зерттеуінде кеңестік кезеңдегі қазақ қаламгерлерінің идеологиялық талаптарды ұлттық мазмұнмен шебер ұшастыстыра алғанын атап өтеді [5, 37]. Осы тұжырымға сүйенсек, Ғ. Мұстафиннің «Шығанақ» романындағы ауыл өмірі ресми идеология шеңберінде жазылғанына қарамастан, өз бойында ұлттық сипат пен далалық болмысты сақтай білген өнімді көркемдік ізденістің айқын мысалы.

Ғабиден бейнелеген өмір жағдайларының «кеңестік өмір шындығы» деген жылтырақ айдарын алып тастап көріңізші. Нағыз өмір шындығы, халық тағдырының белгілі-бір тарихи кезеңдегі шынайы көрінісі болып шыға келмей ме? Жазушы, міне, дәл осы шындықты бейнеледі, халқының сол кездегі тұрмыс-тіршілігін шыншылдықпен жеткізді.

Тартыс – көркем шығарманың тынысын түзеп, жүрегін соқтыратын қуатты құрал. Оның астарында ілгерілеу де, даму да, бір сөзбен айтқанда, мәңгілік қозғалыс жатыр. Үздіксіз өмір көшінің өзі жақсы мен жаманның, ескі мен жаңаның, ақ пен қараның қарама-қайшылығы мен күрес-тартысынан тұрмай ма? Ғабиден Мұстафин шығармаларының тамырына осылайша қан жүгіртіп, оның кешегі мен бүгінгінің арасындағы алтын көпірге айналуына да, міне, осындай күш, қайнаған өмірдің өз қазанынан алынған шынайы тартыс себеп болды. Әсіресе ескі мен жаңаның тартысын бейнелеу Ғ. Мұстафин заманындағы көркем әдебиетке таңылған қатаң талап еді. Осы талаптың үрдісінде «Миллионер» дүниеге келді.

«Шығанақты» бітіріп, жарыққа шығарғанымша ауыл өмірі алға кетіп қалды. «Миллионер» романында мен енді өмірдің алдын орамақ болдым. Шынымды айтайын, бұл романдағы миллионер колхозды, жоғары білімді председательді ол кезде көрген де, естіген де емеспін, – деп ағынан жарыла жазады Ғабиден Мұстафин. - Болжаумен жаздым» [7, 278].

Өзі айтып отырғандай, Ғабиден Мұстафин әрдайым қоғам дамуының әрбір қадамын жіті зерделеп, сол арқылы ілгеріге көз жіберумен болады. Ең бастысы, оның шығармаларында халық өміріндегі алға басушылық, даму, өсу бірінші кезекте көрініп отырады. Мәселен, «Шығанақта» суреттелетін шаруашылық басқару мен іс жүргізудің әдіс-тәсілдері бірте-бірте қауқарсыз болып қалғанын, оның орнын өміршең жаңа тәсілдің алмастырғанын жазушы «Миллионерде» айқын бейнелейді. Ендігі жерде колхозды құр тәжірибеге сүйеніп ескіше басқаруға болмайды. Жаңа тыныс керек, оқыған, білімді

басшылар қажет. Және де заман ағымымен ілесе жеткен электрлендіру, механикаландыру, мал тұқымын асылдандыру тәрізді толып жатқан жаңа мүмкіндік көздеріне орын беріп, соларды ел игілігіне жарата білу қажет. Әрдайым жаңаны көруге, жақсылыққа қуануға бейім Ғабиден Мұстафин «Миллионердегі» жас маман, білімді басшы Жомарттың образы арқылы, міне, осы идеяны алға тартады.

«Қоғамдық өзгерістер заманында жалпы жаңғырулар легінде адам еңбегінің де жаңа сапаға көтерілгенін, өмірдің ілгері басуын түсінген Ғабиден, шын мәнінде, жаңаны тез көргіш, аңғарғыш жазушы болды» [8, 135].

Ескі мен жаңаның алмасуы - өмірдің заңы, табиғат дамуының негізгі қағидасы. Ол – мәңгілік құбылыс. «Миллионердегі» Жақыптың орнына Жомарттың келуі де, міне, осы өмірлік ақиқаттың жемісі.

Жомарттың бойында болашақты мегзеген қасиеттер мол. Ол қолда барды ғана қанағат тұтып, азын-аулақ табысқа мастанатын жігерсіз кейіпкер емес. Оқыған, білімді, әр нәрсеге көзі ашық жас ұрпақтың өкілі. Сонымен бірге ол өз ойын дәлелдей алатын, ойындағысын орындай білетін іскер азамат. Колхоздың бұрынғы басшылығының жоспары бекіп кеткеннен кейінгі жас маманның әрекетінде осындай іскерлік анық байқалады. Оның мақсаты төрағаның орындығына отыру емес, шаруашылықты ілгері бастыру, сол арқылы халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту. Кейінірек колхоздың тізгінін өз қолына алғаннан бастап ол шаруашылықты ғылыми негізде басқару идеясын батыл көтеріп, істі жаңаша талаптар негізінде жүргізуге бағыт ұстайды. Ауылға әртүрлі машиналар әкелу, электр желісін тарту, асыл тұқымды мал өсіру сияқты толып жатқан игі істердің сыртында ол ауыл адамдарын жаңаша еңбек тәртібіне тәрбиелейді.

Тұтастай алып қарағанда, «Миллионердегі» Жомарт қай заманға да керек нағыз іскер, білімді, парасатты басшы болып шыққан. Оқиға өткен уақыт пен кеңістік өлшемдері кеңес өкіметінің тұсына сәйкес келіп тұрғаны болмаса, Жомарттың бойындағы қасиеттер бүгінгі күндердің де талабымен үндесіп жатқанын атап айтқан жөн. Өз мүддесін халықтың мүддесінен жоғары қоятын, мақсаттарына жету жолында небір пасық әрекеттерге бой алдыратын бүгінгі күннің кейбір азаматтарын көргенде көз алдыңа еріксіз Жомарттардың бейнесі келетіні ақиқат.

Жомарт және оның айналасындағы Жанат, Алма, Ахмет, тағы басқа кейіпкерлер арқылы шығармада халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі ілгерілеушілікті ғана емес, адамдар санасындағы жаңаға, жаңалыққа бетбұрысты аңғартады жазушы. Рас, кеңестік өмір шындығының көрінісі ретінде кей тұстарда автордың романтикалық суреттеулерге, алыс ауылдағы талапкер сазгер Алманың бір ғана шығармасы арқылы сонау Мәскеудің Үлкен театрының сахнасына шыға келуі сияқты эпизодтарға да орын беріп қалатыны жасырын емес.

Шығарманың бас кейіпкері Жомарт өзінің алдына қойған мақсатына адал, үнемі еңбек үстінде жүреді. Айналасындағыларды да жаңа іске бекем жұмылдыра біледі. Еңбектерінің жемісті болатынына сенімі мол. Түптеп келгенде, бұл қасиеттер бүгінгі басшының, тіпті қай заманның болсын іскер адамының бойында болса дейтін тамаша сипаттар емес пе? Кей тұста басшы адамның бойынан өз ісіне деген шынайы қатынасты, адалдық пен ықыласты, жауапкершілікті көре алмай қалсақ, не болмаса, басқарып отырған ұжымын қырық ру етіп, жік-жікке бөліп, бей-берекет тірлікке жол беретін жетекшіні кездестірсек тағы да бір кезде Ғабиден Мұстафин сомдаған, мыңдаған оқырманның ойында жатталып қалған Жомарттардың образы қайта жаңғырып, санамызда жарқ ете түсетіні сөзсіз.

«Миллионердегі» Жақыптың бейнесінде де ерекше салмақ, салихалылық бар. «Қолымда билік тұр екен» деп жөнсіз күреске бармайды, күш көрсетпейді. Ол – қарсыласын қанша құптамай тұрса да артық сөзге бармайтын ақылдың, сабырдың адамы. Әрекетіне қарасаң ішкі ойы арқылы ол болашақты да біршама бағдарлайтын тәрізді. Жанат екеуінің арасындағы қысқа әңгіме кезіндегі қызының: «Көнсеңіз де, көнбесеңіз де абырой алмассыз. Жомарт жоспары шытырманы көп, оқусыз адамды шатастыратын жоспар. Көнсеңіз, шатасасыз. Көнбесеңіз айып арқалап жалғыз қаласыз. Менімше, осы абыройлы күнде басқа

жұмысқа ауысқан жөн болар», – деген [9] орынды да нақ сөзінен кейінгі Жақыптың жан дүниесі осыны аңғартқандай.

«...Жақып тербелмелі креслода тербеле тыңдап, қалғып кеткендей көзін жұмды. Ұйқы қашып, ат соғып қажыған дене, шын тыныстады ма, әлде ойға батты ма Жанат айыра алмады. Ажым айғыздаған әкесінің ескі бетін анықтап көріп, сол ажымның әр сызығын бір ұзақ жолға балады. «Кім үшін, не үшін кешті осы ауыр жолдарды? Жаны шағылмаған жас ұрпақ бағалауымыз керек...» – деп өзі де бір терең ойға түсіп кетті. Тамылжыған бөлме тым-тырыс. Аяз қысып анда-санда терезе сырт-сырт етеді. Теңбіл шұбар бала мысық құйрығымен ойнап жүр. Алдыңғы бөлмеде жұмыстан қайтқан Ырысжанның аяғының тықыры естіледі. Жақып әлден уақытта орнынан қозғалмастан, көзін баяу ашыңқырап:

– Темір де тозады. Тозған шығармыз, – деді. – Жарылқаса жаңаны да көреміз. Арыз жаз! Босанам. Дем алам...» [9, 266]. Осы жолдарда сан тарау өмір жолдарынан өткен тәжірибесі мол Жақыптың мінез-құлқы, күрделі психологиясы шебер бейнеленумен қатар, оның болашаққа, жаңаға, жастарға деген сенімінің ұшқыны да жылт еткендей болады. Әдебиеттанушы М.Б. Храпченконың тұжырымынша, жазушылық даралық кейіпкер психологиясын ашудағы дербес көркемдік шешімдерден танылады [6, 54]. Жақып пен Жомарт бейнелеріндегі психологиялық қайшылықтар да Ғ. Мұстафиннің дәл осындай суреткерлік даралығын танытады.

Жақыптың қызы Жанат та кеңес өкіметі тұсында өмірге келген, соның идеологиясымен тәрбиеленген жас ұрпақтың өкілі. Шығармада ол өзінің әкесіне қарсы топтың ішінде жүреді. Бірақ жазушының суреттеуіндегі Жанаттың іс-әрекетінде Павлик Морозовтардікі секілді әкеге деген бітіспес дұшпандық жоқ. Бәрі де өмірдегідей. Жанат ескі мен жаңаны жалғастырушы, жарастырушы бейнесінде есте қалады. Ол – ненің де болса әділ төрелігін айта білетін қайратты ұрпақтың өкілі.

Ғабиден Мұстафин кейіпкерлерінің бойынан адамгершіліктің, іскерліктің, жауапкершіліктің, нағыз еңбек адамына тән қасиеттердің, өзара қарым-қатынастағы адалдықтың осы тәрізді небір үлгілерін көреміз. Жазушы ең алдымен адам бейнесін, еңбек адамының образын сомдады.

«Шындық деген әрқилы ғой, – дейді Ғабиден Мұстафиннің бір кейіпкері. – Түпсіз терең жүректе жарқыраған шындық бар. Айтуға тіл күрмеледі».

Дәл осы сөздердің астарында бірқатар терең сыр жатқандай көрінеді. Автордың ішкі цензурасы байқалады. Шындықты жазып отырған жазушының да «тілі күрмелетін» тұстары жоқ емес. Кейіпкердің «Айтуға тіл күрмеледі» деген сөзі шығармадағы шындықты ашық айту мүмкіндігінің шектеулі болғанын аңғартады. Бұл тұсты кеңестік кезеңдегі авторлық ұстаным мен идеологиялық бақылау арасындағы қайшылықтың көркемдік көрінісі ретінде түсіндіруге болады. Алайда аталған үзінді жазушының нақты саяси көзқарасын тікелей білдіреді деп тұжырымдау үшін қосымша өмірбаяндық немесе мұрағаттық деректер қажет. Сондықтан бұл пікір мәтіндік интерпретация деңгейінде қарастырылады. Бірақ ол сезімін ашуға келгенде жазушының қолы байлаулы. Көңіл алаңдайды, тіл күрмеледі.

«Ғабиден Мұстафин – қазақ әдебиетінің жетекші жанры – роман түрлерін қатыптастырып, дамытуда өлшеусіз зор еңбек сіңірген жазушы. Ол өз заманының тарихи кескінін шыншылдықпен, ерен көркемдік қуатпен, шын, адал жүрегімен суреттеді. Ол суреттегендері бүгіндер аса көрнекті қаламгеріміздің көкірегін жарып шыққан өсиет аманатындай оқылады» [10]. «Көз сәулесінен көңіл сәулесі күштірек», – деп ғұлама Ғабиденнің өзі айтқандай, ұлттық сөз өнерімізде бұрынғы-соңғы дүниеге келген, келетін қазыналарымызға шын мәніндегі жанашыр көзбен қарап, көңілдің сәулесін түсіріп, шынайы бағалай білудің маңызы зор.

Қорытынды

Ғабиден Мұстафин шығармашылығын зерделеу нәтижесінде жазушы прозасының өз дәуірінің тарихи-әлеуметтік шындығын көркем бейнелеумен қатар, адам болмысы мен қоғамдағы өзгерістерді сабақтастыра суреттеуге негізделгені анықталды. «Шығанақ» және «Миллионер» романдарын талдау барысында қаламгердің кеңестік кезеңнің идеологиялық талаптарын ескере

отырып, халықтың тұрмыс-тіршілігін, еңбек адамдарының болмысын, қоғамдық өзгерістерді және ескі мен жаңаның тартысын көркемдік тұрғыдан бейнелегені байқалады.

Зерттеу барысында «Шығанақ» романында ауыл өміріндегі әлеуметтік өзгерістер мен ұжымдық еңбекке көшу үдерісі, ал «Миллионер» романында жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделу, білімді әрі іскер басшының қалыптасуы кеңінен көрініс тапқаны айқындалды. Жомарт, Жақып, Жанат бейнелері арқылы жазушы ескі мен жаңаның арақатынасын біржақты қарастырмай, әр кейіпкердің ішкі дүниесі мен өмірлік ұстанымын көрсету арқылы қоғамдық өзгерістердің адам тағдырына әсерін танытады. Жомарт бейнесінен білімділік, іскерлік, жауапкершілік, еңбекқорлық және халық игілігіне қызмет ету ұстанымдары көрінсе, Жақып тұлғасынан өмірлік тәжірибе, сабырлылық және жаңаны қабылдауға деген ішкі дайындық байқалады. Ал Жанат бейнесі ескі мен жаңаның арасындағы байланыстырушы буын ретінде танылады. Осы кейіпкерлер жүйесі арқылы Ғ. Мұстафиннің адамгершілік, адалдық, жауапкершілік, еңбекке құрмет сияқты құндылықтарды қоғамдық өзгерістермен сабақтастыра бейнелегені аңғарылады.

Мақалада қарастырылған материалдар Ғ. Мұстафиннің көркемдік шындығының кеңестік идеология шеңберімен ғана шектелмейтінін көрсетеді. Жазушы ресми талаптарды сақтай отырып, ұлттық болмысты, халықтың тарихи тағдырын, ауыл өмірінің ерекшеліктерін және адамның ішкі психологиялық әлемін шығармаға енгізе алған. Бұл оның суреткерлік даралығын танытып, дәуір шындығын көркем шындық деңгейінде бейнелеуіне мүмкіндік берген. Қаламгер өз заманының әлеуметтік өзгерістерін бейнелей отырып, белгілі бір кезеңнің тарихи келбетін ғана емес, адам бойындағы адамгершілік, еңбекқорлық, іскерлік, жауапкершілік секілді құндылықтарды да көркем түрде жинақтаған. Сондықтан «Шығанақ» пен «Миллионер» романдары Ғ. Мұстафиннің дәуір тынысын танытатын шығармалары ғана емес, қоғамдық өзгеріс пен адам болмысының арақатынасын зерделеуге мүмкіндік беретін көркем туындылар ретінде де мәнді.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Өмір тағылымдары: естеліктер. – Алматы: Білім, 2006. – 480 б.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18 т. Зерттеулер, мақалалар. Жауапты шығарушы Мырзахметов М.; Қазақ ССР Ғылым Академиясы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 б .
3. Мүсірепов Ғ., Мұстафин Ғ. Әдебиет туралы. // Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. 1-том. – 377 б.
4. Fort K. The Socialist Realist Novel in Central Asia // The Oxford Handbook of Global Realisms / ed. by K. Bowers, M. Vaysman. – Oxford: Oxford University Press, 2024. – P. 485-510. – DOI: 10.1093/oxfordhb/9780197610640.013.1.
5. Kudaibergenova D.T. Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives. – Lanham: Lexington Books, 2017. – 250 p.
6. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Советский писатель, 1972. – 400 с.
7. Мұстафин Ғ. Ой әуендері // Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 1-том. 2012. – 424 б.
8. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті: әдебиеттік зерттеулер, сын мақалалар, естеліктер. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 596 б.
9. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том: Ой әуендері: әдеби-сын мақалалар, әңгімелер, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1984. – 400 б.
10. Қазақ әдебиетінің тарихы: он томдық. 8-том. Кеңестік дәуір әдебиеті (1941-1956) / бас ред. С. Қирабаев. – Алматы: ҚазАқпарат, 2004. – 520 б.

References

1. Qirabaev S. Omir tagylymdary: estelikter [Life Lessons: Memoirs]. Almaty: Bilim; 2006. – 480 p. (in Kazakh)

2. Auezov M. Jiyrma tomdyq shygarmalar jinagy. 18-tom: Zertteuler, maqalalar [Collected Works in Twenty Volumes. Vol. 18: Studies, Articles]. Myrzahmetov M, responsible editor; M.O. Auezov Institute of Literature and Art of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Almaty: Jazushy; 1985. – 448 p. (in Kazakh)
3. Musirepov G., Mustafin G. Adebiet turaly [On Literature]. In: Klassikalyq zertteuler: kop tomdyq. 1-tom [Classical Studies: In Multiple Volumes. Vol. 1]. Almaty: Adebiet alemi; 2012. – 377 p. (in Kazakh)
4. Fort K. The Socialist Realist Novel in Central Asia. In: Bowers K., Vaysman M., editors. The Oxford Handbook of Global Realisms. Oxford: Oxford University Press; 2024. – P. 485-510. doi:10.1093/oxfordhb/9780197610640.013.1. (in English)
5. Kudaibergenova D.T. Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives. Lanham: Lexington Books; 2017. – 250 p. (in English)
6. Khrapchenko M.B. Tvorcheskaia individual'nost' pisatelia i razvitie literatury [The Creative Individuality of the Writer and the Development of Literature]. Moscow: Sovetskii pisatel'; 1972. – 400 p. (in Russian)
7. Mustafin G. Oi auenderi [Melodies of Thought]. In: Klassikalyq zertteuler: kop tomdyq. 1-tom [Classical Studies: In Multiple Volumes. Vol. 1]. Almaty: Adebiet alemi; 2012. – 424 p. (in Kazakh)
8. Qirabaev S. Ult tauelsizdigi zhane qazaq adebieti: adebiettik zertteuler, syn maqalalar, estelikter [National Independence and Kazakh Literature: Literary Studies, Critical Articles, Memoirs]. Almaty: Zhibek zholy; 2011. – 596 p. (in Kazakh)
9. Mustafin G. Bes tomdyq shygarmalar jinagy. 5-tom: Oi auenderi: adebi-syn maqalalar, angimeler, ocherkter [Collected Works in Five Volumes. Vol. 5: Melodies of Thought: Literary-Critical Articles, Stories, Essays]. Almaty: Jazushy; 1984. – 400 p. (in Kazakh)
10. Qazaq adebietinin tarihy: on tomdyq. 8-tom: Kenestik dauir adebieti (1941-1956) [History of Kazakh Literature: In Ten Volumes. Vol. 8: Literature of the Soviet Period (1941-1956)]. Qirabaev S., editor-in-chief. Almaty: QazAqparat; 2004. – 520 p. (in Kazakh)

Б. Абдигазиулы[1]*, А.О. Токсамбаева[2]
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
050010, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Достык, 13
[2]Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А
*ORCID: 0000-0002-4191-0831
*e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

ПРАВДА ЭПОХИ И ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ТВОРЧЕСТВЕ ГАБИДЕНА МУСТАФИНА

Аннотация. В статье исследуется соотношение правды эпохи и художественного образа в творчестве выдающегося представителя казахской литературы Габидена Мустафина. Материалом исследования послужили романы «Шиганак» и «Миллионер», в которых анализируются историко-социальные изменения советского периода, противостояние старого и нового и художественное воплощение образа человека труда. Цель исследования заключается в выявлении идейно-эстетической позиции и творческой индивидуальности писателя посредством рассмотрения особенностей изображения общественных преобразований и человеческой судьбы. В работе применены сравнительно-исторический и герменевтический методы; теоретическую основу составили литературно-критические статьи Г. Мустафина, а также труды С. Кирабаева, М. Ауэзова, Г. Мусрепова и М.Б. Храпченко. Установлено, что в романе «Шиганак» художественно обобщены социальные изменения в жизни аула и процесс перехода к коллективному труду, тогда как в «Миллионере» раскрываются адаптация к новым общественным отношениям и становление образованного, инициативного руководителя. Через образы Жомарта, Жакупа и Жанат писатель показывает сложную взаимосвязь требований советской идеологии и жизненной правды, раскрывая нравственность, честность, трудолюбие, деловые качества и ответственность героев в контексте общественных преобразований. Сделан вывод, что значение прозы Г. Мустафина не ограничивается идеологическими установками советского времени: её художественная ценность определяется глубоким изображением национального бытия, исторической судьбы народа и психологии личности.

Ключевые слова: Габиден Мустафин, советская проза, реализм, художественный метод, типизация, казахский роман, художественная правда.

B. Abdigaziuly[1]*, A.O. Toxambayeva[2]
[1]Abai Kazakh National Pedagogical University,
050010, Republic of Kazakhstan, Almaty, 13 Dostyk Street
[2]Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20A Glinka Street
*ORCID: 0000-0002-4191-0831
*e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

REALITY OF THE ERA AND THE ISSUE OF ARTISTIC IMAGE IN THE WORKS OF GABIDEN MUSTAFIN

Abstract. The article examines the relationship between historical reality and artistic characterization in the works of Gabiden Mustafin, a prominent representative of Kazakh literature. The study focuses on the novels Shyganak and The Millionaire, analyzing their representation of the historical and social transformations of the Soviet period, the conflict between the old and the new, and the literary image of working people. The purpose of the research is to identify the writer's ideological and aesthetic position and creative individuality by examining how social change and human destiny are represented in his prose. The study employs comparative-historical and hermeneutic methods and draws on Mustafin's literary-critical essays as well as theoretical insights from S. Kirabayev, M. Auezov, G. Musrepov, and M.B. Khrapchenko. The findings show that Shyganak presents the social transformation of rural life and the transition to collective labor, whereas The Millionaire explores adaptation to new social relations and the emergence of an educated and enterprising leader. Through the characters of Zhomart, Zhakyp, and Zhanat, Mustafin reveals the complex relationship between Soviet ideological demands and lived reality, emphasizing morality, honesty, diligence, initiative, and responsibility within a changing society. The article concludes that Mustafin's prose extends beyond the ideological framework of its period and retains literary value through its portrayal of national identity, the historical experience of the Kazakh people, and individual psychology.

Keywords: Gabiden Mustafin, Soviet prose, realism, artistic method, typification, Kazakh novel, artistic truth.

Автор туралы мәлімет

Әбдіғазиұлы Балтабай* – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-4191-0831.

Токсамбаева Айман Омарқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8744-2615.

Сведения об авторах

Абдигазиулы Балтабай* – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-4191-0831.

Токсамбаева Айман Омарқанқызы – кандидат филологических наук, профессор, НАО «Шәкәрім университет», e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8744-2615.

Information about authors

Baltabay Abdigaziuly* – doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-4191-0831.

Aiman Toxambayeva – candidate of philological sciences, professor, Shakarim University, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8744-2615.

Редакцияға енуі 24.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 29.08.2026
Жариялауға қабылданды 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-14
ҒТАМР: 17.01.07

Ж. Секей*, Г.Б. Саганаева
Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
*ORCID: 0000-0002-0984-7860
*e-mail: janbota2010@mail.ru

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі балалар әдебиетіндегі заманауи технология мен отбасылық құндылықтар мәселесі сөз етіледі. Технология дамыған заманда жасанды интеллект, робототехника көрініс тапқан шығармаларға деген қызығушылықтан зерттеудің өзектілігі туындайды. Мақаланың мақсаты – жазушы Д.Мамырбаеваның туындыларындағы бағдарламау арқылы жасалған робот-адамдар бойындағы сүйіспеншілік, мейірімділік, ізгілік сияқты қасиеттер мен отбасылық құндылықтардың көркемдік қызметін айқындау. Әсіресе әке-робот, ана-робот образдарына қатысты отбасындағы ер мен әйел, бала образдары арқылы көрініс тапқан гендерлік тәрбие аспектісін талдау арқылы жас оқырмандарды тәрбиелеудегі отбасылық құндылықтардың ықпалы тілге тиек етіледі.

Зерттеу нәтижесінде туындылардағы заманауи технологиялардың тек сюжеттік және фантастикалық тұрғыдан ғана емес, отбасылық құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді дәріптеу үшін қызмет ететіні айқындалады. «Робот. Вирус. Сезім» әңгімесіндегі роботтар әлемі мен робот кейіпкерлер сүйіспеншілік, мейірімділік, ізгілік ұғымдарымен сабақтастырылып, адам бойындағы ізгі қасиеттер мен сезімдердің технология мен қайсыбір бағдарламалаудан әрқашан биік тұратындығын баса айтады. Ал «Роботтар отбасы» әңгімесіндегі әке-робот, ана-робот, бала-робот образдары арқылы олардың отбасылық құндылықтарды толық бере алмайтындығын көрсетеді. Осы ретте ананың, әкенің, баланың отбасында алатын орнын көрсету арқылы гендерлік тәрбие аспектісі бой көрсетеді. Қаламгер отбасылық құндылықтарды бәрінен де жоғары қояды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ғылыми-фантастикалық балалар прозасын технология, отбасылық құндылық, гендерлік тәсіл шеңберінде қарастыруында жатыр. Зерттеу нәтижелері сандық дәуірдегі заманауи технология отбасылық құндылықтар алдында дәрменсіз екендігін көрсетеді.

Тірек сөздер: Д. Мамырбаева, заманау технология, робот, отбасылық құндылық, гендерлік тәрбие.

Кіріспе

Сандық дәуірдегі жаңа технологиялардың, робототехниканың дамуына байланысты қазіргі қазақ балалар әдебиетінің қоржыны тың тақырыптармен толыға түсуде. «Балаларға арналған әдебиет өскелең ұрпақты өмірді тануға, білім-ғылым алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, әдеби кейіпкерлерінің тағдырынан өмір тәжірибесін жинақтауға баулиды» [1]. Бүгінде технологиялық образдарды қолдан жасау көбінесе сүйіспеншілік, мейірімділік, жауапкершілік, ар-ұят, адамгершілік тақылеттес адами құндылықтарды тереңірек ұғыну тәсіліне айналып отыр.

Қазіргі балалар әдебиетінің белді өкілі – Ділдәр Мамырбаеваның «Робот. Вирус. Сезім» және «Роботтар отбасы» әңгімелеріндегі робот бейнесі фантастикалық сюжеттің бір элементі ретінде ғана емес, отбасылық құндылықтардың негізгі бастау көзі сипатында көрініс табады. «Робот. Вирус. Сезім» әңгімесінде роботтың сезімді сезіну қабілеті жасанды әлемге қарама-қарсы алынады. Ал «Роботтар отбасы» әңгімесінде кейіпкердің жасаған технологиялық тәжірибесі технология мен адам арасындағы шекараларды ұғынуға жетелейді. Осы әңгімелердегі фантастикалық образдардың сүйіспеншілік, ізгілік, руханият, жауапкершілік тақылеттес ұлттық құндылықтармен сабақтасып келуін туындының басты ерекшелігі деп білеміз. Қаламгердің көркемдік әлемінде заманауи технология дербес құндылық ретінде емес, адам баласының адами қасиеттерін түптеп келгенде отбасылық құндылықтарды дәріптеу құралы ретінде көрініс табады. Робот образы арқылы автор техниканың отбасылық құндылықтарды алмастыра алмайтынын көрсетеді. Механикалық пен руханилықтың бастауы, жасанды мен табиғи нәрсенің қарама-қайшы қойылуы әңгімелерде алдыңғы орынға

шығады. Бұл жазушы Ділдәр Мамырбаеваның аталмыш туындыларын қазіргі қазақ балалар прозасының проблематикасын жаңартудың жарқын мысалы ретінде қарастырады. Қазіргі қазақ балалар прозасындағы жаңа көркемдік тенденцияларды зерделеу қажеттілігінен зерттеу өзектілігі туындап отыр.

Материалдар мен әдістер.

Зерттеу нысаны ретінде Д. Мамырбаеваның «Робот. Вирус. Сезім» [2] және «Роботтар отбасы» [3] әңгімелері алынды. Сонымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап XXI ғасырға дейінгі аралықтағы балаларға арналған шығармалар әр сипатта зерттеген Б.Қапасова «Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90 жж.) [4], Ә. Әмірова «Ересектер тобындағы балаларды қазақ балалар әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеу (5-6 жас)» [5], З.Абдуллинаның «Балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы (Б. Соқпақбаев, М.Гумеров, М. Қабанбаевтың шығармалары бойынша)» [6], Ә. Аманжол «Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму» [7], Қ. Сапарбаева «1950-1970 жылдардағы қазақ балалар әдебиетіндегі көркемік ізденістер (Әнуарбек Дүйсенбиевтің әдеби мұрасы негізінде)» [8] зерттеу жұмыстары қарастырылды. «Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері» [9] деген ұжымдық монография, Н. Ақыштың «Қазақ балалар әдебиетінің тарихы» [10] деген екі томдық зерттеу еңбектері де назардан тыс қалмады.

Жазушы Д. Мамырбаеваның әңгімелерінде суреттелген технологиялық прогресс мәселесі отбасылық құндылықтармен бірлікте қарастырылады. Екі туындыдағы басты қаһарман робот образы арқылы автор робот пен адамның, техниканың дамуы мен ұлттық құндылықтардың ара қатынасын түсіндіруге талпыныс жасайды. Зерттеуде әдеби талдау, салыстырмалы, семантикалық, мотивтік талдау тәсілдері қолданылды. Әдеби талдау арқылы туындының сюжеті мен композициясы, кейіпкерлер жүйесі, автор ұстанымы айқындалады. Робот образының көркемдік ерекшелігін анықтауға салыстырмалы әдіс көмекке келеді. Робот, жүрек, сезім, вирус, технология образдарының мәнін ашу үшін топтау әдісіне жүгінеміз. Герменевтикалық талдау тәсілі сүйіспеншілік, мейірімділік, ізгілік тәрізді отбасылық құндылықтарды анықтауға, жансыз нәрсеге жан бітіру сарындарын талдау үшін септеседі. «Роботтар отбасы» әңгімесіндегі заманауи технология, отбасылық құндылықтар мәселесінің фольклор мен тәмсіл әңгімелердегі жансыз нәрсеге жан бітіру мотивтерімен ара қатынасын айқындау мақсатында интермәтіндік әдіс көмекке келеді.

Нәтижелер мен талқылау

Заманауи технологиялар мен отбасылық құндылықтардың гендерлік аспектіде Д.Мамырбаеваның «Робот. Вирус. Сезім» және «Роботтар отбасы» әңгімелерінде бедерленуі ғылымның озық жетістіктерін дәріптеуден гөрі адам табиғатының адами қадір-қасиеттерін түсінуге жетелейді. Роботтар, түрлі бағдарламалар, вирустар, жасанды интеллект пен техникалық тәжірибелер адам баласының табиғат әлеміне араласуының шекарасы туралы сауалдар қоюға мүмкіндік беретін жай ғана көркемдік құралдар. Екі әңгіменің негізгі өзегі – технология мен отбасылық құндылықтар төңірегінде тоқайласады. Бір қарағанда сюжет роботтар мен техникалық тәжірибелер айналасында өрбиді. Алайда адамға тән қасиеттерді, отбасылық құндылықтарды робот-адамдар бере ала ма деген сауалдан ішкі қақтығыс пайда болады.

«Робот. Вирус. Сезім» әңгімесінде оқиға роботтар мекен еткен Галактика ғаламшарынан өрбиді. Автор «Бетегелі белі жоқ, айдын шалқар көлі жоқ, тау, тас аралайтын жолы жоқ, газ бен тозаң тұмандықтарының темір адамдарын Құдай жаратпаған. Олар Алладан аманатқа жан алмаған. Қазан-ошақтары, үйжайлары жоқ. Ана тілі, ата тілі дегенді білмейді. Кие ұрады, кесір тиеді деген ұғымға бас қатырмайды, сол себепті ме, мінездері рақымсыз. Тостаған көзді, сапитаяқтай ерінді, тұяқтары от орнындай, қаудыркұлақ роботтар...» [2] деп суреттейді. Роботтар мекенін сипаттау арқылы автор ұлттық құндылықтарды, адамгершілік мәселелерін алға тартады. Роботтар адам бойында бар сезім атаулыдан жұрдай. Оларда «ана тілі, ата тілі» деген ұғым жоқ. «Кие ұрады, кесір тиеді» деп тіпті ойламайды да. Сондықтан оқиғаның экспозициясынан-ақ технологияның дамуы мен

рухани жұтаңдық арасындағы қарама-қайшылық көзге бірден түседі. Бір қарағанда галактика ғаламшарындағы тіршілік жұмақтай көрінуі мүмкін. Алайда олардың мекені адамға жылулық бере алатын қасиеттерден ада.

«AI characters tend to be valued for how closely they mimic human empathy and serve human needs. Rarely are they imagined or evaluated on their own terms. However, recent narratives have begun to shift this pattern, allowing AI protagonists to develop identities shaped by experience and find agency without fully aligning with human ideals» [11].

Оқиға желісінің дамуына пандемияның таралуы туралы хабар түрткі болады. Осы хабардан соң роботтар комиссия құрып, карантин мен алдын алу шараларын, роботтардың бағдарламаларын ауыстыру, халықаралық ұйымдарға жүгіну мүмкіндіктерін де талқылай бастайды. Профессор жер әлемінде таралып жатқан тәж вирусының Галактика ғаламшарына қалай келгенін, кім әкелгенін анықтауды талап етеді. Жерге барып келген роботты дұрыс оқшауламады деп кінә артады.

Автор пандемия жайлаған кезеңнің шындығын роботтар әлеміне қаз-қалпында беруге тырысады. Алайда шындықты барынша абсурдтық деңгейдің шырқау биігіне көтеріп жібереді. «Бұл эпидемия жайылса, қорымыз үш аптаға ғана жетеді. Онда біз Жердегі Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымымен, АҚШ-тағы аурулардың алдын алу және бақылау орталығымен, Халықаралық Вена университетімен байланыс жасап, қаражат сұраймыз. Сөйтіп жүріп нәпсісі иманын жейтін адамдарға айналып кетпейік, - деген профессордың даусы зілді шықты» [2]. Сезімнен ада роботтардың вирус, қаржыландыру, статистикалық есептер, көмекке жүгіну турасындағы талқылаулары әсерлі берілген. «Нәпсісі иманын жейтін» адамдарға айналып кетпеу туралы профессор пікірі медициналық мәселенің бірден адамгершілік арнасына ойысқанын көрсетеді.

Әңгіменің атауына келсек, атауының өзі «робот», «вирус», «сезім» деген үш сөзден тұрады. Бұл түзілім әңгіменің ішкі логикасынан хабардар етеді. Әу баста ең қауіпті нәрсе вирус болып көрінеді, біртіндеп қауіп бұлты роботқа ауысады, соңында ең қауіптісі – сезім болып шығады. Бұл журналист Неоның бойынан бірден байқалады. «Мына бикешке қарап, «сол рас екен ғой» деп ойлап үлгергенінше, электрон көзі Неоға жалт қараған. Айналасына жарқ-жұрқ еткен от шашырады. Мұның жүрегі шыдас бермей, қысқа тұйықталудан өшіп-жанып, өшіп-жанып тұрып алды. Темір денесі дірілдеді. Жүрек тұсын дыз еткізіп бір нәрсе қарып өткендей болды. Роботтарды сүргінге салып қойған бел қайыстырардай болған тажал ауру есінен шықты» [2]. Әдемі әйел-роботты көргенде Неоның жағдайы күрт өзгереді. Ішкі тетіктері қыза бастайды, денесі дірілдеп, жүрегі дүрсілдеп, қатты соғып, бағдарламалаудан жаңылысады. Оның осы жай-күйін техникалық жүйе зақымданудан немесе вирус жұқтырудан деп болжам жасайды. Бірақ оның денесін салқындатса да, қайта бағдарламалау жасаса да көмегі болмайды.

Көркемдік жағынан қарағанда бұл үзілімде екі қабат – техникалық және сезімдік қабат түзіледі. Адамның ғашық болу сезімі қызу, қысқа тұйықталу, шам, бағдарлама сияқты техникалық ұғымдармен түсіндіріледі. Бұл әңгімеге комикалық эффект көлеңкесін түсіргенмен, сезімді техникалық зақымданумен түсіндіру мүмкін емес деген ой қылтияды. Айталық, мамандар Нео денесін боршалап тастап, оның жүрегін, көру қабілетін, ішкі құрылымын, түгел тетіктерін тексергенде ақау таба алмайды. Осы ретте автор саналы тіршілік иесінің ішкі табиғатының күрделілігімен бетпе-бет келгенде ақыл-ой мен техникалық білімнің шектеулі әрі дәрменсіз екендігін алға тартады.

Әңгіме соңында конструктордың роботтарға «махаббат өзекшесін», «мейірім хрусталін», «сүю сұйықтығын» салғаны анықталады. Алайда бұл детальдардың символдық мәнінен гөрі техникалық маңызы басым түседі. Автор адамгершілік категорияларын заттандыру арқылы сүйіспеншілік пен мейірімділікті адамға ғана тән қасиеттер екенін ұғындыруға тырысады. Оқиға сюжетінде вирус біріншіден, роботтарға қорқыныш сезімін тудыратын ауру, екіншіден машинаның қалыпты жұмыс істеу тәртібін бұзатын сезім

мағынасында жұмсалады. Өйткені сүйіспеншілік сезімі роботтардың ақыл-ой әлеміне ену арқылы олардың тіршілік ету қағидаларын бұзады.

Әңгіменің негізгі идеялық өзегі профессордың соңғы ойынан кейін ашыла бастайды. Профессор «Роботтар адамға қауіп әкеле ме, әлде адам роботқа қауіп туғыза ма» деген сауалға жауап іздейді. «These questions reflect ongoing debates within the field and foreshadow Floridi's consideration of whether AI systems can possess genuine moral agency or simply simulate ethical behavior» [12].

Ар мен ұят арқылы жеңе алатын, арсыз тілектерді сүйіспеншілік пен мейірімділікпен алмастыруға қабілетті машина мен адамдарды салыстырады. Сөйтіп ғылыми фантастиканың оппозициясына қайта мән беріледі. Әдетте робот адамзат үшін ең үлкен қауіп болып саналатын еді. Ал Д. Мамырбаеваның әңгімесінде керісінше жағдай орын алады. Сезімді сезіне білетін машина рухани жолдан тайған адамға қарағанда әлдеқайда адамгершілік жағынан биік қойылады. Демек, роботтың образы сиқырлы айнаның қызметін атқарады. Автор адам баласын жасанды тіршілік иесімен салыстыру арқылы технологияның кемшіліктерін емес, керісінше адамзат қоғамының ішкі қайшылықтарын көрсетуге тырысады.

Ал «Роботтар отбасы» әңгімесінде адам мен қарыштап дамыған технология мәселесі сөз етіледі. «Робот. Вирус. Сезім» әңгімесінде робот тосыннан сезімді сезіне алатын қабілетке ие болса, «Роботтар отбасы» әңгімесінде робот-адам жасау мен оны жасаушының жауапкершілігі оқиғаның негізгі ядросына айналады. Әңгіме желісінде фольклор сарындары әрекідік ұшырасып қалады. Әңгіме «Құдай көз жасын қабыл алып, ағашқа жан бітіріп, бір сұлу қызға айналдырыпты. Сұлулығы сондай, бетіне қарасаң көзіңнің нұры таяды екен»... Әжесі айтқан көп ертегінің ішінен осы құлағына сіңіп қалыпты» [3] – деп басталады. Темірлан ағаштан түйін түйген шебердің адам мүсінін жасағаны, тігіншінің киім тігіп кигізгені, молданың Құдайдан жан салуын жалбарына тілеуін еске ала отырып, өмірден өткен әке-шешесінің тіріліп келуін армандайды. Кейіпкер отбасылық құндылықты аңсайды. «Семейдегі физика-математика мектебінің оқушылары Мирас пен Нұрболдың домбырашы робот құрастырыпты» деген хабар оны елең еткізеді. Бұл заманауи робототехниканың мәдени өмірімізге еніп жатқанының айқын көрінісі еді. Осылайша әжесінің ертегісіндегі жансыз нәрсеге жан бітірудің байырғы сарыны мен заманауи технологиялық тәжірибелер арасында параллель сызық пайда болады. Темірлан ғылымның мүмкіндіктері туралы ойға шома отырып, өзін дәлме-дәл қайталайтын көшірме-робот жасауды ұйғарады. Ол робот-адамның сыртқы бет-пішіні, пошымы өзіне ұқсас қана емес, сөйлей алатын, қозғалатын, күле алатын, ұрсысуды да білетін, өз эмоцияларын еркін көрсете алатындай етіп жасауға тырысады. Ақыры маңайындағы адамдар өзінен ажырата алмайтындай Темірлан-робот жасап шығарады. Сөйтіп адам мен оның жасанды көшірмесі арасындағы шекара біртіндеп жоғала бастайды. Дәл осы сыртқы ұқсастық арқылы отбасылық құндылық алдыңғы орынға шығады. Темірлан-робот пен Әлидің арасындағы текетірес арқылы оқиға шиеленісіп, қоюлана түседі. Робот Әлидің сұрақтарына жауап беріп отырады де, кенеттен бет-әлпеті өзгеріп, сезімдік бағдарламасы іске қосылып кетеді. Әлидің қызға қаратыла айтылған әділетсіз қорлау сөзінен кейін роботтың жеккөрушілік тетігі оянады. Бұған роботтың реакциясы психологиялық жағынан құптарлық. Оның өзін мұқату ғана емес, бейкүнә қызға жабылған жала қатты ызаландырады. Роботтың бойында әділетсіздікке деген қарсылық бой көрсетеді. Ақыры робот Әлиді ұрып тастайды. Осы ретте автор ұлттық құндылықтарды ту етіп көтереді. Жанды тіршілік иесінің бойында эмоцияның болуы адамшылықтың бар екенін білдірмейді. Өзін-өзі бақылау мен жауапкершілік болмаса әділетсіздікке деген наразылық өшпенділікке, зорлық-зомбылыққа ұласуы мүмкін. Осылайша роботтың образы күрделене түседі. «Өзің ғой, менің программама көп нәрсе жүктеген, осы өмір қандай болса, сондай бол деген, - деп тайталаса жөнеледі» [3]. Темірланның ескертулеріне робот бағдарламаларды өзінің енгізгенін, «өмір қандай болса, сондай бол» деген өзің едің деп айтады. Робот саналы тіршілік иесінің жағымды мінез-құлықтарымен бірге оның ашу-ызасын, көреалмаушылығын, өзге де кемшіліктерін бойына дарытады.

«Роботтар отбасында» көрініс тапқан вирус отбасылық құндылықты дәріптейтін гендерлік тәрбие аспектісін білдіретін. Бұл аспект әсіресе өзінің ата-ана деп ат қойған роботты жасау сәтінде байқалады. Баласы жоқ әйел, қайта тірілген бала туралы әжесінің әңгімесінен кейін Темірлан баласы жоқтарға бала, ата-анасыз жетімдерге ата-ана жасап бергісі келеді. Басында бұл идея гуманистік сипат еншілейді. Әңгіме кейіпкері ғылымның көмегімен адамның жалғыздығын, басындағы қайғы-қасіретін жеңілдеткісі келеді. Ол үшін заманауи технологияға иек сүйеуі қажет болады. Ол өзі жасаған ата-ана-роботты дәстүрлі қазақи ортаға апарады. Темірлан адамның биологиялық немесе сыртқы моделін ғана емес, кәдімгі ауылда тіршілік ететін қазаққа тән ұлттық құндылықтарға ие моделді бағдарламалауға талпынады. Бірақ тәжірибе ол күткендей болмай шығады. Ата-ана-роботтар айналадағы әлеуметтік ортаның кем-кетік кемшілік тұстарын бойларына жылдам сіңіре бастайды.

Ал Темірлан болса ауылдас көршісіне қолдан келген көмегін аямайды. Құнажынды алудан бас тартып, қайтарымсыз ақшалай жәрдем де береді. Ал кейін ол робот-анасының құнажынды алғанын, робот-әкесінің жаман әдеттерін көре бастайды. Дәл осы мезеттен бастап Темірлан бағдарламаға вирустың қалай енгеніне ой жүгіртеді. Бұл ретте вирус инфекция емес, ол қоршаған ортадағы адамгершіліктің деформациясы еді. Қоғамның кемістіктері қолдан жасалған моделдерді де жұқтыруға қабілетті екендігін дәлелдейді. Тіпті ана-роботтың сөзіне еріп өзінің туысына көмектесемін деген уәдесінен таюы да дәлел болады. «Итжығыста анасының айтқанын дұрыс деп ойлап, ауылдан бөтен адамның көзіне түспей аттанып кеткен. Сол осалдығы үшін өзін «қазақ болғаныңа болайын» деп иттей жек көрген. «Неден қателестім?» деді» [3]. Бұдан біз Темірланның робот адам жасап өзі ісіне өкінгеніне куә боламыз. Демек, технология мәселесі адамзат қоғамының басты жауына айналады. Автор отбасылық құндылық салтанат құрмаған әлеуметтік ортада адами қасиетті ұлықтайтын машина жасау мүмкін емес деген ой тастайды. Бұл адам жасаған роботтың өзінің айналасында болып жатқан оқиғаларға бей-жай қарамай оларды бойына сіңіріп қайталай алатынын дәлелдейді.

Темірланның ішкі ой-толғаныстары өнертапқыш ретіндегі жауапкершілігін көрсетеді. Тәжірибені іске асырудағы техникалық мүмкіндіктер адам бойындағы қасиеттерді қабылдай алмайтындығын біртіндеп түсіне бастайды. Әуелде Темірлан роботтарды құрастырғанда кеудесін мақтаныш кернейді, әлемдік технологиялық жетістіктерге жетуге тырмысады. Өмірінде кездескен кейбір сәтсіздіктерден кейін өз іс-әрекетіне көз жүгірте бастайды. Ол Темірлан-роботтың қаталдық танытқанын, дәстүрлі ұлттық құндылық элементтердің ата-ана-роботтарға енгізу әдісінің өзі күтпеген деформациялануға ұшырағанын еске түсіреді. Осылайша ғылымның мүмкіндіктері мен адами қасиеттердің шекарасында конфликт туындайды. Темірлан адам симулякрын жасау арқылы техникалық білімнің де дәрменсіздік танытатын тұстары бар екенін кеш ұғынады. Сол себепті фантастикалық сюжет ғылыми прогресс туралы этикалық рефлекцияның формасына енеді. Жазушы «адам баласы технология жасай ала ма, жасай алса жасаған өнертабысының адамзатқа тигізер пайдасы қаншалықты» деген сауалға жауап іздейді.

Екі әңгімеде де жүрек ұғымы философиялық мәнге ие. «Робот. Вирус. Сезім» әңгімесінде роботтың жүрегі сезім әсерінен қызмет ететін техникалық тетік ретінде сипатталады. Конструктор оның денесіне сүйіспеншілік пен мейірімділікті енгізеді, сол себепті сезім бұл жерде техникалық деталь қызметін атқара алмайды. Ал «Роботтар отбасы» әңгімесінде жүрек образын автор әженің тәмсіл әңгімесі арқылы астарлап жеткізеді. Осы тәмсіл әңгімені естіген соң Темірлан сүйіспеншілік пен мейірімділікке толы жүректі қолдан жасау мүмкін емес деген байламға келеді.

«Роботтар отбасы» әңгімесінде қиял мен фольклорлық дәстүр элементері көптеп ұшырасады. Әжесінің ертегілері мен тәмсіл әңгімелері кейіпкердің рухани өсу кезеңдеріне бағдар береді. «Ұста ағаштан адамның денесін айнытпай жасап шығарды, тігінші әдемі киім кигізді. Оны жаны жоқ демесең, адамнан айнымай қалады. Молда: «енді осы ағашқа жан

бітірсең екен» деп Құдайға жалбарынатын ертегі ше...» [3]. Бұл ертегі робот адам жасауға себеп болады.

«Тобықбайдың әйелі өмірі бала көтермепті. Өзі момын, адал адам екен. Баласының жоқтығына зарланып күнде жылайды екен. Бір күні нан пісіру үшін илеген қамырдан бір баланың бейнесін жасайды да, сырттағы жер ошаққа от жағуға шығады. Үйге қайтып кірсе, әлгі бала ғып жасап кеткен қамыры жоқ. Оның орнында аппақ сазандай бір ұл екі өкшесімен жер тепкілеп жылап отырады. Әлгі қамыр балаға айналып кетіпті. Оған бесік той жасап, ел жинап Нанберген деп ат қояды?!» [3] деп басталатын ертегісі баласы жоқтарға бала, анасы жоқтарға ана жасау туралы ойдың келуіне себепкер болады.

«Жүрегімдегі әрбір әжім талшығынан жұлып алып елге берген махаббатым. Жамаулар – өзге адамдардың өз жүрегінен маған жұлып бергендері. Жыртық, жамаудың бәрін аялаймын. Себебі ол менің адамдармен бөліскен мейірімім. Жүрегімнің кейбір тұстары тесік болып тұрса – ізгіліктің жауапсыз қалған тұстары. Бір кездері оның да қайтарымы болар, болмаса ол да мен үшін сабақ. Онсыз өмір қызық болмас еді ғой» депті [3]. Бұл тәмсіл әңгіме бүкіл шығарманың қорытындысы іспетті. «Ізгі, адал, рахымшыл, жұмсақ, мейірімді жүрек – Алладан» деп түйіндейді автор.

Жоғарыда келтірілген үш интермәтін бірыңғай композициялық жүйені құрайды. Бірінші ертегі жасанды тіршілік иесін жасауға жола ашады, ал екіншісі айрандай ұйып отырған отбасы мүшелерін жасауға болады, ал үшінші тәмсіл әңгіме тәжірибе жасау үшін технологияның құндылықтар шекарадан аса алмайтындығын көрсетеді. Демек, фольклорлық дәстүр заманауи технологияға қарсы шықпайды. Керісінше техникалық прогрестің адамгершілік жағын түсіндіруге септеседі. Автор заманауи технология роботтарды, тетіктерді қалай жасауға болатынын, ал дәстүрлі рухани мәдениет адамды адам ететін қасиеттерді түсіндіреді деген тұжырым жасайды.

Екі әңгімеде де фантастикалық әлем қазіргі заманмен тығыз байланыста қарастырылған. Автор роботтар әлемін суреттеу арқылы қоғамда орныгып алған кейбір кемшіліктерді көрсетуге тырысады. «Робот. Вирус. Сезім» әңгімесінде ғылыми орталықтар мен зауыттардың салтанатты түрде ашылатынын, алайда қоғамдағы дағдарыс аталмыш мекемелердің тиімділігіне күмән туғызатындығы профессордың ойымен беріледі. Табиғи ресурстар туралы сауалға да олардың бұрын болғанын, бірақ сатылып кеткені жайында жауап беріледі. Мұндай детальдар әңгімеге ирониялық сипат береді. Демек, әңгімелердегі фантастикалық кейбір үзілімдер роботтар ортасынан ғана хабар беріп қоймайды, қазіргі қоғамның кемшін тұстарын астарлап жеткізеді.

«Роботтар отбасы» әңгімесінде қоғамға деген сыни көзқарас полициямен болған оқиғада бас көтереді. Темірланды қылмыс жасады деп айыптап тұрған полиция қызметкерінің көзқарасы ол туысқанына қоңырау шалғаннан кейін бірден өзгереді. Сол адамды аяқ астынан адал, мейірімді адам деп сипаттай жөнеледі. Осы ретте автор қазіргі қоғамдағы таныстықтың ықпалын астарлап береді.

Пранк жасағандарға қатысты оқиғада сатиралық сипат басымдық танытады. Олардың жасаған іс-қимылдарын тәртіп бұзушылық деп санаған Темірлан-робот жас жігіттерді полицияға апарады. Өйткені оған қоғамдық тәртіпсіздікке қарсы тұратын бағдарлама енгізілген еді. Осы арқылы автор қазіргі медиамәдениеттегі адамгершілік шекаралардың үзілудің аз-ақ алдында тұрғанын көрсетеді. Адамдар әншейін қалжың деп санайтын қайсыбір әрекеттердің өзгелерге зияны тиіп жатуы мүмкін екендігін қатты қадап ескертеді. Ал робот болса өз бағдарламасына сәйкес шешім қабылдайды. Сөйтіп робот адамдардың кейбір келеңсіздіктерін көрсететін бақылаушы образын иеленеді. Қалыпты жағдай деп саналып келген қайсыбір нәрселердің шын мәнінде адамгершілікке сай келе бермейтінін ұғындырады.

Қарастырылып отырған әңгімелер қазіргі балалар әдебиетінің тақырыптық және жанрлық көкжиегінің кеңейіп, қанатын кеңге жайып келе жатқанын көрсетеді. Балалар әдебиетінде бағзыдан бар жақсылық пен жамандық, сүйіспеншілік, әділеттілік, ізгілік,

мейірімдік тақылеттес ұлттық құндылықтар бұл әңгімелерде технологиялық және фантастикалық образдар арқылы соны көркемдік өрнекпен бедерленеді.

Робот тақырыбының әдебиетімізге енуі цифрландыру мен жасанды интеллектінің қарқынды дамуы кезеңінде өмір сүріп жатқан жас оқырмандарды ұлттық құндылықтарға біртабан жақындата түседі. Балаларға етене жақын әлемді, роботтар ортасын суреттей отырып, адами қасиеттерді бойларына сіңіруге тырысады. Сондықтан да жазушы жаңа технологияларды әңгімелеріне арқау етсе де, ұлттық дәстүрден қол үзбейді. Робототехника әже айтқан ертегі, тәмсіл әңгімелермен, ауыл тіршілігімен, отбасылық құндылықтармен бір көркемдік кеңістікте суреттеледі. Жазушы заманауи тақырыптарды ұлттың дүниетанымы мен адамгершілік қасиеттермен сабақтастыра бедерлеуге ұмтылады.

Технологияның дамуы маңызды ма, әлде адам құндылықтары негізінде даму маңызды ма; мейірімділікті бағдарламалауға бола ма; сезіну қабілеті роботты саналы тіршілік иесі ете ала ма деген әңгіме өзегіндегі сауалдар қою арқылы автор жас оқырмандарға біржақты даяр жауап ұсынбайды, өздері ойлануға күш салады.

Д. Мамырбаеваның «Робот. Вирус. Сезім» және «Роботтар отбасы» әңгімелеріндегі жаңа технология адамның рухани болмысын көркемдік тұрғыдан зерделеу тәсілдерінің бірі. Туындылардағы робот, бағдарлама, вирус, жасанды жүрек ұғымдары жалаң техникалық термин мағынасында қолданылмайды, ғылыми-техниканың даму мәселелерін сүйіспеншілік, мейірім, ар-ұят сынды мінез-құлық қасиеттерімен байланысты береді. Технологияның дамыған заманында адам бойындағы ізгілік, мейірімділік сияқты қасиеттердің алға шығатынын көрсетеді.

Қорытынды

Д. Мамырбаеваның «Робот. Вирус. Сезім» және «Роботтар отбасы» әңгімелерінде заманауи технология ғана сөз етіліп қоймайды, сонымен қатар отбасылық құндылықтар параллель суреттеледі. Жазушы әңгімелерінде заманауи технологиялар фантастикалық әлемнің бір бөлігі ғана емес, адам мен қоғамның негізгі мәселелерін көтеретін көркемдік құрал ретінде қызмет етеді. Автор технологиялық прогрестің жақсы жақтарымен зиянды жақтарын да көрсетуге тырысады. Робот адамға ұқсаған сайын ол адамның жақсы қасиеттерімен қатар ашуланшақтық, қатыгездік сияқты жаман мінез-құлықтар да қылаң береді. Кейіпкер техникалық бағдарламаның жасанды тіршілік иесінің бойында адами қасиеттер болуына кепіл бола алмайтынын кеш түсінеді.

Екі туындыда да айтылар ой – техникалық прогресс адамның мүмкіндіктерін шектемегенмен, рухани құндылықтарын жетілдіруге кепіл бола алмайды дегенге келіп саяды. Оның үстіне адам қолымен жасалған қайсыбір технология болсын сол қоғамның құндылықтарын, артықшылықтары мен жетістіктерін көрсете алады.

Қорыта айтқанда, аталмыш әңгімелер балалардың ойлау жүйесін дамытып, танымдық деңгейін арттыруға септігін тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Орда Г. Қазіргі қазақ балалар әдебиеті (1991-2021): Монография. – Алматы: «Тоғанай», 2024. – 320 б.
2. Мамырбаева Д. Робот. Вирус. Сезім. [Электрондық ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/article/21935. – (қаралған күні: 25.08.2026).
3. Мамырбаева Д. Роботтар отбасы. [Электрондық ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/article/21939. – (қаралған күні: 25.08.2026).
4. Қапасова, Б. Қ. Қазақ балалар лирикасы (60-90 ж.): оқу құралы. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 126 б.
5. Әмірова Ә. Ересектер тобындағы балаларды қазақ балалар әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеу (5-6 жас): Педагогика ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореферати (13.00.01) // ҚР БМ, Ы.Алтынсарин атынд. Қазақ білім проблемалары ин-ты. – Алматы, 1994. – 24 б.

6. Абдуллина З. Балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы (Б.Соқпақбаев, М. Гумеров, М. Қабанбаевтың шығармалары бойынша): Филология ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореферaты (10.02.02) // А.Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі ин-ты. – Алматы, 2008. – 30 б.
7. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеологиясы, типологиясы, поэтикалық дамуы: Монография. – Астана: Фолиант, 2009. – 384 б.
8. Сапарбаева Қ. 1950-1970 жылдардағы қазақ балалар әдебиетіндегі көркемік ізденістер (Әнуарбек Дүйсенбиевтің әдеби мұрасы негізінде): Филология ғылымд.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. автореферaты,10.01.02 // Қ.А.Ясауи атынд.ХҚТУ. – Алматы, 2009. – 30 б.
9. Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері (1991-2021 жж.): ұжымдық монография. – Алматы: Литера-М, 2022. – 288 б.
10. Ақыш Н. Қазақ балалар әдебиетінің тарихы 2- том. – Алматы: Evo Press, 2022. – 348 б.
11. Hamilton R., Piper C. The evolution of AI characters in children’s literature // *Leaf Journal*. – 2025. – Vol. 3, No. 1. – DOI: https://doi.org/10.58091/229g-f020
12. Floridi L. The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 224 p.

References

1. Orda G. Qazirgi qazaq balalar adebieti (1991-2021): monografiia [Modern Kazakh Children’s Literature (1991-2021): Monograph]. – Almaty: Toganai, 2024. – 320 p. (in Kazakh)
2. Mamyrbaeva D. Robot. Virus. Sezim [Robot. Virus. Feeling] [Internet]. – Available from: https://bilim-all.kz/article/21935 [cited 2026 Aug 25] (in Kazakh)
3. Mamyrbaeva D. Robottar otbasy [A Family of Robots] [Internet]. – Available from: https://bilim-all.kz/article/21939 [cited 2026 Aug 25] (in Kazakh)
4. Qapasova B.Q. Qazaq balalar lirikasy (60-90 zh.): oqu quraly [Kazakh Children’s Lyrics (1960s-1990s): Textbook]. – Pavlodar: EKO, 2004. – 126 p. (in Kazakh)
5. Amirova A. Eresekter tobyndagy balalardy qazaq balalar adebieti arqyly adamgershilikke tarbieleu (5-6 zhas): pedagogika gylymd. kand. gylymi darezhesin alu ushin daiynd. dis. avtoreferaty (13.00.01) [Moral Education of Children Aged 5-6 Through Kazakh Children’s Literature: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Pedagogical Sciences (13.00.01)]. – Almaty, 1994. – 24 p. (in Kazakh)
6. Abdullina Z. Balalar adebieti keipkerlerinin tildik tulgasy (B. Soqpaqbaev, M. Gumerov, M. Qabanbaevtyn shygarmalary boiynsha): filologiia gylymd. kand. gylymi darezhesin alu ushin daiynd. dis. avtoreferaty (10.02.02) [The Linguistic Personality of Characters in Children’s Literature: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences (10.02.02)]. – Almaty, 2008. – 30 p. (in Kazakh)
7. Altai A.D. Qazaq balalar poeziiasy: geneologiiasy, tipologiiasy, poetikalyq damuy: monografiia [Kazakh Children’s Poetry: Genealogy, Typology, and Poetic Development: Monograph]. – Astana: Foliant, 2009. – 384 p. (in Kazakh)
8. Saparbaeva Q. 1950-1970 zhyldardagy qazaq balalar adebietindegi korkemdik izdenister (A. Duisenbievtin adebi murasy negizinde): filologiia gylymd. kand. gylymi darezhesin alu ushin daiynd. dis. avtoreferaty (10.01.02) [Artistic Explorations in Kazakh Children’s Literature of the 1950s-1970s: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences (10.01.02)]. – Almaty, 2009. – 30 p. (in Kazakh)
9. Qazirgi qazaq balalar adebietinin damu urdisteri (1991-2021 zhzh.): uzhymdyq monografiia [Development Trends in Contemporary Kazakh Children’s Literature (1991-2021): Collective Monograph]. – Almaty: Litera-M, 2022. – 288 p. (in Kazakh)
10. Aqysh N. Qazaq balalar adebietinin tarihy. 2-tom [History of Kazakh Children’s Literature. Vol. 2]. – Almaty: Evo Press, 2022. – 348 p. (in Kazakh)

11. Hamilton R., Piper C. The Evolution of AI Characters in Children's Literature // Leaf Journal. 2025. – Vol. 3, No. 1. – DOI: 10.58091/229g-f020 (in English)
12. Floridi L. The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 224 p. (in English)

Ж. Секей*, Г.Б. Саганаева
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
*ORCID: 0000-0002-0984-7860
*e-mail: janbota2010@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: АСПЕКТ ГЕНДЕРНОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос современных технологий и семейных ценностей в современной детской литературе. В эпоху передовых технологий актуальность исследования обусловлена интересом к произведениям, отражающим искусственный интеллект и робототехнику. Цель статьи – выявить способы передачи семейных ценностей и таких качеств, как любовь, доброта, милосердие, роботам-людям, созданным посредством программирования в произведениях писательницы Д. Мамырбаевой. Обсуждается влияние семейных ценностей на воспитание юных читателей, особенно в отношении образов отца-робота и матери-робота, с акцентом на роли мужчин, женщин и детей в семье.

Исследование показывает, что современные технологии в произведениях служат не только в плане сюжета и фантазии, но и для продвижения семейных ценностей и моральных качеств. В рассказе «Робот. Вирус. Чувство» мир роботов и роботизированных персонажей ассоциируется с понятиями любви, доброты и милосердия, подчеркивая, что человеческие добродетели и чувства всегда стоят выше выше технологий и любого программирования. А образы отца-робота, матери-робота и ребенка-робота в рассказе «Семья роботов» показывают, что они не могут в полной мере передать семейные ценности. В то же время, аспект гендерного воспитания проявляется в показе места матери, отца и ребенка в семье. Писательница ставит семейные ценности превыше всего.

Научная значимость исследования заключается в рассмотрении детской научно-фантастической прозы в рамках технологий, семейных ценностей и гендерного подхода. Результаты исследования показывают, что современные технологии в цифровую эпоху не способны заменить семейные ценности.

Ключевые слова: Д. Мамырбаева, современные технологии, робот, семейные ценности, гендерное воспитание.

Zh. Sekey*, G. Saganaeva
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Street
*ORCID: 0000-0002-0984-7860
*e-mail: janbota2010@mail.ru

MODERN TECHNOLOGIES AND FAMILY VALUES IN CHILDREN'S LITERATURE: THE ASPECT OF GENDER EDUCATION

Abstract. This article examines the issue of modern technologies and family values in contemporary children's literature. In this era of cutting-edge technologies, the relevance of this study stems from the interest in works that depict artificial intelligence and robotics. The purpose of the article is to identify ways in which family values and qualities such as love, kindness, and compassion are conveyed to human-like robots created through programming in the works of author D. Mamyrbaeva. The article discusses the influence of family values on the upbringing of young readers, particularly with regard to the images of the robot father and robot mother, with an emphasis on the roles of men, women, and children within the family.

The study shows that modern technology in literary works serves not only to advance the plot and stimulate the imagination, but also to promote family values and moral qualities. In the short story «Robot. Virus. Feeling», the world of robots and robotic characters is associated with the concepts of love, kindness, and compassion, emphasizing that human virtues and emotions always prevail over technology and any form of programming. Meanwhile, the images of the robot father, robot mother, and robot child in the story «The Robot Family» show that they cannot fully convey

family values. At the same time, the aspect of gender education is emphasized by depicting the roles of the mother, father, and child within the family. The author places family values above all else.

The scientific significance of this study lies in its examination of children's science fiction prose within the framework of technology, family values, and a gender-based approach. The results of the study show that modern technologies in the digital age are unable to replace family values.

Keywords: D. Mamyrbaeva, modern technology, robot, family values, gender education.

Авторлар туралы мәліметтер

Секей Жанбота* – филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: janbota2010@mail.ru, ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0984-7860.

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348 .

Сведения об авторах

Секей Жанбота* – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: janbota2010@mail.ru, ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0984-7860.

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348.

Information about authors

Zhanbota Sekey* – candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of Kazakh Philology of the NJSC «Shakarim University», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: janbota2010@mail.ru, ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0984-7860.

Gulnur Saganaeva – candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of Kazakh Philology of the NJSC «Shakarim University», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348.

Редакцияға енуі 20.08.2026
Жариялауға қабылданды 29.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-15
ҒТАМР: 17.01.09

Қ.К. Мәдібаева
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ORCID: 0000-0002-2396-1467
e-mail: Kapi-51@mail.ru

АБАЙ ТЕКСТОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТЫҢ ДЕРЕК

Аңдатпа. Мақалада Абай мұрасының мәтіндік нұсқаларын зерттеудегі тың деректер мен оларды ғылыми айналымға енгізудің маңызы қарастырылады. Негізгі назар Тұрсын Жұртбайдың «Білмей мұны жазған жоқ» еңбегінде қамтылған, бұрын ғылыми айналымға кеңінен түспеген Шығыс Түркістан аймағындағы екі қолжазбаға аударылады. Зерттеуде Шериаздан Марсековтің «Абай Құнанбайұлының тәлімдері. Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері» және аты беймәлім хаткер-кәтіптің «Абай өлеңдерінің көшірмелері» қолжазбаларының сақталу тарихы, құрылымы, жазу ерекшеліктері, 1909 жылғы жинақпен және өзге мәтіндік нұсқалармен арақатынасы сөз болады. Мәтіндік салыстыру, қолжазба сипаттамасы, жазу үлгілерін тарихи-тілдік тұрғыдан саралау әдістері негізінде Абай өлеңдерінің түпмәтінін анықтауға әсер ететін факторлар көрсетіледі. Жеке сөздердегі, қосымшалардағы,

өлең жолдарындағы және тұтас шумақтардағы айырмашылықтардың пайда болу себептері талданып, қазақ текстологиясында кешенді салыстырудың қажеттігі негізделеді. Зерттеу Абай мұрасын қазіргі ғылыми талаптармен түгендеу, мәтіндік нұсқаларды салыстыра зерделеу және қолжазбаларды дербес ғылыми нысан ретінде қарастыру бағыттарының өзектілігін айқындайды.

Тірек сөздер: Абай текстологиясы, Абай мұрасы, қолжазба, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Шериаздан Марсеков, Зият Шәкәрімұлы, мәтінтану.

Кіріспе

Абай мұрасының хатқа түсірілу, жиналу, сақталу, тасқа басылу тарихында ұзақ жылдар бойы Абайдың қандас туысы ғана емес, рухани інісі, Абай айналасындағы ғана емес, XIX ғасырдың соңғы ширегі, XX ғасырдың басындағы ғана емес, жалпы қазақ руханиятындағы айтулы тұлға Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты деректер қағаберіс қалып отырды. Бұл мәселенің нендей себептері болғандығын белгілі бір мәнде көпшілік біледі де.

Осы бағытта Абайдың 175 жылдығы қарсаңындағы қарбалас шаруада, көп жылдар көкейінде жүрген істің «Абай академиясы» ҒЗИ құрылуымен орайы келіп, абайтануда, әуезовтануда бір адамдай еңбек жасап келе жатқан зерттеуші Тұрсын Жұртбай бірталай тың пайым, соны деректерімен бөлісті.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институтының ғылыми жобасы бойынша ЕҰУ-нің жанындағы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында орындалған осы жұмыстың Абай текстологиясының мәселелеріне қатысты нақтылы ұтымды нәтижелері тұрғысында сөз қозғағанда қадап айтар тұғырлы тұстар бар.

Еңбектің бейнетінен қашпайтын зерттеуші бұл еңбегінде құлақ елеңдетер бағытта құрғақ лепірме емес, Абай мұрасын игеруде дәлел, дәйекке сусап келе жатқан текстологияның түбегейлі міндетінде бірқатар көкейкесті мәселелер бойынша қисынымен, жүйесімен, ғылым үшін қажетті кәдесімен жазыпты.

Ғалым қазірге шейін ғылыми айналымға түспеген Шығыс Түркістан аймағында Зият Шәкәрімұлының қолындағы Абайдың 1909 жылғы жинағы мен Шәкәрімнің қолжазба дәптерімен салыстырылып көшірілген Шериаздан Марсековтің және беймәлім көшірмесінің 1909 жылғы Абайдың тұңғыш жинағынан көшірілген қолжазбалары бойынша жұмыс жүргізген.

«Өйткені, бұл қолжазбаларда осы уақытқа дейін Абай өлеңдерінің текстологиясы жөнінде талас пікірлер тудырып келген, әр түрлі жорамалдарға негіз болған түйткілді сұрақтарға нақты жауап беретін мәтіндік дәйектер бар. Жинаққа екі қолжазбаның факсимилесі және ондағы мәтіндік айырмашылықтар Абай өлеңдерінің 1909 жылғы жинағы мен 1995 жылғы академиялық басылымдағы мәтіндермен жарыстырыла-салыстырылып, сол мәтіндердегі айырмашылықтардан туындайтын түйткілді мәселелерге ғылыми пайымдаулар мен талдаулар да берілді. Мұндай салыстырмалы басылым абайтану саласындағы тұңғыш рет жүзеге асырылып отыр» [1].

Төрт тараудан, іштей бірнеше жүлгеден тұратын, жеке тақырыптар бойынша салыстырулар жүргізілген «Мұны жазған ойланып...» (Абай Құнанбайұлының тәлімдері) атты Бірінші және «Ойда бардан толғанып...» (Абай өлеңдері. СПб. 1909 жыл. Көшірме) атты екі тарауға бөлінген Екінші бөлімнен тұтастанған зерттеудің әрбір сөзі қадағалап, ынтамен ұғынуды міндеттеп тұр.

Бұл еңбектің өзіндік маңызы абайтануда еленіп, екшеленетіндігі мәселесі – өз алдына, Абай мұрасына, Абай тұлғасына 2020 жылғы мерейтой қарсаңында атойлап «тиісіп», алатайдай «бүлінген» қайсыбір тұтас абайтану іліміне қарсы пікірлерге уәж айту, және бір дәлел келтіру бойынша да кәделі зерттеу болғандығын атап айтсақ, айып емес. Зерттеудің басым айрықшалық, ғылыми негізділігі тұрғысында көп оқырманның бірі есебінде де, Абай басылымдары бойынша 3 томдық толық жинақтың (2020) жұмыс тобында болғандағы бетпе-бет келген түйткілдер негізінде де өзіндік болжам, шамаға қарай жасалған тоқтамдарым бойынша да ой бөлісуді міндет көрдім [2].

Абайтанудың бір ғасырдан озып кеткен тарихын түгендеп, жүйелеп, ғылыми негізде саралау міндетінде еңбектеніп жүрген ғылыми ортаның әр зерттеуінде олжалы дүние бар екендігі ұдайы ескеріліп отыруы тиіс.

ХХ ғасырдың өн бойында Абай тұлғасы, Абай мұрасы сан мәрте талқыға түсті. Қазақ қай кезеңде де тұтасымен Абай десе елеңдеп отырды. Қызыл көз саясаттың өзінен Абайын амалдап аман алып өтті. Бұл тарихтың ізіне түскен адам Абай туралы жазылған әр зерттеу, әр деректің ақиқаты мен айтылу үшін айтылғанын аңлап, барлап отыруға мүмкіндік алған заманға да жеттік.

Жүйелі қоғамтанушылық, тарихи таным, көркемдік негіздерде ашылған, айтылған көп айғақ, мол ұғым – абайтану ілімі қазірде көпшілік назарына ұдайы алынып отырмайтыны, жаһандағы жаңа дүние мұрат-мүддемізге қайтусыз ықпалын тигізіп, құндақ, құндылығымызды жайпап, жалмап бара жатқанын да сезінеміз. Дәрменсіздік таныту – ұлтқа сын. Барын жоғалтпай, жайқалып, жайнап отырған өркениеттер тарихы тағылымды бір замандарда қайдан алғаны намыс жанитын жарқ-жұрқ сәттерде осы Тұрсын Жұртбай зерттеуіндей еңбектер жазылып қалады. Жанкешті ой танымның жалпақ жұрттың игілігіне айналуы қиын қазіргі уақытқа итеріп қойып, қарап отыра беруге дәтің шыдамайтын бір сәттер бар ғой...

Бірінші тарау – «Білімдіден шығып... Талаптыға кез болған сөз».

«Тағдырлы дәптерлердің тағдыры туралы» деп жақшамен берілген айқындамасы бар.

Кіріспе сөз текстологияның – мәтінтанудың орыс, қазақ әдебиеттану негізінде Тұрсын Жұртбай өз тәжірибесінде негіз етіп келе жатқан 27 қағидасына тоқталудан басталып, қазақ ғалымдарының қолданып жүрген әдіс-тәсілі көне қолжазбалардың мәтінін оқығанын қосқанда 17-ге жуық екен деген көп айтыла бермейтін, елең еткізер ақпаратпен басталыпты. Автор осында әсіресе қолжазбалардың сақталу дерегінің де мәтінтанудағы маңызына ден қойған.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Тұрсын Жұртбайдың 2020 жылы жарық көрген «Білмей мұны жазған жоқ (Абай өлеңдерінің көшірмелері: факсимиле, текстологиялық салыстыру және мәтіндік талдау)» еңбегінде қарастырылған қолжазба нұсқалар, 1909 жылғы Абай жинағы және мәтінде аталған кейінгі басылымдар алынды. Талдау барысында қолжазбалардың сақталу тарихын, графикалық және орфографиялық ерекшеліктерін, мәтіндік айырмашылықтарын, сөздердің мағыналық және құрылымдық өзгерістерін салыстыруға негізделген текстологиялық тәсілдер басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылау

«Өздерінің иесімен қоса тауқыметті басынан кешіріп, тағдырдың таңбасы басылған Абай өлеңдерінің көшірме екі дәптері, ғайыпты-ғайыпсыз жолмен, ашығын айтқанда, қазақтың жоралғы тарту жолымен, біздің кітап сөремізден орын алып еді. Иелерінің азаппен, босқындықпен өткен, түрме көрген ғұмырын еске алсақ, осы бір екі қолжазбаның қалай аман сақталып қалғанына жағамды ұстап таңданатынмын. Қолжазбадан гөрі зиялы кәтіптердің (кәтіп – жай хатшы, көшіруші ғана емес, дербес оқымысты тұлғаға берілетін лауазым, мысалы, Жүсіп Баласағұнға берілген ғылыми атақ – hac хаджип хатиб» [1].

Абай елінің адамы Тұрсын Жұртбай әрі қарай бұл көшірмелердің жай-жапсарын жас кезінен біршама білгендігін ескертіп өтіп, абайтануда, неге екені белгісіз, кейінгі азат заманда да тым қозғала қоймаған бір мәселені бүркемелемей, анығымен айта бастайды.

«Әрі бауыры, әрі ақын шәкірті ретінде Абайдың әр өлеңі дүниеге келген сайын Шәкәрімнің өзі ақынның алдына барып көшіріп алып отырған. Кейде Абайдың өз ұлдары, соның ішінде Мағауия әкесінің жаңа өлеңдерін көшіріп, Шәкәрімге жолдап отырған. Шәкәрімнің сол Абай өлеңдерін көшіріп, жинақтаған мұқабалы қатирасы қашан, 1931 жылы қазан айының басында Шығыс Түркістанға бет алған зауалды күнге дейін қобдишасында сақталған. Ал, Сәбит Мұқановтың сұрауы бойынша дайындаған өз шығармаларының көшірмесінің бір данасы және Абай өлеңдерінің көшірмесі сақталған екінші дәптері Шәкәрімнің ұлы Зияттың алдын-ала жөнелтілген теңінің ішіне салынған екен» [1].

Жер ауып барған қилы тарих, қысымды тағдырлар жайын тарқата баяндаған автор Алаш қайраткерлері Райымжан Марсековтің де сол өңірге ірге тепкені, аймақтағы қазақтың

оқу-ағарту ісін қолға алғандығы тұрғысында бірқатар елеулі деректер келтіріп отырады. Ол өз алдына көп тарих.

Осында Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралында» [3] анық таңбаланған дауыссыз дыбыстардың жіңішкелік белгісін талқылау нәтижесі, Нұртаза Шалғынбайұлы атты ел ағасының оны дәйекше ретінде белгілеу ұсынысының қолдау тапқандығы, осы әліпбиге байланысты оқу құралы қажет болғанда ағартушы азаматтардың Абайдың, Шәкәрімнің, Әсеттің шығармаларын жаппай көшіріп, оқулық ретінде пайдаланғанына ден қоюы Абай мұрасының текстологиялық мәселесінде қаға беріс қалып жүрген факторлардың бірі тұрғысында да жұмыс жүргізудің міндетінде де маңызды.

«Міне, біздің қолымыздағы Шериаздан Марсековтің «Абай Құнанбайұлының тәлімдері. Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері [1] және әзірге аты бимағлұм Хаткер-кәтіптің «Абай өлеңдерінің көшірмелері» [4] атты қолжазбалар сол 1932-1934-1943 жылдары (Бұл: қытайдың сол кездегі жыл қайыруы бойынша есептелетін 1943-1945 жылдар аралығы болуы мүмкін деген уәж бар. Ол дербес әңгіме) аралығында қатираға көшіріліп түсірілген. Ал, ол өлеңдер Абайдың 1909 жылғы жинағы мен Зияттың қолындағы Абай мен Шәкәрім өлеңдері жазылған дәптермен салыстырылып көшірілген. Бұл туралы нақты деректер мен дәлелдер жеткілікті» [1].

Тұрсын Жұртбайдың екі қолжазба тарихын кең шолып, Қазақстандағы Алаш қозғалысы, «Алашорда» үкіметі тарихынан келтіріп отыратын деректері екінің бірінің тісі бата бермейтін, отандық тарихтың зерттеуші көп үңіліп, көп зерттеген елеулі бір тұсымен тұтасып жатыр.

Бұл тарихтың Абай мұрасының сақталу, хатқа түсуіндегі беймәлім дерекпен сабақтастығы абайтануда алғаш рет қозғалуымен де маңызды, елеулі. Кітапта көп уақиға, көп тарих көз көрген адамдар дерегімен, сақталған құжаттар өзегімен қайта тіріліп, еріксіз жетелеп ертіп отырады.

Қытай жерінде түсірілген бір суретте отырған Алаш қайраткерлерін көпшілігіміздің көзіміз үйреніп те қалған. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, т.б. бірге түскен сурет. Бірақ осы суреттің тарихын екінің бірі біле бермейтіні де рас. Бұл тұрғыда да алаштанушы Тұрсын Жұртбай келтіріп отыратын деректерде кең тарихи арқау, тың астарлар бар.

«Шығыс Түркістандағы төрт үкіметтің тәржімашысы болған Кәрім Акрами «Алашорда» делегациясының Қытайға сапары» атты мақаласында: «Шығыс Түркістанның шекара бастығы Ян Зың Шинмен кездесіп кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін көмек сұрауы, бірақ та Ян Зың Шин: өз елінің ішіндегі азаматтық соғысты сылтауратып, қандай да бір қол ұшын беруден бас тартты» [5], – деп жазды.

К. Акрами дегдар тарихшы С. Смағұловаға: бұл мәліметті 1946 жылы Шериаздан Марсековтің айтуы бойынша жазып алғанын айтыпты [4]»

Тұрсын Жұртбай Шериаздан Марсековтің бергі бет, арғы беттегі өмірін ұрпақтарының, көзкөргендердің естеліктерімен, фотосуреттермен әдіптеп отырып баяндайды. Алаш идеясы жолында басын құрбандыққа берген ардақты адамның Абай мен Шәкәрімнің өлеңдерін көшіріп сақтауы тұрғысында да мол мағлұматпен қанықтырады.

«Біздің қолымыздағы, мектеп оқулығы ретінде пайдаланылған Абай мен Шәкәрім өлеңдерінің қолжазбасы, міне, осы ұстаздық етіп жүрген кезінде, дәптердегі күн мен айы, жылы көрсетілген өзінің қолтаңбасына жүгінген, 1932-1934 жылдардың аралығында жазылған (Минго жыл есептеу мәселесіне сәл кейін дербес тоқталамыз). Иесі – Шығыс Түркістандағы түрме азабын бір емес екі рет қатарынан тартқан кезде, одан кейінгі аумалы-төкпелі көтерілістер мен босулар тұсында, мына қолжазба қалай аман сақталып қалды?».

Қолжазбаны сақтап жеткізген Балқаш Әлімғазы ұлы Бафин туралы айтып келіп: «Қолжазбаны Б. Бафиннің архивінен табылуы таңдандырмайды, бірақ, ол кісінің қолына қалай түсті? Жауапсыз сұрақтың бірі осы», – дейді Т. Жұртбай. Бұл мәнде дерек тапшы, өкінішке қалдырған сәттер бар.

Қилы тағдыр, қырық пышақ заман сұсын баяндаудың, сезіндіре, жеткізе айтудың кейбір иірімдерінен Абай өлеңдерінің қолжазбасына қайта қайырылған зерттеуші осы мәнде нендей

сергелдең күйлер болғанын өзі жоғарыда тоқталған мәтінтанудың, текстологияның айтыла бермейтін, тарих сөйлейтін тұстарынан туындайтын айрықшалықтарымен бір түйіндеп өтеді.

«Бұл қолжазбадағы мәтінді салыстыра отырып ажырата оқу, ондағы әрбір айырмашылықтарды талдап, пікір қорыту барысында адамның жүйкесін шүйкелейтін, міне, осындай психологиялық мыс пен қысымды анық сезіндік. Абай өлеңді қандай жағдайда жазды, Шәкәрім оны қашан көшіруі мүмкін, өзінен естіді ме, жоқ, біреу арқылы жетті ме? Тосқауылдан қашқан кезде ол дәптер кімде болды? Шериаздан Марсеков бұл қолжазбаны Зияттың өзінен көшіріп алды ма, жоқ, әлдебір көшірмеден көшірді ме? Бұл қолжазбаға ие болған адамдардың барлығы да осыншама тағдыр тауқыметіне ұрынған қияметті кезде, дәптердің өзі қалай аман сақталып қалды, кім сақтады, кімнен кімнің қолына қалай көшті, ол жағы бізге бимәлім еді» [1].

Қолжазбаны Тұрсын Жұртбайға «Отырар кітапханасы» сирек кітаптар мен қолжазбалар Орталығының ашылуы тұсында Никара Мұхамеджанқызы Бафина өзіне жеке сәт есебінде тарту етеді. Соны жарыққа шығарудың сәті 2020 жылы түскен.

«Шериаздан Марсековтің қолжазбасы төрт бұрышты, көлемі 20,5 х 16,5 сантиметр, қоңыр түсті, торлама бет қалың дәптерге қара сиямен жазылған, әріптері анық түскен. Жалпы көлемі 136 бет. Көшірменің ішкі мазмұндық құрылымы туралы бүкіл бір бетке ғұсни әріппен өрнектеліп жазылған: «1-ден бастап 84-ке дейін Абай Құнанбай ұлының тәлімдері. 85-тен аяғына шейін Шәкәрім Құдайберді ұлының тәлімдері. 1/1-беттен деген мағынада», – деген ескертпе берілген.

Өлеңдер бірінен кейін бірі жалғасып отырады. Өлең жолдарының ұзын-қысқалығына байланысты бір бетке кейде екі, кейде үш қатар етіп көшірілген. Тақырыптар қойымы, жүйелей реттеу тұрғысынан алғашқы 1909 жылғы өлеңдер жинағының ұзына мазмұны сақталғанымен де, шығармаларды көшіру барысында еркін түрде реттеген. Мұның себебі, көшіруші негіз етіп алып отырған Шәкәрімнің қолжазбасының да рет жүлгесін сақтауға ұмтылғандығында болса керек» [1].

Қолжазбаға сипаттама беруінде Т. Жұртбай ештеңені қағыс қалдырмайды. Мұраны сақтаудағы қилы өткелдерден жеткен ешбір белгінің елеусіз болмайтындығына мейлінше мұқият. Абай өлеңдерінің көшірме нұсқаларын жасаудағы таудай еңбегі там-тұм ғана айтылып келе жатқан Мүрсейіт Бікіұлының көшірме қолжазбалары бойынша әзірге осындай толымды сипаттама жоқ. Оның да қайсыбір себептерін Тұрсын Жұртбайдың Шериаздан Марсеков көшірмесін аударып-төңкеріп, арғыны да, бергіні де қосып қорытып зерделеуінде ұғына түскендей болдық.

Көшірменің құрылым жүйесі, өлеңдердің берілу реті, бірінші бетіндегі қытай иероглифімен таңбаланған қызыл мөр – осының барлығы өткенді оятатын қадау-қадау деректер. Көшірменің қолдан қолға өту тарихын заманның қилы беталысымен астастыра отырып, нақпа-нақ, болжам болса да, болғаны оның қолжазбаның сақталу фактісін тарқата баяндаған Тұрсын Жұртбайдың ақпарат жеткізуде мәселеге қатысы бар адам есімдерін кіріктіріп, сол жандардың өмірдерегін бүгінгі ұрпағымен ықтияттап отыру дағдысында хатталған құжатты дерек болмаған, болса да бәлкім қитұрқы уақыттарда көзі жойылған қазақы қалыптың жағдайында абайтануда тірі дерек – көзкөрген, көзкөргенді көріп, тыңдаған адамдардың естелігіне айрықша мән берген Мұхтар Әуезов өнегесін ғылыми тұғырлы құбылыс маңызында ұстанғандығын да көрсетеді.

Көшірме қолжазбаның әр сөзін, әр парағын сипаттау; қажетті жерінде суретін басып беріп отыру ыждаһатымен де автор бейғам, салғырт, үстірт, шалакөңіл ынтамен Абайға үңілуден дәнеңе шықпайтынын меңзейтіндей.

Қолжазба соңындағы «Жинаушы – Шериаздан Марсеков» деп қойылған қол – өткеннен бүгінге жеткен құнды құжат.

Әрі қарай қолындағы екінші қолжазбаның тарихына түсіп, жалпы бағадан гөрі нақты дерек құнды болып отырған абайтанудың ендігі кезеңіндегі қат, тапшы, бәсі көтеріле түскен өмірлік баяндарға кеңістік ашады.

Аманжан Жақып Тұрсын Жұртбайға тарту еткен қолжазба.

«Назарға ұсынылып отырған екінші қолжазба «Абай өлеңдері. Санкт-Петербург. 1909 жыл. Көшірме» деп аталады. Көлемі 21,5 х 17,5 сантиметр. Жіңішке сызықтың бойымен кейде екі, негізінен үш қатар тізіліп күлгін сиямен жазылған. Алғашқы 3 беті жоқ» (сонда, 25-б.).

Қолжазбаның қай өлеңнен, ол өлеңнің қай тұсынан басталғаны, жалпы қанша парақ, неше беттен тұратындығы, соңында қойылған қолдың ажыратылып оқылмағандығы, екі қолжазбаның да осы уақытқа шейін ғылыми айналымға түспегендігін ескере келіп, Тұрсын Жұртбай негізгі мәселеге көшеді.

«Екі қолжазбаның ғылыми-текстологиялық маңызы неде және біздің бұл жәдігерлерге соншама құштарлықпен ынта қоюымызға қандай себеп мәжбүрлік етті? Қолжазбаны баспаға дайындау барысында қандай ғылыми-текстологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды, қандай қиындықтарға тап болдық, соған тоқтала кетейік» [1].

Осы бағытта Тұрсын Жұртбай айтатын болжамдар, түйіп отыратын тоқтамдардың Абай текстологиясын зерттеу әдістемесінде нендей жаңалығы бар деген сауалдың көкейде тұратыны даусыз.

Т. Жұртбай Шериаздан Марсеков қолжазбасына қатысты қолжазбаның Шәкәрім Құдайбердіұлының өз қолымен жазылған Абай өлеңдерінің жинақ дәптерінен тікелей көшірілуінде деп жорамал жасайды.

Қолжазба тарихын шағатай, татар жәдид жазуы мен А. Байтұрсынұлының әліпбиі және жиырмасыншы-отызыншы жылдардағы қазақ тілінің жазу үлгісі мен емілесін, кирилл қарпімен жазуға қатыстыра отырып қарастыру – қазақ текстологиясында, соның ішінде Абай текстологиясында жолға қойылуы кенжелеп қалған өзекті ғылыми әдіснама. Тұрсын Жұртбай қайта-қайта жазу алмасып, қарпі қырық түрлі таңбалану тағдыры әлі күнге жалғасып келе жатқан қазақ жазуы жағдайында әдеби мұраны мәтіндік тұрғыдан қалыптау, түгендеудің аса кір күйіп тұрған, кез-келгеннің тісі батпайтын күрмеулі, күрделі мәселені күн тәртібіне қоюда нақтылы жұмыс жүргізуді бастап отыр деу керек. Әрине, бұл мәселені әдебиет тарихын зерттеу мектебін негіздеген айтулы тұлғалар білмеді емес, білді. Қолы байлаулы, ойы қамаулы, көзін жұмып сөйлеуге мәжбүр болған кезеңдерде мүмкіндігі де, қысқа ғұмырда қазақтың қай жоғын түгендеймін деп жан беріп жүргенде мұршасы да болмаған осы бір тым түйткілді, ғылыми жөнде аса күрделі мәселені бастау дәп қәзіргі кезде Тұрсын Жұртбайға лайық.

Рымғали аға Нұрғалидың әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, қазақ әдебиеті кафедрасындағы бір әңгімесінде замандасым Тұрсын Жұртбай туралы айтқаны есімде жүреді.

Университетке түсу емтиханында оқытушы Рымғали Нұрғали бір үміткердің Ыбырай Алтынсарыұлы туралы «XIX ғасырда төбеге шығып, төңірегіне қараған» деген пікір айтқан шығармасын оқиды да, жас бала өз бетімен мұндай ой айтуы мүмкін емес деп ойлайды. Сол үміткер – Тұрсын Жұртбай. Білгір ғалымды ақыры иландырған ғой.

Сол Тұрсын Жұртбайды көп еңбек жасап жатқан, қазақ руханиятының сарқылмайтын, шалдықпайтын жанкештісі деп халық жақсы көреді. Алдыңғы толқындардың әмбебаптығы қанында қалған Тұрсын Жұртбай індете зерттеп жүрген сан-сала, көп арнаның бірі – абайтану. Текстологияға баруға қақысы бар. Қазақ жазуының бірнеше үлгісін ынта қойып игерген, үйренген, білетін білікті маман. Жазу жөнінен, мәтіндік нұсқалар бойынша төрелік айтуға әлеуеті жететін сирек зерттеудің бірі.

«Бұл қолжазбаның, бұрынғы 1909 жылғы жинақтан, Мүрсейіттің қолжазбасынан басты және сапалы айырмашылығы – Абай мен Шәкәрімнің өлеңдері қазақтың 42 әрпін түгелдей таңбалайтын және тыныс белгілерінің барлығы қамтылған таза тілмен жазылуында. Шәкәрім де, Зият та, Шериаздан да шағатай, жақит-татар, төтеше және кирилл жазуларын еркін таратып оқитын, Абай өлеңдерінің түпкі мәтінін жатқа білетін адамдар. Сондықтан да, түпнұсқаға барынша жақын нұсқа деп бағалауға толық негіз бар» [1].

Үзілді-кесілді айтқандай көрінгенімен, Тұрсын Жұртбайдың бұл тоқтамында толып жатқан қисын тоғысқан түйін бар.

Абайдың әдеби мұрасының түпнұсқалық құқы Мүрсейіт Бікіұлының көшірме қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1909 жылғы Санкт-Петербургте басылған тұңғыш жинағына қатысты болып саналатыны [6]; кезінде Мұхтар Әуезовтің Мүрсейіт Бікіұлының көшірмелеріне мән беруі [7], 1909 жылғы тұңғыш жинақты Абайдың інісінің баласы Кәкітай Ысқақұлы мен өз баласы Тұрағұл Ибраһимұлының баспаға дайындағандығының елеулі маңызы бұл мәселеде көмескіленіп, кейін ығыстырылмайтындығы даусыз. Алайда, қаріп жөні, оның оқылу, жазылу үдерісіндегі он-сан ауытқу, құбылу, сөз қисынын бұзу, өзгерту фактісінде Тұрсын Жұртбай айналымға қосып отырған Шериаздан Марсеков көшірмесі мен 1909 жылғы кітаптан көшірілген, хатқа түсірушісі беймәлім қолжазбаның, бірнеше жазу үлгісін еркін таратып оқитын адамдар жасаған екі көшірменің түпнұсқаға барынша жақын нұсқа болу ықтималдығын да ескеру күрмеуі көп текстологияның әлдебір жұмбақ тұстарын жеңілдетуге септігін тигізетіндігі даусыз.

Мүрсейіт Бікіұлының көшірме қолжазбалары да, 1909 жылғы жинақ та жазу құбылыстарының ықпалы мәнінде текстологиялық «тексеруден» өткен жоқ. Қолжазба нұсқалардың да, 1909 жылғы жинақтың да қажетінде, кезеңінде қаралып, кәдеге жарап, Абай мұрасын баспадан шығаруда түпнегіз болып отырғандығы даусыз. Алайда Абай әр жылдардағы жинақтарының әрбір сөздің жазылуын әрқалай беріп келе жатқандығының бір себебі ілгерідегі жазу үлгілерін, сөздің айтылуы мен хатқа түскендегі оқылуында болатын тілдік-дыбыстық айырмашылықтарды қай жазу үлгісінің қисынымен, таңбалану үрдісімен беріп отыру ұстанымында ғылыми бірізділіктің сақталып отыру мүмкіндігінің бола бермегендігімен де сабақтасып жатыр [8].

1909 жылғы жинақтың 2009 жылы кирилл қарпіне көшірілген нұсқасы мен 2020 жылы шығыстанушы Т.Қыдыр қазіргі жазуға көшірген мәтінінде бірқатар айырмашылықтар бар. Абай Құнанбайұлының кезекті жинағын баспаға әзірлеу барысында мәтінмен жұмыс істеу үстінде сөз айырмасының әр қолжазба, әр жинақта қаулап жүргенін көріп, ұшығын қайдан іздеуге біліктілігім жетпеген кездерде Тұрсын Жұртбайдың осы жазуды оқу мәселесіне қатысты ойлары қараңғыда көрген сәуледей назар аударған.

Осы бағытта Абай мұрасына тиесілі бар қолжазба, бар басылымды түгендеп салыстыру, тілдегі ықпалдастық факторларын, қазақ жазуының жиі өзгерген үлгілерінің бүккен сырын барлап отырып дұрыс мәтінді түгендеу жұмысы жалғасын табуы міндетті ғылыми бағыт екендігіне ден қойғанымыз қажет.

Мұхтар Әуезов 1933 жылы араб қарпіндегі жазу латын қарпіне көшкенде Қызылордада шыққан Абайдың тұңғыш толық жинағындағы қателер бойынша 206 түзету жасаған ғой.

Осы мәнде Тұрсын Жұртбайдың айналымға тартқан екі қолжазба нұсқаны саралау тәлімінде өзекті, өтімді қисындар мазмұн түзген.

«Міне, осы арада, Абай өлеңдерінің 1909 жылғы жинағынан 1943 жылы көшірілген, әзірге аты бимағлұм болып тұрған Хаскер-кәріптің қолжазбасының ерекше маңызы бар екенін атап өту керек. Тіпті, абайтану үшін елеулі маңызы бар жәдігер деуге де болады. Неге дейсіз бе? Біз осы арада еруліге-қарулы: 1909 жылы баспадан шыққан жинақ пен Мүрсейіттің қолжазба көшірмесі бола тұра, осы уақытқа дейін Абай өлеңдерінің мәтіндік-текстологиялық ортақ және тұрақты нұсқасы неге жасалмай келді, оның себебі неде? деген сұрақ қоямыз. Бәсе, неге?

Мәселе мынада: Абайдың өлеңдер жинағы да, Мүрсейіттің қолжазбасы да қадымы шағатай тілінің, ішінара Қоюм Насыри салып кеткен татар-жәдиттік емілесінің, И.Тисыралы негіздеген қырым-татар мен түрік тіліне «ортақ жазу» үлгісімен жазылған. Осындай шұбар тіл мен еміленің шырма-шатурна іліккен қазақ сөзі балдырланып шыға келеді. Оның үстіне, жинақта тек қана арабтың көшеней тілінің дыбыстарын беруге арналған қатаң «т», тілұшты «з», «с», көмекейлеп айтылатын «h, х» қаріптері қазақы дыбысталуы жұмсақ айтылатын «т», «з», «қ», «с» әріптерімен араласа қолданылды. Мұның үстіне, ол кезде қазақы дыбысты «қ», «ә», «ө», «ұ», «ү», «ң», «у» әріптері және тыныс белгілері мүлдем жоқ болатын. А. Байтұрсынұлының әліпбиі 1912 жылдан кейін ғана бірте-бірте айналымға түсе бастайды.

Мүрсейіттің қолжазбасы одан бұрын көшірілген болатын. Арада бір ұрпақ және латын мен кирилл қарпі ауысқан соң, шағатайшаны оқудың өзі мәселе болып қалды» [1].

Қағазға түсіріп отырып тілдің дыбыс бойынша оқылуының нендей кілтипаны болғанын көрсетуі – текстологияның ең бір жанды жерінде жасырынған сырын ашуы. Осында келтірілген Абай сөзінің қаншалықты дұрыс оқылу қиындығы «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі «Көре тұра», «Кері тұра», «Кере тұра» болып жазылып жүрген бір сөз сынды Абай текстологиясындағы түйткілді он-сан сөздің, Абай текстологиясы ғана емес, қазақ текстологиясындағы жаппай, жамырап өре түпе келетін көп-көп бір сөзден өрбіп, біртіндеп басқа-басқа болып кеткен ұғым атауларының жалпы түйткілінің түйініне қарайлататын «қызық» фактісі, түп себептерінің бірі.

«Мәселенің басы ашық болуы үшін мен 1909 жылғы жинақтың кез-келген бетін ашып бір жол өлеңді әріп не әріп қағазға түсіремін, назар салыңыз: «Аоранң килар аорилармз кил житди жош мнан сонқдине барин кориб». Енді осы жолды қазақша қалай оқисыз? Сөзбе сөз қазақшалайық. «Орақ келер арылармыз кел жетті жылы мен сойықтың бәрін көріп». Ал осыдан: «Орақ келер орылар мезгіл жетті, Жылы менен суықтың бәрін көріп» – деген Абайдың сөзін ажыратып шығарудың өзі жұмбақ шешкендей қиямет» емес пе. Соның ішінде, «кил, кел» деген сөздің – «кез», «мезгіл» деген сөз екендігін екінің бірі дәл тауып орнына қоя бермейді. Абайдың текстологиясына қатысты мәселелердің әлі де дұрыс шешілмей келе жатуының негізгі себептерінің бірі осында. Не қадымша емес, не қазақша емес «жалаңқая», «сұм құрбат», «сым қырбат» сияқты сөздердің орын алуы осындай жаңсақтықтардан туындаған.

Ал Шериаздан Марсеков пен Хаткер-кәтіптің қолжазбаларында мұндай жаңылтпаштар жоқ. Бірден: «Сонан бері рақымсыз көп жыл өтті, Орақ келер, орылар мезгіл жетті», – деп еш жаңылыссыз және күмән-күдіксіз судыратып оқи бересіз. Өйткені, біріншіден, екі хатшы-кәтіп те 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің қолжазбасындағы әріптерді де, шағатайшаны да, жәдит-татаршаны да, ортақ тілдің орфографиясы мен сөздің мазмұнын да, ең бастысы Абайдың өлеңдерінің түпнұсқадағы үлгісін де еркін меңгерген. Бұл қолжазбаны сауат ашу үйірмелеріне қатысушы ересектермен бірге мектептердегі шәкірттер де оқитын болғандықтан да барынша ықтиятты әрі түсінікті көшіруге ұмтылған» [1].

Қолжазбаларды мәтіндік салыстырудағы өзіндік оңтайлы әдістермен бөлісіп отыратын, бұл салыстыруға Мүрсейіт қолжазбалары тартылмағандығы, осы бағытта тұтас ғылыми ұжым жұмыс жүргізу қажеттілігі туралы автор ойлары, әрине, орынды, құптарлық.

Тұрсын Жұртбайдың Абай текстологиясын зерттеуде ескерілуі міндетті бірқатар құбылыстарды ғылыми зерек аңғарымпаздықпен атап өтіп отыруында Ш. Марсеков қолжазбасының Абайдың 1909 жылғы жинағы мен Шәкәрімнің қолжазба дәптеріндегі өлеңдерін салыстыра жазған деген болжам да бар. Ықтимал болжам. Түпдерегін танып барып атқарылар келешек зерттеулердің жобаланып отыруы да абайтануға олжа салар ізгі ниетті, игілікті бастама.

Шәкәрім қолжазбасының түпнұсқасы архивте сақталғаны, ол нұсқаны Бейсенбай Байғалиевтің нөмірін айналымға қосқаны тұрғысындағы деректер – ізіне түсіп жүрген зерттеушілердің өзінің бірі білсе, бірі білмейтін ақпарат.

Т. Жұртбай өз қолындағы Ш. Марсеков қолжазбасы мен Шәкәрімнің архивтегі қолжазбасын, басқа да қолжазба нұсқаларды зерттеуді бір шәкіртіне ғылыми тақырып ретінде ұсынып отырғанын да құлаққағыс еткен. Көп дүниені анықтауға септігі тиетін жоба қолға алынған екен. Т. Жұртбай жазу білетін жас мамандарды шырақ алып іздеп тауып, ғылымға баулуда да озық өнеге танытып отыр.

Ұзын-ырғасында қалдырып кетуге «қимайтын» мол ақпараттық-танымдық құнар тұнған бұл жинақтың екінші тарауы – «Қабыл көрсе сөзімді, кім тасыса – сол алсын...».

Мәтіндік айырмашылықтарды жүйелеу және талдау» деп айқындама берілген тарау.

Осы жұмысында Тұрсын Жұртбай мәтіндік нұсқалардың көшірілу, жиналу, сақталу, басылым деректерін сан-тараптан, дәлел-дәйегімен айналымға тартып отыруына қоса қазақы

текстологияның айрықшалықтары, жалпы текстология теориясы тұрғысында терең танымдық-теориялық тоқтамдарға барып отыратын тұстар бар.

Әр сөзді арғы тарихпен, тұтас ұлттық мінез-танымен, қилы себептермен тамырланып жатқан мығым, тірек тұғырында тану, табу міндетінде Абайда «араша» сұрап тұрған ұғым, сөз аталымдардың аз емес екендігін екінің бірі көріп, естіп, біліп жүр десек, асыра айтқандық емес. Текстологиялық жұмыстағы қилы объективті, субъективті «әрі тарт – бері тарттың» оқшау проблемасынан арылу да оңай болмайтын шаруа. Абай сөзінің генетикасына барудың қиын шаруасында «мен білемінге» орын жоғын да орынды ескертеді.

Т. Жұртбай мәтіндік салыстырудың міндетті негіздерінде бірнеше нұсқа бойынша бірнеше жүлгеде жұмыс жасайды.

Бірінші – «**Әр сөзіне қарасын...**» жеке сөздің мағыналас немесе реңк астары өзге сөзбен ауысып қолданылуы.

Мұндай айырмашылықтың тек негізінен ауызша тарап, ауызша сақталған шығармаларда ғана емес, басылым мәдениеті қалыптасқан әдеби мұрада да бар екендігін атап көрсете келіп, осының арғы себебіне тартып жатқан күрделі көркемдік иірімдер жайын тарқата баяндайды.

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңіндегі «Тағдыр жоқ өткен **адам** қайта келмек» пен «Тағдыр жоқ өткен **өмір** қайта келмек» нұсқаларында көшіріліп, басылым көріп жүрген бір тармақ Абай текстологиясындағы «Өлең – сөздің патшасы» – «Өлең сөздің патшасы»; «Өз басына би болған» – «Бас-басына би болған», т.б. сынды түйткілдердің бірі.

Тағы бір мысал «Жанын сатқан мал үшін» мен «Арын сатқанға» қатысты келтіріледі.

«Міне, текстологиялық салыстыру мен талдаудың қажеттігі осыдан келіп туындайды. Ол үшін сөз басындағы мәтінтану іліміне қойылатын талаптарды орындап барып, ұсыныс (иә, ұсыныс, үкім емес, өйткені шығармашылық түсінікке үкім жүрмейді), пікір білдіру керек.

Ш. Марсеков қолжазбасында Абай жинақтарының барлығындағы «**Әсемпаз** болма» «Әсемпоз» деп жазылған екен. «Әсемпоз» да әдемі естілетін сияқты. Тіл заңдылығында осылай айтылатын сөздерді де қамтып қарау керектей көрінеді. «Әсемпоздың» экспрессиясы басымдау да сияқты.

Сөздің жазылу, мағыналық ауытқулары бағытында Абайдың әр өлеңінде бір нұсқаны басқа басылым, көшірме қолжазбалармен салыстыруда толып жатқан айырманың болатыны Т. Жұртбай салыстырып отырған Ш. Марсеков қолжазбасы мен 1909 жылғы жинақ көшірмесі, 1909 жылғы жинақтың түпнұсқа кітабы, 1961, 1995 жылғы Абай жинақтарының мәтіндік қалпында да ондаған сөз фактісінде нақтылы аталып айтылып, көрсетіліп отырған. Қай жазылым қисынды дегенде, өзіндік субъективті ұйғарымның болып отыратындығы – текстологияның төл «проблемасының» бірі. Мұндай тұстар қисынды тоқтамдары басым түсіп отыратын Тұрсын Жұртбайдың жеке сөз фактісіндегі өзіндік таңдау, байламдарында, нақты біріне жүгіну тәжірибесінде де жоқ деуіміз жөн болмас еді.

Ондаған сөз нұсқасын қисынына қарай салмақтап отырып ой тастаған Тұрсын Жұртбайдың орынды ұсынысынан туындар міндеттер бар.

«Қолжазбалар мен жинақтардың арасындағы мұндай мәтіндік айырмашылықтар салыстырылып көрсетілді. Енді солардың мағыналық астары мен емеуірінін салыстыра талдап, бір шешімге келу керек. Оған Абай шығармаларының терминологиясы жөніндегі арнайы комиссия ғана үкім айта алады» [1].

Екінші жүлге «Бір сөзді бір сөзіне қиыстырар» деп аталыпты. Жалғау, шылау, жұрнақ «арасындағы» мәселелер.

«Өйткені, үстірт қарағанда, соншама елеусіз болып көрінгенімен, бұл жұрнақ, жалғау, шылаудың өзі мәтінтанудағы ең шетін ғылыми мәселенің бірі» (сонда, 7-б.).

Үшінші жүлгеде өлең құрылымы мен мағынасына өзгеріс әкелмейтін жекелеген сөздердің орын ауысып қолданылу жайына қатысты дерексөз, дәйек-тоқтамдар мазмұн түзген.

Төртінші жүлге өлең мазмұнын өзгертіп тұрған сөздер бойынша. Бұл тұрғыда келтірілген мысалға алынған «Өз басына» мен «Бас-басынаға» қатысты «дау» – ежелгі «дау».

Сөз нұсқаларын мағыналық негізінде, мәнмәтін аясында саралауда Тұрсын Жұртбай салыстырып отырған Абай өлеңдері көшірме, басылым жинақтарының не дегенде де кемдік ететінін айтқан жөн. Жеке бір сөздің жазылу, оқылу, басылымында кеткен техникалық жаңсақтық та; Абай сөзінің тегіне көбірек келетін қисыны да; жалпы бейтарап тұрғанның өзіндегі сөз қуаты, экспрессиясы да; толып жатқан басқа тарихи-грамматикалық, тарихи-әлеуметтік, тарихи-психологиялық факторлар мүмкіндігінше ескеріліп барып бір тоқтам жасауға келетін де, көнбейтін де сөз фактілері болатындығы да мәселені шиеленістіріп отыратын, келе жатқан текстологиялық түйткілдер Абай мұрасының мәтіннамалық мәселесінде тұтас бір ғылыми арна түзіп отырғандығы бағытында кең, кешенді салыстырулардың күн тәртібінде тұрғандығын уақыт озған сайын сезіне түсіп отырмыз. Кейінгі жылдары Мүрсейіт Бікіұлының көшірме қолжазбаларының көпке мәлім 3 нұсқасынан бөлек және 2 нұсқасы айналымға қосылды. Білікті шығыстанушы, жазу жөніне жетік мамандар Мүрсейіт Бікіұлының көшірмелерін қазіргі қаріпке түсірді. Осы қолжазбалардың ішінде А. Байтұрсынұлы әліпбиімен көшірілгені де бар.

Тұрсын Жұртбайдың қолжазба нұсқаларымен жұмыс жүргізу әдістемесі, саралау қисыны, сөз жоқ, Абай текстологиясының толып жатқан өзекті мәселелерінде өзіндік мәнге ие болатын, танымдық-теориялық негізделуіндегі ғылыми тұғырларымен маңыздана түсетін олжалы еңбек. Алтыншы жүлгеде оқу, көшіру барысында жаңсақ жазылған сөздер бойынша саралау жасалған. Зерттеу зердесі, сөз «қорғау» уәждемесі табанды тұстары басым.

Мысалы: Ш.М. (Қартайдың, қайғы ойладың, ұйқы сергек): Өзімнің **еткенімнен** болды демей, Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек – жинақтарда: Өзімнің **иттігімнен** болды демей.

Расында да, назар аударатын сөздер. Абай: өзінің алаяқ істерінен көрмей, көкбеттік долы ерегеспен арандатуға ерік бергендерді айтып отыр ма, жоқ, сол мінезді «иттік» ретінде жек көре әшкерелеп отыр ма? Егерде өлеңдік қуат, өтімділік тұрғысынан келсек, «иттіктің» иттігі басым. Ал, қаншама үңіліп оқысақ та Ш. Марсековте «е» әрпі анық түсіп тұр» [1].

Кеңестік кезеңнің саяси ыңғайда сөз түзеуге бейім бір ерекшелігінің жемісінен мысалдар да келтіріледі.

Осы еңбекте қолжазбалар мен басылымдарды салыстыра оқу барысында жазылуы толық ажыратылып оқылмаған, мазмұндық ұғымы да көмескі, сөз түбірі күмәнді, дүдәмал ойда қалдыратын тіркестер мен сөздер бойынша да бірқанша айырмашылықтар аталып көрсетілген.

«Сегіз аяқ» өлеңіне қатысты айтылған дұрысы «Пайдасыз таңын, Байлаусыз ақыл» дегендей уәжді тоқтамдары назар аударады.

Сегізінші жүлгеде бір қолжазбада бар, екіншісінде жоқ сөздер мен өлең жолдары, тұтас шумақтар туралы айтылған.

«Бір дәурен кемді күнге бозбаланың» өлеңі бойынша Ш. Марсеков қолжазбасында бар деп берілген «Жақсы айғырда бие жоқ ат туарлық» тармағының жинақтарда «Үзілмес үмітпенен бос қуардың» болып келетіні бұл тармаққа қатысты тың дерек емес.

1909 жылғы кітапта «Жақсы айғырда бие жоқ ат туарлық» жазылған.

Екіншісі – 1933 жылғы жинаққа түзету жасағанда М. Әуезов кіріктірген тармақ. Ол туралы абайтануда айтылып жүр.

Тоғызыншы жүлге саналы түрде жасалған мәтіндік өзгерістер мен ауыстырулар туралы. Бұл тұста Т. Жұртбай өлең екпіні, ырғағы, осыған орайлас орны ауысып айтылған сөздерден мысалдар келтіреді. Осы мәндес мысалдардың қайталанып келіп отырғандығы бар.

Оныншы жүлгеде қолжазба, жинақтағы сөз нұсқаларының басқа-басқа болып жазылу фактісін зерделейді.

«Ант ұрғанға жолама, кетсін қаңғып» та, «қосылма» да, «кел, кет қаңғып» та бар.

«Бетімді шал сипаған» (Ш.М.).

Жинақтарда – «Етімді».

Он бірінші жүлге «Ш. Марсеков қолжазбасындағы Абайдың өлеңдік мәтіндеріне үйлеспейтін сөздер» мәселесі бойынша.

Абай текстологиясын айналымға енді түсіп отырған қолжазба нұсқалар бойынша пысықтаудың қара жұмысында, қиын қисын – теориялық негіздемесінде саралау бағытындағы Тұрсын Жұртбайдың аталған еңбегінде үлкен жұмысы ретінде көп септігі тиетін тың нәтижелер де бар; әлде де «қырықпышақ» дауға сұранып тұрған, төрт аяғы тең түспеген тұспал-жорамалдар да ұшырасады. Тілді мейлінше нәзік сезінетін, кесімді, дөп тоқтамдарымен көпке жаққан зерттеуші бұл пікірімізді кінә тағу деп қабылдамайтынына сенеміз.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Білмей мұны жазған жоқ (Абай өлеңдерінің көшірмелері: факсимиле, текстологиялық салыстыру және мәтіндік талдау)» атты іргелі зерттеуі – отандық абайтану мен мәтінтану ғылымына қосылған сүбелі әрі олжалы еңбек. Ұзақ жылдар бойы тарихи-саяси қысымдар мен қуғын-сүргін салдарынан Абай мұрасының жиналу, сақталу шежіресінде қағаберіс қалып келген Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Алаш арыстарының (Шериаздан Марсеков, Райымжан Марсеков т.б.) тағдырлы қызметі осы зерттеу арқылы ғылыми айналымға қайта оралды.

Зерттеу барысында сараланған Шериаздан Марсеков көшірмесі мен аты беймәлім хаткер-кәтіптің 1909 жылғы жинақтан түсірген көшірме дәптерлері Абай текстологиясындағы ондаған жылдар бойы талас тудырып, біржақты шешімін таппай келе жатқан түйткілдерге нақты әрі дәйекті жауап береді. Бұл қолжазбалардың басты артықшылығы мен ғылыми құндылығы – оларды хатқа түсірушілердің шағатай, жәдит-татар, төтеше және кирилл жазуларын еркін меңгергендігінде, сондай-ақ Абай өлеңдерінің түпкі мәтіні мен рухын жатқа білгендігінде. 1909 жылғы тұңғыш басылымдағы және Мүрсейіт қолжазбаларындағы араб графигінің қазақы төл дыбыстарды таңбалаудағы кемшіліктері салдарынан пайда болған шұбарланулар («жалаңқая», «сұм құрбат», «кил/кел» т.б.) осы көшірмелер негізінде жүйелі түрде түзетіліп, түпнұсқаға барынша жақын нұсқа ретінде ұсынылған.

Сонымен қатар автордың мәтіндік айырмашылықтарды он бір дербес жүлгеге бөліп (жеке сөздердің мағыналық ауысуы, жалғау-жұрнақтар, өлең ырғағы мен екпіні, саяси ыңғаймен өзгертілген тіркестер т.б.) зерделеуі – қазақ текстологиясының әдіснамалық деңгейін жаңа сатыға көтергенін көрсетеді. Әрине, зерттеуші жасаған кейбір тұспал-жорамалдар мен жекелеген сөздерге қатысты таңдаулары алдағы уақытта да ғылыми ортада қызу пікірталас туғызуы мүмкін. Алайда, еңбектің басты нәтижесі – ол Абай мұрасын тек қолда бар белгілі нұсқалармен ғана шектемей, қазақ жазуының әр кезеңдегі күрделі эволюциясымен, архив деректерімен және кешенді мәтінтану талаптарымен ұштастыра қарастырудың өміршең үлгісін жасап берді.

Қазіргі абайтануда мәтінді зерттеу оның нұсқаларын салыстырумен ғана шектелмей, мәтіннің семантикалық, тілдік және интерпретациялық қабаттарын кешенді қарастыру бағытында дамып келеді. Р. Хасенова мен М. Саркулова Абай поэзиясын семиотикалық тұрғыдан талдап, мәдени кодтардың мәтінді қабылдау мен түсіндірудегі маңызын көрсетеді [9]. К. Оралбекова және авторлар Абай шығармаларының түпнұсқасы мен аударма нұсқаларын салыстыра отырып, олардың көркемдік, құрылымдық, ырғақтық және стилистикалық ерекшеліктерінің интерпретацияға ықпалын айқындайды [10]. Ал А. Мурсал және авторлар Абай шығармаларындағы көнерген кітаби лексиканы лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеп, оның мәтіннің тарихи-тілдік табиғатын танудағы маңызын көрсетеді [11].

Тұрсын Жұртбайдың жинақ соңында: «*Артық-кемін алғап-талғап аларсыздар*», – деп ағынан жарылуы – оның зерттеушілік парасаты мен ғылыми адалдығының белгісі. Мақалада атап көрсетілгендей, бұл түйткілдерге түбегейлі әрі заңды нүкте қою – болашақта Абай шығармаларының терминологиясы мен мәтіні жөніндегі арнайы ғылыми комиссиялар мен кешенді ғылыми ұжымдардың еншісіндегі шаруа. Қорыта келгенде, аталған жұмыс қазақ жазба мәдениетіндегі көне жәдігерлерді оқу, мәтінді түгендеу және Абайдың түпнұсқа сөзін бұрмалаусыз келешек ұрпаққа жеткізу жолындағы іргелі бағдаршам болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Жұртбай Т.Қ. Білмей мұны жазған жоқ: мәтінтанулық зерттеу. 1-кітап. – Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2021. – 448 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы: үш томдық. 1-том / томды құрастырып, баспаға дайындағандар: К.І. Матыжанов, Қ.Қ. Мәдібаева, Т.М. Шапай, Т.Е. Қыдыр, Б. Тұрсынбайұлы, А.Н. Жұматаева. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы: қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы: үш томдық. 2-том / томды құрастырып, баспаға дайындағандар: К.І. Матыжанов, С.С. Қорабай, Т.М. Шапай, Т.Е. Қыдыр, Е.Т. Шүкіман, А.Н. Жұматаева. – Алматы: Жазушы, 2020. – 528 б.
5. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы: үш томдық. 3-том / томды құрастырып, баспаға дайындағандар: К.І. Матыжанов, С.С. Қорабай, Т.Е. Қыдыр, П.Т. Әуесбаева, А.Н. Жұматаева. – Алматы: Жазушы, 2020. – 488 б.
6. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: «Қайым Мұхамедханов атындағы білім және мәдениет орталығы» қоғамдық қоры, 2010. – 164 б.
7. Әуезов М.О. Абай Құнанбаев / құраст. Н. Ақбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 318 б.
8. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі: монография. – Алматы: Санат, 1995. – 208 б.
9. Khassenova R., Sarkulova M. Abai’s poetry in Eco’s semiotic light // Chinese Semiotic Studies. – 2024. – Vol. 20, No. 2. – P. 327-355. – DOI: 10.1515/css-2024-2016.
10. Oralbekova K., Kapantaikyzy Sh., Akhmetova M., Orazbek M., Kenzhebayeva G. Problems of Reception, Understanding, and Interpretation of Abai’s Works // Interdisciplinary Literary Studies. – 2024. – Vol. 26, No. 2. – P. 162-178. – DOI: 10.5325/intelitestud.26.2.0162.
11. Mursal A., Tlegenova G., Zhanabekova A., Cherepanova A. Archaic Bookish Words in Abai Kunanbayuly’s Works: A Linguostatistical Analysis // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, No. 3. – P. 195-208. – DOI: 10.30564/fls.v7i3.8506.

References

1. Zhurtbai T.Q. Bilmei muny zhazgan zhoq: matintanulyq zertteu. 1-kitap [He Did Not Write This Unknowingly: A Textological Study. Book 1]. – Nur-Sultan: Alashorda, 2021. – 448 p. (in Kazakh)
2. Abai. Shygarmalarynyn akademiialyq tolyq zhinagy: ush tomdyq. 1-tom [Complete Academic Collection of Works: In Three Volumes. Vol. 1] / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, Q.Q. Madibaeva, T.M. Shapai, T.E. Qydyr, B. Tursynbaiuly, A.N. Zhumataeva. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 640 p. (in Kazakh)
3. Baitursynov A. Til tagylymy: qazaq tili men oqu-agartuga qatysty enbekteri [Language Lessons: Works on the Kazakh Language and Education]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p. (in Kazakh)
4. Abai. Shygarmalarynyn akademiialyq tolyq zhinagy: ush tomdyq. 2-tom [Complete Academic Collection of Works: In Three Volumes. Vol. 2] / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, S.S. Qorabai, T.M. Shapai, T.E. Qydyr, E.T. Shukiman, A.N. Zhumataeva. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 528 p. (in Kazakh)
5. Abai. Shygarmalarynyn akademiialyq tolyq zhinagy: ush tomdyq. 3-tom [Complete Academic Collection of Works: In Three Volumes. Vol. 3] / Compiled and prepared for publication by K.I. Matyzhanov, S.S. Qorabai, T.E. Qydyr, P.T. Auesbaeva, A.N. Zhumataeva. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 488 p. (in Kazakh)
6. Mukhamedkhanov Q. Abai shygarmalarynyn tekstologiiasy zhaiynda [On the Textology of Abai’s Works]. – Almaty: Qaiym Mukhamedkhanov Center for Education and Culture Public Foundation, 2010. – 164 p. (in Kazakh)
7. Auezov M.O. Abai Qunanbaev [Abai Kunanbayev] / Compiled by N. Aqbaev. – Almaty: Sanat, 1995. – 318 p. (in Kazakh)

8. Syzdyqova R. Abaidyn soz ornegi: monografiia [Abai's Word Patterns: Monograph]. – Almaty: Sanat, 1995. – 208 p. (in Kazakh)
9. Khassenova R., Sarkulova M. Abai's Poetry in Eco's Semiotic Light // Chinese Semiotic Studies. – 2024. – Vol. 20, No. 2. – P. 327–355. – DOI: 10.1515/css-2024-2016
10. Oralbekova K., Kapantaikyzy Sh., Akhmetova M., Orazbek M., Kenzhebayeva G. Problems of Reception, Understanding, and Interpretation of Abai's Works // Interdisciplinary Literary Studies. – 2024. – Vol. 26, No. 2. – P. 162–178. – DOI: 10.5325/intelitestud.26.2.0162
11. Mursal A., Tlegenova G., Zhanabekova A., Cherepanova A. Archaic Bookish Words in Abai Kunanbayuly's Works: A Linguostatistical Analysis // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, No. 3. – P. 195–208. – DOI: 10.30564/fls.v7i3.8506

К.К. Мадибаева
Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,
050010, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28.
ORCID: 0000-0002-2396-1467
e-mail: Kapi-51@mail.ru

НОВЫЕ ДАННЫЕ В ТЕКСТОЛОГИИ АБАЯ

Аннотация. В статье рассматриваются новые данные и источники, имеющие значение для изучения текстологических вариантов наследия Абая и их введения в научный оборот. Основное внимание уделено двум рукописям из Восточного Туркестана, представленным в исследовании Турсына Журтбая «Білмей мұны жазған жоқ». Анализируются история сохранения, структура, особенности письма и текстовая организация рукописей Шериздана Марсекова «Абай Құнанбайұлының тәлімдері. Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері» и анонимного писца «Абай өлеңдерінің көшірмелері», а также их соотношение с первым изданием стихотворений Абая 1909 года и другими текстовыми источниками. На основе текстологического сопоставления, описания рукописей и историко-лингвистического анализа графики и орфографии выявляются факторы, влияющие на установление исходного текста произведений. Рассматриваются варианты отдельных слов, аффиксов, строк, строф, а также осознанные текстовые изменения и разночтения, возникшие в процессе переписывания и публикации. Обосновывается необходимость комплексного сопоставления рукописных и печатных источников в современной абаеведческой текстологии. Сделан вывод о научной ценности вновь вводимых рукописных материалов для дальнейшего изучения текстовой истории наследия Абая.

Ключевые слова: текстология Абая, наследие Абая, рукопись, Шакарим Кудайбердиев, Шериздан Марсеков, Зият Шакаримулы, текстоведение.

K.K. Madibayeva
M.O. Auezov institute of literature and art,
050010, Republic of Kazakhstan, Almaty, 28 Shevchenko Str.
ORCID: 0000-0002-2396-1467
e-mail: Kapi-51@mail.ru

NEW DATA IN ABAI TEXTUAL SCHOLARSHIP

Abstract. The article examines new data and sources relevant to the textual study of Abai's literary heritage and their introduction into scholarly circulation. Particular attention is paid to two manuscripts from East Turkestan discussed in Tursyn Zhurtbay's study «Білмей мұны жазған жоқ». The paper considers the preservation history, structure, script features, and textual organization of Sheryazdan Marsekov's manuscript «Абай Құнанбайұлының тәлімдері. Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері» and the anonymous copyist's «Абай өлеңдерінің көшірмелері», as well as their relationship to the first 1909 edition of Abai's poems and other textual sources. Textual comparison, manuscript description, and historical-linguistic analysis of writing and orthographic features are used to identify factors affecting the reconstruction of the original text. Variants of individual words, affixes, poetic lines and stanzas, as well as deliberate textual changes and copying-related discrepancies, are examined. The study emphasizes the need for comprehensive comparison of manuscript and printed sources in contemporary Abai textual scholarship. The findings demonstrate the scholarly value of newly introduced manuscript materials for further research into the textual history of Abai's heritage.

Keywords: Abai textual scholarship, Abai's heritage, manuscript, Shakarim Kudaiberdiuly, Sheryazdan Marsekov, Ziyat Shakarimuly, textual comparison, textual studies.

Автор туралы мәлімет

Мәдібаева Қанипаш Қайсанқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы, Алматы, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2396-1467.

Сведения об авторе

Мадибаева Канипаш Кайсановна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник института Литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Республика Казахстан, Алматы, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2396-1467.

Information about author

Kanipash Madibayeva – doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2396-1467.

Редакцияға енуі 17.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 25.08.2026
Жариялауға қабылданды 26.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-16
ҒТАМР: 17.07.31

Ш.С. Кеңесбаева
Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0000-0002-0563-8148
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

ТӘҢІРБЕРГЕН ӘМІРЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ЖАРИЯЛАНБАҒАН ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ ТУРАСЫНДА

Аңдатпа. Мақалада көптеген жыр жинақтарының, поэмалар мен публицистикалық мақала-очерктердің авторы, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі болған Тәңірберген Әміреновтің әдеби мұрасын толықтыратын ақынның ешқайда жарияланбаған қолжазба түріндегі өлеңдері қарастырылады. Сонымен қатар ақынның шығармашылық ғұмырбаянының беймәлім тұстары, балалық шақ пен есейген кездегі қиындықтар, ауылдық-қалалық жердегі атқарған қызметтері, кейіннен Ресей жеріне қоныс аудару себептері жан-жақты зерттеледі.

Зерттеуде Абайдың ақындық дәстүрін жалғастырушы, айтыскер ақын, сазгер, шежіреші Т.Әміреновтің ой-өрісі мен дүниетанымы, ақындық позициясы мен диапазоны, суреткерлік қарымы туындыларынан, шығармашылық өмір жолынан айқын көрінетіндігі сипатталады.

Қиын-қыстау кезеңдерді бастан кешкен жаңашыл ақын етектен тартқан кейбір жайсыз жайттарды, адам бойындағы жағымсыз қылықтарды батыл сынады. Осы сыншыл поэзиясы үшін түрлі саяси кінә-айыптаулар тағылып «үкіметке қарсы шықты» деген үкіммен 25 жылға сотталғандығы архив деректерімен көрсетіледі. Т.Әміреновтің жарық көрген өлең жинақтарында ақынның өмірі мен шығармашылығы жайында алғы сөздің жазылмауы сөзімізге дәлел бола алады. Бірнеше жыл айдауда азап шеккен ақын өмірінің көлеңкелі тұстарын бейнелейтін туған жерге, бала-шағаға, туған-туысқа деген сағынышқа толы сазды лирикалық поэзиясы мен шындық пен бостандықты, әділдікті аңсаған азаматтық сарындағы құнды туындылары осы мақалада терең қамтылып, сарапталады. Тәңірберген Әміренов шығармашылығына қатысты тың деректер, баспа бетінде жарияланбаған белгісіз туындылары ҚР ҰҒА кітапханасындағы қолжазбалар қорынан және көптеген мұрағат дереккөздерінен алынғаны дәлелденеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Т. Әміреновтің шығармашылық өмірі мен жарияланбаған туындыларындағы ақындық қолтаңбасын, поэзиядағы лирикалық даралық сипатын анықтап, тақырыптық-идеялық ерекшеліктерін ашып көрсету.

Тірек сөздер: әдебиеттану ғылымы, ұлттық әдебиет, қолжазба, ақын, лирикалық қаһарман, халық поэзиясы, эпика.

Кіріспе

Әдебиеттану ғылымы, оның ішінде қазақ әдебиетінің тарихы саласын айтар болсақ, кеңестік дәуірде тыйым салынған, қасақана зерттеу шеңберінен тыс қалған тақырыптарды жаңаша пайымдауға санаулы жылдардың аздық ететіні сөзсіз. Дегенмен ұлттық әдебиетіміздің тарихын тәуелсіз көзқараспен зерделеуге толыққанды мүмкіндік туды десек қателеспеген болар едік.

Егемендік алғаннан кейінгі аз ғана уақыт ішінде қазақ әдебиеті тарихының талай ақтаңдақ беттері ашылды. Тың зерттеулердің нәтижесінде, басқа дәуірлерді айтпағанда, XX ғасыр әдебиеті көптеген тұлғалармен қайта қауышты. Қазіргі әдебиеттану ғылымының міндеттерінің бірі – халық арасында поэзия-жырымен, ақындығымен танылған, ірілі-ұсақты әдебиет өкілдерінің әдеби мұраларын түгендеу және зерделеу.

«...XX ғасыр әдебиеті жаңаша пайымдау, оның кезең-кезеңіндегі стильдік-жанрлық ізденістеріне, бейне, көркемдік қазынасына баға беру, талантты қаламгерлер шығармаларының эстетикалық байлығын анықтау, бір сөзбен айтқанда, бос топырақтан кенді аршып алу – жеңіл-желпі шаруа емес, бұл – көп қайрат-қажыр жұмсауды талап ететін ұзақ шиыр» [1, 5] – деп пайымдайды академик Рымғали Нұрғали.

Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, кеңестік кезеңнің қырқыншы-сексенінші жылдарында дәстүрлі ақындық поэзияға мол үлес қосқан халық ақыны, «Жұмбақ тас», «Қанды қанжар», «Жол мұраты», «Өмір өткелдері» жыр жинақтарының авторы Тәңірберген Әміреновтің шығармашылық ғұмырбаяны жайында сөз қозғау бүгінгі әдебиеттану ғылымының сұраныстарына жауап береді.

Біз қарастырып отырған халық поэзиясының белді өкілі Т. Әміреновтің өмірінде де «ақтандақ» кезеңдер болған. Соның салдарынан ақынның шығармашылығына кедергі келтіріліп, кеңестік талғамға сыймаған бірталай шығармалары баспасөз бетінде жарияланбады. Замана бедерін кестелеген өткір де шынайы туындылары үшін Т. Әміренов қуғын-сүргінге ұшырап, түрмеге жабылды.

Халық арасында орындаушылық шеберлігімен танылған, нәзік лирика мен кең тынысты эпикаға құлаш ұрған Т. Әміреновтің шығармашылығы, ақынның суреткер ретіндегі қоғамның даму үдерісіне тигізген әсері, рухани игіліктер жасаудағы әдеби мұрасы әлі де зерттеу нысаны болып отыр.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы дайындау барысында жүйелі-кешенді, тарихи-салыстырмалы зерттеу, архив-мұрағат материалдарын жинақтау әдістері негізге алынды. Т. Әміреновтің шығармашылығына арнайы назар аударылмаса да, қазақ әдебиетінің тарихына қатысты еңбектерде, «Ақын-жыраулар», «Ақындар жыры», т.б. жинақтарда ақын шығармашылығы аталып өтеді.

Ақынның әдеби мұрасы туралы баспасөз беттерінде Қ. Мұхамедханұлы, А.Құдайбердиев, Қ. Алтынбаев, Б. Елеуғожин, Т. Жұртбай, А. Қадыров, Ш. Кеңесбаева сынды зерттеушілер мен жазушылардың, қаламгерлердің мақалалары жарық көрді.

Т. Әміреновтің шығармашылық ғұмырбаянына қатысты тың деректер және ақынның баспа бетін көрмеген шығармалары ҚР Ұлттық Ғылым академиясының кітапханасындағы қолжазбалар қорында, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында, Семей қаласының кітапханалары мен мұражайларының қорында, ақынның жеке қорында, Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Семей бөлімшесінің мұрағат материалдарында сақталған. Осы ғылыми мақалада мұрағат деректері мүмкіндігінше қамтылып, пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ұлттық әдебиеттің дамуына ықпал етіп қана қоймай, керісінше белгілі бір мөлшерде тарлық еткен кеңестік-цензуралық жүйе тұсында да қазақтың қара өлеңін бойтұмар қылған, Абайдың «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасын» жүрегіне сіңіре білген ақын Т.Әміреновтің

өмірі мен белгісіз болып келген шығармашылығын бүгінгі күн мінберінен жаңаша зерделеу мақаланың өзектілігі болмақ.

Іңгәлап келген кезде мен өмірге,
Жаралған жан-тәніме өлең бірге.
Анамның ақ сүтімен қоса дарып,
Жол ашқан ақындыққа жүрегімде [2, 48], –

деп Тәңірберген өзінің ақындыққа келуі турасында жазады. Әкесі қайтыс болып, жастайынан жетімдік тауқыметін тартқан жастың арнайы білім алуға жағдайы болмайды.

Түрімді менің мазақтап,
Күлетін байдың ұлдары.
Ауылына келсем азаптап,
Есімнен кетпес ұрғаны... [3, 68-69], –

деген өлең жолдарынан аяғына тозығы жеткен көн етік, үстінде қой жүнді күпісі бар жетім баланың күйі Б.Майлиннің Түйебайын еске түсіргендей. Жастай жоқшылық көрсе де қолынан кітабы түспейтін Тәңірбергеннің ақындық табиғи таланты алты жасынан белгілі бола бастаған. Ол жетімдіктің кермек дәмін өлеңдерінде сәтті береді:

Әкем өліп, сорладым жеті жаста,
Бақытсыз болып туыппын әуел баста.
Әкесі бар баланы көрген кезде,
Қойным толды көзімнен аққан жасқа [2, 49],– деп қамығады.

Т. Әміренов 1930 жылға дейін өз туған мекенінде қызмет атқарып, келер жылдың бас кезінде Семей қаласына ауысады. Сол жылдың күзінде Алейск қаласына аттанып, 1932 жылға дейін сонда тұрады. Кейіннен бір жылға жуық Бийск қаласындағы қант зауытында жұмыс істеп, кейін Ойрат автономиялы облысына қоныс аударып, кеңшарда жұмыс істейді. Ақынның Қазақстаннан сырт кетуіне өзі өлеңдеріне тебірене арқау еткен кеңес үкіметінің ұстанған саясаты ықпал етті.

ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Абай облысы Семей бөлімшесіндегі мұрағат құжаттарының арасынан ақынның араб қарпімен жазылған қысқаша өмірбаяны табылды. Онда: «Өз басым кедей болдым. 1930 жылға дейін сол Абай ауданында қара шаруа болып тіршілік еттім. Содан 1933 жылдан бастап Абай ауданы Саржал советіне қарасты «Қызыладыр» колхозының мүшесімін» [4, 4] деген деректер бар.

Мұрағат құжаттарындағы: «1943 жылы февраль айында Семейдегі қазақ театрының әртісі болып жұмыс істеп жүргенімде Алматыда сегіз облыс бас қосқан республикалық айтысқа Қарағанды облысы ақындарымен сайысқа түстім. Содан 1943 жылдың декабрь айынан бастап Семейдегі филармонияның бригадирі болып осы уақытқа дейін істеп келемін. 1938 жылы Жамбылдың 75 жылдығына шақырылдым. Содан бастап халық ақындарының қатарындамын. Ескерту: «Бұрын ешқандай сотты болып бірде-бір заң орнында жауапты болған адам емеспін күні осы уақытқа дейін...» [4, 5] деген мәліметтер де ақынның өмір жолынан тың деректер береді.

Ақын Т. Әміренов халық басына қиыншылық түскен соғыс жылдарында ақындық пен өнерін қатар жұмсаған. Өлкетанушы Қ. Алтынбаев естелігінде «Тек айтыс қана емес, соғыс кезінде Семейдің эстрадалық-концерттік бюросында қазақ труппасын басқара жүріп, Тәңірберген өзінің патриоттық жырларын да айтып таратты. Жүрген жерінде колхоз тұрмысынан байқаған кемшіліктерін де аяусыз сынады» [5] деп ақынның жанкешті еңбегіне баға береді.

Сол кезде Семей облыстық концерттік бюросының бригадасына жетекшілік етіп, бірнеше жыл көпшіліктің көңілін көтерген Тәңірбергеннің ұйымдастырушылық қабілеті, сырнай тарту, домбырамен ән салуы, шешендік өнері қиын-қыстау кезеңде қажетке жарады. «Ел ішін аралағанда күнбе-күнгі саясатқа байланысты өлеңдер айтамын. Соғыс уақытында халықтың мұң-мұқтажына қарай, «зарыққан-тарыққан» кезеңін жырладым. Мұндай жыр-өлеңдер көпшіліктің ойынан шыққандай болды...» [6] деп баяндайды өз жұмысына жауапкершілікпен қарайтын ақын.

Т. Әміренов қолына қалам алған алғашқы күндерден-ақ еңбек адамдарының қуанышы мен жетістік-табыстарын жырлады. Ел ішіндегі жатыпішер жалқаулардың бет пердесін аяусыз әшкерелеуді азаматтық борышы санаған. Осындай, уытты тілін, өткір жыр-кестелерін жақтырмаған бәзбіреулер ақынның атына шағым түсіріп, қудалай бастайды.

Т. Әміреновке қатысты іс-құжаттардың ішінде Саржал ауылдық кеңесінің 1951 жылғы 27 қаңтардағы анықтамасында: «Саржал ауылының тұрғыны Т. Әміренов, шыққан руы тобықты ішінде мотыш. Арғы аталары Әділ, Матайбай деген атақты байлар. Тәңірбергеннің әкесі Торайғыров Әміре ұзақ жыл би болып, ел басқарған, атқа мінген әлді шаруа адамы болған. Әкесі Әміремен бір туысқан Аярдың баласы Сүлеймен байлығымен конфискеленген» [4, 7] деген дерек кездесті. Ақынның елін тастап, Алейск, Бийск қалаларында қалуының басты себебі де осында.

XX ғасырдың басында болған осындай «саяси» дауыл 1950 жылдары тағы қайталанғаны тарихтан мәлім. Т. Әміреновтің де өмір жолындағы көлеңкелі тұстары тәуелсіздік жылдарына дейін айтыла қойған жоқ. 1951-1964 жылдар аралығында әртүрлі дәрежедегі саяси айыптаулардан қалыс қалмаған ақынның басылым бетін көрмей, жарыққа шықпаған отызға жуық өлеңдері кейіннен зерттеу-жинақтау барысында табылды. Солардың бірі – «Қаншайым» туындысы.

Осы қойылымға байланысты «Прииртышская правда» газетінің 1950 жылғы 12 тамыздағы №160 санында жергілікті тілші С. Рамазановтың «Халтуршики» атты мақаласы жарияланады. Мақалада Т. Әміренов бастаған өнерпаздар ұжымының «Қызыл жұлдыз» колхозына келгені туралы ақпарат таратты. Әміреновтің «Қаншайым-Оразбай» қойылымында «жалған» ақындардың колхозшыларды қалай алдайтыны анық көрсетілген. Т.Әміреновтің бұл «шығармасындағы» әр фраза колхоз белсенділері мен қарапайым колхозшыларға жабылған жала екенін ескерте келіп, «концерттік-эстрадалық бюроның осындай жалғаншылардың негізсіз алым-салық жинап, теріс үгіт-насихат жүргізуіне жол бергені таңғаларлық жайт» [7] деп сол кездегі көзқарасқа сай айыптаулар айтылды. «Халтуршики» мақаласынан кейін 1950 жылы 15 тамызда комиссия алдында Тәңірберген «Қаншайым» шығармасының 1944 жылы жазылғанын, қойылымның мөлшермен 1945-1950 жылдар аралығында сахналанып келгендігі туралы түсінік берген.

ҰҚК департаментінің Семей бөлімшесіндегі мұрағат құжаттарында «Қаншайымды» «колхозға қарсы өлең» дегізіп, айыпталушы «Білімім болмаған соң, «Қаншайымды» үкіметке қарсы шығарма емес деп орындадым» деп еріксіз мойындаған. 1950 жылы 15 тамызда комиссия талқысына түскен халық ақыны Т. Әміреновке қатаң ескерту жасалды [4]. Осындай сыңаржақ сындардың кесірінен «Қаншайым» шығармасы ақын жинақтарына енбегені былай тұрсын, автордың өзі осы жалғыз-ақ айыптың салдарынан он жылдан астам уақытқа жер аударылды.

Ғылым Академиясының орталық кітапхана қорынан [4], [6] Т. Әміреновтің араб қарпімен жазылған «Қаншайым» қолжазбасының табылуы – әдебиеттанушы, біздер үшін үлкен олжа. Бес парақ бетке жазылған 21 шумақты өлең жолдарының ара-арасында қара сөздер де кездеседі. Шығарманың негізгі тақырыбы – еңбекқорлық пен жалқаулықтың арасындағы тартыс.

Ащы сынға құрылған туындылары үшін Т. Әміреновке түрлі саяси кінәлар тағылады. Ақырында, 1951 жылы 19 ақпанда «Үкіметке қарсы үгіт жүргізді» деген айыппен қамауға алынып, жазықсыз ақын 25 жылға бас бостандығынан айырылады [4]. Сонымен, кеңес өкіметі орнаған кезде «Құлдықтан мені құтқарды» деп бөркін аспанға атқан ақынды біраз уақыт өткен соң, өзі тамсана жырға қосқан өкіметі әділдік пен шындықты талап еткен бір шығармасы үшін жазықсыз 25 жылға соттап жібереді.

Сұм дүние жастай жаншып қорладың да,
Өре сап өмірімді торладың да.
Еркіммен құлашымды бір жаздырмай,
Басыма бейнет пен сор орнаттың да [2, 44], –

деп күрсінген Тәңірберген тағдырдың бұл «сыйына» мойыған жоқ. Алты айдан кейін Қазақ ССР-ның Жоғарғы сот коллегиясына арыз береді.

Ел өміріне елеулі өзгеріс енгізген КПСС-тің XX съезінің қарсаңында 1953 жылы 27 наурыз күні рақымшылық жарияланып, 1954 жылы Т. Әміреновтің 25 жылға бас бостандығынан айырылған мерзімі 10 жылға қысқарады. Ал 1954 жылы 5 тамызда кеудесінен суық тиіп, денсаулығына байланысты түрмеден толығымен босатылады [4].

Ақынның жеке мұрағатынан екі дәптер қолжазбасы да табылған болатын. Төте жазумен жазылған қолжазба мына өлең жолдарымен басталады:

Бір күнде бұл сөздерім керек болар,
Мені іздер зерттеушіге қорек болар.
Тіріде арзан кеткен асыл сөздер,
Бағасы өлген кезде бөлек болар [2, 44]

Әрі қарай: «Бұл тетрадьта көптеген құнды сөздер бар. Және өзімнің еш жерде жарияланбаған бірсыпыра өлеңдерім бар. Менің еңбектерімді зерттеуші ұрпақтар үшін керек болар деп жазып қалдырдым» [2] деген өсиет сөздерімен жалғасады.

Ақын өмірінің күңгірт тұстарын көрсететін кейіннен табылған осы өлеңдерінің бірде-бірі басылым беттерінде жарық көрген жоқ. Кешегі сау басына уақыт безбені түскен ауыртпалық кезеңде елі мен жерін, ағайын-туыс, бала-шағасын сағынып, еркіндікті аңсаған шерлі ақын, түбі бір шындық айтылып ақталатынына сенімді болады.

Жатырмын тоғыз айдай тұтқын болып,
Жүдетті жүрегімді қайғы сорып... [2, 14], – деп күйінеді.

Қайталанбас сол еркіндіктен көз жазып қалғандай көрінгенімен, күш-жігерін бойына жинап, **жігерлене түскен қаламгер алдағы күндерден жақсылық күтеді**. Жалғыз үміт артары – көктегі тәңір, сыйынары – бір Алла. Тәубешіл халық ақынының:

...Бір мен бе, талай мендей жатыр ғой ел,
Алланың тағдырына байладым бел.
Михнаттың түбі рақат деген сөз бар,
Тапсырдым бір өзіңе нар тәуекел.
...Қабылдап жоғарғы орын арызымды,
Әділет ақтығымды көзі көрер [2, 16], – деп аяқталатын өлеңінің соңына «1952 жылы тұтқын лагерінде жүріп шығарған өлеңім еді. Ақтөбе облысы Донский деген лагерьде жүріп жаздым» [2] деп қолын қойыпты.

Мұндай сағыныш сарынындағы жырлар Мұса Жәлелдің өлеңдерін еске түсіреді.

Жырымнан от тұтандырдым гүрлетіп,
Айттым жүрек, әділеттік қосқанды.
Жырымменен жеңдім жауды күйретіп,
Жырымменен аяладым достарды... [8], –
деп үн қатады тар қапаста жүрген татар ақыны.

Бостандық елімменен, халықпенен,
Бірге боп, толғап алға бара берем! – деген бағыты айқын өршіл ақын Мұсаның «Моабит дәптеріндегі» поэзиясы – жарқын оптимизмге және ұлтжандылыққа толы өлеңдер екені анық.

Академик З. Ахметов «Автордың бейнесі – әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасының көрініу қалпы. Автордың идеялық нысанасы, көзқарасы, ұғым-түсініктері, наным-сенімдері, көркемдік принциптері, суреткелік шеберлігі бәрі-бәрі кең, толық мағынада, әрине, шығарманың өн-бойынан, бүкіл құрылыс-бітімімен, идеялық-көркемдік сипатымен танылады» [9, 32] дейді.

Өлең – жай сөздердің жиынтығы емес, ұйқасы мен ырғағы үйлесім тапқан, шумақтары мен бунағы қалыпқа түскен, көркемдік-эстетикалық талапқа сай келетін шағын көлемді өлең түрі. Ғалым Тұрсынхан Әбдірахманова қазақ поэзиясы туралы эерттеуінде «Поэтика – көркем шығарманың табиғаты, көркемдеу құралдарын қолданудың эстетикалық жүйесіндегі заңдылылықтар туралы ғылым. Қарапайым тілмен айтқанда, поэтика – көркем шығарманың

сыры мен сипатындағы үйлесімдер, үндесулер жүйесінің заңдылығы. Поэтиканың қарастырар негізгі проблемасы – суреткердің ойы мен жүзеге асыруда қолданған әдіс-тәсілдері жиынтығының арақатынасы, байланысы» [10, 117] деп түйеді.

Тәңірберген өлеңдерінің көркемдік табиғаты ақынның нәзік сезімге толы, сыршыл лирик екенін көрсетеді. Оның жыр жолдарын оқыған сәттен бастап-ақ, оқырман туындының жай ғана сөз тізбегі емес, ішкі астар мен эстетикалық мағынаға толы көркемдік әлеміне терең бойлай бастайды. Ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің жан тебіренісі, мұңы мен қуанышы, яғни бүкіл ішкі толғаныстары қоршаған орта мен өмір шындығын автордың өзіндік көзімен көріп, шынайы тануға мүмкіндік береді.

Суреткер ретінде ол тек жеке сезім шеңберінде қалып қоймайды. Автор өз шығармаларында ауқымды қоғамдық-әлеуметттік мәселелерді, заман тынысын қозғап қана қоймай, оны күнделікті тұрмыс көріністерімен өте шебер байланыстырады. Күнделікті тіршіліктің қарапайым детальдарын жеке тұлғалық көңіл-күй елегінен өткізіп, оларға терең философиялық пайым мен мән бере білуі – Тәңірберген поэтикасының басты ерекшелігі мен көркемдік қуатын танытады.

Түрмеде денсаулығы сыр берген ақынды үкімет еріксіз еліне қайтарады. 1955 жылдары абақтыдан жаны жүдеп келген ақынның мұңға толы өлеңдері кейінгі жинақтарына енбей қалуының себептері де белгілі. Кеңестік әдебиетте мұңды поэзияға жол берілмеді.

Әділетпен өлгеннің арманы жоқ,

Жаннан да жақсыларға ар қымбатты [2, 30], – деген өлең жолдары кеңестік кезеңнің жарқын өмірін ғана жырлайтын стандартты жырларға ұқсамайды.

Тәңірбергеннің поэтикалық толғаныстарының тіпті әр сөзінің салмағы бейне бір қорғасындай ауыр, ойы терең. Автордың әрбір жыр жолы мен сөз түйінінен қоғамнан, өмірден әділеттілікті аңсап, оны жан-тәнімен қармана іздеген лирикалық қаһарманның жан айқайын, ішкі арпалысын айқын көруге болады. Тағдырдың сан түрлі сындары мен өмірдің әділетсіз жаққан қара күйесі ақынның кіршіксіз таза жанын еш кірлете алмады, керісінше, оның шығармашылық рухын шыңдай түскендей. Басынан өткен қилы кезеңдер мен өткен өмір соқпақтарына байыппен үңілген ол өз толғанысын былайша сабақтайды:

Тұтқын, түрме, хазаптың көрдім бәрін,

Аурудың да күйін тартып, бейнет зарын.

Сонда да дарынама дақ түскен жоқ,

Жаным таза, кіршіксіз сақалды арым [11, 56], – деп сан тарау қиындықтарды басынан кешірсе де, болашаққа үміт артып, алға ұмтылады. Бір ғана «Қаншайым» туындысы үшін 25 жылға сотталған ақынды жағы талмай жырлаған Ленин, партия туралы өлеңдері құтқарып қала алмады. Кеңестік саясаттың солақай сыны осылайша ақынның тағдырын тәлкек етіп, 60 жасқа қараған шағында «сотталғаны туралы ісі» қайта қаралып, тек 1964 жылы 31 қаңтарда КСРО Жоғарғы соты Т.Әміреновті «жазықсыз сотталған» деп біржолата ақтады.

Қанша жыл қапаста қуыстанып жүрген ақынның тағдырын тәлкек еткенімен, қызыл өкімет оның сағын сындыра алмаған екен. 60 және 70 жылдық мерейтойларын туған елінде облыс көлемінде атап өткен ел-жұртының көл-көсір қошеметіне марқайған ардагер ақын:

Мен білмеймін бай-кедей тап дегенді,

Мен білмеймін лауазым-бақ дегенді.

Мен білмеймін жағымпаз жалтақтауды,

Мансап-малға мастанып талтаңдауды [11, 58], – деп тебіренеді.

Тәңірбергеннің ақындық кредосы дәл осы шумақтардан көрініс тапқан.

Өмірбаяндық поэзия (немесе автобиографиялық поэзия) – лириканың ерекше жанры, онда автор өлеңдерінде өзінің өмірі, маңызды оқиғалары, ішкі сезімдері өлеңге арқау болады. Бұл жанрда ақын тарихи фактілерді тізіп қана қоймай, тағдыры арқылы бүкіл дәуірдің, қоғамның келбетін сипаттайды.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «автобиографизм» мәселесі терең қарастырылады. Зерттеуші Л.С. Янковская атап өткендей «автобиографизм – это совокупность

содержательно-структорных и словесно-образных свойств произведения, связанных с биографией и (или) личностью автора» [12, 45-49].

Бұл тұжырым біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған халық ақыны Т.Әміреновтің айдауда жүргенде шығарған, бұған дейін ешбір жинаққа енбеген туындыларынан анық көрінеді.

«Өмірбаяндық жанр – жазушы өз тұсында қоғам жайын өз көрген-білгенімен ұштастыра, тарихи тұрғыдан баяндайтын, деректі көркем шығармалар жанры» [9, 268-269] делік. Тәңірберген поэзиясында ақынның басынан өткен өмір белесі ғана емес, оның ішкі жан дүниесі, арманы мен өмірлік ұстанымдары толық көрініс табады. Ақынның көркемдік әлемінде оның нені мұрат тұтатыны, адамдық қасиеттерді қалай бағалайтыны басты орында тұрады. Сонымен бірге, шығармаларында жеке өмір шеңберінен шығып, өзі өмір сүрген орта мен заман тынысын суреттейді. Ол қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік жағдайларға бейжай қарамай, олардың жақсы-жаман тұстарына да азаматтық тұрғыдан өз көзқарасын білдіріп отырады.

Осы ретте Т. Әміреновтің оқырманға берер танымдық, тәрбиелік мәні зор «Жатырмын тоғыз айдай тұтқын болып» (1952), «Белгі жоқ өткен күнді алсақ еске», «Бай ұлы болмасам да елден асқан», «Бір қайғы түскен кезде кернеп бойға» (1955), «Мен білмеймін бай-кедей тап дегенді» деп басталатын қолжазба өлеңдерін өмірбаяндық жанрдағы шығармаларға жатқыза аламыз.

Қорытынды

Бірнеше мәрте көсемсөз додасына қатысып, Төлеу Көбдіков, Шәкір Әбенов, Сапарғали Әлімбетов, Нұрлыбек Баймұратов, Қалихан Алтынбаев тәрізді белгілі халық ақындарымен, айтыс саңлақтарымен мерекелік шараларда үзеңгілес жүрген Т.Әміренов:

Бір күнде бұл сөздерім керек болар,
Мені іздер зерттеушіге қорек болар.
Тіріңде арзан кеткен асыл сөздер
Бағасы өлген кезде бөлек болар [2, 44], – деп көрегендікпен болжап кейінгі ұрпаққа өсиет қалдырды.

Жастайынан қара өлеңге үйір болып, Абай ауылынан шыққан Тәңірберген Әміреновтің ғұмырнамасы соншалықты шуақты болмады. Бала кезінде әкесінен жастай жетім қалып, жалғыздықтың зардабын көрді. Кеңес өкіметі орнап, кедей-кепшікке келген кеңшілік уақыт өткен сайын азайып, қаламгердің қам көңіліне кеңестік жүйенің қыспағы қатты батты. Жазықсыз түрмеге қамалып, денсаулығынан айырылған ақын, қартайған шағында зорға ақталды. Айтуға оңай болса да, сол жылдардағы азап пен қорлық, әділетсіздік пен жалақорлық Тәңірбергеннің жанын жеп, тәніне жазылмас жара қалдырды. Қылшылдаған шағында абақтыға айдалған жас жігіт алпыс жасты алқымдап барып ақталды. Өмірінің соңына дейін қалам ұстағысы келгенмен, мазасыз күндердің зардабынан қарт ақынның қауқары төмендеп, біртуар ақын арманда бақилық болды.

Бұл фәниден жан бар ма өтпейтұғын,
Өкініш сол жүректен кетпейтұғын.
Көп еңбегім қалып тұр жинақталмай,
Өмірім қалды енді оған жетпейтұғын.
Секілді байқап шолсам алды-артымды,
Соңыма сөз қалдырмай бір тартымды.
Ұзақ ауру жаныма тыным бермей,
Көріме ала кеттім ішкі алтынды [2, 44-б.], – деп өсиет-өкінішін білдірген ұлттық сөз өнерінің жарық тұлғасы Т.Әміреновтің әдеби мұрасының беймәлім беттерін зерделеу бүгінгі әдебиетші қауым – біздердің парызымыз.

Түйіндей айтқанда, қазақ ақындарының әділетсіздікке қарсы туындаған азаматтық идеясы егеменді еліміздің қазіргі ұстанып отырған бағдарымен ұштасып, жалғасын табуда. Бұл өткен ғасырдағы санаға сіңген тәуелсіздікке деген ұмтылыстың жаңғыруының жемісі екенін білген жөн.

Әдебиеттер

1. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2013. – 528 б.
2. Әміренов Т. Ақынның жеке архивіндегі қолжазбасы.
3. Әміренов Т. Шығармалары: өлеңдер, айтыстар, поэмалар, естеліктер / Құраст.: Кеңесбаева Ш.С. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 392 б.
4. ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Семей бөлімшесіндегі архив материалдары №21 папка.
5. Алтынбаев Қ. Ертіс өңірінің өрен жүйрігі // Семей таңы. – 1987, 21 мамыр.
6. ҚР Ғылым академиясының Орталық кітапхана Қоры (ҚРҒА ОҒҚҚ) №1113 папка №1 дәптер.
7. Рамазанов С. Халтурщики // Прииртышская правда. – 1950, 12 тамыз.
8. Ұлықбек Б. «Моабит дәптері». Қапастағы жазылған жырлар // abai.kz/. – 2021, 23 наурыз.
9. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: Ахметов З., Шаңбай Т./ – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.
10. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2016. – 298 б.
11. Кеңесбаева Ш.С. Тәңірберген Әміреновтің шығармашылық зертханасы: монография. – Алматы, Москва: EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2024. – 182 с. – Мәтін: электрондық. ISBN 978-5-4497-3061-9 https://www.iprbookshop.ru/139980.html
12. Янковсая Л.С. Термин автобиографизм в современном литературоведении // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2018. – №4 (82). – Ч.1. – с. 331.

References

1. Nurgali R. Qazaq adebietinin altyn gasyry [The Golden Age of Kazakh Literature]. – Astana: Kultegin, 2013. – 528 p. (in Kazakh)
2. Amirenov T. Aqynnyn zheke arkhivindegi qolzhazbasy [Manuscript from the poet's personal archive]. (in Kazakh)
3. Amirenov T. Shygarmalary: olender, aitystar, poemalar, estelikter [Works: poems, aitys, narrative poems, memoirs] / Comp. by Sh.S. Kenesbayeva. – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 392 p. (in Kazakh)
4. QR Ulttyq qauipsizdik komiteti departamentinin Semei bolimshesindegi arkhiv materialdary [Archival materials of the Semey Branch of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. – Folder No. 21. (in Kazakh)
5. Altynbayev Q. Ertis onirinin oren zhuirigi [An outstanding poet of the Irtysh region] // Semei tany. – 1987. – 21 May. (in Kazakh)
6. QR Gylym akademiyasynyn Ortalyq kitapkhanasy qory (QRGA OGQQ) [Holdings of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. – Folder No. 1113. – Notebook No. 1. (in Kazakh)
7. Ramazanov S. Khaltурshchiki [Hack workers] // Priirtyshskaya pravda. – 1950. – 12 August. (in Russian)
8. Ulyqbek B. «Moabit dapteri». Qapastagy zhazylgan zhyrlar [The Moabit Notebook: Poems written in captivity] // Abai.kz. – 2021. – 23 March. (In Kazakh)
9. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary studies: A dictionary of terms] / Comp. by Z. Akhmetov, T. Shanbai. – Semei–Novosibirsk: Taler-Press, 2006. – 398 p. (in Kazakh)
10. Abdirakhmanova T. Qasym Amanzholovtyn poetikasy [The poetics of Kassym Amanzholov]. – Almaty: Gylym, 2016. – 298 p. (in Kazakh)
11. Kenesbayeva Sh.S. Tanirbergen Amirenovtin shygarmashylyq zertkhanasy: monografiya [The creative laboratory of Tanirbergen Amirenov: A monograph]. – Almaty, Moscow: EDP Hub, IPR Media, 2024. – 182 p. – Electronic text. – ISBN 978-5-4497-3061-9. – URL: https://www.iprbookshop.ru/139980.html (in Kazakh)
12. Yankovskaya L.S. Termin avtobiografizm v sovremennom literaturovedenii [The term «autobiographism» in contemporary literary studies] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological Sciences: Issues of Theory and Practice]. – Tambov: Gramota, 2018. – No. 4 (82). – Part 1. – P. 331. (in Russian)

Ш.С. Кенесбаева
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0002-0563-8148
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО ТАНИРБЕРГЕНА АМРЕНОВА: НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ РУКОПИСИ

Аннотация. В статье рассматриваются не опубликованные ранее рукописи автора нескольких сборников стихов, поэм и научных статей, члена Союза писателей Казахстана Танирбергена Амренова, дополняющие литературное наследие поэта. В то же время всесторонне исследуются неизвестные страницы творческой биографии поэта, трудности детства и взрослой жизни, его деятельность в сельской местности и городе, причины дальнейшего переезда в Россию.

В исследовании описываются образ мыслей и мировоззрение, поэтическая позиция и диапазон продолжателя поэтической традиции Абая, поэта-айтыскера, музыканта, летописца Т.Амренова, о чем свидетельствуют его произведения и творческий жизненный путь.

Поэт-новатор, переживший трудные времена, смело подвергал критике некоторые неприятные вещи, отрицательные черты в поведении человека. Согласно архивным данным, за эти критические стихи, по различным политическим обвинениям и за «противодействие правительству» он был осужден на 25 лет. Подтверждением нашей точки зрения может служить отсутствие в сборниках опубликованных стихов Т.Амренова предисловия о жизни и творчестве поэта.

В статье подробно рассматриваются и анализируются лирическая поэзия, полная тоски по родине, детям и близким, изображающая темные стороны жизни поэта, несколько лет страдавшего в изгнании, и бесценные произведения поэта-гражданина, жаждущего правды, свободы и справедливости. Доказательством этого являются новые сведения о Т.Амренове и его неизвестных, не опубликованных произведениях, полученные из фонда рукописей библиотеки Национальной академии наук РК и многих архивных источников.

Основная цель статьи – выявить поэтический стиль творчества и не опубликованных произведений, характер лирической индивидуальности Т.Амренова, показать идейно-тематическое своеобразие его поэзии.

Ключевые слова: литературоведение, национальная литература, рукопись, поэт, лирический герой, народная поэзия, эпика.

Sh.S. Kenesbayeva
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Str.
ORCID: 0000-0002-0563-8148
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

TANIRBERGEN AMRENOV'S WORK: UNPUBLISHED MANUSCRIPTS

Abstract. The article considers previously unpublished manuscripts, several collections of poems, and scientific articles of the author, a member of the Writers' Union of Kazakhstan TanirbergenAmrenov, supplementing poet's literary heritage. At the same time, unknown facts of the poet's creative biography, his difficulties in childhood and adulthood, his activities in rural areas and in the city, reasons for further moving to Russia are comprehensively investigated.

The study describes his way of thought and worldview, poetic position and range of the continuer of the poetic tradition of Abai, poet, musician, chronicler T. Amrenov, as evidenced by his works and creative life path.

The innovative poet, who went through difficult times, boldly criticized some unpleasant things, negative features in human behavior. According to archival data, he was sentenced to 25 years for these critical poems, on various political charges and for «opposing the government». Our point of view can be confirmed by the absence in collections of published poems by T. Amrenov of a preface about his life and poet's work.

The article details and analyzes lyrical poetry, full of longing for the homeland, children and loved ones, depicting dark aspects of the life of a poet who suffered in exile for several years, and priceless works of a citizen poet who craves truth, freedom and justice. Evidence of this is new information about T. Amrenov and his unknown, unpublished works, obtained from manuscript fund of the library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan and many archival sources.

Evidence of this is new information about T. Amrenov and his unknown, unpublished works, obtained from manuscript fund of the library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan and many archival sources.

The main purpose of the article is to identify poetic style of creativity and unpublished works, nature of T. Amrenov's lyrical personality, and to show ideological and thematic originality of his poetry.

Keywords: literary criticism, national literature, manuscript, poet, lyrical hero, folk poetry, epic.

Автор туралы мәліметтер

Кеңесбаева Шынар Сакеновна – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0563-8148.

Сведения об авторе

Кенесбаева Шынар Сакеновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0563-8148.

Information about the Author

Shynar Kenesbayeva – candidate of philological sciences, senior Lecturer at the Department of Kazakh Philology NJSC «Shakarim University», Semey, Republic of Kazakhstan.
e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0563-8148.

Редакцияға енуі 13.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 26.07.2026
Жариялауға қабылданды 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-17
ҒТАМР: 17.01.11

S.E. Mubarakova
Alikhan Bokeikhan University,
071412, Kazakistan Cumhuriyeti, Semey şehri, Şmidt Caddesi, 44
ORCID: 0009-0006-4107-3099
e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru

SÖYLEM VE TOPLUMSAL CINSIYET İLETIŞIMININ KURAMSAL BOYUTLARI

Özet. Bu çalışma, söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Söylem kavramı, dil aracılığıyla gerçekleştirilen somut bir iletişim sürecidir. Aynı zamanda bireyler arasındaki dilsel etkileşimin temel aracıdır.

Araştırmanın amacı, dil ve toplum arasındaki etkileşim çerçevesinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin söylem düzeyinde oluşum özelliklerini incelemektir.

Günümüzde toplumsal cinsiyet iletişimi önemli bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Dil aracılığıyla gerçekleşen bu iletişim biçimi; dilbilim, psikoloji, sosyoloji ve kültürel çalışmalar gibi bilim dallarıyla yakından ilişkilidir. Örneğin, Robin Lakoff'un Language and Woman's Place (1975) adlı eserinde kadınların konuşma biçiminin daha nazik, yumuşak ve tarafsız özellikler taşıdığı, erkeklerin konuşma biçiminin ise daha doğrudan ve yönlendirici bir nitelik gösterdiği belirtilmektedir. Psikolojik açıdan ele alındığında toplumsal cinsiyet iletişimi, bireylerin düşünme biçimleri ile duygularını ifade etme ve algılama süreçlerindeki farklılıklarla ilişkilidir. Psikolog Deborah Tannen, You Just Don't Understand (1990) adlı eserinde erkeklerin iletişim tarzını «status talk» (statü odaklı konuşma), kadınların iletişim tarzını ise «rapport talk» (ilişki ve duygusal bağ kurmaya yönelik konuşma) kavramlarıyla açıklamaktadır.

Toplumsal cinsiyet (İng. gender), kadınlık ve erkekliğin toplumsal tanımlarıyla birlikte kadınların, kız çocuklarının, erkeklerin ve erkek çocuklarının rollerini belirleyen kültürel, siyasal ve toplumsal uygulamalar ile normlar aracılığıyla toplum tarafından oluşturulan bir toplumsal yapıdır.

Günümüzde söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutları, dilbilim, kültürel çalışmalar ve iletişim bilimlerinin önemli ve güncel araştırma alanlarından biridir. Bu bilim dalları, küreselleşme çağında dil ile toplum arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Ahmet Baytursınulı, Kudaybergen Jübanoğlı ve Ibıray Altınsarin'in eserleri, toplumsal cinsiyet iletişimi açısından karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Kuramsal açıdan bu araştırma alanı; toplumdilbilim, edimbilimsel dilbilim, bilişsel dilbilim ve feminist dilbilim ile yakından ilişkilidir. Ayrıca toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutları yalnızca davranış ve konuşma biçimiyle sınırlı kalmayıp dinî açıdan da incelenmektedir. Araştırma sonucunda söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin birlikte ele

алынмасının, dil ile toplum arasındaki etkileşimin, toplumsal cinsiyet eşitliği sorununun ve dil kültürünün toplumsal niteliğinin anlaşılmasına katkı sağladığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar kelimeler: toplumsal cinsiyet iletişimi, söylem, kuram, boyut, feminizm, bilim, edimbilimsel dilbilim.

Giriş

Söylem ve toplumsal cinsiyet iletişimi, günümüzde yeni yeni araştırılmaya başlanan kavramlar bütünüdür. Söylem kavramı, 1970'li yıllardan itibaren felsefe alanında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. «Söylem» kavramını ilk kez Alman filozof ve sosyolog Jürgen Habermas, İletişimsel Yetkinlik Kuramına Hazırlık adlı çalışmasında kullanmıştır. O tarihten bu yana söz konusu kavram, felsefe alanında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Jürgen Habermas, söylemin temel özelliklerinin iletişim aracı ve diyalog kurma gibi değerleri kapsadığını, ayrıca ideoloji, dil ve iletişimle yakından ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Söylem, kullanılan dil ve iletişim biçimine göre bilimsel, siyasi, iş odaklı ve benzeri türlere ayrılmaktadır. Bu noktada söylemin iletişimle olan yakın ilişkisi nasıl açıklanabilir sorusu ortaya çıkmaktadır.

Günümüz toplumunda kadın ve erkek arasındaki eşitlik, toplumsal roller ve iletişim özelliklerinin incelenmesi; toplumdilbilim, psikoloji ve kültürel çalışmaların en önemli araştırma alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu alanların öne çıkan konularından biri de toplumsal cinsiyet iletişimidir.

Toplumsal cinsiyet iletişimi, kadınlar ve erkekler arasındaki iletişim sistemini; düşüncelerin ifade edilmesi, bilgi alışverişi, iletişim biçimlerindeki farklılıklar ve karşılıklı anlaşma süreçleri açısından inceleyen bilimsel bir alandır.

Toplumsal cinsiyet ve iletişim kavramları üzerinde duracak olursak:

Bir bebek dünyaya geldiği andan itibaren kız ya da erkek olarak tanımlanır. Örneğin, mavi rengin erkeklere, pembe rengin ise kızlara özgü olduğu yönündeki düşünce, toplumsal bilincimizde erken yaşlardan itibaren yer edinir. Toplum, bireyin doğumundan itibaren her cinsiyet için neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirleyen normlar oluşturur. Bu süreçte toplumun yeni doğan bebeğe nasıl yaklaştığı, ona yönelik hangi sözcükleri ve ifadeleri kullandığı da büyük önem taşır. Toplumsal cinsiyet, küçük yaştaki çocukların düşünce ve algılarını dahi etkileyebilmektedir. Örneğin, erkek çocuklarına «Erkekler ağlamaz, kimseden korkmaz, kahraman ve cesur olmalıdır»; kız çocuklarına ise «Prensesimiz, güzelimiz, güzeller güzeli kızımız» gibi ifadelerin kullanılması, çocukların davranış biçimlerini ve iletişim alışkanlıklarını etkileyebilmektedir. Bu süreçte toplumda belirli toplumsal cinsiyet kalıp yargıları oluşmaya başlar.

Örneğin, erkekler duygusal açıdan güçlü, kahraman, koruyucu, cesur, sözünde duran, ailesinin geçimini sağlayabilen, çalışkan ve liderlik vasıflarına sahip bireyler olarak tanımlanmaktadır. Bilim, askerlik, ulaştırma ve lojistik gibi çeşitli alanlarda görev almaktadırlar. Erkeklerin toplumdaki kariyer olanaklarının geniş olduğu, daha hareketli oldukları ve üst düzey yöneticilik pozisyonlarında daha fazla yer alabildikleri yönünde bir toplumsal algı bulunmaktadır. Nitekim başkanlık, yöneticilik ve bakanlık gibi üst düzey görevler de çoğunlukla erkeklerle ilişkilendirilmektedir.

Kadınlar ise genellikle şefkatli, yaratıcı, duygusal ve çekingen bireyler olarak nitelendirilmekte, kimi zaman yönlendirmeye ve desteğe ihtiyaç duydukları düşünülmektedir. Bu kalıp yargıların etkisiyle kadınlar çoğunlukla bakım ve hizmet odaklı mesleklerde çalışmaktadır. Hemşirelik, öğretmenlik, çocuk ve yaşlı bakım hizmetleri bu meslekler arasında yer almaktadır. Ayrıca kadınlar, ev içi sorumluluklarını da yerine getirmek zorunda oldukları düşüncesiyle, daha düşük ücretli, yüksek düzeyde uzmanlık gerektirmeyen ve yarı zamanlı işlerde çalışabilmektedirler [1, 6]. Bunlar, toplumda yerleşmiş toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının örnekleridir. Ancak kadınlar, iletişim becerisi ve kariyer gelişimi gerektiren işlerde de başarılı bir şekilde görev yapabilmektedir. Günümüzde kadınlar, toplumun tüm alanlarında aktif olarak yer almakta ve önemli sorumluluklar üstlenmektedir. Geçmişte daha çok erkeklerle ilişkilendirilen meslekler, günümüzde kadınlar tarafından da başarıyla icra edilmektedir. Örneğin mimarlık, polislik, gazetecilik, psikoloji, girişimcilik, siyaset ve askerlik gibi çeşitli alanlarda kadınların aktif olarak çalıştığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların ve erkeklerin cinsiyetlerinden bağımsız olarak eşit haklara, fırsatlara ve kaynaklara erişebilmesini ifade etmektedir.

Kazakistan'daki kadın istihdamına ilişkin istatistiksel verilere bakıldığında şu oranlar öne çıkmaktadır:

Kazakistan'da kamu görevlilerinin yaklaşık %40–55'ini kadınlar oluşturmaktadır.

Eğitim ve sağlık sektörlerinde kadınların oranı yaklaşık %65'in üzerindedir.

Bilgi teknolojileri (IT) ve mühendislik alanlarında kadınların oranı son yıllarda yaklaşık %20-30 düzeyine ulaşmıştır.

Kadınların farklı meslek alanlarında çalışması, toplumun gelişimi ve toplumsal yaşamın dönüşümü açısından önemli bir olgudur. Bununla birlikte toplumsal cinsiyet eşitliği konusu güncelliğini korumaktadır. Kadınların iletişim biçimlerinin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Psikolojik açıdan değerlendirildiğinde konuşma tarzı, nezaket ifadelerinin kullanımı, farklı kişilerle iletişim kurabilme ve düşüncelerini açıkça ifade edebilme gibi özellikler, kadınların toplumsal ve mesleki faaliyetlerde daha etkin rol almalarıyla ilişkilendirilmektedir.

Araştırma kapsamında Güljan Şokım'ın Toplumsal Cinsiyet Dilbiliminin Temelleri adlı ders kitabından ve Kudaybergen Jübanov'un Kazak Dili Üzerine Araştırmalar adlı eserinden toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutlarına ilişkin bilgilerden yararlanılmıştır. Araştırma sürecinde dilbilim, kültürel çalışmalar ve iletişim kuramı alanlarında çalışan yerli ve yabancı bilim insanlarının eserleri, bilimsel ve kuramsal kaynak olarak kullanılmıştır. Toplumsal cinsiyete dayalı dil kullanımı, söylem çözümlemesi ve karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Bunun yanı sıra Kazak dilbilimindeki kültür ve dil bütünlüğü, ulusal söylem ve toplumsal cinsiyete dayalı kültürel iletişim kavramları bütüncül ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Dil, yalnızca bir iletişim ve diyalog aracı değil, aynı zamanda kültürün ve bir ulusun manevi dünyasının da yansımasıdır. Toplumsal cinsiyet ise yukarıda da belirtildiği üzere kadınların ve erkeklerin toplumdaki rollerini, bireysel kimliklerini ve dil ile kültür arasındaki ilişkileri kapsayan bir kavramdır. Bu nedenle dilbilim, kültürel çalışmalar ve iletişim bilimleri, toplumsal cinsiyet konusunu bütüncül bir toplumsal ve kültürel olgu olarak ele almaktadır.

Materyaller ve Yöntemler

Araştırmanın materyalini, söylem, toplumsal cinsiyet iletişimi ve toplumsal cinsiyet dilbilimi alanlarında yerli ve yabancı bilim insanları tarafından kaleme alınan bilimsel çalışmalar oluşturmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal temellerini belirlemek amacıyla Robin Lakoff ve Deborah Tannen'in eserlerinde ortaya koydukları toplumsal cinsiyete bağlı dilsel özelliklere ilişkin görüşlerden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Kazak dilbiliminde toplumsal cinsiyet odaklı araştırma alanının oluşumuna katkıda bulunan G. Şokım, B. Hasanulı ve diğer araştırmacıların bilimsel görüşleri de çalışmada temel alınmıştır. Araştırma materyalleri; dil ile toplum arasındaki etkileşimi, toplumsal cinsiyet rollerinin dilsel temsillerini ve kadınlar ile erkeklerin iletişim biçimlerindeki farklılıkları belirlemeye yönelik olarak seçilmiştir.

Araştırmada kullanılan başlıca yöntemler şunlardır:

a) Karşılaştırmalı yöntem: Kadınların ve erkeklerin iletişimsel davranışlarına özgü özellikler betimlenmiştir. Konuşma biçimleri, iletişim stratejileri ve taktiklerindeki ortak yönler ile kendilerine özgü farklılıklar karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve belirlenmiştir.

b) Söylem çözümlemesi yöntemi: Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dil kullanımında ortaya çıkış özelliklerini ve konuşma durumu, iletişimsel amaç ile toplumsal bağlam arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla kullanılmıştır.

c) Bağlamsal çözümleme yöntemi: Kadınların ve erkeklerin toplumdaki sosyal konumlarının ve üstlendikleri rollerin dilsel söylemde nasıl yansıtıldığını belirlemeye yönelik olarak uygulanmıştır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin aile, mesleki ortam ve toplumsal iletişim alanlarındaki görünümleri bağlam temelinde incelenmiştir. Bu doğrultuda kadınların ve erkeklerin toplumdaki statüleri, toplumsal işlevleri, karşılıklı ilişkileri ve toplumsal rollerinin dil kullanımına yansıma biçimleri değerlendirilmiştir. Böylece toplumsal cinsiyete bağlı özelliklerin yalnızca tek tek dilsel birimler düzeyinde değil, belirli sosyokültürel koşullar ve toplumsal çevre çerçevesinde şekillenen söylemsel bir olgu olduğu ortaya konulmuştur.

Sonuçlar ve Tartışma

Toplumsal cinsiyet, dilbilim alanında XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Amerikalı yazar ve dilbilim profesörü Deborah Frances Tannen**,** «You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation» *(*1990*)* adlı eserinde toplumsal cinsiyet iletişiminin sosyal rolünü açıklamaktadır.

Kazak dilbiliminde toplumsal cinsiyet kavramı uzun zamandır dikkat çekmiş olsa da, ancak günümüzde özel bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Bu alanda araştırmalar yürüten tanınmış bilim insanlarından Bakytyan Hasanulı'nın *«Kazak Dilbiliminde Toplumsal Cinsiyet Odaklı Yaklaşımın Oluşturulmasının Güncel Sorunları»* adlı çalışması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Tablo 1).

Tablo 1 – Kadın ve Erkek İletişimi Arasındaki Farklılıklar

№	İletişim Boyutu	Erkeklerin Özellikleri	Kadınların Özellikleri	Örnek / Açıklama
1	İletişim Amacı	Bilgi vermek, sorunu çözmek ve somut bir sonuç elde etmek.	Duygusal bağ kurmak ve ilişkiyi güçlendirmek.	**Erkek:** «Bu işi nasıl daha hızlı bitirebiliriz?» **Kadın:** «Sence birlikte yapsak daha iyi olur mu?»
2	Konuşma Biçimi	Doğrudan, açık ve kısa cümleler.	Daha yumuşak, ayrıntılı ve nazik bir tonlamayla.	**Erkek:** «Yolda trafik sıkışıklığı var.» **Kadın:** «Bugün yolda çok trafik vardı, eve geç geliyorum.»
3	Duyguların İfade Edilmesi	Duygularını çoğunlukla gizler ve daha kontrollü davranır.	Duygularını daha özgür ve açık bir şekilde ifade eder.	Kadınlar konuşurken ses tonunu, jest ve mimikleri daha sık kullanırlar.
4	Söz Edimleri (Speech Acts)	Genellikle emir, tavsiye ve bildirim biçiminde.	Genellikle soru, rica, görüş bildirme ve destekleme biçiminde.	**Erkek:** «Bunu yap!» **Kadın:** «Belki bunu yapmayı denesek nasıl olur?»

Tabloya baktığımızda, günlük yaşamda kullanılan iletişim biçimlerini görmekteyiz. Kadın ve erkek arasındaki iletişimin davranış biçimi ve psikolojik bağımsızlıkla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Kadınlar verilen bir kararı hemen kabul etmeyebilir; üzerinde düşünüp kararlarını birkaç gün sonra açıklayabilirler. Erkeklerin doğası ise farklıdır. Duygulara daha az eğilimli oldukları, daha ağırbaşlı ve sakin bir iletişim tarzını benimsedikleri düşünülmektedir. Bilim insanlarının araştırmalarına göre, toplumdaki toplumsal cinsiyet farklılıklarının ilk belirtileri bebeklik döneminden itibaren görülmeye başlamaktadır. Psikologların görüşlerine göre çocuklar kız ya da erkek olduklarını iki yaşından itibaren fark etmeye başlamakta, üç yaşına geldiklerinde ise yaklaşık %75'i hangi cinsiyete ait olduklarını ayırt edebilmektedir [2, 25].

Bebeklik döneminden itibaren kız ve erkek çocuklar arasındaki farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Giyim tarzları, oynadıkları oyuncaklar ve renk tercihleri bakımından farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ebeveynler çocuklarını yetiştirirken kız çocuklarına düzenli ve nazik olmayı, güzel davranmayı, etik kurallara uymayı, derslerinde başarılı olmayı ve çeşitli yasaklara riayet etmeyi; erkek çocuklarına ise erkekçe davranmayı, çalışkan olmayı ve duygularını kontrol etmeyi öğretmektedir. Dolayısıyla toplumda kadın ve erkek olarak yaşamak yalnızca biyolojik özelliklere sahip olmak anlamına gelmez; aynı zamanda toplum tarafından belirlenen beklentilere uygun olarak toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirmek anlamına gelir. İnsanların doğuştan itibaren değil, toplumsal yaşam içerisinde birçok sosyal role sahip olduklarını da unutmamak gerekir.

Peki, rol nedir? İnsan toplum içerisinde hangi rolleri üstlenebilir? Bu sorular ortaya çıkmaktadır. «Sosyal rol, davranış biçimi; toplumsal sistemde ve kişilerarası ilişkilerde bireye nesnel olarak atfedilen sosyal konumdur» [2, 252]. İnsanlar sosyal çevrede birçok farklı rol üstlenirler: *«yönetici-çalışan», «öğretmen-öğrenci», «baba-oğul», «koca-eş»*.

Toplumsal cinsiyet rolleri, belirli bir toplumda ve tarihsel koşullarda geçerli olan sosyokültürel normlara uygun olarak kadınlara ve erkeklere atfedilen sosyal rollerdir. Buna bağlı olarak her cinsiyet mensubunun toplumda yerine getirmesi beklenen konuşma adabı, davranış biçimleri, beden dili ve benzeri kurallar bulunmaktadır [3, 23].

Kazak toplumunda bu anlayışı yansıtan «Er adam – tuzdiki, äiel – üidiki» şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu sözün altında çok sayıda düşünce ve anlamın bulunduğu görülmektedir. Dil açısından bakıldığında ise kadın ve erkeklerle ilişkili olarak, her birinin sözlü anlatımında kullanılan dilsel birimlerin farklı özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu durum genderlekt kavramıyla ifade edilmektedir.

«Genderlekt» terimini bilimsel alana ilk kazandıranlardan biri dilbilimci Deborah Tannen'dir. Terim, kadın ve erkeklerin konuşma davranışlarında sürekli olarak görülen belirli özelliklerin bütünü şeklinde açıklanmaktadır. Bu bağlamda «cinsiyet, iletişimi belirleyen bir faktördür» şeklindeki feminist yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır [3, 23].

Sosyodilbilim Terimleri Sözlüğü'nde «genderlect» (İng. *gender* «cinsiyet» + *lektos* «diyalekt») kavramı; etnik dil, ulusal dil ve sosyolekt çerçevesinde, kadınların dilinin erkeklerin diliyle karşılaştırıldığında gösterdiği sözcüksel, duygusal-ifade edici, dilbilgisel, biçemsel ve diğer özellikleri şeklinde tanımlanmaktadır.

Toplumsal cinsiyet iletişimi yalnızca davranış ve dil arasındaki ilişkiyle sınırlı değildir; aynı zamanda din ile de bağlantılıdır. Toplumsal cinsiyet açısından bakıldığında İslam dininin kadın ve erkek konusundaki yaklaşımının belirli ve güçlü ilkelere dayandığı görülmektedir. Erkeklerin konuşma biçiminde Müslümanlara özgü selamlaşma biçimlerinin kullanılması da toplumsal cinsiyet açısından değerlendirilebilecek bir özellik olarak ele alınabilir. Bunun yanı sıra bireylerin davranışları, topluluk içerisinde dini yayma çabaları ve İslami görev ve yükümlülükleri yerine getirmeleri de bu bağlamda değerlendirilmektedir.

Benzer özellikler kadınların konuşma dilinde de görülmektedir. Kadınların günlük konuşmalarında sıkça kullandıkları *«Allah», «Yaradan'ım», «Allah'ım», «Allah aşkına»* gibi dini ifadeler yalnızca yakarış ve dua anlamında kullanılmamakta; aynı zamanda iletişim aracı olarak duyguları ve ruh hâlini ifade etmekte ve kadınların toplumsal cinsiyete özgü konuşma biçiminin oluşumuna katkıda bulunmaktadır.

Toplumda erkek çocuklarla ilgili toplumsal cinsiyet içerikli deyim ve kalıp ifadelerin daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin: *at ustar, at baylar, at qosşı, qazan buzar, qız teke* (kızlarla birlikte oynayan erkek çocuk), *otau iesi* vb. Erkek ve kız çocuklarını karşılaştıran atasözleri de bulunmaktadır. Örneğin: *«Üy iesi – ul, mәp iesi – qız»; «Qızı anadan üyrenbey önege almas, ulı atadan üyrenbey sapar şekpes»; «Qız minezdi kelsin, ulı önerli kelsin»*.

Kazak toplumunda çocukluktan yetişkinliğe geçiş ve bireyin hayata uyum sağlama süreci önemli bir dönem olarak kabul edilmiştir. Özellikle erkek çocuğun erkek, kız çocuğun ise kadın olma ilkelerini öğrenmesi ve toplumsal cinsiyet normları ile rollerine alışması önemli görülmüştür.

Toplumumuzda kadınların sosyal yaşamı ve yaşları daha fazla dikkate alınmıştır. Kız çocukları büyüdüklerinde *boyjetken* (genç kız), *uzatılacak kız, nişanlı kız, gelin adayı, gelin, anne, büyükanne* gibi toplumsal cinsiyet ifade eden sözcüklerle adlandırılmıştır. Bunun yanı sıra edebî ve mecazlı ifadeler de bulunmaktadır. Örneğin: *«yüzü açılmamış», «hayat tecrübesi olmayan», «huri kızı», «ince belli», «eşikte outran»*. Erkek çocuklar için ise *«on üçünde yuva sahibi», «sekiz yönlü bir sır», «genç delikanlı», «damat»* gibi ifadeler kullanılmaktadır.

«*Kız davranışlarıyla, oğul onuruyla güzeldir*» sözü boşuna söylenmemiştir. Kazak halkının atasözlerinde oğlan ve kız çocuklarının toplumdaki konumu, davranışları, eğitimi ve insani özellikleri yansıtılmıştır. Bu bağlamda Jamalhan Asıkova'nın *Kazak Atasözleri* adlı derlemesinde erkek ve kız çocuklarına ilişkin atasözlerine rastlamak mümkündür.

Benzer şekilde Kazak atasözlerinde toplumsal cinsiyet eğitimi ile iletişim bir arada ele alınmaktadır. Kazak halkı, kadın ve erkeklerin, kız ve erkek çocuklarının iletişim kültürüne çok eski dönemlerden itibaren özel önem vermiştir. Halk atasözleri bu kültürün bir yansıması ve göstergesidir. Bu ifadelerde toplumsal cinsiyet ilişkileri, yani kadın ve erkeklerin toplumdaki ve ailedeki konumları ile davranış normları açık bir biçimde ortaya konulmaktadır.

Örneğin, «*Atadan iyi oğul doğarsa, kapıdaki başı başköşeye çıkarır; atadan kötü oğul doğarsa, başköşedeki başı yere sürükler*» [4, 15] atasözü, erkek çocuğun toplumsal sorumluluğunu göstermektedir. Bu düşünce, erkeğin davranışlarının yanı sıra aile ve toplum içerisinde belirli bir statü oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle erkek çocuk, ülkesinin onurunu koruyan ve ailesine destek olan bir kişi olarak tasvir edilmektedir. Toplumsal cinsiyet açısından bu ifade, erkeğin liderlik rolünü ve sorumluluk anlayışını ortaya koymaktadır.

«*Babası varken oğul konuşursa bundan sakın; annesi varken kız konuşursa bundan sakın*» [5, 16] atasözünde ise aile içerisindeki toplumsal cinsiyete dayalı iletişim kültürü açık biçimde görülmektedir. Burada oğul ve kızın büyüklerle konuşma adabı, rol davranışları, saygı anlayışı ve görgü kuralları belirlenmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak değil, Kazak toplumundaki karşılıklı saygı ve etik düzenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

«*Kızın saflığından, oğlanın tembelliğinden sakın*» [5, 16] atasözü, kadın ve erkeklerin karakter özelliklerini karşılaştırarak onların güçlü ve zayıf yönlerine dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım toplumsal cinsiyet psikolojisinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir: kız çocuğuna duyarlılık ve çekingenlik, erkek çocuğuna ise çalışkanlık ve sorumluluk atfedilmektedir. Halk, böylece iki cinsiyetin özelliklerini dikkate alarak birbirini tamamlayan davranış modelleri oluşturmuştur.

Toplumsal cinsiyet dilbilimi, toplumsal cinsiyet iletişimi ve kadınsı söylem (*feminen söylem*) kavramları geçen yüzyılın 1960'lı ve 1970'li yıllarından itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar, sosyodilbilimin hızlı gelişimi, postmodern bilgi kuramı ve feminist hareketlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Erkek ve kadın konuşmalarında gözlemlenen fonetik farklılıklara ilişkin ilk bilgiler William Labov ve Peter Trudgill'in çalışmalarında görülmektedir. Araştırmacılar, standart ve standart dışı kullanılan fonetik biçimlerin erkek ve kadın dilindeki özelliklerini belirlemişlerdir [6, 35].

Bu noktada Peter Trudgill'in araştırmasına dikkat çekmek gerekir. Trudgill, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki farklı yerleşim bölgelerinde kadın ve erkeklerin dil normlarını incelemiştir. Araştırmacı, kadınların konuşma biçimlerinin erkeklere kıyasla fonetik ve dilbilgisel normlara daha fazla uyduğunu belirtmektedir. Örneğin İngiltere'nin Norwich kentinde kadınların çoğunlukla burundan telaffuz edilen «ng" sesini kullanmayı prestijli kabul ettikleri, erkeklerin ise «n" sesini kullandıkları belirtilmektedir. Benzer şekilde, farklı yaş gruplarından ve sosyal sınıflardan insanların oluşturduğu Norwich halkının dili incelendiğinde, kadınların konuşmanın «prestijli», yani standart biçimini kullanmaya daha eğilimli oldukları tespit edilmiştir [6, 35].

Deborah Tannen ise bu yaklaşım çerçevesinde kadınlar ve erkekler arasındaki iletişim tarzının bir cinsiyetin diğerine üstünlük kurmasıyla değil, durumların farklı biçimlerde algılanması ve farklı sonuçların beklenmesiyle, başka bir ifadeyle iletişim tarzlarındaki farklılıklarla ilişkili olduğunu ortaya koyan çok sayıda kanıt sunmaktadır [7].

Kazak dilindeki toplumsal cinsiyet iletişiminin temelleri XX. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Kazak toplumsal cinsiyet yaklaşımının oluşumuna katkıda bulunan önemli isimler arasında Ahmet Baytursınulı ve Kudaybergen Jübanov yer almaktadır. Kazak halkının *jar-jar, sınsu, betashar, zhoqtau* gibi geleneksel tören sözlerinde de toplumsal cinsiyete ilişkin özellikler görülmektedir. Bilim insanlarının araştırmalarına göre, gelenek ve göreneklerde kadınlara ve erkeklere özgü toplumsal cinsiyet iletişimi biçimleri bulunmaktadır.

Örneğin *sınsu*, evlenmek üzere olan kızın ailesiyle vedalaşmasını ifade eden geleneksel bir törensel ezgidir. Bu gelenek, veda duygularının şiirsel biçimde dile getirilmesiyle gerçekleştirilir ve günümüzde de varlığını sürdürmektedir. *Бесік жыры* ise annenin bebeğine söylediği ninnidir. *Zhoqtau* geleneğinde ise çoğunlukla ölen kişinin kızı, eşi veya gelini tarafından ağıt niteliğinde şiirler söylenmektedir.

Erkeklere özgü gelenekler arasında ise *betashar* ve *bata beru* bulunmaktadır. Yeni gelinin yüzünü açma töreni olan *betashar* geleneğinde gelinin yüzünü geleneksel olarak erkek kişi açmaktadır. Bu gelenek günümüzde de korunmaktadır. *Bata* ise aksakallar ve toplumda saygınlığı bulunan kişiler tarafından örnek ve öğüt vermek, saygı göstermek amacıyla yapılan bir dua ve iyi dilek törenidir. Örneğin yemek sonrasında yapılan *as qaytaru batasy* buna örnek. Sofrada bulunanlara ailenin büyüğü

veya evin reisi dua ederek aileye sağlık ve huzur diler. «Bata veren aksakallar, baş kısmı bulunan et tabağı sofraya getirildiğinde ve yemek yenildikten sonra da dua ederler» [8, 428].

K. Jübanov'un araştırmalarına baktığımızda, kadınların dilinde kendine özgü bazı özelliklerin bulunduğunu belirttiğini görmekteyiz. Bilim insanı, «Kazak kadınlarının dilsel özellikleri» üzerine yaptığı çalışmasında toplumsal cinsiyet açısından önemli değerlendirmelerde bulunmuştur:

Kadınlara özgü, sistematik olmasa da, Kazakçada kadın dilinin kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerden bazıları yalnızca kadınlarda görülen 'dudak büzme' (küçümseme sırasında), 'yanağı çimdikleme' (utanma sırasında), 'ağzını şapırdatma' (şaşırma sırasında), 'ağzını büzerek ses çıkarma' (alay etme sırasında) gibi davranışlardır. Bunların son ikisinde yalnızca sessiz bir jest değil, aynı zamanda ses çıkarma da söz konusudur. Ancak bu sesler eklemli (anlamlı) konuşma sesleri değildir [8, 41].

Ayrıca bilim insanının görüşüne göre *«қатын»* sözcüğünün anlam ve kullanımında da toplumsal cinsiyete ilişkin bir özellik bulunmaktadır. Jübanov'a göre *«қатын»* sözcüğü eski dönemlerde yalnızca hanların eşleri için kullanılan bir unvan iken, daha sonra hanların vezirlerinin eşleri için de kullanılmaya başlanmış ve zamanla varlıklı erkeklerle evli olan bütün kadınları ifade eden bir sözcüğe dönüşmüştür [8, 93].

Genel olarak Jübanov'un kadınlara ilişkin görüşlerine bakıldığında, kadınların eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de toplum içerisinde kendilerini koruma hakkına sahip olduklarını savunduğu görülmektedir. Kazak dilini ilk araştıran bilim insanlarından N. İ. İlminskiy, N. İ. Grodekov ve A. N. Samoyloviç'in çalışmalarında da Kazak kadınlarının gelin olduktan sonra aile içerisinde bazı kişilerin adlarını doğrudan söylemeyi ayıp kabul ettikleri ve bunun yerine farklı hitap biçimleri kullandıkları belirtilmektedir. Örneğin bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Kayınbirader, görümce veya kayınvalide gibi akrabalara doğrudan adlarıyla hitap etmek yerine *«aynalayın», «ak patşam», «apkem»* gibi ifadeler kullanılabilmektedir.

Erkek ve Kadın Kavram Alanının Analizi

Bu kavram alanında erkek ve kadın adlandırmalarının anlamları, toplumdaki konumları ve etimolojik özellikleri incelenmektedir.

Er/erkek sözcüğü cesaret ve kahramanlık anlamlarını ifade etmektedir. Eski Türk yazıtlarında (Kül Tigin, Bilge Kağan) *er* sözcüğü «kahraman, savaşçı, yiğit insan" anlamlarında kullanılmıştır. Kazak folklorunda *er* sözcüğü *erlik* (kahramanlık), *erjüreklik* (yiğitlik), *er namısı* (erkek onuru), *erdin sözi* (erkeğin sözü) gibi ifadelerde kullanılarak ulusal bilinçte onur, şeref ve dürüstlük kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Jigit – yetişkinliğe ulaşmış genç erkek, delikanlı ve genç adam anlamlarına gelmektedir. Yerel dil özelliklerinde *bozbaldaq, bozdaq* sözcükleri genç delikanlı anlamında; *qosşı bala* ise genç erkek anlamında kullanılmaktadır [9, 129].

«Jigitlik» kavramına baktığımızda ilk olarak gençlik dönemi ve yaş özellikleriyle ilişkili anlamlar görülmektedir: *jigit bolu, bozbola, jasöspirim, jas jigit, jigitşe, jigitşilik, er jigit* vb. Daha ileri yaş ve sosyal statüye geçişle birlikte ise *bekâr delikanlı, evlenmiş genç, damat, damat adayı* gibi kavramlar ortaya çıkmaktadır.

Örneğin edebî metindeki delikanlı imgesi:

Delikanlılar, oyun ucuz,
kahkaha pahalı, İki farklı şeydir sır ile güzellik.
Ar ve haya sınavda kazanılmaz, ayakta durmaz,
Pahalı olması gereken başka bir şey var.

Abay'ın ifade ettiği gibi gerçek bir delikanlı, **sözü ile davranışı bir olan, düşünceli ve erdemli** bir insan olmalıdır. Şair, şiirinde erkeğin konuşma kültürünün yanı sıra davranışlarına yönelik ahlaki gereklilikleri de ortaya koymaktadır. Erkek iletişiminin her söze karşı ölçülü ve sorumlu olması, yani derin anlam taşıması ve sağduyulu olması gerektiği vurgulanmaktadır. Toplumsal cinsiyet açısından bakıldığında Abay, erkeklerin toplumdaki rolünü dil ve iletişim kültürü aracılığıyla şekillendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece şair, kadın ve erkek dilleri arasındaki

farklılıktan ziyade, erkeğin sözünde bulunması gereken ağırbaşlılık ve sorumluluk özelliklerini ortaya koymaktadır.

Kadın sözcüğü Arapça kökenlidir. Kadın kavram alanında *anne, büyükanne, kız kardeş, abla* gibi sözcükler yer almaktadır.

Kazakçada **«kadın» kavramı** birçok anlamsal alanda kullanılmaktadır:

Toplumsal rol: anne, eş, gelin, kız, abla, büyükanne;

Ahlaki özellik: terbiyeli, namuslu, sabırlı, şefkatli;

Estetik özellik: güzel, zarif, alımlı, hoş;

Toplumsal statü: öğretmen, çalışan, yönetici, kamuya mal olmuş kişi.

Kadınlar toplumda özel bir yere sahip bireyler olarak görülmektedir. «Annenin sıcak eli» ifadesinin kendisinde dahi derin anlamlar bulunmaktadır. Tarihe mal olmuş birçok büyük şahsiyetin, ünlü sanatçı ve şarkıcıların, büyük kahramanların annelerinden doğduğu vurgulanmaktadır. Kadının karakteri sabır, nezaket ve sıcaklıkla ilişkilendirilmektedir. Kadınlar için çok sayıda şiir ve edebî eser kaleme alınmıştır. Çokan Valihanov, Kazak toplumunda kadının konumunu araştırırken Kazak kadınlarının özgür, akıllı olduklarını ve gündelik yaşam ile aileye ilişkin kararlara katılma hakkına sahip bulunduklarını belirtmiştir.

Kazak edebiyatında kadın imgesini yansıtan çok sayıda eser bulunmaktadır. Örneğin M. Avezov'un *Abay Yolu* romanındaki Zere, Uljan, Togjan ve Aygerim karakterleri bilgelik ve annelik şefkatinin sembolleri olarak değerlendirilebilir. A. Kemelbayevanın eserlerinde kadın hakları ve kadın eşitliği konusu önemli bir yer tutmaktadır. Yazarın *Мұнара* adlı eserinde kadın karakterinin özgürlüğe yönelik arayışı ön plana çıkmaktadır. Roza Mukanova'nın *Мәңгілік бала бейнесі* adlı öyküsündeki Layla karakteri de buna örnek gösterilebilir. Bu eserde yazar, kadının içsel acısını, hayata duyduğu sevgiyi ve manevi dayanıklılığını derin bir biçimde tasvir etmektedir.

1990'lı yıllarda ise erkeklik üzerine yapılan araştırmaların sayısı artmıştır. Bir taraftan toplumsal cinsiyet, düşünce yapısının veya cinsiyetin biyolojik ve sosyokültürel işlevlerinin ayrıştırılarak incelendiği bilimsel bir yaklaşım olarak ele alınırken, diğer taraftan toplumsal cinsiyet, toplum içerisinde, özellikle de dil aracılığıyla oluşturulan bir sosyal yapı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır [11, 9].

1990'lı yıllarda erkeklik çalışmaları (masculinity studies) toplumsal cinsiyet araştırmalarının önemli alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu dönemde araştırmacılar erkekleri, toplumu şekillendiren sosyokültürel rollerin taşıyıcıları olarak ele almışlardır. «Postfeminist» dönem olarak adlandırılan süreçte erkekler üzerine araştırmalar yapılmaya başlanmış; toplumsal ilişkilerde toplumsal cinsiyet konusu her iki cinsiyetin de birlikte ele alındığı ve farklı düzeylerdeki iletişimlerinin incelendiği bir araştırma alanına dönüşmüştür [12, 163].

Sonuç

Toplumsal cinsiyet iletişimi kuramı, günümüzde dilbilim ile sosyal bilimlerin kesişiminde incelenen önemli araştırma alanlarından biridir. İletişimde toplumsal cinsiyet yalnızca biyolojik farklılıklarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda sosyal ve kültürel faktörlerle de yakından ilişkilidir.

Kadınların ve erkeklerin konuşma biçimleri, sözcükleri kullanma sıklıkları, iletişim taktikleri ve stratejileri birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Kadınların konuşma biçimi çoğunlukla duygusal ton taşıyan, daha nazik, kibar ve dinleyici odaklı bir iletişim modeli sergilerken, erkekler daha doğrudan ve kısa ifadeleri, güç ve statüyü yansıtan dilsel birimleri kullanmaya yönelebilmektedir. Bu tür farklılıkların ortaya çıkmasında kadın ve erkeklere ilişkin toplumsal cinsiyet rollerinin ve kültürel geleneklerin etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla dilsel iletişim yalnızca bilgi aktarma aracı değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet bilincini ve sosyal statüyü yansıtan kültürel bir olgudur. Bu doğrultuda kadın ve erkek arasındaki toplumsal cinsiyet iletişiminin oluşumundaki farklılıklar ortaya konulmuştur.

Kadın ve erkeklerin konuşmalarındaki özellikleri uzun yıllardır psikodilbilimsel açıdan inceleyen bilim insanı E. İ. Goroşko bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

Birincisi, son on yıl içerisinde sosyal bilimler alanında ve dilbilimde toplumsal cinsiyet araştırmalarının yoğunluğu giderek artmıştır. Günümüzde dilbilimi alanında bu araştırma yönünün

başlangıç aşaması büyük ölçüde tamamlanmış ve toplumsal cinsiyet dilbilimi, dilbilimin bağımsız bir bilimsel alanı olarak şekillenmiştir.

İkincisi, sosyal bilimler alanında toplumsal cinsiyet araştırmalarının kuramsal ve metodolojik birikimi oluşmuş ve bu araştırmalar disiplinlerarası bir nitelik kazanmıştır.

Toplumsal cinsiyet iletişimi söylem kuramıyla yakından ilişkilidir. Çünkü söylem kavramı, insanların sosyal deneyimlerini, ideolojilerini ve kültürel normlarını dil aracılığıyla aktarmaktadır. Bu bağlamda dildeki toplumsal cinsiyet farklılıkları, toplumdaki toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve sosyal adaletin göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Bu alandaki araştırmalar, günümüz toplumundaki toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının analiz edilmesine, dil kültürünün geliştirilmesine ve iletişimde eşitlik ile karşılıklı anlayışın güçlendirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır.

Bu makale, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yükseköğretim Bakanlığı tarafından finanse edilen AP23486445 «Abay Bölgesinin Edebî-Kültürel Haritası ve Dijital Entegrasyonu (Folklordan Günümüze)» projesi kapsamında hazırlanmıştır.

Kaynakça

1. Mackay A. Understanding Gender in an Accessible Way: A Guide for Women and Men Working on Border Security and Border Regimes. – Viyana, Avusturya, 2020. – 11 s.
2. Fatykhova F.F. Gender Aspect of Age Categories in the Bashkir Language // Gender: Language, Culture and Communication: Proceedings of the First International Conference. – 2001. – S. 347-351.
3. Şokım G. Osnovy gendernoy lingvistiki: Uchebnoye posobiye. – Almatı: Ekonomika, 2012. – 190 s.
4. Süleymenova E.D., Şaymerdenova N.J., Smagulova J.S., Akanova D.H. Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov. – Astana: Arman-PV, 2008. – 408 s.
5. Jamalhan A. Kazakh Proverbs. – Almatı: Balausa, 2013. – 96 s.
6. Tannen D. Ty menya ne ponimayesh: Zhenshchiny i muzhchiny v dialoge / Çev. O.A. Vaskova // Gender i yazyk [Toplumsal Cinsiyet ve Dil]. – Moskova: Yazyki slavyanskoy kultury, 2005. – S. 235-502.
7. Baytursınov A. Ak Zhol: Stikhi, perevody, opublikovannye stat'i i literaturovedcheskiye issledovaniya / Haz. R. Nurgaliyev. – Almatı: Jalın, 1991. – 464 s.
8. Jübanov K. Issledovaniya po kazakhskomu yazyku. – Almatı: Gılım, 1999. – 581 s.
9. Nurmagambetov A. Dialektologicheskiy slovar kazakhskogo yazyka. – Almatı, 1996. – 200 s.
10. Goroşko E.İ. Yazykovoye soznaniye: Gendernaya paradigma. – Moskova, 2003. – 440 s.
11. Kirilina A.V. Gender: Lingvisticheskiye aspekty. – Moskova: Institut sotsiologii Rossiyskoy akademii nauk, 1999. – 189 s.

References

1. Mackay A. Understanding Gender in an Accessible Way: A Guide for Women and Men Working on Border Security and Border Regimes [Toplumsal Cinsiyetin Anlaşılır Bir Biçimde Açıklanması: Sınır Güvenliği ve Sınır Rejimi Konusunda Kadın ve Erkek Personel İçin Rehber]. – Vienna, Austria, 2020. – 11 p.
2. Fatykhova F.F. Gender Aspect of Age Categories in the Bashkir Language [Başkurt Dilinde Yaş Kategorilerinin Toplumsal Cinsiyet Boyutu] // Gender: Language, Culture and Communication: Proceedings of the First International Conference [Toplumsal Cinsiyet: Dil, Kültür ve İletişim: Birinci Uluslararası Konferans Bildirileri]. – 2001. – P. 347-351.
3. Şokım G. Osnovy gendernoy lingvistiki: Uchebnoye posobiye [Toplumsal Cinsiyet Dilbiliminin Temelleri: Ders Kitabı]. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 p. (in Russian)

4. Süleymenova E.D., Şaymerdenova N.J., Smagulova J.S., Akanova D.H. Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov [Sosyodilbilim Terimleri Sözlüğü]. – Astana: Arman-PV, 2008. – 408 p. (in Russian)
5. Jamalhan A. Kazakh Proverbs [Kazak Atasözleri]. – Almaty: Balausa, 2013. – 96 p. (in Kazakh)
6. Tannen D. Ty menya ne ponimayesh: Zhenshchiny i muzhchiny v dialoge [Beni Hiç Anlamıyorsun: Diyalogda Kadınlar ve Erkekler] / Trans. by O.A. Vaskova // Gender i yazyk [Toplumsal Cinsiyet ve Dil]. – Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 2005. – P. 235-502. (in Russian)
7. Baytursınov A. Ak Zhol: Stikhi, perevody, opublikovannye stat'i i literaturovedcheskiye issledovaniya [Ak Jol: Şiirler, Çeviriler, Yayımlanmış Makaleler ve Edebî Araştırmalar] / Ed. by R. Nurgaliyev. – Almaty: Jalyn, 1991. – 464 p. (in Kazakh)
8. Jübanov K. Issledovaniya po kazakhskomu yazyku [Kazak Dili Üzerine Araştırmalar]. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 p. (in Kazakh)
9. Nurmagambetov A. Dialektologicheskiy slovar kazakhskogo yazyka [Kazak Dilinin Diyalektoloji Sözlüğü]. – Almaty, 1996. – 200 p. (in Kazakh)
10. Goroşko E.İ. Yazykovoye soznaniye: Gendernaya paradigma [Dilsel Bilinç: Toplumsal Cinsiyet Paradigması]. – Moscow, 2003. – 440 p. (in Russian)
11. Kirilina A.V. Gender: Lingvisticheskiye aspekty [Toplumsal Cinsiyet: Dilbilimsel Boyutlar]. – Moscow: Institut sotsiologii Rossiyskoy akademii nauk, 1999. – 189 p. (in Russian)

С.Е. Мубаракова
Әлихан Бөкейхан университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Шмидта к-сі, 44
ORCID: 0009-0006-4107-3099
e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru

ДИСКУРС ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы дискурс және гендерлік коммуникацияның теориялық аспектілерін айқындауға арналған. Дискурс ұғымы тіл арқылы жүзеге асатын нақты коммуникациялық процесс. Адамдардың тілдік қарым-қатынас құралы.

Зерттеудің мақсаты – тіл мен қоғамның өзара байланысы арқылы жүзеге асатын гендерлік қатынастардың дискурсивтік деңгейде қалыптасу ерекшелігі.

Қазіргі таңда гендерлік коммуникация басты назарда. Бұл бағыт тіл арқылы жүзеге асқандықтан лингвистика, психология, социология, мәдениеттану ғылымдарымен тығыз байланысты. Мысалы, Робин Лакоффтың (Robin Lakoff, Language and Woman's Place, 1975) еңбегінде әйелдердің сөйлеу тілі әдепті, жұмсақ, бейтарап болатының көрсетсе, ал ерлердің тілі нақты, нұсқаушы сипатта келетінін дәлелденген. Психологиялық тұрғыдан қарастырсақ, гендерлік коммуникация адамның ойлау тәсілін, эмоциялық көңіл-күйін білдіру мен қабылдауына қатысты ерекшелінеді. Психолог Дебора Фрэнсис Таннен (Deborah Tannen, You Just Don't Understand, 1990) ерлердің сөйлесуін «status talk» (мәртебе көрсету), ал әйелдердің сөйлесуін «rapport talk» (эмоциялық байланыс орнату) деп сипаттайды. Гендер (ағылш. gender) – әйелдер мен қыздардың, ерлер мен ұлдардың рөлін айқындайтын мәдени, са яси және әлеуметтік тәжірибелер мен нормалар арқылы, сондай-ақ ерліктің және әйелдіктің әлеуметтік анықтамасы арқылы қоғам құрған әлеуметтік құрылым. Қазіргі таңда «дискурс және гендерлік коммуникацияның теориялық аспектілері» – лингвистика, мәдениеттану және коммуникация ғылымында өте өзекті бағыт болып отыр. Осы ғылым салалары жаһандану дәуірінде тіл мен қоғамды байланыстырып тұр. Ахмет Байтұрсынұлының, Құдайберген Жұбановтың, Ыбырай Алтынсариннің еңбектеріндегі гендерлік коммуникацияның салыстырмалы байланысы талданады. Теориялық тұрғыдан бұл бағыт социолингвистика, прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика және феминистік тіл білімімен ұштасады. Сондай-ақ гендерлік коммуникацияның теориялық аспектілері тек мінез-құлықпен, сөйлеу мәнері мен шектеліп ғана қоймай дін тұрғысынанда қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде дискурс пен гендерлік коммуникацияны біріктіре қарастыру тіл мен қоғамның өзара байланысын, гендерлік теңдік мәселесін және тілдік мәдениеттің әлеуметтік сипатын түсіндіреді.

Тірек сөздер: гендерлік коммуникация, дискурс, теория, аспект, феминизм, ғылым, прагмалингвистика.

С.Е. Мубаракова
Alikhan Bokeikhan University,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Шмидта, 44
ORCID: 0009-0006-4107-3099
e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИСКУРСА И ГЕНДЕРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Исследовательская работа посвящена определению теоретических аспектов дискурса и гендерной коммуникации. Дискурс — это конкретный коммуникационный процесс, реализующийся посредством языка. Язык является средством речевого общения людей.

Цель исследования – выявить особенности формирования гендерных отношений на дискурсивном уровне, реализующихся посредством взаимосвязи языка и общества.

В настоящее время гендерная коммуникация находится в центре внимания. Поскольку данное направление реализуется посредством языка, оно тесно связано с такими науками, как лингвистика, психология, социология, культурология. Например, в работе Робин Лакофф (Robin Lakoff, Language and Woman's Place, 1975) показано, что речь женщин характеризуется как вежливая, мягкая, нейтральная, тогда как речь мужчин имеет конкретный, директивный характер. С психологической точки зрения гендерная коммуникация отличается особенностями, связанными с образом мышления человека, выражением и восприятием эмоционального состояния. Психолог Дебора Фрэнсис Таннен (Deborah Tannen, You Just Don't Understand, 1990) характеризует речь мужчин как «status talk» (демонстрация статуса), а речь женщин — как «rapport talk» (установление эмоциональной связи). Гендер (англ. gender) представляет собой социальную конструкцию, созданную обществом посредством культурных, политических и социальных практик и норм, определяющих роли женщин и девочек, мужчин и мальчиков, а также посредством социальных определений мужественности и женственности.

В настоящее время «теоретические аспекты дискурса и гендерной коммуникации» являются весьма актуальным направлением в лингвистике, культурологии и науке о коммуникации. Данные научные направления связывают язык и общество в эпоху глобализации. Анализируется сравнительная взаимосвязь гендерной коммуникации в трудах Ахмета Байтурсынова, Кудайбергена Жубанова, Ыбырая Алтынсарина. В теоретическом плане данное направление связано с социолингвистикой, прагмалингвистикой, когнитивной лингвистикой и феминистской лингвистикой. Также теоретические аспекты гендерной коммуникации рассматриваются не только с точки зрения поведения и речевой манеры, но и с религиозной точки зрения. В результате исследования комплексное рассмотрение дискурса и гендерной коммуникации позволяет понять взаимосвязь языка и общества, проблему гендерного равенства и социальный характер языковой культуры. Данная тема является одним из важных направлений современной лингвистики.

Ключевые слова: гендерная коммуникация, дискурс, теория, аспект, феминизм, наука, прагмалингвистика.

S.E. Mubarakova
Alikhan Bokeikhan University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 44 Shmidta Str.
ORCID: 0009-0006-4107-3099
E-mail: mubarakova_saliha@mail.ru

THE ORETICAL ASPECTS OF DISCOURSE AND GENDER COMMUNICATION

Abstract. The research paper is devoted to the definition of theoretical aspects of discourse and gender communication. Discourse is a specific communication process implemented through language. Language is a means of verbal communication between people.

The purpose of the study is to identify the features of the formation of gender relations at the discursive level, realized through the interrelation of language and society.

Gender communication is currently in the spotlight. Since this field is implemented through language, it is closely related to such sciences as linguistics, psychology, sociology, and cultural studies. For example, Robin Lakoff (Language and Woman's Place, 1975) shows that women's speech is characterized as polite, soft, and neutral, while men's speech has a specific, directive character. From a psychological point of view, gender communication is characterized by features related to a person's way of thinking, expression and perception of an emotional state.

«Deborah Frances Tannen (1990) characterizes the speech of men as «status talk» (demonstration of status), and the speech of women as «rapport talk» (establishment of emotional connection). Gender (eng. gender is a social construct created by society through cultural, political and social practices and norms that define the roles of women and girls, men and boys, as well as through social definitions of masculinity and femininity.

Currently, «theoretical aspects of discourse and gender communication» are a very relevant field in linguistics, cultural studies, and communication science. These scientific directions connect language and society in the era of globalization. The comparative relationship of gender communication in the works of Akhmet Baitursynov, Kudaibergen Zhubanov, and Ybyray Altynsarin is analyzed. Theoretically, this field is related to sociolinguistics, pragmalinguistics, cognitive linguistics, and feminist linguistics. Also, the theoretical aspects of gender communication are considered not only from the point of view of behavior and speech manner, but also from a religious point of view.

Keywords: gender communication, discourse, theory, aspect, feminism, science, pragmalinguistics.

Yazar Bilgileri

Mubarakova Saliha Erzhanovna – Alikhan Bokeikhan University doktora öğrencisi, Kazakistan Cumhuriyeti, Semey, e-posta: mubarakova_saliha@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4107-3099.

Автор туралы мәлімет

Мубаракова Салиха Ержановна – Alikhan Bokeikhan University докторанты, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4107-3099.

Сведения об авторе

Мубаракова Салиха Ержановна – докторант Alikhan Bokeikhan University, Республика Казахстан, Семей, e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4107-3099.

Information about the Author

Salikha Mubarakova – PhD student at Alikhan Bokeikhan University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4107-3099.

Gönderim 29.07.2026
Revizyon sonrası gönderim 17.08.2026
Kabul 28.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-18
IRSTI: 17.07.00

K.A. Aubakirova
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Str.
ORCID: 0000-0002-1872-9591
e-mail: kz.aubakirova@gmail.com

LITERATURE AND IDEOLOGY: NATIONAL DISCOURSE IN THE WORKS OF ALASH AND MALADNYAK WRITERS

Abstract. This article examines the development of Kazakh and Belarusian literature in the first quarter of the twentieth century through a comparative analysis of the intellectual and literary legacies of the Alash movement and the Maladnyak literary association. The study explores how national consciousness, language, historical memory, cultural autonomy, and individual freedom were represented by Kazakh and Belarusian intellectuals operating within comparable socio-political contexts, while identifying similarities and differences in their relations with Soviet

ideology. Methodologically, the research combines comparative literary, historical-contextual, typological, and interpretative analyses. Alash and Maladnyak are approached not only as national literary phenomena but also as intellectual formations shaped by the imperial and Soviet transformations of the early twentieth century. The findings show that both movements emphasized the preservation of native language and national culture, the reconstruction of historical consciousness, and the social role of literature. However, their relationship with political power differed significantly. Alash intellectuals associated national revival with autonomy and political self-determination, whereas early Maladnyak writers sought to develop Belarusian literature and language within the framework of Soviet cultural policy. The subsequent strengthening of ideological control increasingly restricted their creative autonomy, while several representatives became victims of political repression. The study contributes to comparative literary scholarship by placing Kazakh and Belarusian experiences of national literary revival within a shared analytical framework and conceptualizing literature as a space for constructing national identity, preserving cultural memory, and articulating intellectual responses to political pressure.

Keywords: Kazakh literature; Belarusian literature; Alash; Maladnyak; national identity; Soviet ideology; political repression.

Introduction

The first quarter of the twentieth century was a period of profound transformation in the development of national literatures across the Eurasian space, as literary experimentation unfolded alongside far-reaching political and ideological change. The collapse of the Russian Empire, the revolutions of 1917, the Civil War, and the subsequent consolidation of the Soviet political system fundamentally reshaped the social and intellectual functions of literature. Previously associated primarily with cultural expression, historical memory, and the articulation of collective identity, literature increasingly became a site of ideological contestation and public mobilization. Although these transformations developed under different historical and political conditions in Kazakhstan and Belarus, the trajectories of the two national literatures reveal significant typological parallels that provide a productive basis for comparative analysis. Examining the literary experience of Alash intellectuals alongside that of the Belarusian Maladnyak association therefore offers an opportunity to reconsider the complex relationship between literature, national consciousness, and political ideology.

The revival of Kazakh literature in the early twentieth century was closely connected with the socio-political, cultural, and educational activities of the Alash movement. For Alash intellectuals, literature was not merely a sphere of aesthetic expression; it also constituted an intellectual space in which national consciousness could be articulated, historical memory reconstructed, the public status of the native language strengthened, and society mobilized toward cultural and social modernization.

In the works of Akhmet Baitursynuly, Alikhan Bokeikhan, Mirzhakyp Dulatuly, Magzhan Zhumabayev, Zhusupbek Aimauytuly, and their contemporaries, questions of education, land, language, national autonomy, cultural independence, decolonization, and national statehood were closely interconnected. Kazakhstani scholars such as M. Koygeldiev [1], K. Nurpeis [2], and D. Kamzabekuly [3] have examined the Alash movement as an important stage in the development of the idea of national statehood, the emergence of a new culture of political thought, and the broader process of national revival. Subsequent research has further demonstrated the close relationship between the renewal of national consciousness and the conceptualization of national statehood within Alash intellectual thought. Research on the representation of the Alash idea in literary translation has also shown how concepts of national self-determination, education in the native language, and cultural preservation could be articulated and transmitted through translation [4].

The literary dimensions of the Alash phenomenon have likewise received considerable scholarly attention. D. Kamzabekuly [3], B. Omaruly [5], A. Sharip [6], and other researchers have examined national literature in relation to historical memory, traditional mentality, national worldview, and processes of modernization. Their scholarship provides a basis for approaching early twentieth-century literature not simply as an illustration of political history but as an autonomous intellectual discourse involved in the construction of national subjectivity. From this perspective, national discourse in Alash literature cannot be reduced to a collection of individual patriotic motifs. Rather, it can be understood as an integrated conceptual framework in which language, historical memory, territory, education, cultural autonomy, social responsibility, and statehood acquire interconnected meanings.

A distinctive literary movement oriented toward national cultural renewal also emerged in Belarus during this period. Founded in 1923, the Maladnyak literary association brought together a new generation of Belarusian writers and rapidly became an influential institution in the literary and cultural life of the country [7]. The association was connected with the creative activities of Mikhas Charot, Adam Babareka, Ales Dudar, Yazep Pushcha, Kuzma Chorny, Kondrat Krapiva, Uladzimir Dubouka, and other writers. One of the distinctive features of Maladnyak was its attempt to reconcile the project of Belarusian national cultural revival with the discourse of revolutionary and Soviet social transformation. Consequently, interpreting Maladnyak solely as a «Soviet literary organization» risks obscuring the national and cultural dimensions of its early development [8].

In her analysis of the literary journals and associations Polymia, Maladniak, and Uzvyšša, Gun-Britt Köhler demonstrates the close interaction between literary production, party interests, and cultural politics in the Belarusian literary sphere of the 1920s [7]. Her approach suggests that literary periodicals of this period should be understood not merely as publication venues for individual texts but as institutional spaces in which literature and cultural politics interacted. This perspective is particularly relevant to the present study, since it makes it possible to examine the national discourse associated with Maladnyak not only through individual literary works but also through the broader institutional environment of journals, literary associations, and cultural policy.

Larisa Dovnar approaches the Belarusian national revival of the 1920s through the interconnected issues of book culture and national identity, identifying the period from 1918 to 1929 as a particularly productive phase in the cultural development of the Belarusian nation. Her research emphasizes the importance of books, education, and the national language as central mechanisms in the formation and consolidation of national identity. In a later comparative study, Dovnar characterizes the years 1921-1929 as a particularly favorable period for education and publishing in national languages in the Byelorussian SSR, while also demonstrating how these opportunities progressively narrowed toward the 1930s [9].

The political framework underlying these developments was the Belarusian manifestation of the Soviet policy of korenizatsiya, commonly associated with Belarusization. Contemporary scholarship treats Belarusization not merely as a language policy but as a broader historical process involving the development of national cultural institutions, education, and national identity. A. Marková argues that the institutional promotion of the Belarusian language contributed to the consolidation of Belarusian national identity [10]. Within this context, national cultural development and Soviet ideology should not be approached as entirely separate or inherently incompatible forces in the early history of Maladnyak. During the 1920s, their relationship was characterized by a complex combination of interaction, adaptation, and internal contradiction.

It is precisely this tension that makes a comparison between Alash and Maladnyak analytically productive. Both intellectual and literary environments assigned considerable importance to the development of the national language and culture, the formation of a new readership, the dissemination of education and knowledge, and the strengthening of national consciousness. Their relationships with political authority, however, differed substantially. The intellectual foundations of Alash were closely connected with questions of national autonomy, political subjectivity, and statehood, whereas the early programmatic orientation of Maladnyak was based on the possibility of pursuing national cultural development within the framework of the Soviet revolutionary project. Thus, apparently comparable discourses of national revival developed distinct political meanings and ideological strategies.

Against this background, the present study aims to examine the formation and transformation of national discourse in the works of Alash and Maladnyak writers during the first quarter of the twentieth century from comparative-historical and discursive perspectives. Particular attention is given to the similarities and differences in the ways these two literary environments negotiated the relationship between literature, national ideas, and political ideology.

The contribution of the study lies in bringing these two intellectual and literary environments into a shared comparative framework without treating their political positions as equivalent. Instead,

the analysis employs a set of common historical and typological categories–including national language, historical memory, cultural revival, political subjectivity, censorship, and ideological transformation – to identify both structural parallels and historically specific differences between the Kazakh and Belarusian cases.

Accordingly, the study addresses the following research questions:

1. What artistic and discursive strategies were employed by Alash and Maladnyak writers to articulate ideas of national identity, language, historical memory, and national revival, and what similarities and differences can be identified between the two literary environments?

2. How did the differing relationships of the Alash and Maladnyak literary circles with political authority and dominant ideology shape the evolution of national discourse, their artistic strategies, and the expression of authorial positions?

Addressing these questions makes it possible to move beyond treating Alash and Maladnyak as isolated episodes in two separate national literary histories. Instead, they can be examined within a comparative literary-historical framework that illuminates the complex relationships between literature and political power, national culture and ideology, and artistic autonomy and political control during the first decades of the twentieth century. Such an approach broadens the study of Kazakh-Belarusian literary relations while demonstrating that the modernization of national literatures within the emerging Soviet space followed neither a uniform trajectory nor a single ideological model. Rather, each literary environment articulated the national idea through distinct discursive strategies shaped by its own historical experience, institutional conditions, and relationship with political authority.

Materials and Methods

The methodological framework of the study integrates comparative literary analysis, historical-contextual analysis, typological comparison, discourse analysis, and interpretative textual analysis. This combined approach makes it possible to examine Kazakh and Belarusian literature of the first quarter of the twentieth century not merely as two separate national literary traditions but as distinct intellectual and cultural formations that developed amid the disintegration of the imperial order, the rise of national revival movements, and the consolidation of the Soviet ideological system. The central methodological principle is to compare the literary environments of Alash and Maladnyak without assuming the equivalence of their political orientations. Instead, the comparison is structured around a set of shared historical and typological categories: national identity, native language, historical memory, cultural autonomy, enlightenment, political subjectivity, authorial freedom, censorship, and ideological transformation.

The research corpus was organized into two principal groups. The first comprised the literary, journalistic, and educational writings of Kazakh intellectuals associated with the Alash movement. Particular attention was given to representations of national language, historical consciousness, enlightenment, national autonomy, and cultural independence in the works of Akhmet Baitursynuly, Mirzhakyp Dulatuly, Magzhan Zhumabayev, Zhusupbek Aimauytuly, and other figures belonging to this intellectual milieu. The second group consisted of literary works and materials relating to the cultural activities of Belarusian writers associated with Maladnyak, including Mikhas Charot, Adam Babareka, Ales Dudar, Kuzma Chorny, Maxim Goretsky, and others. Texts were selected not solely on the basis of an author's formal affiliation with a particular literary organization but also according to their relevance to the central analytical categories of the study, including national revival, language, historical memory, individual freedom, and ideological pressure.

The comparative-historical method was employed to contextualize the socio-political conditions that shaped the emergence and development of the two literary environments while preserving their historical specificity. Accordingly, the formation of Alash in the context of the colonial policies of the Russian Empire and the development of ideas concerning national autonomy and statehood were examined as one historical trajectory, while the emergence and evolution of Maladnyak within the context of Belarusization and Soviet cultural policy during the 1920s were

treated as another. This distinction was essential to avoid reducing historically different intellectual movements to superficially similar models of national revival.

Typological comparison was used to identify ideological and artistic parallels between Kazakh and Belarusian literary works in the absence of direct literary influence or demonstrable genetic connections. The primary units of comparison were therefore not biographical similarities between individual writers but recurring semantic and conceptual categories, including the native language, the fate of the nation, historical memory, knowledge and enlightenment, freedom, the preservation of national culture, and the relationship between the individual and political power. This approach enabled the study to identify both convergent and divergent literary responses to comparable forms of historical and ideological pressure.

Discourse analysis was employed to approach literary texts not only as aesthetic structures but also as forms of intellectual communication through which national and political meanings were articulated within particular historical contexts. The analysis focused on the semantic functions of key concepts such as «nation», «language», «land», «freedom», «culture», «individual», «knowledge», and «power», as well as on the ways in which authorial positions were expressed and transformed under changing ideological conditions. Particular attention was paid to the shift from the revolutionary optimism evident in the early discourse of Maladnyak to the increasingly constrained articulation of national cultural aspirations as political control intensified. These transformations were examined through both explicit journalistic statements and indirect literary devices, including symbolism, metaphor, allegory, and other forms of figurative expression.

Interpretative and textual analysis was applied to the ideological and aesthetic structures of individual works. Character systems, narrative strategies, symbolic imagery, recurring motifs, thematic patterns, and significant artistic details were examined in relation to the historical and ideological contexts in which the texts were produced. Particular care was taken not to assign political meanings automatically to symbolic or figurative elements. Instead, their interpretative significance was assessed through their function within the text, their relationship to the work's broader semantic structure, and the historical circumstances surrounding the author and the production of the work. This principle is particularly important when interpreting texts created under conditions of censorship, where indirect forms of expression may acquire additional ideological significance but should not automatically be reduced to political allegory.

Bibliographic and documentary analysis was used to broaden the source base of the study. The research drew on materials from Belarusian libraries and archival collections, scholarly works on the history of Belarusian literature, literary publications, biographical sources, and works by the writers under consideration. When working with Belarusian texts that remain relatively unfamiliar to Kazakh readers, translation was additionally employed as an interpretative research instrument. Particular attention was paid to preserving the semantic core of the original, culturally specific concepts, and literary meaning, with semantic equivalence serving as the primary principle of interpretation.

The research proceeded in several stages. First, relevant historical and literary materials were collected and the research corpus was established. Second, the selected texts were classified according to the principal analytical categories of national identity, language, historical memory, cultural autonomy, political subjectivity, and ideological pressure. Third, the Kazakh and Belarusian materials were analyzed independently in order to preserve the historical and cultural specificity of each literary environment; the findings were subsequently incorporated into a comparative analytical framework. Finally, the identified similarities and differences were reassessed and interpreted within their respective historical and political contexts. The methodology was therefore designed not to confirm predetermined parallels between Alash and Maladnyak, but to establish the historical conditions, literary strategies, and ideological constraints through which each literary environment articulated and transformed the national idea.

Results and Discussion

A comparative analysis of Kazakh and Belarusian literary processes during the first quarter of the twentieth century reveals that, despite certain structural similarities in their development, the two national literatures articulated national revival through distinct political and ideological frameworks. The principal typological parallel between Alash and Maladnyak lies in the expansion of literature beyond its purely aesthetic function. In both intellectual environments, literature became a means of articulating national consciousness, strengthening the public role of the native language, reconstructing historical memory, and shaping public thought. The mechanisms through which these objectives were pursued, however, differed substantially. The most productive basis for comparison, therefore, lies not in assuming similarity between the political programs of Alash and Maladnyak, but in examining the different strategies through which national literature was preserved, institutionalized, and redefined under conditions of profound political transformation.

These differences become particularly apparent when the historical contexts of the two movements are considered. Alash literary and intellectual discourse developed during the decline of the imperial order, when questions of national autonomy, land, education, language, and political subjectivity had become central to Kazakh public thought. For Alash intellectuals, cultural revival was consequently inseparable from the broader question of national self-determination. In the literary, journalistic, and educational activities of Akhmet Baitursynuly, Mirzhakyp Dulatuly, Magzhan Zhumabayev, Zhusupbek Aimauytuly, and their contemporaries, the development of national language and literature was understood as a prerequisite for the emergence of the nation as an autonomous historical subject. Within this discourse, the concept of the nation extended beyond an ethnographic or cultural category to encompass territory, language, historical memory, cultural continuity, and political agency.

Maladnyak followed a different initial trajectory. Founded in 1923 within the emerging Soviet institutional order, the association initially sought to reconcile revolutionary renewal with the development of Belarusian national culture. Its representatives did not necessarily perceive Soviet power as inherently incompatible with national cultural aspirations. Under the policy of Belarusization in the 1920s, opportunities emerged for expanding the public use of the Belarusian language, developing education and publishing, and establishing national literary institutions. These conditions enabled Maladnyak writers, at least temporarily, to articulate national cultural aspirations within the discourse of revolutionary transformation [7].

One of the central findings of the comparison is therefore that the apparent similarity between the national discourses of Alash and Maladnyak should not be interpreted as evidence of ideological equivalence. In the Alash intellectual environment, national revival was closely associated with political subjectivity and aspirations toward national autonomy. In the early Maladnyak context, by contrast, national cultural development was initially conceived as achievable within the existing Soviet political framework. Literature thus performed different political functions: in the Alash context, it contributed to a discourse of national political self-determination, whereas Maladnyak initially sought to reconcile national cultural development with the institutional possibilities created by the new Soviet order.

Language as a Marker of National Subjectivity

The most visible typological parallel between the two literary environments concerns the significance attributed to the native language. For Kazakh intellectuals of the early twentieth century, language constituted one of the principal foundations of national identity. Questions concerning schools, textbooks, the press, literary production, and scientific terminology in Kazakh emerged as interconnected aspects of a broader cultural project. Language therefore functioned not simply as a means of communication but as a cultural code through which historical continuity and collective identity could be maintained.

A comparable process can be observed in the Belarusian literary environment. In the literary and public activities of Maladnyak writers, the expansion of the expressive and institutional capacities of the Belarusian language became a significant cultural objective. Literary evenings, journals, collections, and other forms of public literary activity contributed to the formation of a new readership and strengthened

the position of Belarusian as a modern literary language. In this context, literature acquired an institutional function: it participated actively in establishing the national language within the broader social and cultural sphere. The significance of literary journals as institutional spaces during this period is also demonstrated by studies of *Maladniak*, *Polymia*, and *Uzvyšša* [7].

The political meanings attached to language, however, differed considerably. For Alash intellectuals, linguistic preservation was closely connected with questions of national autonomy, cultural self-determination, and liberation from colonial dependence. In the Belarusian context of the 1920s, by contrast, the institutional development of the national language temporarily coincided with Soviet nationality policy. The Belarusian language thus became a point of intersection between the aspirations of the national intelligentsia and the institutional framework of Belarusization. As Soviet cultural policy subsequently changed, however, this relationship became increasingly unstable. What had initially been institutionally encouraged as national cultural development could later become politically suspect. The changing status of language therefore illustrates the extent to which the meaning of national cultural practices depended upon transformations in the surrounding political order.

Historical Memory and the Interpretation of the Past

Historical memory constitutes a second major analytical category linking the Alash and Maladnyak literary environments. Literary reinterpretations of the national past enabled writers to connect historical experience with contemporary social and political concerns. Historical memory in this sense is not simply the recollection of past events; it functions as a means through which communities negotiate questions of collective identity, historical experience, and future development.

Within Alash discourse, engagement with the past frequently served as a framework for interpreting the contemporary condition of the nation. The recovery of national history and cultural heritage was not presented as incompatible with modernization. On the contrary, knowledge of historical and cultural traditions provided an intellectual basis for participation in modern social and political life. The relationship between memory and modernization was therefore complementary rather than oppositional: the adoption of new knowledge, institutions, and cultural forms was understood as compatible with the preservation of linguistic and historical subjectivity. Research on memoir discourse in Kazakh literature similarly demonstrates the role of literary texts in connecting individual memory with collective historical consciousness [12].

The relationship between past and present acquired a different complexity in Belarusian literature. Revolutionary discourse encouraged a break with the old social order, whereas the development of a national literary tradition necessarily depended upon language, folklore, historical experience, and cultural memory. The tension between these impulses contributed to the internal dynamics of Belarusian literature during the period.

The work of Maxim Goretsky is particularly revealing in this respect. In *Two Souls*, individual psychological ambivalence can be read in relation to the wider experience of a society situated at a historical crossroads. The protagonist's confrontation with competing worlds—old and new, rural and urban, inherited tradition and social transformation—raises broader questions of identity under conditions of modernization. The motif of «two souls” can therefore be interpreted not only as a representation of individual psychological division but also as an artistic expression of the instability of collective identity during periods of rapid historical change.

The comparison between Mirzhakyp Dulatuly and Maxim Goretsky is particularly productive when it moves beyond biographical parallels. In both cases, literary prose provides a means of representing the condition of a national community through individual experience. The fate and psychological conflicts of the protagonist can consequently acquire broader historical significance, transforming personal crisis into an artistic model through which the crisis of the community itself becomes intelligible.

The Social Function of the Writer

The materials examined also demonstrate the expanded social function of the writer in both literary environments. The writer of the early twentieth century frequently operated simultaneously as an author, educator, publicist, translator, teacher, and public intellectual. Such multifunctionality

was particularly characteristic of national literary cultures undergoing processes of institutional formation and modernization.

In the Alash context, literary activity cannot easily be separated from broader cultural and social engagement. The development of alphabets and textbooks, newspaper publishing, literary production, educational activity, and participation in public debate constituted interconnected dimensions of a larger project of national modernization. Separating literary texts entirely from these activities would therefore obscure an important dimension of their historical meaning.

A comparable expansion of the writer's social role can be observed within Maladnyak. Literary associations, journals, collections, public readings, lectures, and other forms of organized cultural activity transformed literature into an institutional force capable of participating directly in social change. Nevertheless, an important distinction remained. Whereas Alash intellectuals increasingly connected cultural and educational activity with the formation of national political subjectivity, Maladnyak initially approached national cultural development as a component of socialist modernization. Its early national discourse was therefore not fundamentally anti-systemic but represented an attempt to establish a Belarusian national cultural space within the emerging Soviet institutional framework.

This distinction makes a direct political equivalence between the two movements methodologically inappropriate. At the same time, it constitutes one of the most productive dimensions of the comparison, since it demonstrates how broadly comparable national cultural objectives could generate different literary strategies under different political conditions.

Ideological Transformation and the Maladnyak Experience

An analysis of Maladnyak requires a distinction between its early development and the subsequent period of increasing political and ideological control. During the 1920s, the expansion of Belarusian-language education and publishing and the establishment of literary organizations created conditions favorable to national cultural development. National cultural aspirations and Soviet revolutionary discourse could therefore coexist, although not without tension.

As political control intensified, this relative balance became increasingly difficult to maintain. Stronger ideological expectations concerning the social function of literature restricted the thematic and aesthetic possibilities available to writers. Under such conditions, the relationship between direct public expression and indirect literary representation acquired particular significance. Symbolism, metaphor, allegory, and other forms of figurative expression could provide writers with alternative means of articulating positions that could not always be expressed directly.

This relationship should nevertheless be interpreted cautiously. The presence of symbolism or allegory in a literary work cannot in itself be treated as evidence of censorship or political resistance. Figurative language is also an autonomous aesthetic phenomenon. Its possible political or ideological significance must therefore be established through close textual analysis, the writer's creative development, publication history, and the specific historical context. What can be observed, however, is a broader relationship between the contraction of opportunities for direct public expression and the increasing importance of indirect modes of literary communication.

This transformation illustrates a broader tension in the relationship between literature and ideology. As political institutions increasingly seek to incorporate literature into official ideological communication, authorial discourse may move toward accommodation with official language, indirect encoding of alternative meanings, or various intermediate strategies. The departure of a number of writers from Maladnyak and their search for alternative literary environments can also be understood in this context. Such organizational transformations reflected not merely personal or institutional disagreements but a deeper debate concerning the purpose and autonomy of literature.

Awakening, Renewal, and Political Subjectivity

The relationship between Alash writers and political authority developed according to a different historical logic. Questions of national autonomy, land, language, education, and statehood connected Alash discourse with political subjectivity from an early stage. Consequently, the national idea expressed through literature extended beyond the protection of cultural rights.

The concept of «awakening" occupies a particularly important place within this discourse. It develops from the literal image of awakening into a broader metaphor for the transformation of national consciousness. Education, preservation of the native language, awareness of historical circumstances, and participation in public life become interconnected dimensions of this process. Enlightenment in Alash discourse should therefore not be understood exclusively as a pedagogical project. The educated individual is also imagined as a socially responsible subject capable of understanding the relationship between language, land, history, rights, and collective responsibility.

The concept of renewal in Maladnyak literature similarly involves the transformation of the individual, but its initial political orientation differs. The «new person" is primarily imagined as an active participant in revolutionary social transformation. Both discourses thus seek to transform the passive individual into an active social subject, but the political direction of that transformation is not identical. In Alash discourse, awakening contributes to the political and cultural subjectivity of the national community; in early Maladnyak discourse, renewal is connected with participation in revolutionary social construction while maintaining a Belarusian national cultural identity.

The Individual, Censorship, and Cultural Memory

Another point of convergence concerns the relationship between the individual and the historical system. The political transformations of the early twentieth century complicated the position of the writer: the intellectual could simultaneously function as a representative of national culture and become an object of institutional and ideological control.

Maxim Goretsky's work illustrates this tension in Belarusian literature. His treatment of moral choice, individual responsibility, and psychological division demonstrates that literary experience cannot be reduced to political slogans. In *Two Souls*, internal division has both psychological and axiological dimensions, raising the question of how individual moral integrity can be preserved amid radical social transformation.

Comparable concerns are present in Kazakh literature. Psychological complexity in the prose of Zhusupbek Aimauytuly, the relationship between spiritual freedom and national destiny in Magzhan Zhumabayev's poetry, and the theme of social responsibility in Mirzhakyp Dulatuly's writing all connect individual experience with the historical fate of the national community. In both traditions, national revival is therefore inseparable from questions concerning the formation of an intellectually independent and morally responsible individual.

Censorship constitutes an important analytical category in understanding these processes. Its effects extend beyond decisions concerning whether a text may be published. Over time, censorship may influence subject matter, vocabulary, narrative strategy, figurative language, and the writer's relationship with the reader.

The Belarusian literary experience provides an important example. The editorial and censorial history of Yakub Kolas's *Symon the Musician* demonstrates the methodological importance of considering different textual versions and publication histories. Where manuscripts, editorial revisions, correspondence, later editions, or other documentary evidence are available, comparison between these materials can reveal dimensions of a work's semantic history that may not be visible in the final published version alone.

Political repression similarly affected the subsequent reception and canonization of Alash literature. The removal of works from public circulation disrupted the continuity of literary memory. Repression should therefore be considered not solely in terms of the personal tragedy experienced by individual writers but also as a process capable of disrupting the mechanisms through which cultural memory is transmitted. Research examining the relationship between the Alash idea and censorship likewise demonstrates the significance of ideological restrictions for the public representation of national ideas [13].

A comparable process occurred in Belarusian literature. Political repression altered not only the lives of individual writers but also the structure of national literary memory through the restriction of texts, the exclusion of authors from official literary histories, and interruptions in the circulation and reception of their works. Its literary consequences can therefore be considered at

three interconnected levels: the restriction or destruction of individual creative agency, the disruption of textual circulation, and the restructuring of how subsequent generations encountered and interpreted the national literary past.

The functional parallels between Kazakh intellectuals such as Akhmet Baitursynuly and Belarusian writers such as Maxim Goretsky should therefore be understood as responses to comparable historical challenges rather than as evidence of direct personal or ideological equivalence. During periods of national literary transformation, the establishment of linguistic norms, the development of educational materials, the preservation of cultural heritage, and the formation of new readerships may emerge simultaneously as intellectual priorities. Typological similarity between national literatures does not necessarily presuppose direct influence; comparable historical problems can generate comparable cultural and intellectual functions in different national contexts.

Two Models of National Literary Discourse

The comparative analysis makes it possible to identify two analytical models of national discourse. These models should be understood as interpretative frameworks rather than rigid classifications.

The first may be defined as a discourse of national subjectivity, most clearly represented by the Alash literary and intellectual environment. Its central components include language, land, historical memory, education, cultural autonomy, national self-determination, and social responsibility. Literature within this model participates in the formation of the national community as a conscious historical and political subject.

The second may be described as a discourse of national-cultural renewal within an existing political system, characteristic of the early Maladnyak period. Its central features include the development of the Belarusian language, the modernization of national literature, the formation of a new readership, and attempts to reconcile national cultural aspirations with revolutionary social transformation. The subsequent transformation of the second model constitutes an important finding of the study. As political centralization and ideological control intensified, the earlier compatibility between national cultural development and Soviet institutional structures became increasingly unstable. Literary discourse responded through several strategies, including accommodation to official ideological language, indirect or figurative articulation of alternative meanings, and the pursuit of greater literary autonomy.

The historical trajectories of Alash and Maladnyak therefore converge at certain points while originating from substantially different political positions. Alash intellectual discourse articulated questions of national political subjectivity from an early stage, whereas Maladnyak initially operated on the assumption that Belarusian national culture could develop within the Soviet project. Subsequent political centralization and ideological regulation, however, increasingly restricted the possibilities for autonomous national intellectual discourse in both literary environments.

Conclusion

A comparative-historical and discursive study of the works of Alash and Maladnyak writers of the first quarter of the twentieth century has demonstrated that the processes of national revival in Kazakh and Belarusian literature, despite a number of typological similarities, were characterized by significant differences arising from their specific historical and political contexts. The findings indicate that these two literary environments cannot be regarded as direct political or ideological equivalents. Nevertheless, their comparison through such shared analytical categories as national language, historical memory, cultural autonomy, enlightenment, individual freedom, and the social function of literature provides a deeper understanding of their distinctive characteristics. From this perspective, the similarity between the Alash and Maladnyak phenomena lies primarily not in the correspondence of their specific political programs, but in the transformation of literature into a space for national self-understanding, cultural preservation, and the revival of national communities under conditions of profound historical change.

The first research question sought to determine the artistic and discursive strategies through which ideas of national identity, language, historical memory, and national revival were articulated

in the works of Alash and Maladnyak writers, as well as to identify the similarities and differences between these strategies. The analysis demonstrated that, in both literary environments, the native language, historical memory, education, and cultural revival constituted the principal semantic foundations of national identity. During this period, literature functioned not merely as a cultural sphere producing aesthetic value but also developed into an intellectual institution capable of shaping and transforming public consciousness.

In the works of Alash writers, the native language emerged as a fundamental marker of national identity and as a means of preserving the historical subjectivity of the people. The question of language formed an integrated conceptual system together with the ideas of education, land, historical consciousness, cultural independence, and national statehood. Consequently, the national discourse of Alash literature cannot be adequately understood as a collection of separate patriotic motifs. Rather, it functioned as an intellectual model that interconnected the historical past, the contemporary condition of the nation, and its future trajectory. The development of national literature, the establishment of education in the native language, the revival of historical memory, and the strengthening of social responsibility were ultimately directed toward the formation of the nation as a conscious historical and political subject.

The revival of the native language and national culture was likewise among the central values articulated in the works of Maladnyak writers. The publication of literary periodicals and collections, the involvement of new writers in the literary process, the expansion of the expressive and artistic capacities of the Belarusian language, and the formation of a new readership strengthened the role of literature as a national cultural institution. However, the political semantics of national revival within Maladnyak developed differently from those of Alash. Its early representatives did not perceive national culture as being in absolute opposition to the Soviet project of revolutionary renewal. On the contrary, under the conditions of Belarusization in the 1920s, they sought to make use of the institutional opportunities created by the new political order for the development of the national language and literature.

This distinction highlights one of the important conclusions of the study: although similar concepts and categories were employed within the two literary environments, their political meanings were not identical. Whereas national revival in Alash discourse was associated with political subjectivity, autonomy, and national self-determination, early Maladnyak discourse regarded national revival as an opportunity to develop national culture within the framework of the emerging Soviet social order. Thus, in response to the first research question, the principal factor uniting the works of Alash and Maladnyak writers was their common emphasis on the formation of national identity through language, historical memory, and literature, while the principal distinction between them lay in their different understandings of the political prospects and institutional frameworks of that national identity.

The second research question sought to determine how the differing relationships of the Alash and Maladnyak literary circles with political authority and dominant ideology influenced the evolution of national discourse, artistic strategies, and forms of authorial expression. The findings demonstrate that this factor constituted one of the principal distinctions between the two literary environments.

Within Alash intellectual discourse, the national question acquired a socio-political dimension from the outset. The close connection of language, education, land, culture, and literature with ideas of national autonomy and statehood transformed literary creativity itself into a space for the formation and articulation of political subjectivity. In this context, literature functioned not merely as an observer or reflection of social change but also as an intellectual force that contributed to the people's recognition of themselves as historical subjects. The idea of enlightenment likewise acquired a political dimension: an educated individual was understood not simply as a literate person, but as a socially and civically conscious subject capable of recognizing national and social responsibilities.

The initial situation of Maladnyak was different. The attempt of its representatives to pursue national cultural development alongside revolutionary renewal contributed to the relatively open character of its early creative discourse. During the period of Belarusization, the expansion of the

public use of the Belarusian language and the development of national literary institutions provided writers with a new cultural space. The materials examined in the study demonstrate that, during this period, Maladnyak, while operating within and recognizing the Soviet political framework, sought to develop Belarusian national culture. This constituted one of its fundamental differences from the Alash intellectual and literary environment.

However, subsequent political centralization exposed the internal contradictions of this model. The intensification of ideological control disrupted the earlier relative balance between national cultural autonomy and the political system. As literary production was increasingly expected to conform to official ideological requirements, the artistic freedom of writers became progressively restricted.

The subsequent political repression experienced by representatives of both Alash and Maladnyak created another historical parallel between the two literary environments. Nevertheless, the significance of repression cannot be reduced solely to the tragic personal destinies of individual writers. Its consequences also affected the structure and continuity of national literary memory: the removal of works from public circulation, the exclusion of authors' names from official literary history, and restrictions on the republication and dissemination of texts disrupted the continuity of cultural transmission. Political repression can therefore be understood as a phenomenon that produced simultaneous ruptures at the personal, textual, and institutional levels of literary history.

The overall findings of the study demonstrate the necessity of approaching literature in the first quarter of the twentieth century not as a supplementary element of national culture, but as one of the intellectual institutions actively involved in the formation of the nation. In the experiences of both Alash and Maladnyak, literature participated in the consolidation of linguistic norms, the reconstruction of historical memory, the dissemination of social and cultural values, the formation of new readerships, and the conceptualization of the individual's place within society. Literary texts, therefore, did not merely reflect an already established national identity; they actively participated in its production, articulation, and transformation within specific historical circumstances.

From this perspective, the scholarly contribution of the present study lies not in presenting Alash and Maladnyak as direct equivalents, but in identifying different political trajectories of national literary revival by examining their literary and intellectual experiences through a shared set of analytical coordinates. Such a comparative perspective makes it possible to reveal both the typological proximity and the historical specificity of the two literary environments and, more broadly, to demonstrate how national literature could develop different strategies of cultural preservation, intellectual self-definition, and engagement with political power under the changing ideological conditions of the first quarter of the twentieth century.

References

1. Koygeldiev M. Alash movement: an auxiliary textbook. – Almaty: Sanat, 1995. – 368 p.
2. Nurpeyisov K. Alash and Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
3. Kamzabekuly D. Alash arch: research. L. N. Gumilev. Eurasian National University, «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development... – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2017. – 405 p.
4. Yerdembekov B., Kassymova A., Aubakirova K., Tulebayeva K. Implementation of the Alash Idea in Literary Translations (On the Example of Contemporary Kazakh Literature) // Open Cultural Studies. 2025. – Vol. 9, No. 1. – Article 20250052. – DOI: 10.1515/culture-2025-0052
5. Omaruly B. Contemporary poetry: genesis, typology, poetics. – Almaty: Obrazom, 2000.
6. Sharip A. The art of speech and the national spirit: a textbook. – Astana: Pedagogical Press, 2010. – 240 p.
7. Kohler G.B. Literary Journals From the Perspective of Paratext: Considerations on Conceptualization and Database-Driven Investigation of Literary Periodicals Using the Examples of «Polymia», «Maladniak» and «Uzvyšša» // Studia Białorutenistyczne. 2019.
8. Dovnar L. Belarusian Bibliography and National Revival in 1920s // Knygotyra. 2007. – Vol. 48. – P. 53-66. – DOI: 10.15388/kn.v48i0.8111.

9. Dovnar L. A Non-Governmental Language in the Book Publishing of Western and Soviet Belarus (1921-1939): An Attempt of Comparative Analysis // Knygotyra. 2016. – Vol. 66. – P. 129-147. – DOI: 10.15388/kn.v66i0.10021.
10. Marková A. The Belarusians as a Nation? «The Belarussization Episode» of the 1920s and the Issue of National Identity // The First International Congress of Belarusian Studies. Working Papers. – Kaunas: Vytautas Magnus University Press, 2011. – Vol. 1. – P. 171-175.
11. Dovnar L. Belarusian book as a universal of national culture // Knygotyra. 2010. – Vol. 54. – P. 161-172. – DOI: 10.15388/kn.v54i0.3580.
12. Aubakirova KA, Karimkhan Z., Kassymova A. The evolution of memoir prose: from ancient Turkic writings to the present day // Keruen. 2024. – Vol. 85, No. 4. – DOI: 10.53871/2078-8134.2024.4-06
13. Aubakirova KA, Yerdembekov B., Saidyrakhman U. The idea of Alash and censorship // Society and era. 2024. – Vol. 2, No. 82. – DOI: 10.52536/2788-5860.2024-2.05

Қ.Ә. Әубәкірова
Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0000-0002-1872-9591
e-mail: kz.aubakirova@gmail.com

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ИДЕОЛОГИЯ: АЛАШ - МАЛАДНЯК ҚАЛАМГЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДИСКУРС

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ және беларусь әдебиетінің дамуы «Алаш» қозғалысы мен «Маладняк» әдеби бірлестігі өкілдерінің интеллектуалдық және әдеби мұрасын салыстырмалы талдау негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ұқсас әлеуметтік-саяси жағдайларда қызмет еткен қазақ және беларусь зиялыларының шығармаларында ұлттық сана, тіл, тарихи жады, мәдени автономия және жеке тұлға еркіндігі идеяларының қалай көрініс тапқанын анықтау, сондай-ақ олардың кеңестік идеологиямен қарым-қатынасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау. Әдіснамалық тұрғыдан зерттеуде салыстырмалы әдебиеттану, тарихи-контекстік, типологиялық және интерпретациялық талдау әдістері ұштастырылады. «Алаш» пен «Маладняк» тек ұлттық әдеби құбылыстар ретінде ғана емес, XX ғасырдың басындағы империялық және кеңестік трансформациялар жағдайында қалыптасқан интеллектуалдық құрылымдар ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері екі әдеби ортада да ана тілін және ұлттық мәдениетті сақтау, тарихи сананы жаңғырту және әдебиеттің қоғамдық рөлін күшейту идеяларының маңызды орын алғанын көрсетеді. Сонымен қатар олардың саяси билікпен қарым-қатынасында елеулі айырмашылықтар байқалды. «Алаш» зиялылары ұлттық жаңғыруды автономия және саяси өзін-өзі айқындау идеяларымен байланыстырса, «Маладняк» өкілдерінің бастапқы шығармашылық стратегиялары беларусь әдебиеті мен тілін кеңестік мәдени саясат аясында дамытуға бағытталды. Кейін идеологиялық бақылаудың күшеюі олардың шығармашылық еркіндігін шектеп, бірқатар өкілдерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырауына әкелді. Зерттеу қазақ және беларусь әдебиетіндегі ұлттық жаңғыру тәжірибесін ортақ салыстырмалы модель аясында қарастырып, әдебиетті ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын, мәдени жадты сақтайтын және саяси қысымға интеллектуалдық жауап білдіретін кеңістік ретінде тұжырымдау арқылы салыстырмалы әдебиеттануға үлес қосады.

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, белорус әдебиеті, Алаш, Маладняк, ұлттық бірегейлік, кеңестік идеология, әдеби репрессия.

К.А. Аубакирова
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, улица Глинка, 20 А
ORCID: 0000-0002-1872-9591
e-mail: kz.aubakirova@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА И ИДЕОЛОГИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДИСКУРС В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЕЙ АЛАШ и МАЛАДНЯК

Аннотация. В статье рассматривается развитие казахской и белорусской литературы первой четверти XX века на основе сравнительного анализа интеллектуального и литературного наследия движения «Алаш» и литературного объединения «Маладняк». Цель исследования – выявить, каким образом идеи национального самосознания, языка, исторической памяти, культурной автономии и личной свободы были представлены в творчестве казахской и белорусской интеллигенции, действовавшей в сходных социально-политических условиях, а также определить сходства и различия в их отношениях с советской идеологической системой. Методология исследования объединяет сравнительно-литературный, историко-контекстуальный, типологический и интерпретативный анализ. «Алаш» и «Маладняк» рассматриваются не только как явления национальных литератур, но и как интеллектуальные формирования, сложившиеся под воздействием имперских и советских трансформаций начала XX века. Результаты исследования показывают, что в обеих литературных средах особое значение придавалось сохранению родного языка и национальной культуры, реконструкции исторического сознания и общественной роли литературы. Вместе с тем были выявлены существенные различия в их взаимоотношениях с политической властью. Интеллектуалы «Алаша» связывали национальное возрождение с автономией и политическим самоопределением, тогда как ранние творческие стратегии представителей «Маладняка» были направлены на развитие белорусской литературы и языка в рамках советской культурной политики. Последующее усиление идеологического контроля ограничило их творческую автономию, а ряд представителей объединения подвергся политическим репрессиям. Исследование вносит вклад в сравнительное литературоведение, рассматривая казахский и белорусский опыт национального литературного возрождения в рамках единой аналитической модели и интерпретируя литературу как пространство формирования национальной идентичности, сохранения культурной памяти и выражения интеллектуальной реакции на политическое давление.

Ключевые слова: казахская литература, белорусская литература, алаш, маладняк, национальная идентичность, советская идеология, литературные репрессии.

About the author

Aubakirova Karlygash Adilkhanovna – PhD in Philology, Shakarim University, Senior Lecturer, Department of Kazakh Philology, Republic of Kazakhstan, Semey city, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Автор туралы мәлімет

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы – филология ғылымдарының PhD докторы, Шәкәрім университеті, «Қазақ филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Сведения об авторе

Аубакирова Карлыгаш Адилхановна – доктор PhD, Шәкәрім университет, старший преподаватель кафедры «Казахская филология», Республика Казахстан, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Received 15.07.2026
Accepted 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-19
IRSTI: 17.82.10

A.D. Altai[1], L.I. Mingazova[2], A.K. Ibraikhanova[3*]
[1,3]L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Z01C0T6, Republic of Kazakhstan, Astana, 11 Kazhymukan Str.
[2]Kazan Federal University,
420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation, Kazan, 18 Kremlyovskaya Str.
[*]ORCID: 0000-0002-4273-8324
[*]e-mail: akmaral_rollan@mail.ru

THE HUNTING MOTIF IN SAPARGHALI BEGALIN'S WORKS AND WORLD PROSE: A COMPARATIVE LITERARY ANALYSIS

Abstract. This article examines the hunting motif in Saparghali Begalin's Satzhan, What Köksegen Witnessed, and The Young Marksman in comparison with selected prose by James Fenimore Cooper, Jack London, Mayne Reid, and Ernest Thompson Seton. The aim is to identify how encounters with nature shape practical knowledge, social recognition, and ethical choice. Qualitative close reading and comparative literary analysis are organized around environmental learning, relations with adult authority, the narrative role of landscape, and obligations toward humans and animals. The analysis shows that Begalin connects youthful competence with intergenerational teaching and responsibility to a pastoral community. London's Keesh links ingenuity to fair distribution, while Seton's Yan develops an ethic of restraint toward the pursued animal. Cooper and Reid provide adult frontier analogues rather than equivalent child protagonists. The comparison identifies shared narrative functions while retaining differences in age, genre, and cultural setting. It also qualifies the assumption that hunting narratives necessarily express environmental conservation. The findings can support teaching and further comparative research on children's prose and human–animal relations; they do not constitute measured evidence of effects on young readers.

Keywords: children's literature, hunting motif, comparative literature, child protagonist, landscape, human–animal relations, cultural continuity.

Introduction

Saparghali Begalin's hunting narratives place young protagonists in situations where knowledge of animals, practical skill, and responsibility to others determine their development. The hunting motif connects adventure with the pastoral environment and the transmission of cultural knowledge. This article examines how that connection shapes character, landscape, and ethical choice, and compares it with selected works by James Fenimore Cooper, Jack London, Mayne Reid, and Ernest Thompson Seton.

Research on national identity in Kazakh literature relates cultural memory to the continuity of generations [1]. This provides a useful context for reading Begalin, although it does not establish the meaning of individual hunting episodes. Syzdyk emphasizes the orientation of his writing toward school-aged readers [2], while Akhmetov identifies hunting and marksmanship as a distinct thematic group within his children's prose [3]. The present analysis builds on these observations by distinguishing the narrative functions of hunting rather than treating all encounters with nature as expressions of a single educational ideal.

The question is how hunting becomes a means of acquiring knowledge, earning social recognition, and negotiating obligations toward humans and animals. The aim is to identify shared narrative mechanisms and culturally specific forms of their expression. Begalin's child protagonists are compared directly with London's Keesh and Seton's youthful Yan; Cooper and Reid supply contextual comparisons with adult hunters. This distinction prevents the attribution of childhood characteristics to every protagonist in the comparative corpus.

Materials and Methods

The core corpus consists of Begalin's Satzhan, What Köksegen Witnessed, and The Young Marksman, discussed with reference to the collection Zhetkinshek [4]. The comparative material comprises Cooper's The Pathfinder, London's The Story of Keesh, Reid's The Headless Horseman,

and Seton's The Trail of the Sandhill Stag. Seton's narrative is cited under its English title. English electronic texts are identified in the bibliography; references to Begalin retain the edition supplied in the original article. The conclusions concern these three Begalin narratives and do not extend to his complete body of hunting prose.

The study uses qualitative close reading and comparative literary analysis. Episodes are considered through four common criteria: the acquisition of environmental knowledge; the relation between hunting competence and social recognition; the role of landscape in producing narrative tension; and ethical choices concerning other people and animals. Actions, reported emotions, dialogue, and compositional sequences provide the principal evidence. The comparison identifies functional similarities and differences rather than proposing direct literary influence or a historical genealogy between the writers.

The corpus is purposive rather than representative of entire national traditions. No statistical measure of motif frequency or reader response is claimed. Educational implications are interpretations of narrative form, not experimentally established effects on children. Translated titles and paraphrases are used consistently, and long translated quotations have been replaced by concise summaries.

Results and Discussion

Hunting knowledge and cultural continuity in Satzhan

Begalin's novella Satzhan, provides a particularly revealing example. The protagonist, Satzhan, combines school studies with practical responsibilities in rural life. While helping to care for calves on a collective farm, he also accompanies his grandfather Serikbai, an experienced hunter and falconer, learning the traditions and techniques of bird hunting. Through this character, Begalin presents a young protagonist who embodies national values and demonstrates a deep appreciation for traditional Kazakh hunting culture.

As the narrative develops, Satzhan and his friend Zhanai spend their summer holidays tending calves when they hear the cries of a bird echoing from a steep cliff. While Zhanai speculates that the bird might be a hawk, a sparrowhawk, or a kestrel, Satzhan remains unconvinced. Remembering the teachings of his grandfather, who often explained that hawks do not nest on cliffs and do not make such sounds, Satzhan concludes that the nest most likely belongs to a saker falcon. This episode not only demonstrates the boy's observational skills but also reveals the influence of intergenerational knowledge transmission within traditional hunting culture [4, p. 10].

The scene further informs readers that Serikbai himself is an experienced hunter whose wisdom shapes the young protagonist's understanding of nature. Such episodes illustrate Begalin's broader literary strategy of portraying hunting not merely as a practical activity but as a cultural institution through which values, knowledge, and ethical principles are passed from one generation to another.

Satzhan's attempt to reach the nest of a saker falcon leads him to discover mysterious symbols carved into the cliff face. His initial fascination with falconry gradually develops into a broader curiosity about the origins and meaning of these ancient markings. The petroglyphs encountered by the protagonist symbolize a connection between the natural environment and the historical memory of the Kazakh people, encouraging readers to appreciate both cultural heritage and the surrounding landscape.

Throughout the novella, Begalin consistently introduces readers to various aspects of traditional falconry. The author provides detailed descriptions of the psychology of the falconer, the techniques of hunting with birds of prey, and the methods used to train hunting birds. By presenting information that is largely unfamiliar to the general public, he transforms the narrative into both an engaging literary work and a valuable source of cultural knowledge. As a result, Satzhan functions simultaneously as an adventure story, an educational text, and a literary representation of the enduring relationship between humans and nature in Kazakh culture.

Reflecting on the gradual disappearance of traditional falconry and hunting practices, Begalin's work implicitly calls upon younger generations to develop a responsible attitude toward environmental conservation. Through realistic descriptions of hunting activities and encounters with wild animals and birds, the author demonstrates the dangers and challenges associated with life in the natural world. The risks involved in capturing and training birds of prey, as well as in hunting

itself, are presented not as romantic adventures but as demanding and potentially hazardous experiences. As one episode illustrates, success in hunting requires not only courage but also skill, patience, and practical knowledge, qualities that are tested under difficult circumstances [4, 36]. By presenting events from the perspective of an experienced hunter, Begalin emphasizes the complexity and responsibility inherent in traditional hunting culture.

Kirabayev's account of Begalin's writing offers a biographical context for the novella's connection with rural experience [5]. Such context supports discussion of the author's familiarity with hunting, but the literary argument rests on the narrated episodes. Satzhan's reasoning about the falcon is especially important: he tests a companion's speculation against knowledge received from Serikbai. Skill appears as observation informed by teaching, rather than an unexplained gift. The cliff joins this process of learning to physical risk and, through its markings, to curiosity about the past.

This movement from a falcon's nest to inscribed rock enlarges the boy's relation to the landscape. Nature is both a space of practical activity and a setting for cultural memory. Nevertheless, capturing a bird should not automatically be equated with conservation. The novella represents an inherited hunting practice; a contemporary ecological reading must also consider the tension between appreciation of animals and their use for human purposes. Its educational potential lies in making that relationship available for discussion.

Adult hunter figures in Cooper

Cooper's The Pathfinder presents Natty Bumppo as an adult hunter whose knowledge of the wilderness supports the protection of companions [6]. The comparison with Begalin is therefore functional rather than age-based. Both writers connect competence with responsibility, but Begalin emphasizes the acquisition of knowledge by children within an intergenerational setting. Cooper's established hunter instead embodies an already developed code of conduct in a frontier narrative. His expertise and fidelity provide a contextual model against which the formation of Satzhan's competence becomes more visible.

The distinction also qualifies the classification of frontier novels collectively as children's literature. Their reception among young readers does not make their central figures children. Landscape, practical knowledge, and moral courage can be compared across works with different protagonists and audiences, provided those differences remain explicit. Neither the comparison nor the shared hunting motif demonstrates that Begalin adopted Cooper's character model.

Satzhan and Keesh as contrasting models of youthful agency

A comparable representation of a youthful hunter can be found in The Story of Keesh by the American writer Jack London, whose works continue to enjoy worldwide popularity among young readers. The protagonist of the story, thirteen-year-old Keesh, resembles Satzhan in several respects. Both characters are adolescents whose lives are closely connected to the natural environment and whose personal development is shaped by their hunting experiences.

Keesh's father, Bok, was a courageous hunter who died while fighting a polar bear, yet his sacrifice saved the tribe from starvation during a severe winter. Following his father's death, however, Keesh and his mother, Ikeega, were treated unfairly by other members of the community. They received only the poorest cuts of meat and were gradually marginalized despite Bok's previous service to the tribe. Witnessing this injustice, the thirteen-year-old Keesh openly challenges the tribal elders and criticizes the unequal distribution of food. He condemns the selfishness of powerful hunters who consume more than their fair share while vulnerable members of the community receive less. Through this episode, London portrays Keesh as a morally courageous individual who values justice above social convention.

Determined to prove himself, Keesh sets out to hunt alone. When he disappears for several days, the community assumes that he has died. To everyone's surprise, he returns carrying a substantial amount of polar bear meat. His repeated hunting successes lead many people to suspect that he possesses supernatural powers. Eventually, Keesh reveals the secret behind his achievements. Using a whalebone bent into a spring-like shape and concealed within frozen balls of seal fat, he creates an ingenious hunting device. When a pursuing bear swallows the bait, the fat

melts inside its stomach, allowing the whalebone to straighten and inflict fatal internal injuries. Once the weakened animal collapses, Keesh finishes the hunt with his spear.

As a result of his intelligence, bravery, and sense of justice, Keesh is remembered as the leader of his people and earns a lasting reputation as a fair and respected chief. London portrays him as fearless, independent, and determined a young hero unwilling to submit to injustice. Details such as the bone-tipped arrows and hunting equipment employed by Keesh serve not only as hunting attributes but also as markers of Inuit cultural identity and everyday life.

A comparative analysis of the characters of Satzhan and Keesh reveals several important similarities and differences. Both protagonists demonstrate courage, perseverance, independence, and a profound connection to nature. Both acquire practical knowledge through direct experience and emerge as role models for younger readers. However, their development is shaped by distinct cultural traditions. Satzhan's character embodies the values of Kazakh nomadic culture, particularly the traditions of falconry and intergenerational transmission of knowledge. Keesh, by contrast, represents the collective values of Inuit society, where survival, justice, and communal responsibility occupy a central place. Thus, while both characters belong to the broader tradition of hunting narratives in children's literature, they reflect different national worldviews and cultural models of human interaction with nature.

Despite his young age, Satzhan devotes all his efforts to reaching the falcon's nest, obtaining the chick, and learning the art of falconry. Keesh, in contrast, channels his sense of dignity and justice into open resistance against the unfair behavior of the adults in his community. Through intelligence and courage, he succeeds in hunting one of the most formidable predators of the Arctic, the polar bear. In both cases, the protagonists serve as positive role models for young readers. Their adventures stimulate interest in reading, encourage perseverance, and promote values such as bravery, responsibility, and self-confidence.

London's narrative makes ingenuity the basis of public authority: Keesh's success overturns the elders' judgment and changes the distribution of food [7]. The bone device is significant as a narrative explanation of apparently mysterious success, rather than as evidence that the story documents a particular community's hunting technology. His challenge to adults places social justice at the centre of the plot. Satzhan's development, by contrast, is organized primarily through inherited knowledge and expanding curiosity. The contrast concerns these selected narratives and should not be generalized into an exhaustive distinction between Kazakh and Inuit cultures.

Both protagonists cross a boundary between dependence and recognized competence. The difference is the position of adult authority. Serikbai provides a resource that Satzhan extends through experience; the elders in London initially obstruct Keesh's claim to fair treatment. Consequently, one narrative stresses learning within continuity, while the other dramatizes recognition achieved through resistance to injustice. Hunting supplies the decisive test in both cases, but its social meaning follows from the surrounding conflict.

Episode-based comparison foregrounds the relation between action and narrative consequence: observation supports Satzhan's pursuit of the falcon, whereas invention supports Keesh's successful challenge to unequal distribution. Their courage alone is insufficient to explain the plots. Knowledge must become effective action before the protagonists gain a new position within their social worlds.

Landscape and responsibility in Begalin's child characters

Beyond the central protagonist, Satzhan contains a number of episodes that contribute to the portrayal of other child characters. Begalin carefully develops the personalities of Zhanai, Kapan, Nariman, and other young companions through specific actions and narrative details. A particularly revealing example can be found in the chapter entitled Journey to Zhorga Mountain, where a group of schoolchildren travels on skis to remote livestock camps. During a severe snowstorm, Zhanai, who is physically weaker than the others, becomes separated from the group and is left behind. Only after the children reach their destination do they realize that he is missing.

Faced with this situation, Satzhan and Kapan make the courageous decision to return into the blizzard in search of their friend. Their choice demonstrates responsibility, loyalty, and moral courage. Had they delayed their search, the consequences might have been tragic, as Zhanai had become surrounded by a pack of wolves while stranded alone in the wilderness.

Such episodes illustrate how Begalin constructs dramatic situations that reveal essential human values, including friendship, bravery, honesty, and compassion. The protagonists mature through adversity, and each challenge contributes to their moral development. As readers become familiar with the positive qualities of these young characters, their willingness to help one another in difficult circumstances appears both convincing and natural. The realism of Begalin's artistic method becomes particularly evident in such moments of tension and ethical choice.

Throughout the novella, Köksegen reveals different facets of his personality. In one episode, he confronts a bear and succeeds through intelligence and resourcefulness rather than brute force. In another, he rescues a young maral deer from danger. Such adventurous and emotionally engaging episodes not only entertain readers but also encourage values such as diligence, courage, honesty, and compassion.

A notable feature of Begalin's artistic method is his refusal to separate nature from human experience. Natural phenomena are not portrayed as an independent background but are closely interwoven with the protagonist's actions, emotions, and personal development. The author's achievement lies in the fact that even the most extraordinary events never appear implausible or legendary. Instead, they are presented through realistic and convincing artistic details that sustain the reader's trust in the narrative.

One of the central episodes concerns the construction of a bridge across the fast-flowing Akbulqaq River. Workers request the assistance of Köksegen and his horse, Kökzhortaq, because the transportation of logs from the opposite bank requires both an experienced swimmer and a courageous rider. In this episode, Begalin skillfully demonstrates how a child protagonist becomes an active participant in socially significant labor.

By successfully fulfilling the trust placed in him by adults, Köksegen makes a meaningful contribution to the construction project. The significance of this episode extends beyond the immediate action. It illustrates the role of labor in the formation of individual character and social identity. One of the challenges faced by writers of children's literature is to depict the relationship between young protagonists and work in a convincing artistic manner. Begalin avoids simplistic didacticism and instead integrates the theme of labor into the broader framework of narrative conflict and character development. Consequently, work is represented not merely as a practical necessity but as a means of personal growth, social participation, and moral education.

At the same time, a contemporary reading of the novella may raise questions regarding the extent to which the risks faced by the young protagonist would be considered acceptable by modern standards. From the perspective of present-day child welfare and safety concerns, some of Köksegen's experiences appear exceptionally dangerous. This observation suggests that the author, writing within a different historical and cultural context, may not always have taken into account contemporary understandings of child psychology and vulnerability. Nevertheless, the character retains many admirable qualities that continue to serve as positive examples for young readers.

These episodes extend the hunting motif beyond the capture of animals. Satzhan's return into the blizzard turns environmental knowledge toward the protection of a friend, and Köksegen's encounter with the river relates courage to collective labour. Landscape actively limits what the protagonists can do. The narrative does not simply announce their virtues: it exposes them to situations in which loyalty, resourcefulness, or responsibility must be enacted. Oskenbayev's study situates Begalin's prose within the development of Kazakh children's narratives [8].

At the same time, literary admiration for courage must be distinguished from endorsement of hazardous behaviour. The dangerous river and the blizzard intensify the plots and express the historical expectations surrounding youthful responsibility. They also reveal a tension between the

ideal of early competence and the vulnerability of children. Recognizing that tension preserves the texts' historical character while permitting critical discussion in contemporary teaching.

Marksmanship and emotional restraint in The Young Marksman

Another successful work by Begalin is The Young Marksman (Bala Mergen). Through the character of the young hunter Uash, the author seeks to cultivate courage, determination, and resilience among children. The protagonist demonstrates how obstacles can be overcome through persistence and self-confidence, refusing to surrender to fear or failure.

The author introduces Uash's fascination with hunting through the episode of his first hunting trip with his father. Receiving a rifle from his father and being trusted to participate in the hunt becomes a formative moment in the boy's life. As the narrator notes, the experience awakened a deep passion for hunting. Whether at home or elsewhere, Uash constantly imagined hunting scenes, repeatedly muttering phrases associated with successful shots and imagined victories [4, 94]. This episode marks the beginning of his transformation into a skilled hunter.

The narrative gradually develops Uash's image as an exceptionally talented marksman. After successfully shooting a squirrel from the top of a pine tree, he earns recognition as a "young sharpshooter." This accomplishment is not merely an isolated episode but serves as a key element in revealing the central idea of the story. To further demonstrate the boy's abilities, Begalin introduces the elderly shepherd Ybyrai, who accompanies Uash during several hunting expeditions. Witnessing the young hunter bring down three out of five fleeing roe deer, Ybyrai is filled with admiration and astonishment. Later, when confronted by a lynx, Uash remains calm and fearless, proving both his courage and self-control.

Another significant episode involves the destruction of a pair of wolves that have attacked and killed a pregnant mare. Recognizing the boy's exceptional skill, Ybyrai personally invites Uash to join the hunt. The young marksman successfully kills the pregnant she-wolf, thereby protecting the livestock and demonstrating his value to the community. The motif of the wolf occupies an important place in both Kazakh and world literature, and any discussion of wolf narratives in Kazakh prose inevitably recalls Mukhtar Auezov's celebrated story Kokserek, a well-known narrative of human–animal conflict.

The structure of The Young Marksman also reveals Begalin's distinctive narrative style. The novella contains self-contained episodes such as «The Duel with the Bear» and «The Mountain Goat Expedition», which function as stories embedded within the larger narrative. Through these interconnected episodes, the author demonstrates how Uash overcomes difficult and dangerous situations through courage, determination, and practical intelligence.

Whereas in What Köksegen Witnessed the protagonist's heroism is revealed through his contribution to the construction of a bridge, in The Young Marksman Uash's abilities become evident through his encounters with dangerous predators threatening the village. His reputation as the «Young Marksman» emerges through the conversations of Ybyrai and other villagers, who recognize his extraordinary skills. Begalin portrays the boy's bravery through his solitary confrontations with wolves, bears, and lynxes, emphasizing not only his courage but also the inherent dangers of hunting as a profession and way of life.

Like Satzhan and Köksegen, Uash is characterized by emotional restraint and an ability to keep his experiences to himself. This trait represents another important dimension of Begalin's portrayal of child characters. A particularly revealing example occurs when Uash's father returns from the war and discovers the skins of a lynx and a bear stored at home. Only then does he learn that these trophies were obtained by his son during the previous summer. Remarkably, Uash had never told anyone not even his mother Aimen about his encounters with these dangerous animals. His willingness to face mortal danger without seeking praise or recognition demonstrates qualities traditionally associated with maturity, self-discipline, and moral strength.

The sequence of hunting encounters creates an episodic structure in which Uash's abilities are repeatedly tested. His standing in the village depends on other characters' recognition of what he has accomplished, rather than on repeated self-praise. The contrast between visible action and

unspoken experience contributes to characterization: the trophies disclose events that he has not narrated to his family. Emotional restraint thus becomes a compositional device as well as a quality attributed to the protagonist.

That restraint admits more than one interpretation. It supports the ideal of modesty and self-control, but the concealment of dangerous encounters also raises questions about a child's distance from adult guidance. The narrative does not provide sufficient evidence to diagnose the boy's psychology or to treat silence as a universal feature of Kazakh children. Its significance is better understood within the text's organization of heroic action, recognition, and responsibility. Nurgali's assessment of Begalin's memorable young characters situates such characterization within his contribution to children's literature [11].

Reid's The Headless Horseman offers a related contextual example in Maurice Gerald and the experienced hunter Zebulon Stump [9]. Hunting and familiarity with animals contribute to characterization and the credibility of frontier adventure. In Begalin, comparable practical details are integrated into the development of young protagonists and their relations with elders. Reid thus helps distinguish the motif's adventure function from its role in representing childhood education; the two functions can overlap without becoming identical.

Animal agency and the limits of hunting

Seton's The Trail of the Sandhill Stag develops a different resolution of youthful hunting. Yan's persistent tracking gradually gives way to a recognition of the stag as a living being whose existence has value beyond the hunter's achievement [10]. The final refusal to shoot is therefore an ethical culmination of the pursuit. The narrative shifts the test of maturity from successful capture to the ability to refrain from killing.

Compared with Uash's defence of livestock, Seton's resolution shows that the hunting motif need not lead to the same moral outcome. Begalin's episode evaluates action through the needs of a pastoral community; Seton makes restraint toward the pursued animal decisive. Neither should be reduced to a general claim that hunting fiction always promotes ecological consciousness. The works provide different grounds for judging relations between humans and animals, and their disagreement is part of the value of comparison.

Taken together, the selected narratives reveal three connected functions of hunting: knowledge is acquired or tested; competence becomes socially legible; and action is evaluated through obligations to others. Satzhan foregrounds learning and cultural continuity, Keesh joins invention to fair distribution, Köksegen links environmental skill to collective work, and Uash joins marksmanship to village recognition. Seton complicates this pattern by making refusal the final expression of competence. Cooper and Reid provide adult frontier contexts, allowing similarities in skill and responsibility to be recognized without erasing differences in age, genre, or historical setting.

The comparison also clarifies the role of narrative detail. Birds' calls, a difficult cliff, a blizzard, a turbulent river, a hunting device, and tracks in snow organize decisions rather than merely decorating the setting. Their literary function is to make knowledge and judgment observable through action. Begalin's contribution can consequently be described more precisely as a representation of childhood formed through situated encounters with nature and community, rather than as an undifferentiated celebration of bravery.

Conclusion

The study used close reading and a common set of comparative criteria to examine the hunting motif in three works by Saparghali Begalin and selected foreign prose. In Begalin, hunting knowledge participates in the formation of young protagonists through intergenerational teaching, demanding landscapes, and responsibility to the community. Satzhan's curiosity, Köksegen's participation in collective work, and Uash's recognized marksmanship give that process distinct narrative forms.

The comparison identifies shared mechanisms without treating all hunters as child protagonists or inferring direct influence. London connects youthful ingenuity with social justice; Seton makes restraint toward an animal the culmination of learning; Cooper and Reid provide adult frontier analogues for practical competence and responsibility. These differences qualify broad

claims about a uniformly harmonious relationship between humans and nature. Hunting can authorize capture, protection, inquiry, or refusal, depending on the conflict and its resolution.

The results can inform university courses and seminars on Kazakh children's literature, comparative prose, and literary representations of humananimal relations. Discussion should distinguish historical models of youthful courage from contemporary expectations of safety and avoid presenting inferred educational effects as measured outcomes. Further research could enlarge the corpus, verify all translated passages against their editions, and examine reception among young readers. The conclusions remain limited to the episodes and works analysed here.

References

1. Temirbolat A.B., Imakhanbet R.S., Orda G.Z., Ospanova A.A., Omarov T.K. Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature // Man in India. 2017. – Vol. 97, No. 20. – P. 435-445.
2. Syzdyk R. Ana tilimizdin asyl qoimasy [The precious treasury of our native language] // Begalin S. Estelikter [Memoirs]. – Astana: Balalar Adebieti, 2007. – Vol. 1. – 248 p. (in Kazakh)
3. Akhmetov Sh. Qazaq balalar adebieti tarihynyn ocherki [An outline of the history of Kazakh children's literature]. – Almaty: Mektep, 1965. – 326 p. (in Kazakh)
4. Begalin S. Zhetkinshek [The adolescent]. – Almaty: QazMemKorAd, 1960. – 390 p. (in Kazakh)
5. Kirabayev S. Aqsaqal [The elder] // Adebiet zhane dauir talaby [Literature and the demands of the era]. – Almaty: Zhazushy, 1976. – P. 260-271. (In Kazakh)
6. Cooper J.F. The Pathfinder; or, The Inland Sea [Electronic resource]. – Project Gutenberg. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/1880 (accessed: 09.05.2026)
7. London J. The Story of Keesh // Love of Life, and Other Stories [Electronic resource]. – Project Gutenberg. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/710 (accessed: 06.07.2026)
8. Oskenbayev S. Development trends in Kazakh children's prose: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1970.
9. Reid M. The Headless Horseman: A Strange Tale of Texas [Electronic resource]. – Project Gutenberg. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/35587 (accessed: 08.06.2026)
10. Seton E.T. The Trail of the Sandhill Stag [Electronic resource]. – New York: Charles Scribner's Sons, 1914. – Project Gutenberg. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/32319 (accessed: 01.10.2026).
11. Nurgali R. Degelenge bitken shynar [The plane tree of Degelen] // Qazaq Adebieti. 1995. – 10 October. – URL: https://ulagat.com/2020/12/09/дегелеңге-біткен-шынар/ (accessed: 01.07.2026). (in Kazakh)

А.Д. Алтай[1], Л.И. Мингазова[2], А.К. Ибраиханова3*
[1,3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Z01C0T6, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 11
[2]Қазан федералдық университеті,
420008, Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы, Қазан қ., Кремль к-сі., 18
*e-mail: akmaral_rollan@mail.ru
*ORCID: 0000-0002-4273-8324

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АҢШЫЛЫҚ МОТИВІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДЕБИ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Сапарғали Бегалиннің «Сәтжан», «Көксегеннің көргендері», «Бала мерген» шығармаларындағы аңшылық мотиві Джеймс Фенимор Купер, Джек Лондон, Майн Рид және Эрнест Томпсон Сетон прозасының жекелеген туындыларымен салыстырыла қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – табиғатпен қарым-қатынастың кейіпкердің тәжірибелік білімін, қоғамдағы орнын және адамгершілік таңдауын қалыптастырудағы қызметін анықтау. Сапалық мәтіндік талдау мен салыстырмалы әдебиеттану әдістері табиғатты танып-білу, ересектермен қарым-қатынас, пейзаждың сюжеттік қызметі және адам мен жануар алдындағы жауапкершілік өлшемдеріне негізделді. Талдау Бегалиннің бала кейіпкерлері аңшылық дағдыларын

ұрпақтар сабақтастығы және ауыл қауымының мүддесі аясында меңгеретінін көрсетеді. Лондонның Киші тапқырлық арқылы әділ үлестіру талабын жүзеге асырса, Сетонның Яны аңды атудан бас тарту арқылы адамгершілік ұстанымын танытады. Купер мен Ридтің ересек аңшылары бала бейнесінің тікелей баламасы ретінде емес, салыстырудың қосымша контексі ретінде алынды. Аңшылықтың ортақ баяндау қызметтері анықталып, кейіпкерлердің жасына, жанрына және мәдени ортасына қатысты айырмашылықтар сақталды. Аңшылықты бейнелеуді табиғатты қорғау идеясымен автоматты түрде теңестіруге болмайтыны негізделді. Нәтижелер балалар прозасын оқытуда, салыстырмалы әдебиеттану семинарларында және адам мен жануар қатынасын зерттеуде қолданылуы мүмкін. Тұжырымдар талданған эпизодтармен шектеледі және жас оқырманға ықпалдың тәжірибелік өлшемі ретінде ұсынылмайды.

Тірек сөздер: балалар әдебиеті, аңшылық мотиві, салыстырмалы әдебиеттану, бала бейнесі, пейзаж, адам мен жануар қатынасы, мәдени сабақтастық.

А.Д. Алтай[1], Л.И. Мингазова[2], А.К. Ибраиханова[3]*
[1,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Z01C0T6, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 11
[2]Казанский федеральный университет,
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлёвская, 18
*e-mail: akmaral_rollan@mail.ru
*ORCID: 0000-0002-4273-8324

ОХОТНИЧИЙ МОТИВ В ТВОРЧЕСТВЕ САПАРГАЛИ БЕГАЛИНА И ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЕ: СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье охотничий мотив в произведениях Сапаргали Бегалина «Сатжан», «Көксегеннің көргендері» и «Бала мерген» рассматривается в сопоставлении с отдельными произведениями Джеймса Фенимора Купера, Джека Лондона, Майн Рида и Эрнеста Томпсона Сетона. Цель исследования заключается в определении роли взаимодействия с природой в формировании практического знания, общественного признания и нравственного выбора персонажа. Качественный анализ текста и сравнительно-литературный метод применены по следующим критериям: освоение окружающей среды, отношения со взрослыми, сюжетная функция пейзажа и ответственность перед людьми и животными. Установлено, что Бегалин связывает становление юных героев с передачей знаний между поколениями и интересами сельского сообщества. Киш у Лондона использует изобретательность для утверждения справедливого распределения пищи, тогда как Ян у Сетона приходит к отказу от убийства преследуемого животного. Взрослые охотники Купера и Рида служат дополнительным контекстом сравнения, а не непосредственными аналогами детских персонажей. Выявлены общие повествовательные функции охоты при сохранении возрастных, жанровых и культурных различий. Показано, что изображение охоты нельзя автоматически отождествлять с природоохранной идеей. Результаты могут использоваться в преподавании детской литературы и сравнительного литературоведения, а также в исследованиях отношений человека и животных. Выводы ограничены рассмотренными эпизодами и не являются экспериментальным подтверждением воздействия произведений на юных читателей.

Ключевые слова: детская литература, охотничий мотив, сравнительное литературоведение, образ ребёнка, пейзаж, отношения человека и животных, культурная преемственность.

Information about the author

Amanzhol Altay – doctor of Philological Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University, e-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9584-5267.

Laylya Mingazova – doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Tatar Literature at Kazan Federal University, e-mail: leila69@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5116-1419.

Akmaral Ibraikhanova* – master of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, e-mail: akmaral_rollan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4273-8324.

Автор туралы мәліметтер

Алтай Аманжол Дуйсенбайулы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9584-5267.

Мингазова Ляйля Ихсановна – филология ғылымдарының докторы, Қазан федералдық университетінің татар әдебиеті кафедрасының профессоры, e-mail: leila69@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5116-1419.

Ибрайханова Ақмарал Қоңыркызы* - филология ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: akmaral_rollan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4273-8324.

Сведения об авторах

Алтай Аманжол Дуйсенбайулы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, e-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9584-5267.

Мингазова Ляйля Ихсановна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Казанского федерального университета, e-mail: leila69@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5116-1419.

Ибрайханова Акмарал Коныркызы* – магистр филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, e-mail: akmaral_rollan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4273-8324.

Received 01.08.2026
Accepted 26.09.2026

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-20
ҒТАМР: 14.07.07

М.Д. Жорокпаева[*1], Н.С.Танбаева[2], Д.Р Жарикова[3]
[1,3]Астана медицина университеті,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Бейбітшілік к-сі, 49 а
[2]«Павлодар қаласының Жетекші орта жалпы білім беру мектебі» КММ,
140019, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Жетекші ауылы, Қыз жібек к-сі, 5/1
[*]ORCID: 0000-0001-9101-654X
[*]e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

АБАЙДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Андатпа. Мақалада Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық көзқарастарды қарастырған ғалымдардың құнды пікірлері келтірілген. Абай – рухани ұстаз, қазақ халқының психологы екені шығармаларды талдау барысында да көрсетілген. Ақын психология саласын жеке дара қарастырмаса да, оның шығармаларының көбі дерлік осы ғылымның түрлі мәселелерін жан-жақты талдап, құнды пікірлер, нақты тұжырымдармен ерекшеленеді. Абайдың қара сөздері мен өлең жырларында адамның жаны мен тәнінің қызметін, яғни адамзат баласының психологиялық тұрғыдан даму сатысы болып табылатын тәрбие мен білімнің алар орны, жас өспірім психологиясы мен әлеуметтік орта психологиясының әртүрлі қырлары да көрініс тапқан.

Ақынның педагогикалық-психологиялық мәселелерді айқындайтын «Құлақтан кіріп, бойды алар», «Көзімнің қарасы» және т.б. шығармалары мақаланың негізі болып алынды. Абай қара сөздері халықты жақсы өмірге ұмтылуға, өз құқығын білуге, басқа елдерден үлгі алуға тәрбиелейтін туындылар. Қазақ әдебиетінің тарихында алғаш болып ата-анаға жас ұрпақты тәрбиелеуде талаптанып білім іздеудің көзі еңбек екенін моральдық тұрғыдан тереңдікпен түсіндірірген өлеңдері және қара сөздерінен де мысалдар келтірілді.

Ақынның қара сөз, өлеңдерін қазіргі таңдағы педагогикалық-психологиялық іс-әрекеттермен салыстырылды. Білім алуға, ғылымды игеруге, адамгершілік және т.б. игі қасиеттерді дамытуға, жоғары ұстанымды дағдыға айналдыратын еңбектері қарастырылды. Абай Құнанбаевтың адамгершілік тәрбиесі мәселесіне қатысты философиялық - педагогикалық көзқарастарының маңыздылығы көрсетілді. Әрбір адамның өмірінде моральдық ұстанымдары мен адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудың іргелі әмбебап мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Мақалада Абайдың шығармаларының педагогика, психологиялық қырларын қарастырушы Ш. Әлжанов, Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев, О. Саңғылбаев және тағы басқа ғылыми еңбектерінде арнайы қарастырған демесе де, біршама құнды пікірлер білдіреді. Ақынның өлеңдер жинағы, қара сөздері, ғалымдар еңбектері, психологиялық энциклопедия, сілтемелердегі тарихы бойынша басылымдар құнды ақпарат көзі болып отыр.

Тірек сөздер: педагогикалық-психологиялық көзқарастар, танымдық процесс, ақыл, сана, ар, ұят, қара сөздер, ғылым, білім.

Кіріспе

Адам тәрбиесі – Абай шығармаларының мұраты, ұстанымы. Абай өлеңдері, қара сөз, поэмалары мен аудармалары адам баласын өнер, білім, ғылымға жетелейтін адамгершілік, достық, парыз деген асыл қасиеттерді бойға жинауға жол көрсетеді. Ойшыл ақынның педагогикалық тұжырымы «толық адамды» тәрбиелеу. «Толық адам – рухани жаңғырудың шыңы, өзінің рухани болмысын тануы. Өзін-өзі тану дегеніміз өзін-өзі білу емес. Абайдың «Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі» дегенін біліп, біз өзімізді бірден жан ретінде тани алмаймыз. Өзін білу мен тану, екеуі екі басқа, арасы жер мен көктей алыс. Білу дегеніміз тек қана хабар, ақпарат дейтін болсақ, тану дегеніміз сол ақпаратты сезіну, бойға сіңіріп, түйсік арқылы өзіндік қасиетке айналдыру. Өзінің жан екенін тану дегеніміз – өзінің жан екенін сезініп, рухани қасиет алып, жанша әрекет ету деген сөз, яғни адамның толық өзгеруі» [1]. Келтірілген пікірдегі ой адам ең бірінші, өмірде материалдық жақтарын қанағаттандыруды ойлайды. Оны ақын «тән құмарлығы» деп атаған. Санасының тек тәніне қызмет етуі, яғни «менікі» – бала-шағасы, кәсібі, жұмысы. Ал толық адамның ой деңгейінің, өрісінің өсуі,

рухани баюы. Рухани құндылықтарға құмарлығының артуы, нәпсісін жеңе алуы. Бұны Абай «жан құмарлығы» деп атайды. Адам бойында ақылды, қайратты, жүректі бірдей ұстай алуы толық адам болып қалыптасудың бірден бір жолы.

Адам өмірі Абай атамыз айтқандай: «Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең» [2, 78] дегендей, шыр етіп дүние есігін ашқаннан бесік жырымен ананың мейірімі, ата-әжелердің ертегі, аңыз-әңгімелері, халықтың батырлық қисалары адам баласының рухани қазынасымен қанық өседі. Абай шығармалары әр жас осы байлықтарды жадында сақтап, жан-жақты білім мен ғылымды ден қоя сіңіруін үндейді. Тәрбиемен алынған білім мен ғылым нәтижесі «толық адам» деген түсінікке әкелетінін көрсетеді. Абай жастарды білім алуға, ғылым игеруге, адамгершілік ұстанымды қалыптастыруға шақыратын шығармалары Әлішер Науаи, әл-Фараби, Ғ. Дауани т.б. тұжырымдарымен сабақтасып жатыр. Педагог-ғалым Ш. Әлжанов та тәлім-тәрбие тарихынан бірнеше еңбектер жазды.

Ғалымдардың арасынан Абайдың психологиялық көзқарастарын алғаш ғылыми талдаулармен көрсеткен Төлеген Тәжібаев. Абайды арнайы психология ғылымын қарастырған деген ұғым емес. Әрбір психологиялық құнды еңбектері ақын сөзімен айтсақ ... жұп-жұмыр тегіс келсін айналасы дегендей, оқырманына шебер жеткізілген. Психолог – ғалым Т. Тәжібаев «Жүрегімнің түбіне терең бойла» атты ғылыми-зерттеу шығармасында былай деп жазды: «Абай арнайы психологиялық еңбектер жазған жоқ, біз оның шығармаларынан психология мәселелері жөнінде аса қызық және аса бағалы пікірлер табамыз» [4]. Ғалым Абайды: «Психологиялық білімдерді туған халқының арасына насихаттаушы кемеңгер ойшыл», – деп бағалады [4]. Төлеген Тәжібаев Абайды психологиялық тұрғыдан өз ойын халқына жеткізе білген алғашқы қазақ деген. Абай шығармалары халық психологиясын терең зерделей отырып, оның қырларын көрсетеді. Адамның жан дүниесінің байлығы өлең-жыр, ән тыңдауы арқылы өткені мен болашағын көз алдына елестетеді, терең ойға шомылдырады. Бұдан тек арман, тілектің орындалуы ғана емес, сонымен бірге психикалық әрекеттердің жүзеге асуы байқалады. Адамның барлық сезім мүшелерін оятады, жүрегін жылытып, сезім әмірінде терең ойға беріледі. Абай әнді кез келген адам тыңдай алмайды, оны көкірегі ояу жан ғана тыңдай алады деуі де осында. Қорытынды шығара алу, нәтиже жасай алу үшін де сананың айқындығын айтады. Тыңдар құлақ болу керек деген таза ой мен биік сананың тоғысуы. Жазылған өлең мен шығарылған әннің де адамды түрлі сезім әрекеттеріне баули алуына мән береді. Өлеңнің айналысы тап-тегіс, жұмыр келуінің мәнісі де осында екенін көреміз.

Ғалымдардың ой-пікірлері тақырыпты ашуға, тереңірек қарастыруға көмектеседі. Кемеңгер – ойшылдың шығармаларындағы тұнып тұрған педагогикалық-психологиялық көзқарастар әр түрлі мәселелерде айқын көрініс табады.

Ғылыми мақаланың мақсаты:

Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық көзқарастарды көрсету, адамзат жетілуіндегі психологияның негізі болатын өнеге, тәрбие мен білім, ғылымның біріккен қызметінің маңыздылығын көрсету.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер қойылды:

- ғалымдардың пікірлерін қарастыру;
- ақын өлеңдері мен қара сөздерінің мазмұнын ашу;
- қазіргі таңдағы педагогикалық-психологиялық іс-әрекеттермен салыстыру;

Материалдар мен әдістер

Тақырып аясында педагогикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Ақын өлеңдері мен қара сөздеріне талдау, синтез жасалып, салыстырып, қорытынды шығарылып отырылды. Мақалада зерттеушілердің ақын туындыларындағы педагогика-психологиялық ой-пікірлері негіз болды. Шығармаларын жаңаша тұсынан көрсете білген бағалы пікірлер ақын поэзиясындағы педагогика мен психологияға қатысты пайымдауды талдауға, синтез жасауға көмектеседі.

Ақын шығармаларын қазіргі таңдағы педагогикалық-психологиялық көзқарастармен талдап, салыстырып, сәйкестіктер мен ұқсастықтарына қорытынды жасалды.

Талқылау және нәтижелер

Данышпан ақынымыздың елдің өсуі, өнуі, өркендеуі үшін жазылған шығармалары шығыс ғұламаларымен үндесіп жатыр. «Әлішер Науаи ұлы адамгершілік пен шын мәніндегі адамилықты аса жоғары бағалап «Одамий эрсанг демагил адами, Ониким йуқ халқ ғамидин ғами» десе, Абай да «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген тамаша идеяны алға тартады. Сондай-ақ, Әлішер Науаи «Одамларда одамлар бор, одамларнинг нақшидур, одамларда одамлар бор, хайвон ундан яхшидур» – десе, Абай да «Адамның адамы бар, наданы бар», – деп, ұлы адамдықты, адалдықты барлық нәрседен биік қоя біледі. Оның үстіне Әлішер Науаи «Өмірді босқа өткізбе, еңбек ет» дей келіп, «Умирини зайъе этма, мехнат қил, Мехнатни саодатининг калиди бил», – дейді. Абай болса: «Сақалын сатқан кәріден, Ақылын сатқан бала артық. Арын сатқан патшадан, Еңбегін сатқан құл артық», – дей отырып, адал еңбектің, шынайы пешене тердің мәні мен мазмұнын аса биікке көтере түседі. Сөйтіп, екі ақынның екеуі де адал еңбек, төккен тер адам баласын ер атандыратындығын өте әдемі жеткізумен бірге, адамды қарапайымдылыққа, адалдыққа баули түседі. Сондай-ақ, Әлішер Науаи өзінің «Хайратул-аброр» («Жақсы жандардың қайраттануы») еңбегінде өлең сөздің мазмұны мен пішініне айрықша мән бере келіп: «Назмда ҳам анга маъни дурур Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур. Назмки маъни анга марғуб эмас, Назмни ҳам сурат зрур хуш анга. Заинда маъни доғи дилкуш анга», – десе, Абай Құнанбаев та өзінің «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңінде, өлеңнің мазмұнын алтынға, сыртын күміске балайды» [5]. Еңбектері арқылы елінің тұрмыс-тіршілігіндегі кемшілік тұстарын жақсартуға, жас өспірім балаларды кемел ойларымен білім мен ғылымға құштар болуға баулиды. Адамдықтың басты түсінігі ар мен ұят, намыс. Адамның басты құндылығы, адами болмысының мәйегі – ардан безіну, арсыздыққа бой алдыру, ұяттан арылу адамдық қасиетті жоғалту болып саналады. Адами қасиеттердің үлкені – Ұят деген түсінікті жадыда ұстау қажет. Ар мен ұятпен бірге қазақтың өне бойында ата салт-дәстүрімен берілген түсінік – Намыс. Абай осы түсінікке де айырықша көңіл бөледі. «Бұрынғы ата-бабаларымыздан артық екі мінезі бар: соның екіншісі – намысқор келеді екен» [6]. Әр заман түрлі оқиғалармен қанық болады, дамудың сансыз бағыттары жүреді, алайда қай заманда болсаң да ар мен ұятты, намысты жоғалтпай басты қасиет қылып санаға түю керек. Осы аталған ар, ұят, намыс деген қасиеттер адамның танымдық процестерімен жүзеге асырылады. Ақын танымдық процестерді іске асыратын, яғни ең алдымен, қоршаған ортаны танитын сезім мүшелерін 27 қара сөзінде Сократ пен Аристодим арасындағы сұхбаттасу түрінде былай береді: «... Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұруы үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болуы үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе? Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? – депті» [7, 56]. Бұл қара сөзінде екі данышпан әңгіме барысында құдайдың шексіз құдіретін дәлелдейді, оның адамды махаббатпен, ерекше қамқорлықпен жаратқандығын келтіреді. Әр мүшенің атқаратын қызметін рет-ретімен өрнектеп ашады. Тазалық пен жиіркенерлік жер деп, жақсы мен жаманды ажырата білуді, ең бастысы ғазиз білімді ләззатпен алуды қандай философиялық оймен береді. Жаратушы адам баласына берген сыйын, яғни сезім мүшелерінің атқаратын қызметін ақылымен, ар алдындағы игі ісімен нұрландыруы керек екенін ақын шебер көрсеткен.

Абай шығармаларында аталған сезім мүшелері көз, құлақ, мұрын т.б. әр қырынан суреттеледі.

Мысалы:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал-қазыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды... [2, 17].

Ару қыздың сыртқы сұлулығы мен ішкі сезімі, сұлудың ұяң қылығы қазақ қыздарының тұлғасындағы ізеттілік, ибалық, әсемдіктің эталоны тұрғысынан көрсетілген. Келесі жыл мезгілдеріне арналған «Қыс», «Жазғұтырым», «Жаз», «Күз» өлеңдерін алатын болсақ, әрқайсысы адамның психологиялық іс-әрекетімен берілген. Бұл қазақ поэзиясының гаһары, мөп-мөлдір бұлағы. Мысалы, *Қыс* өлеңінен:

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды.
Үсті-басы – ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды [2,85].

Жазғұтырым өлеңінен:

Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су [2, 145].

Төрт мезгілге қатысты жазылған ақын өлеңдері қиынынан қиыстырылып, жансызға жан бітіріліп бейнеленген. Адамның мінез-құлығы, іс-әрекеті табиғаттың тылсым сырлары өрілген көркем сөздермен байланыстырылған. Көз алдыңызға сол мезгілдің суреті қаздай тізіліп тұра қалады.

Психологтардың айтуынша, адамның танымдық процесі – сезімдік және ақыл-ой сатылары арқылы жүзеге асады. Адам баласы тыңдап білгенін, сезініп-көргенін ақыл-оймен сараптап, жан-жақты салыстыра, талдап, тұжырымдап, жалпылай алу қасиетіне ие болады. Жанама, жалпылай, сатылап танумен құбылыстардың ішкі мәніне үңіле аламыз, бұлардың алғашқысы себеп, келесісі салдары болатынына, бірінен кейін бірі туындайтынын түсінеміз. Ақын да күнделікті тұрмыс-тіршіліктің барысында сана мен ақылдың пайда болуы, ол – табиғи құбылыс екенін көрсетеді.

Абайдың ес туралы берген түсінігі де ерекше. Ғалымдар ес туралы түсінік бергенде ақын «ұмытпастық себептер» атты психологияда атау берген дейді. Ақынның отыз бірінші сөзінде ұмытпаудың себептерін атап көрсетеді. Ал 19-шы қара сөзінде «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», дейді [7, 67]. Ақын өз шығармаларында зейін, түйсік, қабылдау, т.б. сияқты таным процестерінің қалай жүзеге асатынын жіктеп, талдап, «адам» деген аттың фундаментін көрсетеді. Ғалымдардың беретін психологиялық түсініктерінде айтар ойыңды біреуге ұғынықты беру үшін оны саралап, ой елегінен өткізіп алу керек. Айтар сөзіңді ең бірінші өзің реттеп ал, ойда тұрғанды бірден айта салу – қателік, берер ойың анық болу үшін көзбен көрген, мұқият тыңдаған, қолмен ұстап көрген абзал деген пікірлер айтылады.

Ақынның сезім-эмоция мәселелерін айқындап беретін шығармасының бірі «Құлақтан кіріп, бойды алар», «Көзімнің қарасы», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» [7]. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» [7]: «Кейбіреулер тыңдар үйден шыққанша, кейбіреулер қояр көңіл ұққанша... Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар, абайлар әрбір сөзді өз халынша» [7, 38].

Тыңдаушының психологиясын білгенде ғана айтар ой өз объектісіне нақты жеткізіледі, ұғынықты да, анық болады. Халқымыздың ойнап сөйлесең де, ойланып сөйлеуі керек екені, айтар сөзді ой елегінен өткізбесе, адамға сөз сүйектен өтетіні, таяқ еттен өтетінін ескереді. «Жүйелі сөз жүйесін табар» Көп ойлап, аз сөйлеу, үнемі логикаға жүгіну тамаша қасиет. Сөз байыбын, мәйегін түсініп, айтқан сөзге ден қою. Айтар сөзіңді жеті рет өлшеп, бір рет кесетіндей ой елегінен өткізіп айту. Өмірдегі адамгершілік, достық пен ынтымақ, шынайылық сияқты әлеуметтік-этикалық жоғары қасиеттерді өнеге қылады. Бұл ақынның қазіргі таңдағы өзектілігі маңызды шығармаларының бірі. Сөзі мен ісі үйлескен жас жігіттердің ұраны, өз-өздерін жан-жақты дамыту жолына жетелейтін құралы деуге болады.

Психологиялық, педагогикалық түсінік бойынша алдыға қойған мақсат, сансыз армандар білім мен ғылымды игергенде ғана орындалады. Ол үшін адам бойында кемел қасиеттің бірі – ерік-жігер, қажыр-қайраттың берік болуына байланысты. Ол адам мінез-құлқының мықтылығын айқындайтын көрсеткіштің бірі. Абайша айтатын болсақ, адам бойында жан қуат деген қуат пен бек ... бұл қуаттың ішінде артық қуат бар. Егер де адам баласы оны жоғалтса, хайуан болды, адамшылықтан шығады дейді. Ақын ақылды ұстайтын адамның мінезі, оны бұзып алмау керек. Ол жүрегінде бар қайраттың көмегімен ғана іске астынын атайды. Абай шығармаларында ерік-жігер, қажыр-қайрат мәселесі ауқымды көрсетіледі. Мысалы, келесі өлең шумақтарында:

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек [2, 264],

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ерік-жігер, қажыр-қайраттың беріктігі талаптана білу, еңбек ету, терең ойлай білу, қанағаттана білу, рақымшылық жасай алу сияқты қасиеттердің адам бойында қалыптасуына қомақты орын алатынын атайды.

Ақынның поэтикалық, прозалық туындылары адамның жас өспірімнен есейген, қарттық жасқа дейінгі психологиясын жан-жақты ашып, түсінігіне түсінік қосып береді. Бұл Абай зерттеушілерінің сөзімен айтқанда қазақ психологы, – деген пікірлерге сайып келеді. Келесі қара сөзін қарастырайық: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенді я көргенде ғибрәтләну керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкілшілдікғ я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер» [7, 67]**.**

Қазіргі таңдағы психологтардың ұйымдастырып жүрген тренингтерінің ең негізгі діңгегі Абай қара сөздері демей не дейсіз. Есте сақтау жаттығулары: сурет, жазу, ой жаттығулары және т.б. Ақынның жоғарыда аталған қара сөзінде осы айтылған жазу және ой жаттығуының жолдарын көрсетіп тұр. Яғни есте сақтаудың себебін айқындап тұр. Оны шешудің жолдарын айтып тұр. Ең бастысы, себептерді жеңе алмаса, соңы не болатынын анықтап берілген. Ақынның өлеңдері адам баласын үнемі жан азығы болатын түрлі жаттығуларға машықтайды. Мысалы, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» [2]. т.б. Талаптанып білім іздеудің көзі еңбек екенін «Өзіне сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтан» [2] өсиетті сөздері сенім, ой түю, қойған мақсатқа жету сияқты адамның құнды қасиеттерінің қалыптасуына жігер береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тіл орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін» – деген өлеңінде немесе [2, 113].

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көрнуге,
Көкірегінде болсын көз,– [2, 100]. деген өлең жолдарын алатын болсақ, жастарға сөз мәнінісін тыңдай білуге, сөз мағынасын тамырынан зерделеп, ұғып, жадыда сақтауға шақырады. Көкірегі ояу жан адами құндылықтарды бағалауды, дәріптеуді үйренеді. Адалдық, шыншылдық, қамқорлық сияқты қасиеттердің бәрі білім, ғылымға деген құштарлықтардан туындайтынына жол көрсетеді.

Білім беру саласында, оқыту әдістемесінде «Рефлексия», «Миға шабуыл», «Сын тұрғысынан ойлау» стратегиясы өте жиі қолданылады. Абайдың қара сөздерінің барлығы дерлік миға шабуыл жасатып, сыни ойлатып, рефлексия жасатып, ойға ой қосатын сұрақтар мен жауаптарға толы. Мысалы, бірінші қара сөзінде елді бағу, малды бағу, ғылым бағу, сол сияқты софылық қылып, дін бағу, балаларды бағуды [2] деген сұрақтар қоя отырып, әрқайсысына тоқталып жауап береді де, түйінін нақтылап тұжырмдайды. Яғни ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін талдай отырып, өзіне қажетін атайды. Одан да осының бәрін қағаз бетіне түсірейін, әркім өзіне керегін алар, қажетіне жаратса жазып алар, болмаса онда өз сөзім өзімдікі деп ой түйдім, басқадай іспен айналыспай осы шешіммен қалайын деген ойын білдіреді.

«Рефлексия», «Миға шабуыл», «Сын тұрғысынан ойлау» әдісінің де ұтымдылығы өз-өзіңе сұрақ қойып, сол сұрақтың жауабын сыни ойлап, қортындылап, іске жарату. Осы «Рефлексия», «Миға шабуыл», «Сын тұрғысынан ойлау» әдістерінің темірқазы қылып ақынның бірінші қара сөзін бекітіп, барлық қара сөздерін негізге алу керек.

Абайдың 23-ші сөзінде: «... Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар. Оның қуанышы – елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса, қуанады. Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? – деп. Енді жұбанышы – жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ болады да деген сөзді жұбаныш қылады» [7, 48]. Осы қара сөз қазіргі таңдағы адам бейнесінен де кездеседі. Қазіргі таңда бала тәрбиесі, мамандық иесі атану, кәсіп ашу және т.б. өмір қажеттіліктерін алайық. Мысалы, бала тәрбиесі мәселесі қазақ арасында қалай? Көптеген отбасыларында баланың қалауын, оған үлгі болуды қарамайды. Басқаның баласымен салыстыру, бала мүмкіндігін ескермей ата-ана өз армандарын балаға жүктеу. Ол баланың арманы мен мүмкіндігіне келе ме, жоқ па онда ешкімнің шаруасы жоқ. Әке-шеше отбасында баламен бірге әр істі бірге атқарып, үйрету жоқтың қасы. Одан бала икемсіз болса, берілген жұмысты істей алмай жатса, баланың өзін кінәлау өт жиі кездеседі. Осыдан халқымыздың «Әке көрген оқ жанар, шеше көрген тон пішер»,– деген мақалы да жауабын береді. Балаларды жеңілдің үстімен, ауырдың астымен жүргізуді әбден бойларына сіңірттік деуге болады. Мектептен, қосымша сабақтардан шаршайды деп, үйдегі шаруаны ата-ана, ата-әжелер өздері істеп жүре береді. Оны көрген бала өмірде бәрі осылай дайын тұрады деп қабылдайды. Содан бала енжар, жалқау, жауапкершілігі жоқ болады. Ал енді мамандық таңдауды қарайық, қара сөзде айтылғандай басқа біреумен өзін әлде қайда жоғары қойып, біздің қасымызда ол кім, біз алмайтын асу болмас деп, ата-ана баласының жүрек қалауына құлақ аспай, өзінің менмендігіне салады. Ақырында бала бірнеше дипломды қалтаға салып, қай маман иесі екенін өзі де білмейді. Одан ата-ана өзін қара сөзде айтылғандай жалғыз біз емес, жұрттың бәрі де осылай істеп жатыр, ештеңе етпес, бірдемесі болар да деп өз-өздерін жұбатады. Ата-ана балаға қандай тәрбие бере алды, мамандық таңдай алмаған бала білімсіз бе, жоқ ата-ана санасының таяздығы ма дерсіз. Абай заманы мен қазіргі таңдағы көзі ашық, көкірегі ояу қазақ психологиясында қаншалықты өзгешелік кездеседі ? Аталған қара сөзде кездесетін кертартпа мінез-құлықтың әлі де кездесу салдары бар екеніне көзіміз жетіп отыр. Одан бойды аулақ ұстау үшін қазіргі психологтар тілімен айтсақ, адам өз-өзімен жұмыс істеу керек. Осындай ерсі қылықтарға ата-аналар тап болмау үшін ақынның «Жасымда ғылым бар деп

ескермесін» [2], «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» [2] және т.б. өлеңдерін оқып, жаттап, өз ұрпағына дұрыс бағыт-бағдар бере білу керек. Бұған әрине, ақынның төмендегі өлеңін басты ұстаным қылып алу керек.

Ғылым таппай мақтанба.
Орын таппай баптанба.
Құмарланып шаттанба.
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз [2, 47].

Абай жолын әр қазақ ұстанып, келер ұрпағының ой-танымына жеткізе алса, ақын аңсаған «толық адам» қатары көбейері сөзсіз. Әрбір білім, ғылымға құмар, саналы ғұмыр сүруге құштар әр жас оқып, ой түйе білуі қажет. Ғалым Ғ. Есім «...жастарымыз диплом алу үшін емес, сапалы білім алу үшін оқулары керек, ол-заман, өркениет талабы. Ең бастысы – сапа. Сапа – өркениет пен нарықтың негізі. Сапасыз іс істеген адам – ол өзін-өзі құрметтемейтін, сыйламайтын адам. Өзін сыйламайтын адам – елін де сыйлай алмайды, бостандықтың да бағасын білмейді. Сондықтан, сапалы іс істеуді дәстүрге айналдыру керек»,– дейді [8, 193]**.** Сапалы іс істеуді дәстүрге айналдыру отбасының құнды кітабы Абай жинақтарын төрде ұстауды қалыптастыру керек. Атадан балаға мирас болар қазынасы – Абай шығармаларын оқып, ісімізге жарата білуден бастау керек. Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық көзқарсатардың құндылығын ғалымдар әлі де зерттеуде. Ғалымдар еңбектерін кеңінен жастарға насихаттау әр мұғалім, оқытушының жұмысы. Оқушыға, студентке ой салу, адами жоғары қасиеттерді сіңірту, яғни тұлға болып қалыптасуына әсер ете білу керек. Марта С. Нуссбаум. «Мүмкіндіктерді қалыптастыру: адам дамуының тәсілі» атты еңбегінде «Білім адамның ойлау, елестету, пайымдау және сыни тұрғыдан ойлау мүмкіндіктерін дамытуға жағдай жасауы керек»,– деген идеясына келеді [9, 273].

Қорытынды

Абай – рухани ұстаз, қазақ халқының психологы, қазақ психологиясы тұрғысынан жан мен тәнді жан-жақты қарастырып, тұжырым жасаған. Абайды зерттеуші ғалымдар шығармаларын әр қырынан ашып, талдап көрсетуде. Абай білімі мен ғылымы мыңжылдықтардағы адам болмысының рухани жетілуінің жолдарын көрсетушісі. Абай ілімі тек қазақ даласын ғана сусындатып отырған жоқ, әлемдік деңгейде адамзатқа ортақ дүниетанымдарды көрсетіп отыр. Халық мүдессін түсініп, ұлттық бірлікте болуды сол заманда айтып кеткен. Басқа үлгі алар елдерден қалыспай, солардың игі істерін бойға жинауды айтады. Өз өмірің өз қолыңда, тек білім мен ғылымыңа өзіңе сен дегені қазіргі таңдағы өмір талабына әкеліп тұр. Ақынның ғаламат ойлары шығармалары арқылы керемет жеткізілген. Ұлт данасын прогресшдігі демей не дейсіз.

Абай шығармалары арқылы қаншама ұрпақ тәрбиеленіп келеді, тәрбиелене бермек. Абай айтқан олқылықтардан арылу, ғылым, білімге ұмтылу қажет. Жастарымыз саналы, ақылды, білім мен ғылымды үйренуге құштар, адами құндылықтарды бойларына жинай алатын арлы, намысқой болуға талпынулары керек. Абайды оқып, өмірге азық болар ойларын түсінген сайын білімнің негізі тәрбие екенін көресіз. Қай ұлттың болмасын

болашағы тәрбие-өнеге алған жастар екенін білеміз. Рухани ізгілікке толы жастарымыз ел болашағы болу үшін Абай шығармаларын дәріптету әркімнің парызы!

Абай атаған жалқаулықтың орнына ширақы, жинақы, талапшыл жастар өте көбейіп келеді. Білім көкжиегін бағындырып жүрген жастарға қарап, сенімді болашақ деуге болады. Ғылыми жаңалықтарды ашып, инновациялық түрлі әдіс-тәсілдерді ұсынып жатқан жас буындардың еңбектері барша әлемді бағындыруда. К. Роджерс «Тұлға болу» еңбегінде «Білім берудің алғашқы қағидаларының бірі – оқушыға өзі үшін маңызды өмірлік мәселелермен тікелей байланыста болуға мүмкіндік беру»,– деген ойымен тұжырымдауға болады [10, 276].

Абайдың педагогикалық-психологиялық көзқарастары әр Қазақстандықтың дамуына, тұлға болып қалыптасуына, халықты әлемге түрлі қырларынан көрсетуіне негіз болатын – бағдаршам. «Абайды қазақ көркем сөзі мен әдеби тілінің жаңа кезеңін бастаушы, оларды жаңа сапаға көтеруші, сөз өрнегінің соны үлгілерін ұстанушы деп танығанда, сол жаңалықтардың, сол үлгі-қалыптардың әрі қарай жалғасуын іздейміз... Абайды ұлы деп танытып отырған белгі – оның поэтикалық дәстүрінің, рухани қазынасының, көркем тілінің жалғастық тапқандығынан, өзінен кейінгілерге үлгі-эталон болғандығынан көрінеді» [11,186]. Р. Сыздықова Абай шығармаларының тек эстетикалық емес, сонымен қатар жас ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесіне ықпал ететін педагогикалық маңызын анықтауға мүмкіндік беріп тұрғанын атайды.

Әдебиеттер

1. Омаров Д. Абай толық адам туралы. 2020. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/abai-tolyq-adam-turaly__22874.
2. Абай. Шығармалар. – Алматы: Мөр, 1994. – 414 б.
3. Жарықбаев Қ., Саңғылбаев О. Психология. – Энциклопедиялық сөздік. Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 624 б.
4. Сабыров А. Ұлы ақынды зерделеген академик. 2015. – URL: https://egemen.kz/article/39574-uly-aqyndy-zerdelegen-akademik.
5. Сейданов Қ. Науаи және Абай – 2015. – URL: https://ult.kz/post/nauai-zhane-abay.
6. Омаров А.Қ.. Бүгінгі Абайтану. – Ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы. – Семей: Интеллект, 2011. – 262б.
7. Абай. Қара сөз. Поэмалар – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
8. Есім Ғ. Саяси философия. – Алматы: Ел шежіре, 2006. –255 б.
9. Nussbaum M.S. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011. – 256 p.
10. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 420 p.
11. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 208 б.

References

1. Omarov D. Abai tolyq adam turaly [Abai on the Whole Person]. 2020. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/abai-tolyq-adam-turaly__22874 (in Kazakh)
2. Abai. Shygarmalar [Works]. – Almaty: Mör, 1994. – 414 p. (in Kazakh)
3. Zharykbaev K., Sangylbaev O. Psikhologiia: entsiklopedialyq sözdik [Psychology: An Encyclopedic Dictionary] / Chief Editor B.O. Zhakyp. – Almaty: Qazaq entsiklopediasy, 2011. – 624 p. (in Kazakh)
4. Sabyrov A. Uly aqyndy zerdelegen akademik [The Academician Who Studied the Great Poet]. 2015. – URL: https://egemen.kz/article/39574-uly-aqyndy-zerdelegen-akademik (in Kazakh)
5. Seidanov K. Nauai zhane Abai [Navoi and Abai]. 2015. – URL: https://ult.kz/post/nauai-zhane-abay (in Kazakh)
6. Omarov A. Bügingi Abaitanu [Contemporary Abai Studies]: Collection of Research Articles. – Semey: Intellekt, 2011. – 262 p. (in Kazakh)

7. Abai. Qara söz. Öleñder [Words of Edification. Poems]. – Almaty: El, 1993. – 272 p. (in Kazakh)
8. Esim G. Saiasi filosofiia [Political Philosophy]. – Almaty: El-shezhire, 2006. – 255 p. (in Kazakh)
9. Nussbaum M.C. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. – 216 p. (in English)
10. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 420 p. (in English)
11. Syzdyqova R. Abaidyn söz örnegi [Abai's Word Patterns]. – Almaty: Sanat, 1995. – 208 p. (in Kazakh)

М.Д. Жорокпаева[*1], Н.С. Танбаева[2], Д.Р. Жарикова[3]
[1,3]Астанинский медицинский университет,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Бейбитшилик, 49 а
[2]КГУ «Жетекшинская средняя общеобразовательная школа города Павлодара»,
140019, Республика Казахстан, г. Павлодар, с. Жетекши, ул. Кыз Жибек, 5/1
[*]ORCID: 0000-0001-9101-654X
[*]e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБАЯ

Аннотация. В статье представлены ценные мнения ученых, рассматривавших педагогический и психологический подходы в творчестве Абая. Абай – духовный учитель, психолог казахского народа, это также проявилось при анализе его произведений. Несмотря на то, что Абай не писал специальных трудов по психологии, во многих его стихах и высказываниях нетрудно найти различные мнения, связанные с многообразием проблем этой науки. В произведениях мыслителя-поэта отражено соотношение общей психологии – души и тела, функции воспитания и образования на пути психологического развития человека, а также отдельные вопросы детской психологии и общественной психологии.

В статье рассматриваются произведения «Ласкают слух, мелодия и слово», «Ты зрачок - глаз моих», «Джигиты, *дорог смех*, не шутовство», «Пока не знаешь – молчи», «Будь разборчив в пути своем», «Я не думал о знаньи, как был молодым», «Верь в себя, вытаскивай себя сам, Ум и труд только возвышая» и примеры из слов назиданий, в которых поэт поднимает педагогико-психологические проблемы. Творчество поэта сопоставлялись с текущей педагогической и психологической деятельностью. Произведения поэта имеет высокую ценность для получения образования, освоения науки, развития нравственных качеств.

Рассмотрены философско-педагогические взгляды Абая Кунанбаева на проблему нравственного воспитания. Особое внимание уделено фундаментальным общечеловеческим проблемам формирования нравственных позиций и ценностей в жизни каждого человека. Воздействие на умы и чувства людей, обновление общества, глубокое уважение человеческого достоинства – характерные черты творчества Абая. Это прослеживается в стихотворениях: «Слагал я песни не для развлечения», «Слова мудреца да слушают понимающие», и др.

Ключевые слова: педагогика-психологические подходы, познавательный процесс, ум, сознание, честь, стыд, слова назидания, наука и образование.

M.D. Zhorokpaeva[1*], N.S. Tanbayeva[2], D.R. Zharikova[3]
[1,3]Astana Medical University,
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, 49a Beibitshilik Str.
[2]Municipal State Institution «Zhetekshi Secondary General Education School of Pavlodar»,
140019, Republic of Kazakhstan, Zhetekshi village, Pavlodar, 5/1 Kyz Zhibek Str.
[*]ORCID: 0000-0001-9101-654X
[*]e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

ABAI'S PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL VIEWS

Abstract. The article presents valuable opinions of scientists who considered pedagogical and psychological approaches in the work of Abay. Abay is a spiritual teacher, a psychologist of the Kazakh people, this also manifested itself in the analysis of his works. Despite the fact that Abay did not write special works on psychology, in many of his poems and statements it is not difficult to find different opinions related to the diversity of problems in this science. The works of the

thinker-poet reflect the correlation of general psychology – soul and body, the functions of upbringing and education on the path of human psychological development, as well as certain issues of child psychology and social psychology.

The article deals with the works «Caress the ear, the melody and the word», «You are the pupil of my eyes», «Dzhigits, dear laughter, not buffoonery», «Until you know, be quiet», «Be selective in your path», ««« did not think about knowledge, as I was young» «Believe in yourself, pull yourself out, Mind and work only upliftin» and examples from the words of edification in which the poet raises pedagogical and psychological.The poet's work was compared with the current pedagogical and psychological activities. The works of the poet are of high value for education, the development of science, the development of moral qualities.

The philosophical and pedagogical views of Abai Kunanbaev on the problem of moral education are considered. Particular attention is paid to the fundamental universal problems of the formation of moral positions and moral values in the life of every person. The impact on the minds and feelings of people, the renewal of society, the deep respect for human dignity are the characteristic features of Abay's work. This can be traced in the poems: «I didn't write songs for fun», «Let those who understand hear the words of the sage», etc.

Keywords: pedagogy-psychological approaches, cognitive process, mind, consciousness, honor, shame, the word of edification, science and education.

Автор туралы мәлімет

Жорокпаева Мейрамгүл Досановна* – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Астана медицина университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X .

Танбаева Нургуль Сабыровна – педагог-зерттеуші, «Павлодар қаласының Жетекші орта жалпы білім беру мектебі» КММ, Қазақстан Республикасы, Павлодар, e-mail: tanbayevan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1144-1955.

Жарикова Дидар Рымжановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Астана медицина университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: Zharikova.d@amu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3856-4648.

Сведение об авторе

Жорокпаева Мейрамгуль Досановна* – кандидат педагогических наук, кафедра филологических дисциплин НАО «Медицинский университет Астана», Республика Казахстан, Астана, e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X.

Танбаева Нургуль Сабыровна – педагог-исследователь, КГУ «Жетекшинская средняя общеобразовательная школа города Павлодара», Республика Казахстан, Павлодар, e-mail: tanbayevan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1144-1955.

Жарикова Дидар Рымжановна – кандидат педагогических наук, кафедра филологических дисциплин НАО «Медицинский университет Астана», Республика Казахстан, Астана, e-mail: Zharikova.d@amu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3856-4648.

Information about the author

Meiramgul Zhorokpayeva* – candidate of pedagogical sciences, NJSC «Astana Medical University», Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X.

Nurgul Tanbayeva – teacher-researcher, KSU «Secondary General Education School of Zhetekshi, Pavlodar», Republic of Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: tanbayevan@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1144-1955.

Didar Zharikova – candidate of pedagogical sciences, NJSC «Astana Medical University», Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: Zharikova.d@amu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3856-4648.

Редакцияға енуі 18.07.2026
Өңдеуден кейін түсуі 14.08.2026
Жариялауға қабылданды 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-21
IRSTI: 14.35.07

G.U. Azimova[1], T.N. Yermekova[2]*, D.Zh. Ryskulbek[3]
[1]South Kazakhstan medical academy,
160019, Republic of Kazakhstan, Shymkent, 1 al-Farabi Square
[2,3]Kazakh National Women's teacher training university,
050000, Republic of Kazakhstan, Almaty, 142 Bogenbay Batyr Str.
*ORCID: 0000-0003-1184-2679
*e-mail: yermekovat@gmail.com

ETHNOCULTURAL UNITS IN KAZAKH-ENGLISH TRANSLATION: EXPERIENCE AND PEDAGOGICAL ASPECTS

Abstract. This article looks into the relationship between professional experience and translation strategy selection among thirty-two Kazakh-English translators. Using a dual approach integrating quantitative surveys and qualitative tasks, we analyze how translators at distinct phases of their professional development (1-3 years to 16+ years) process culturally embedded Kazakh concepts.

Study findings reveal a considerable progression from initial reliance on literal translations to advanced cultural adaptation as experience grows. The analysis shows that translators frequently encounter ethnocultural units in their translation experience, with the primary challenge lies in maintaining the distinctiveness of national identity and cultural context. The most commonly used methods are transliteration and functional substitution during the situations when direct equivalents are unavailable. Statistical analysis reveals a strong positive correlation between experience and strategy sophistication ($r = 0.72$, $p < 0.001$).

Results confirm the need for combining traditional translation methods with technological tools and underline the value of cultivating ethnocultural awareness in translator training system. The article contributes to translation studies by providing evidence-based insights into competency development and provides actionable insights for translator training programs.

Keywords: translation strategies, cultural adaptation, Kazakh-English translation, ethnocultural units, professional development

Introduction

Translation is fundamentally far more than a mechanical process of word substitution. It represents a complex act of intercultural mediation, requiring the translator to navigate not only linguistic structures but also the multifaceted structure of cultural understanding, values, and worldviews embedded in every text. This challenge becomes particularly pronounced when working with ethnocultural units – those words and phrases that reflect the depth of a community's historical experience, social practices, and collective identity.

The Kazakh language, with its Turkic roots and profound cultural inheritance from nomadic life, provides a strong example for examining these translation challenges. Kazakh contains numerous ethnocultural units that do not have direct equivalents in English, from concepts related to traditional customs and social relationships to metaphorical expressions shaped by the natural surroundings of the Central Asian steppe. As Tarакov notes, the translation of such units represents one of the most intricate obstacles in literary translation, requiring thorough analysis of national coloring and cultural specificity. The complexity involves more than finding words that approximate the meaning, but in preserving the connotative richness and cultural resonance that these terms carry for native speakers [1, 71].

Scholars have identified recurring difficulties in translating texts with high ethnocultural identity, including the dilution of distinct national features, the waning of subtle associations, and the distortion of contextual nuances. As Zhussupova and Ashimkhanova observe, translating such texts requires comparing not only linguistic systems but also different cultures, with pragmatic distortions being the predominant types of distortions. The loss of connotative content often leads to «complete loss of cultural distinctiveness» [2, 332]. Researchers led by Kunina note that while uncompromised conveyance of meaning is often impossible, translators must seek «to prevent

significant loss in semantics, stylistics, and pragmatics». They emphasize that adequate translation requires «accurate and deep understanding of the realia by the translator himself» [3, 166-168]. When translators resort to omission, valuable cultural information about the life and traditions of the source culture is might be lost [2, 334]. These difficulties extend across multiple genres, manifesting not only in literature but also in folklore texts [4, 489].

While theoretical frameworks for translating culture-specific items are well established, the research has overlooked in empirical research examining how professional experience shapes strategy selection in the specific context of Kazakh-English translation. Few studies have provided quantitative data on how a translator's professional trajectory influences their strategy preferences and, which impacts the quality of their translations. The present study seeks address these gaps by investigating the relationship between professional experience and strategy selection in the translation of Kazakh ethnocultural concepts into English. Through the analysis of six carefully selected cultural concepts – *aqsausaq* (ақсаусақ), *bajǝazy* (байғазы), *ǝgyryp* (ғұрып), *qұt* (құт), *tajaq tastam zher* (таяқ тастам жер), and *ala zhipti attamau* (ала жіпті аттамау) – this research is designed to generate empirical data on how translators at different experience levels approach these challenges.

This review provides an overview of relevant studies on the translation of ethnocultural units, examining the historical progression of theoretical models from seminal works to current applications in the Kazakh context.

Theoretical Foundations of Ethnocultural Translation

The earliest recorded reflections on translation emerge from classical antiquity, where Cicero and St. Jerome established the fundamental distinction between «word-for-word» and «sense-for-sense» translation. Friedrich Schleiermacher later introduced the foundational dichotomy between «alienating» (moving the reader toward the writer) and «naturalizing» (moving the writer toward the reader) methods, a distinction that persists as a key factor in contemporary debates on foreignization and domestication.

J.S. Holmes established the discipline's theoretical framework with his foundational "map" which structured the field into theoretical, descriptive, and applied branches [5, 9-12]. Vermeer and Reiss later redirected attention to the text's purpose with Skopos Theory, arguing that the translation strategy is determined by the function of the target text rather than the source [5, 79]. Subsequently, Bassnett and Lefevere led the "Cultural Turn", centering the analysis on how the impact of societal beliefs, power structures, and textual artistry influence and constrain the translation process [5, 124-125].

The systematic study of translation as a linguistic discipline was emerged from multiple research traditions. R. Jakobson defined three fundamental types of translation intralingual, interlingual, and intersemiotic—and introduced the concept of «equivalence in difference», arguing that translation can always be carried out even with grammatical distinctions between languages [6, 233]. Vinay and Darbelnet identified seven translation procedures including borrowing, calque, transposition, modulation, equivalence, adaptation, and literal translation - viewing equivalence-based approaches as the preferred method for proverbs, idioms, and clichés [7, 31-40]. J.C. Catford introduced translation shifts - departures from formal correspondence - distinguishing between level shifts and category shifts, including structure-shifts, class-shifts, unit-shifts, and intra-system shifts [8, 73-82]. Nida and Taber introduced the influential distinction between formal and dynamic equivalence, arguing that meaning should be given precedence to form. They maintain that while formal equivalence focuses on reproducing the source text's structure, dynamic equivalence seeks to produce in the target reader a response substantially similar to that of the original audience [9, 24-28].

K. Reiss, expanding upon Karl Bühler's three functions of language, classified texts into informative, expressive, and operative types, each requiring different translation methods [10, 26]. The Soviet school established rigorous frameworks through the work of Barhudarov who produced the Theory of Translation Transformations, providing a structured classification of

changes - substitution, omission, addition, and rearrangement - necessary to achieve equivalence across language systems [11, 190]. Newmark's contribution was a robust framework links specific text types (expressive, informative, and vocative) to the translator's primary strategy, balancing semantic translation (which focuses on the author's thought processes) and communicative translation (which focuses on reader comprehension and response) [12, 39-48].

Baker developed a framework addressing equivalence across four levels: at the word level, for lexical meaning and non-equivalence and above word level, exploring collocations, idioms, and fixed expressions, highlighting how their arbitrary and culture-specific nature creates translation challenges [13, 9-86]; at the grammatical level, analyzing how obligatory categories such as number, gender, and tense require structural adjustments [13, 92-123]; at the textual level, exploring thematic structure, the progression of ideas, and cohesive devices like reference and conjunction [13, 131-223]; and at the pragmatic level, addressing how meaning is generated through coherence and implicature in context [13, 230-263]. Lawrence Venuti renowned for introducing the concepts of foreignization and domestication to address the obscured role of translators in English-speaking cultures argues that domestication creates fluent, "invisible" translations that mask the source text's cultural differences and power dynamics [14, 1-2].

J. House developed a model for translation quality assessment based on semantic and pragmatic equivalence stating: «an adequate translation is, then, a pragmatically and semantically equivalent one» [15, 63], as well as introducing the crucial distinction between overt translations (where the target text audience is not directly addressed) and covert translations (where the target text enjoys the status of an original source text) [15, 55-56]. Ch. Nord extended Skopos Theory by adding the "loyalty" principle, emphasizing the translator's responsibility to both source author and target reader [16, 125]. Hermans advanced descriptive translation studies through systematic analysis of translational norms [17, 7-16].

The translation of culturally bound elements introduces specific obstacles for ethnocultural transfer. Vlahov and Florin provided systematic frameworks for analyzing cultural realia - words and phrases that carry the cultural specificity of a particular linguistic community and are not readily translatable in other languages. Their research established core categorizations for classifying realia and identifying appropriate translation strategies [18, 47-104]. Vinogradov established fundamental principles for translating culturally specific concepts. His taxonomy distinguishes various types of culturally specific items, including realia, historicisms, mythologisms, and associative realia [19, 117-120]. The translation of metaphor presents particular challenges for ethnocultural transfer, given the profoundly shaped by cultural contexts of metaphorical meaning. Key strategies emerged from initial investigations in this domain for addressing these challenges. Dobrzyńska identifies three possible approaches: using an exact equivalent of the original metaphor (the M → M procedure); seeking another metaphorical phrase expressing a similar sense (the M → M² procedure); or replacing an untranslatable metaphor with its approximate literal paraphrase (the M → P procedure) [20, 599]. Following this foundational work, Saygin observes that «previous cross-linguistic studies of metaphor have mostly been carried out within the context of linguistics, sociolinguistics, metaphor theory, or machine translation. Looking at cognitive psychological aspects of metaphor and other aspects of figurative language in multilingual tasks is an area calling for further attention» [21, 6]. Extending this research, Jensen emphasizes the consequences of translation choices, noting that "any choice of metaphor or paraphrase of metaphorical expressions may have profound semantic, pragmatic, and cognitive implications; if the translator infers a meaning not intended by the source text writer, the text may create a different meaning and effect in the target text than in the source text» [22, 204].

The development of translation technology research can be traced through several key contributions. Dreyfus et al's skill acquisition framework established initial theories of novice-to-expert progression that later informed translation competence studies [23, 16-51]. L. Bowker pioneered a methodology enabling translators to use generic corpus analysis tools to exploit

specialized target language corpora as translation resources [24, 353-361]. Cronin examined translation in the context of globalization and digital technologies [25, 71]. The PACTE group developed a comprehensive model of translation competence [26, 44-50].

H. Risku outlines three paradigms in cognitive translation research: information processing (translation as code switching and symbol manipulation), neural networks and connectionism (translation as an experiential, cultural act), and situated cognition (translation as socioculturally situated interaction) [27, 3]. Expanding upon these cognitive frameworks, scholars including Taraqov, Jaqsylyqov, Mūsaly және Adaeva adapt this perspective to the Kazakh context, specifying the detailed competencies required to become a professional translator [1, 105].

This emphasis on the translator's cognitive and professional role is elaborated upon in Esembekov's analysis of literary translation. Esembekov clarifies that 'in interpreting a literary work, the concept of «text» is comprises distinct yet interconnected elements: a) text as an object of understanding, i.e., a structure producing meaning; b) «source text» – a text that can be translated into another language, adapted; c) translation text – a text reshaped for a new audience in another language' [28, 22-23]. This tripartite distinction highlights the translator's responsibility to both: first to comprehend the source text as a meaning-generating structure, and then to produce a target text that has been appropriately adapted for new readers.

The emergence of machine translation has expanded the scope of translator competence. Kane provides an overview of machine translation, Google Translate's development from statistical to neural machine translation, and discusses its limitations in language learning contexts [29, 2-5]. Furthermore Briva-Iglesias et al. compare traditional post-editing and interactive post-editing with 15 professional translators, finding that IPE yields significantly higher Machine Translation User Experience scores, particularly in attractiveness, dependability, efficiency, and stimulation, while showing no statistically significant difference in translation quality and productivity [30, 60-79]. Mohammed proposes a hybrid methodology for evaluating translation quality, arguing that for complex languages, machine translation combined with human verification is particularly necessary [31, 14-15]. Tao and Eng conducted a bibliometric analysis of translation assessment research, identifying neural machine translation and translation competence acquisition as areas of growing research focus [32, 6]. Zhang and Zhu proposed a blockchain-based framework for corpus translation, demonstrating that a particle swarm optimization-backpropagation neural network (PSO-BP) model improves translation prediction accuracy and convergence speed [33, 12]. Abdelhalim et al. conducted the first comparative study of ChatGPT and Google Translate for literary translation, finding that translators favor ChatGPT for its superior handling of linguistic and cultural nuances [34, 11-14].

Kazakh-Specific Translation Studies

Research focusing specifically on Kazakh translation has expanded considerably in recent decades, providing a robust foundation for understanding for the current study. Kazakh translation studies began to establish itself as an independent academic pursuit in the mid-to-late twentieth century, initially developing under the influence of Soviet translation scholarship with a with a principal concentration on literary translation [1, 10]. This tradition can be linked to the foundational contributions of Abaj and Ybyraj and was subsequently enriched by prominent Kazakh national figures who translated works from Eastern and Western literatures [35, 46]. The observations of Mirzoyeva and other co-authors examine the role of Russian language as an intermediary between English and Kazakh languages and refer to the studies of different scholars on the problems of using the relay language in translation [36, 243].

Recent scholarly theses from Kazakhstan and other CIS countries reflect heightened research engagement in translating ethnocultural units. Bajshymyrova investigates the formation of translator competence through information and communication resources, while Tileulinova undertakes a detailed study of national character preservation in English and Russian translations of Dulat Issabekov's works. Dmitrjuk examines the ethnocultural specificity of temporal concepts in the linguistic consciousness of Russians, Kazakhs, and English speakers, and Sharifova

explores the linguocultural aspects of translating ethnographic realia in general. Collectively, these studies demonstrate an expanding spectrum of studies addressing complexities of translating between different cultures across the region.

Zhusupova's research addresses the translation of Abai Kunanbaev's poetry, who analyzed obstacles in reproducing ethnocultural units in Russian translations of «*Tulpardan tugyr ozbas, shabylsa da»*. The study focused on Kazakh realia, including *tulpar* (winged steed), *tugyr* (sturdy workhorse), *uki* (owl feather amulet), *tumar* (protective talisman), and *kerege* (yurt lattice wall). The study emphasizes that translating ethnocultural units requires preserving both denotative meaning and connotative content—the national and historical coloring essential to cultural identity [37, 299]. Examining historical Kazakh literature, the researchers led by Yerbulatova analyzed translations of Dukenbai Doszhan's historical works, revealing that historical realities in archaized texts serve as vivid indicators of the depicted era, reflecting ancient Turkic traditions and customs. Transcription and transliteration, accompanied by translation comments, were the prevailing translation methods, while explicative approaches were also frequently employed. The researchers cautioned against mechanical transmission without revealing denotative meaning, noting that some terms transcribed without explanation leave readers without necessary cultural background. Successful translation requires distinguishing between truly archaic and archaized texts, limiting anachronistic modern words, and maintaining deep knowledge of source culture realities [38, 53-54]. The use of transcription and transliteration in rendering Kazakh cultural concepts has been examined by authors as Sideshova and Nasipov who investigated the lexical-semantic field «Steppe» in translations from Kazakh to Russian. Their analysis of material culture terms (shekpen, kamzol, sholpy, barymta) found that transcription best preserves ethnocultural meaning, though it may require explanatory notes for readers to ensure comprehension [39, 188]. Ryspaeva and Borgul examined the translation of fairy tales from various ethnicities residing in Kazakhstan, demonstrating that preserving folklore through translation is essential for ensuring the continuity of cultural identity [4, 487].

Recent scholarship has examined specific challenges in translating Kazakh ethnocultural concepts into English. The scholars with A. E. Alpysbaeva et al. analyzed the linguopoetic features of Magzhan Zhumabaev's poem «Sүjemin» («I Love») and its English and Russian translations, revealing that translating Kazakh poetry requires viewing translation as a complex process of intercultural communication. Their analysis demonstrated that the translator must navigate the space between two cultures, having a profound insight on the original author's ideas and idiostyle while creating a new poetic work in the target language [40, 321-322]. Notably, their English translation preserved eight out of eleven artistic devices, demonstrating that maintaining poetic form and cultural meaning is achievable when translation is approached with both linguistic and cultural competence.

Collectively, these studies6 i.e. encompassing doctoral theses, journal articles, and other academic works on poetry, folklore, and material culture consistently demonstrate that successful Kazakh-English translation requires thorough grasp of cultural context. Transcription and descriptive strategies prove to be essential strategies for preserving national character while ensuring accessibility for target readers, establishing a dependable starting point for understanding how ethnocultural concepts can be effectively rendered in English.

Research Gap

Despite the considerable scholarly attention on ethnocultural translation, several gaps remain. First, existing Kazakh-focused studies have predominantly examined translations into Russian [37; 38; 39], leaving direct Kazakh-English literary translation limited examination. Second, research has focused largely on poetry, folklore, and historical texts, with contemporary prose not been extensively studied. Third, there is limited observational research into how English readers perceive transcribed Kazakh cultural concepts and whether explanatory notes improve

comprehension. Finally, no integrated framework combines insights from Western theory - such as foreignization/domestication [14] and metaphor procedures [20] - with Kazakh translation scholarship. Addressing these gaps, the present study investigates the translation of Kazakh ethnocultural units into English in contemporary context.

Materials and Methods

This study employed an integrated mixed-methods design, combining quantitative survey data with qualitative analysis of translation tasks and translator reflections. This approach enabled quantitative examination of strategy patterns and comprehensive analysis of translator reasoning. As Sun notes, measuring translation difficulty includes the translation factors as text complexity and translation-specific difficulties, and translator factors. The present study centered on translator competence in relation to the difficulties associated with ethnocultural units [41, 38].

The study involved 32 professional Kazakh-English translators (24 female, 8 male). Participants were categorized into four groups according to experience: beginners (1-3 years, n=13, 40.6%), intermediate (4-7 years, n=6, 18.8%), advanced (8-15 years, n=9, 28.1%), and experts (16+ years, n=4, 12.5%). All participants had verifiable professional experience in Kazakh-English translation.

Six Kazakh concepts were selected: *aqsausaq* (ақсаусақ), *bajǝazy* (байғазы), *ǝqyryp* (ғұрып), *құt* (құт), *tajaq tastam zher* (таяқ тастам жер), and *ala zhipti attamau* (ала жіпті аттамау). These represent different varieties of ethnocultural units, including material culture, social customs, metaphorical expressions, and moral concepts. To investigate engagement with digital resources, pre-generated translations from Google Translate, Yandex Translate, and ChatGPT (GPT-4) were compiled as stimuli for evaluation.

Data were collected through an online survey on the educational platform www.wayground.com. The first section was dedicated to the demographic and professional information. The second section presented questions in connection with the translations of ethnocultural units: the frequency of encountering them, their types, the sources used for translation, the difficulties that arise, and the strategies employed when no equivalent is found in the target language. The third section focused on human and AI-generated translations. Participants evaluated three anonymous translations for each concept, with an option for them to offer their own option if they choose “to modify” the translation and provide justification.

Quantitative data were analyzed using SPSS (Version 28). Descriptive statistics were calculated. Chi-square tests and one-way ANOVAs compared strategy selection and AI evaluation scores contrasting different experience levels ($p < .05$). A strategy sophistication index was calculated for each participant: $S = 0.2 \cdot L + 0.3 \cdot T + 0.4 \cdot F + 0.1 \cdot E$, where L = literal translation frequency, T = transliteration, F = functional substitution, E = explanatory translation. Weights were based on the degree of cultural adaptation each strategy represents. Binary logistic regression modeled the probability of selecting cultural adaptation based on years of experience. Qualitative data from open-ended questions were analyzed using thematic content analysis.

Results and Discussion

Experience and strategy sophistication (Picture 1)

Analysis revealed a strong positive correlation between years of experience and strategy sophistication scores ($r = 0.72$, $p < 0.001$). Experts (16+ years) demonstrated significantly higher sophistication scores (mean = 4.8/5), indicating employed sophisticated methods to cultural adaptation. Beginners (1-3 years) exhibited scores predominantly within the lower range (mean = 2.4/5), suggesting reliance on direct translation methods. This supports the hypothesis by the PACTE group, who emphasizes: «The expert translator takes more immediate decisions that lead to a positive outcome than the trainee translator, because the expert translator already possesses expert knowledge and this, like all expert knowledge, is largely automatic» [26, 56].

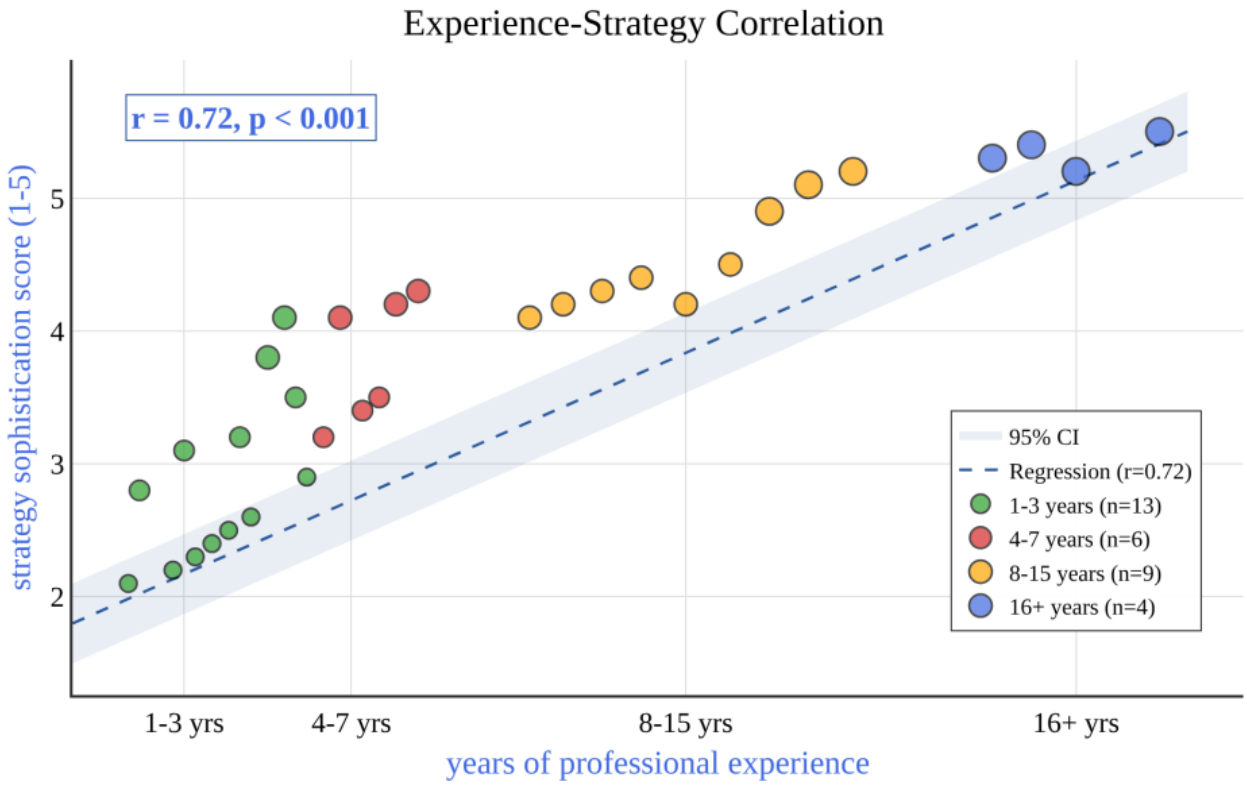

Scatter plot with regression line: *strong positive correlation between years of experience and strategy sophistication (r = 0.72, p < 0.001). Dot size indicates frequency of cultural adaptation usage.*

Picture 1 – Experience vs Strategy Sophistication

Strategy distribution across experience levels (Table 1/ Picture 2).

Table 1 – Strategy Distribution by Experience Level (%)

Experience Level	**Literal**	**Cultural Adaptation**	**Idiomatic**	**Explanation**
1-3 years (n=13)	69.2%	15.4%	7.7%	7.7%
4-7 years (n=6)	50.0%	33.3%	16.7%	0%
8-15 years (n=9)	44.4%	44.4%	11.1%	0%
16+ years (n=4)	25.0%	75.0%	0%	0%

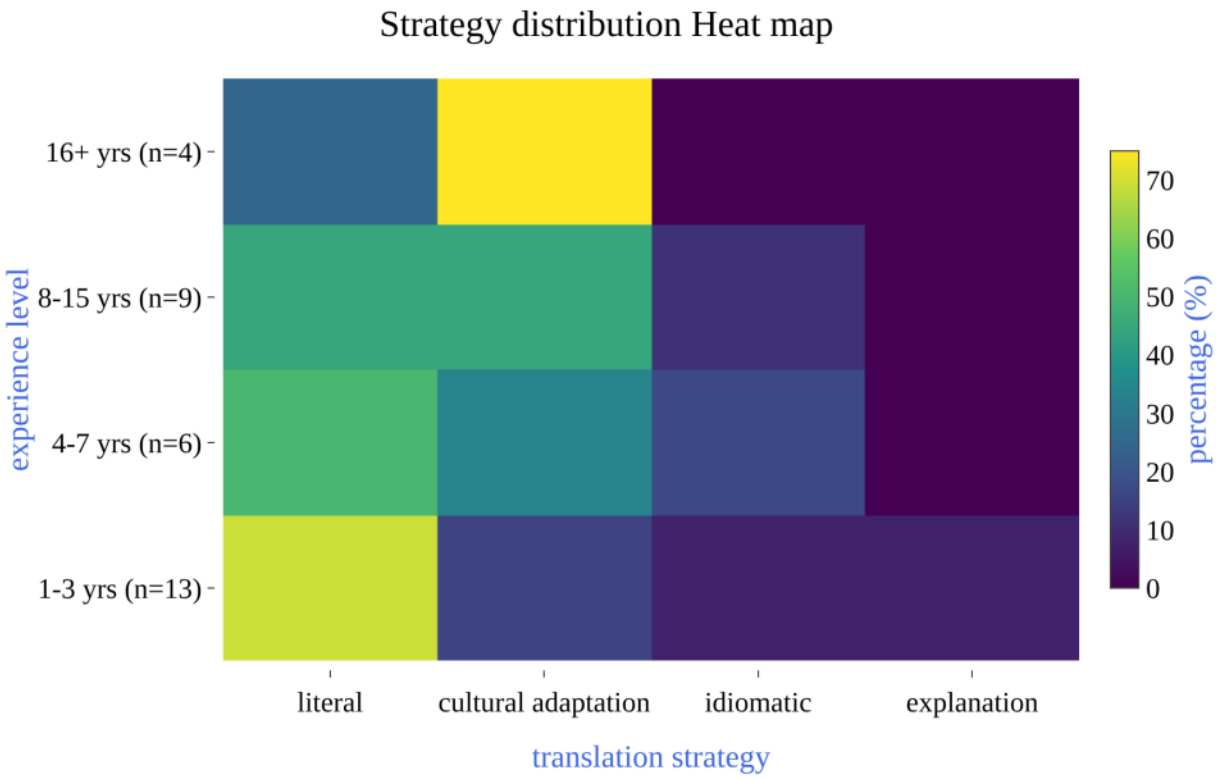

Strategy preference heat map: *Darker colors indicate higher usage frequency. Values represent percentage of translators in each experience group using each strategy.*

Picture 2 – Translation Strategy Distribution

Strategy distribution varied markedly across groups. Among beginners, literal translation predominated (69.2%), with cultural adaptation used in only 15.4% of cases. The intermediate group displayed comparable proportions: literal translation (50.0%), cultural adaptation (33.3%). The advanced group showed almost equal distribution between literal (44.4%) and cultural adaptation (44.4%). Experts showed a substantial swing toward cultural adaptation (75.0%), with literal translation dropping to 25.0%. Chi-square analysis confirmed these differences were statistically significant ($\chi^2 = 24.36$, df = 9, $p < 0.01$). The findings support Barhudarov's [11, 99] and Komissarov's frameworks suggesting that explanation as an addition to transliteration/ calquing facilitate a thorough comprehension of the recipient [42, 149].

Logistic strategy selection model (Picture 3)

Binary logistic regression modeled the probability of selecting cultural adaptation based on years of experience:

P (adaptation) = 1 / (1 + e^-(-2.1 + 0.31·years)^)

The model predicts that a translator reaches a 50% probability of choosing cultural adaptation after approximately 6.8 years of experience, representing the point of change from novice to intermediate competency.

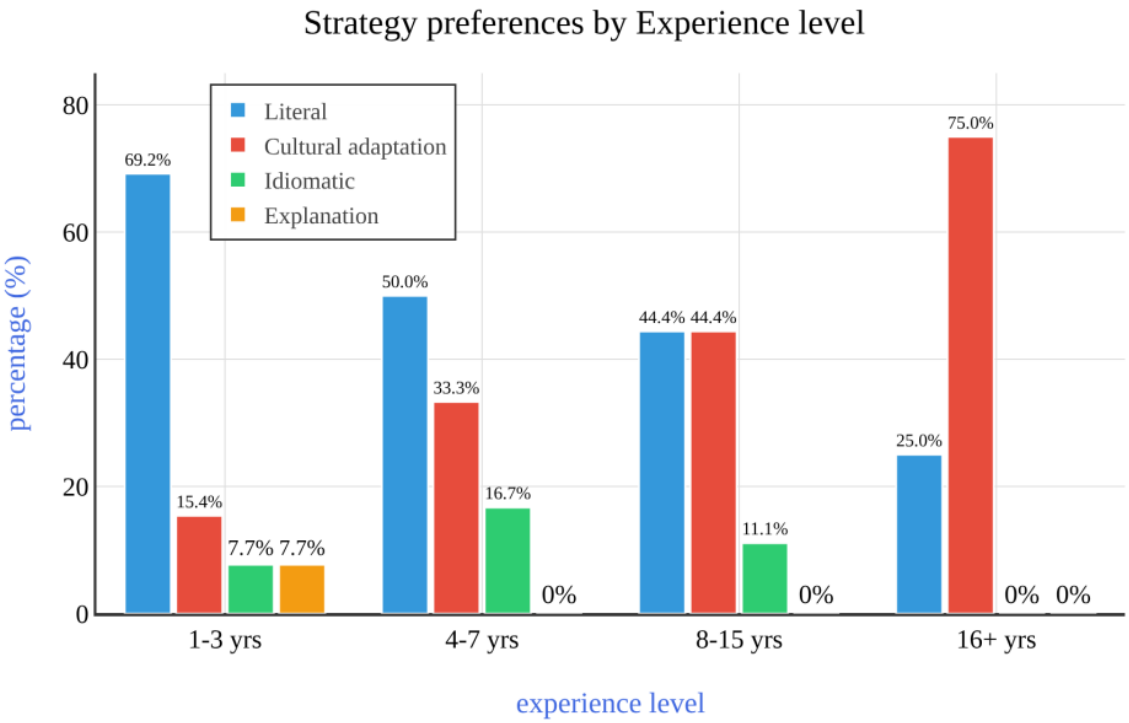

Comparative strategy analysis: *Percentage distribution of translation strategies across career stages. Values displayed above each bar for precise reference.*

Picture 3 – Strategy-Experience Relationships

Translation challenges and perceived difficulty

In terms of professional practice distribution, 45% of participants reported working primarily with English-to-Kazakh translation, 37.5% with Kazakh-to-English, and 21.8% with Russian-to-English. The alignment between difficulty scores and practice distribution suggests that translators are most frequently engaged with the direction that is the most challenging in objective terms.

To quantify translation difficulty, a composite difficulty index D was constructed using the formula: D = 0.5·C_loss + 0.3·L_gap + 0.2·(10 - A_equiv), where C_loss represents cultural loss score (0-10), L_gap represents linguistic distance (0-10), and A_equiv represents availability of equivalents (0-10). Applying this index to the language pairs in the study, the English-Kazakh pair scored highest (D = 7.8/10), significantly higher than Kazakh-English (D = 6.2/10) and Russian-English (D = 4.1/10). These scores provide a quantitative measure of the relative challenges posed by different translation directions.

Analysis of specific examples

For *ақsausақ* (ақсаусақ, literally «white-handed»), 48% chose *«soft-handed»*, representing functional substitution that preserves connotative meaning of fragility. For *bajғazy* (байғазы, gift given to someone who first shows a new purchase), 52% selected *«a celebratory gift»*, demonstrating preference for explanatory translation elucidating the social custom while preserving meaning. More complex concepts demonstrated greater variation. For *ғұryp* (ғұрып), 36% of respondents selected «custom», 32% chose «ritual», and 28% opted for «tradition», revealing the difficulty of distinguishing between these related yet conceptually distinct terms in English, as well as the tendency to generalize culturally specific practices into broader categories. For *құt* (құт), 44% chose «blessing», 28% selected “fortune”, and 20% opted for «luck», indicating a preference for functionally equivalent terms that convey the concept of divinely apportioned good fortune, though the specific Kazakh cultural understanding of *құt* (құт) as predestined share or portion is often lost in translation. For *tajақ tastam zher* (таяқ тастам жер literally «a place where a stick might land»), responses included *«a stone’s throw away»* (48%),

«within walking distance» (32%), and *«close by»* (20%). This reflects the challenge of finding equivalents for metaphorical language tied to specific cultural perceptions of distance. For *ala zhipti attamau* (ала жіпті аттамау), translations ranged from literal *«not to step over the motley thread»* to adapted *«to observe moral boundaries»*, demonstrating difficulty conveying moral concepts embedded in cultural metaphors.

Competence Growth Model (Table 2)

An exponential growth model was fitted to the data: S(t) = 5 - 3·e^-0.15·t, where S(t) = expected strategy sophistication score after t years. The model suggests rapid early growth followed by gradual approach to maximum sophistication, with translators achieving approximately 90% of maximal sophistication after 15.4 years.

Table 2 – Comprehensive Summary of Key Findings

Metrics	Value	Details
Primary correlation (Experience-Strategy)	r = 0.72	p < 0.001
Beginners (1-3 years) - Literal translation	69.20%	9 of 13 translators
Beginners (1-3 years) - Cultural adaptation	15.40%	2 of 13 translators
Intermediate (4-7 years) – Literal translation	50.00%	3 of 6 translators
Intermediate (4-7 years) - Cultural adaptation	33.30%	2 of 6 translators
Advanced (8-15 years) – Literal translation	44.40%	4 of 9 translators
Advanced (8-15 years) - Cultural adaptation	44.40%	4 of 9 translators
Experts (16+ years) – Literal translation	25.00%	1 of 4 translators
Experts (16+ years) - Cultural adaptation	75.00%	3 of 4 translators
Strategy evolution (increase)	▲ 59.6% increase in cultural adaptation from beginners to experts	
Primary difficulty (Cultural preservation)	72%	23 of 32 translators
English-Kazakh (Primary work direction)	45%	most common direction
Kazakh-English (Primary work direction)	37.50%	second most common
Russian-English (Primary work direction)	21.80%	least common direction
Difficulty Index Score (EN-KZ)	7.8/10	composite measure
Difficulty Index Score (KZ-EN)	6.2/10	composite measure
Difficulty Index Score (RU-EN)	4.1/10	composite measure
50% adaptation probability threshold	6.8 years	logistic model prediction
90% maximal sophistication	15.4 years	competence growth model
Preferred method – Transliteration	45% overall	most common strategy
Preferred method - Functional Substitution	38% overall	second most common
Sample size (total)	32 professional translators (24 female, 8 male)	

Theoretical Implications

The strong correlation between experience and strategy sophistication (r = 0.72) corroborates the PACTE group's competence model, indicating that strategic sub-competence develops through extended professional experience. The findings converge with Vinogradov's distinction between constant correspondences preferred by novices and occasional correspondences employed by experts to achieve equivalence in culturally complex contexts [19, 86-91]. Experts' strong preference for cultural adaptation (75.0%) over literal translation (25.0%) confirms that experienced practitioners are cognizant of the shortcomings of word-for-word translation. The 6.8-year threshold for 50% probability of choosing cultural adaptation establishes a measurable threshold for the the shift from beginner-level to expert-level performance, suggesting that competence increases most markedly in the first seven years of practice.

The findings also resonate with Kashgary's framework for non-equivalence. Vinogradov's typology of lexis containing background information distinguishes between everyday realia, ethnographic and mythological realia, and other categories of culturally marked items [19, 104-110]. Terms like bajғazy (байғазы) exemplify culture-specific concepts requiring strategies similar to Kashgary's borrowing-plus-explanation approach [43, 56], while tajақ tastam zher (таяқ тастам жер) reflects challenges arising from divergent meaning distinctions across languages, comparable to Vinogradov's concept of partial equivalents, which preserve core denotative meaning despite semantic non-coincidence [19, 81-85]. The difficulty index, with English-Kazakh scoring highest (7.8/10), lends quantitative support to these cross-linguistic challenges, which Vinogradov addresses through his discussion of interlinguistic correlative categories: where full synonymy exists, translation can be carried out directly; where only partial or no synonymy exists, translators are required to adopt more elaborate procedures that almost always involve information loss or transformation [19, 67-77].

Pedagogical Implications

The developmental trajectory suggests training programs should progress from literal to adaptive approaches. Novice translators benefit from structured exposure to cultural adaptation strategies, with materials gradually introducing complex challenges. The 6.8-year threshold suggests mid-career interventions targeting translators with 5-8 years of experience could effectively support reaching a high level of professional competence.

The high number of translators for English-Kazakh translation indicates need for specialized training resources. Programs should devote increased attention to developing skills for ensuring English source material aligns with Kazakh cultural contexts, with targeted practice using culturally embedded texts. The finding that 72% identify safeguarding unique national characteristics as primary difficulty reinforces the essential function of focused cultural pedagogy, incorporating systematic study of Kazakh customs and comparative analysis of cultural concepts. «In teaching ethnocultural terms, analyzing their semantic differentiation, creating lexico-semantic groups, identifying derived phrases, revealing the meaning of each, and finding common features contributes to the revitalization of ethnocultural terms» [44, 168]. In this regard, Ahmetova et al. [45, p. 110] emphasize the significance of learning ethnocultural vocabulary and justify referring to foundational works of Kazakh ethnolinguistic scholars including A. Qaidar, E. Janpeiisov, R. Syzdyqova, J. Mankeeva, G. Smagulova and contemporary representatives of Kazakh Ethnolinguistics. AI-generated translations can serve as pedagogical resources, prompting students to analyze machine output and articulate reasoning. Such technological tools, when integrated with foundational cultural knowledge, can equip translators for effective engagement with culturally specific content while maintaining critical judgment.

Conclusion

The analysis confirmed that translator competence evolves systematically, with beginners relying on literal translation (69.2%) and experts demonstrating a marked tendency for cultural adaptation (75.0%). A pronounced correlation between experience and strategy sophistication ($r = 0.72$) indicates that translation competence develops in consistent patterns, with the logistic model identifying 6.8 years as the threshold for 50% probability of choosing cultural adaptation. The competence growth model, suggesting 90% of maximal sophistication by 15.4 years, furnishes useful metrics for predicting translator development.

The theoretical contribution stems from connecting classical theories of ethnocultural translation with contemporary Kazakh practice, offering empirical substantiation while proposing novel hypotheses about competence development. The study demonstrates that challenges of translating between culturally distant languages, noted within Arabic-English contexts [43, 56], have clear parallels in Kazakh-English translation, implying that non-equivalence patterns may extend across language pairs.

The integration of AI-generated translations as stimuli offers a distinctive methodological aspect for investigating how professional translators engage with machine output. Findings

suggest that while machine translation serves as a useful resource for initial exploration, it does not offer the same depth as the deep cultural expertise experienced translators bring to ethnocultural tasks.

In conclusion, ethnocultural translation emerges as the competence of an intercultural mediator, requiring harmonious combination of theoretical knowledge, practical experience, and appropriate technology. By providing empirical data on how strategy preferences evolve with experience, this research contributes to understanding competence development and suggests concrete steps for translator training and professional practice. As Barmenқұlova emphasizes: «gathering ethnocultural units and recognizing national values develops the cognitive abilities of language speakers and helps them understand the nature of ethnounits that embody their nation's culture» [46, 199] – a mission that ultimately defines the work of translators who mediate between cultures and preserve the cognitive and cultural heritage embedded in language.

AI Usage Statement

During the preparation of this work, the authors used ChatGPT (GPT-4), Google Translate, and Yandex Translate to generate translation stimuli for the six Kazakh ethnocultural concepts analyzed in this study. These AI-generated translations were presented to participants for evaluation as part of the research methodology. After using these tools/services, the authors reviewed and edited all content as necessary and are accountable for the content of the publication.

The article was prepared and financed within the framework of the Project ЖТН AP26105015, «Representation of Ethnocultural Units in Artificial Intelligence Systems: Linguistic Deviations and Their Systematization».

References

1. Taraqov A. Audarma teoriiasy: oqu quraly [Theory of Translation: Textbook] / A. Taraqov, A. Zhaqsylyqov, L. Musaly, E. Adaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 132 p. ISBN 978-601-04-0153-2 (in Kazakh)
2. Zhusupova A.U. Tipologiia trudnostei v perevode khudozhestvennykh tekstov s vysokoi etnokulturnoi identichnostiu [Typology of Difficulties in Translating Literary Texts with a High Ethnocultural Identity] / A.U. Zhusupova, S.A. Ashimkhanova // QazUU Khabarshysy. Filologiia seriiasy. 2017. Vol. 166, No. 2. – P. 331-335 (in Russian)
3. Kunina N.E. K voprosu o problemnykh aspektakh perevoda: problema perevoda realii v khudozhestvennykh proizvedeniiakh [On the Problematic Aspects of Translation: The Translation of Realia in Literary Works] / N.E. Kunina, V.V. Moshkovich, V.M. Moshkovich // Vestnik ChGPU. 2017. No. 9. – P. 165-170 (in Russian)
4. Ryspaeva D.S. Problemy perevoda folklornykh tekstov (na materiale perevodov skazok narodov Kazakhstana) [Problems of Translating Folklore Texts Based on Translations of Tales of the Peoples of Kazakhstan] / D.S. Ryspaeva, N.M. Borgul // MNKO. 2020. No. 4 (83). – P. 487-490 (in Russian)
5. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. 2nd ed. London: Routledge, 2008. – 236 p. ISBN 978-0-415-39693-6 (in English)
6. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / ed. by R.A. Brower. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. – P. 232-239 (in English)
7. Vinay J.P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation / trans. by J.C. Sager, M.-J. Hamel. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1995. – 358 p. Original work published 1958. ISBN 9027291136, 9789027291134 (in English)
8. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 1965. – 103 p. ISBN 0194370186 (in English)

9. Nida E.A., Taber Ch.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J. Brill, 1982. – 226 p. Original work published 1969. ISBN 9004065504 (in English)
10. Reiss K. Translation Criticism: The Potentials and Limitations / trans. by E.F. Rhodes. Manchester: St. Jerome Publishing, 2000. – 127 p. Original work published 1971. DOI: 10.7202/008734ar (in English)
11. Barkhudarov L.S. Iazyk i perevod: voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda [Language and Translation: Issues of General and Special Translation Theory]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1975. – 240 p. ISBN 70104-033 49-75 (in Russian)
12. Newmark P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall International, 1988. – 292 p. ISBN 0139125930 (in English)
13. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. London: Routledge, 2011. – 332 p. Original work published 1992. ISBN 978-0-415-46754-4 (in English)
14. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge, 1995. – 353 p. ISBN 0-203-36006-0 (in English)
15. House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. London: Routledge, 2015. – 160 p. ISBN 978-1-138-79548-8 (in English)
16. Nord C. Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained. Manchester: St. Jerome Publishing, 2015. – 154 p. Original work published 1997. ISBN 978-1900650-02-1 (in English)
17. Hermans T. Translation in Systems: Descriptive and System-Oriented Approaches Explained. Manchester: St. Jerome Publishing, 2001. – 195 p. Original work published 1999. ISBN 978-1-900650-11-3 (in English)
18. Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode [The Untranslatable in Translation]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1980. – 349 p. ISBN 70104-023 44-80 4602000000 (in Russian)
19. Vinogradov V.S. Vvedenie v perevodovedenie: obshchie i leksicheskie voprosy [Introduction to Translation Studies: General and Lexical Issues]. Moscow: Izdatelstvo Instituta obshchego srednego obrazovaniia RAO, 2001. – 224 p. ISBN 5-7552-0041-6 (in Russian)
20. Dobrzyńska T. Translating Metaphor: Problems of Meaning // Journal of Pragmatics. 1995. Vol. 24, No. 6. – P. 595-604. DOI: 10.1016/0378-2166(95)00022-K (in English)
21. Saygin A.P. Processing Figurative Language in a Multilingual Task: Translation, Transfer and Metaphor // Corpus Linguistics: Conference Proceedings. Lancaster: Lancaster University, 2001. – P. 1-7 (in English)
22. Jensen A. Coping with Metaphor: A Cognitive Approach to Translating Metaphor // HERMES – Journal of Language and Communication in Business. 2005. Vol. 18, No. 35. – P. 183-209. DOI: 10.7146/hjlcb.v18i35.25823 (in English)
23. Dreyfus H.L., Dreyfus S.E., Athanasiou T. Mind over Machine: The Power of Human Intuition and Expertise in the Era of the Computer. New York: Free Press, 1986. – 231 p. ISBN 0-02-908060-6 (in English)
24. Bowker L. Towards a Methodology for a Corpus-Based Approach to Translation Evaluation // Meta. 2001. Vol. 46, No. 2. – P. 345-364. DOI: 10.7202/002135ar (in English)
25. Cronin M. Translation in the Digital Age. London: Routledge, 2013. 165 p. ISBN 0415608597 (in English)
26. PACTE Group. Building a Translation Competence Model // Triangulating Translation: Perspectives in Process-Oriented Research / ed. by F. Alves. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2003. – P. 43-66. ISBN 9789027216519. DOI: 10.1075/btl.45 (in English)
27. Risku H. Cognitive Approaches to Translation // The Concise Encyclopedia of Applied Linguistics / ed. by C. Chapelle. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2012. – P. 1-10. DOI: 10.1002/9781405198431.wbeal0145 (in English)
28. Esembekov T.O. Korkem matin teoriiasy: oqu quraly [Theory of Literary Text: Textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 186 p. ISBN 978-601-04-0813-5 (in Kazakh)

29. Kane V. Interpretation and Machine Translation towards Google Translate as a Part of Machine Translation and Teaching Translation // Applied Translation. 2021. Vol. 15, No. 1. – P. 10-17. DOI: 10.51708/apptrans.v15n1.1337 (in English)
30. Briva-Iglesias V., Cowan B., Brien S. The Impact of Traditional and Interactive Post-Editing on Machine Translation User Experience, Quality, and Productivity // Translation, Cognition & Behavior. 2023. Vol. 6, No. 1. – P. 60-86. DOI: 10.1075/tcb.00077.bri (in English)
31. Mohammed T. Evaluating Translation Quality: A Qualitative and Quantitative Assessment of Machine and LLM-Driven Arabic–English Translations // Information. 2025. Vol. 16, No. 6. Article 440. – P. 1-19. DOI: 10.3390/info16060440 (in English)
32. Tao D., Eng L.S. Bibliometric Analysis and Visualization of Translation Assessment: Research Theme, Evolution and Hotspots // Forum for Linguistic Studies. 2024. Vol. 6, No. 2. – P. 1-17. DOI: 10.59400/FLS.v6i2.2135 (in English)
33. Zhang A., Zhu X. Analysis of English Translation of Corpus Based on Blockchain // International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies. 2023. Vol. 18, No. 2. – P. 1-14. DOI: 10.4018/IJWLTT.332767 (in English)
34. Abdelhalim S.M., Alsahil A.A., Alsuhaibani Z.A. Artificial Intelligence Tools and Literary Translation: A Comparative Investigation of ChatGPT and Google Translate from Novice and Advanced EFL Student Translators' Perspectives // Cogent Arts & Humanities. 2025. Vol. 12, No. 1. – P. 1-20. DOI: 10.1080/23311983.2025.2508031 (in English)
35. Qazybek G.Q. A. Baitursynuly – audarmashy [A. Baitursynuly as a Translator] // QazUU Khabarshysy. Filologiia seriiasy. 2011. No. 4 (134). – P. 46-49 (in Kazakh)
36. Mirzoyeva L.Yu., Zhumabekova A.K., Dosmakhanova R.A., Azhiev K.O. Cultural Implications in Indirect Translation from English to Kazakh via Russian: A Case Study // International Journal of Society, Culture & Language. 2024. Vol. 12, No. 3. – P. 241-254 (in English)
37. Zhusupova A.U. Problema etnokulturnoi ekvivalentnosti slova v perevodakh stikhotvoreniia Abaia na russkii iazyk [The Problem of the Ethnocultural Equivalence of Words in Russian Translations of Abai's Poem] // Vestnik KazNU. Seriia filologicheskaia. 2015. Vol. 158, No. 6. – P. 294-299 (in Russian)
38. Yerbulatova I.K., Gilazetdinova G.K., Bozbayeva A.G. Peculiarities of Kazakh Reality Translation with Cultural-Historical Educational Components // International Journal of Higher Education. 2019. Vol. 8, No. 8. – P. 51-54. DOI: 10.5430/ijhe.v8n8p51 (in English)
39. Sideshova Z.G., Nasipov I.S. Perevod edinits leksiko-semanticheskogo polia «Step» s kazakhskogo iazyka na russkii iazyk pri pomoshchi transkriptsii/transliteratsii [Translation of Units of the Lexical-Semantic Field «Steppe» from Kazakh into Russian Using Transcription and Transliteration] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. 2019. Vol. 24, No. 1. – P. 187-190 (in Russian)
40. Alpysbaeva A.E., Manapbaeva Zh.Zh., Moldasanova A.A., Sholakhova A.A. Magzhan Zhumabaevtyn «Suiemin» oleninin lingvopoetikasy zhane onyn orys, agylshyn tilderine audaryluy [The Linguopoetics of Magzhan Zhumabayev's Poem «I Love» and Its Translation into Russian and English] // Abylai khan atyndagy QazKQzhATU Khabarshysy. «Filologiia gylymdary» seriiasy. 2025. No. 2 (77). – P. 311-327. DOI: 10.48371/PHILS.2025.2.77.018 (in Kazakh)
41. Sun S. Measuring Translation Difficulty: Theoretical and Methodological Considerations // Across Languages and Cultures. 2015. Vol. 16, No. 1. – P. 29-54. DOI: 10.1556/084.2015.16.1.2 (in English)
42. Komissarov V.N. Teoriia perevoda: lingvisticheskie aspekty [Theory of Translation: Linguistic Aspects]. Moscow: Vysshaia shkola, 1990. – 253 p. ISBN 5-06-001057-0 (in Russian)
43. Kashgary A.D. The Paradox of Translating the Untranslatable: Equivalence vs. Non-Equivalence in Translating from Arabic into English // Journal of King Saud University – Languages and Translation. 2010. Vol. 23, No. 1. – P. 47-57. DOI: 10.1016/j.jksult.2010.03.001 (in English)
44. Nazarbekova A.A. Etnomadeni birlikterdi oqytuda qoldanylatyn tiimdi adister [Effective Methods Used in Teaching Ethnocultural Units] // QazUU Khabarshysy. Filologiia seriiasy. 2021. Vol. 182, No. 2. – P. 162-170. DOI: 10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph17 (in Kazakh)

45. Akhmetova M.K., Syzdyqova G.O., Abilmazhinova A.B., Gabdirashit A.N. Tildik sana korinisin etnikalyq-kognitivtik turgydan zerdeleu [An Ethnic-Cognitive Study of the Manifestation of Linguistic Consciousness] // Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiia seriiasy. 2025. Vol. 119, No. 3. – P. 110-121. DOI: 10.31489/2025ph3/110-121 (in Kazakh)
46. Barmenqulova A.S. Aimaqtyq leksikada saqtalgan etnomadeni birlikterdin ulttyq korpusta berilui [Representation of Ethnocultural Units Preserved in Regional Vocabulary in the National Corpus] // Tiltanym. 2024. No. 2 (94). – P. 193-200 (in Kazakh)

Г.У. Азимова[1], Т.Н. Ермекова[2]*, Д.Ж. Рысқұлбек[3]
[1]Оңтүстік Қазақстан медициналық академиясы,
160019, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., әл-Фараби алаңы, 1
[2,3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
050000, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Бөгенбай батыр к-сі, 142
*ORCID: 0000-0003-1184-2679
*e-mail: yermekovat@gmail.com

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУ: ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аннотация. Аталған мақалада қазақ тілінен ағылшын тіліне аударатын отыз екі аудармашының кәсіби тәжірибе деңгейі мен аудармада пайдаланатын стратегияларының арақатынасы қарастырылады. Аудармашылардың мәдени сипаттағы қазақи ұғымдарды аудармашылық тәжірибенің әр кезеңінде (1-3 жылдан 16 жылға дейінгі аралықтағы) қалай аударатындығы сауалнама нәтижелері мен аударма мысалдары көмегімен анықталып, оларға сандық, әрі сапалық (аралас зерттеу әдісі) талдау жасалады.

Зерттеу нәтижелерінен аудармаға жаңа қадам басқан аудармашыларға тән сөзбе-сөз аударма стратегияларының уақыт өте келе тәжірибелі мамандар мойындаған мақсаты айқын мәдени адаптацияға айналатындығын байқаймыз. Талдау қорытындысына сүйенсек, аударма барысында аудармашылардың этномәдени бірліктерді жиі кезіктіретінін және негізгі қиындық ұлттық колорит пен мәдени кодты сақтаумен байланысты екенін көреміз. Дәлме-дәл балама табылмаған жағдайда ұсынылатын тәсіл ретінде транслитерация мен функционалдық алмастыруға басымдық берілді. Сондай ақ, статистикалық өңдеу нәтижелері аудармашының кәсіби тәжірибесі мен пайдаланатын стратегияларының күрделілігі арасындағы күшті оң корреляцияны анықтады ($r = 0,72$; $p < 0,001$).

Зерттеу қорытындылары дәстүрлі аударма стратегияларын заманауи технологиялық құралдармен қатар қолданудың және аудармашыларды даярлау жүйесінде этномәдени құзыреттілікті мақсатты түрде қалыптастырудың маңызын айқындайды. Бұл зерттеу тәжірибеге негізделіп, кәсіби біліктілікті арттыруға арналған тұжырымдарды алға тартып, аударма ісін оқыту әдістемесіне өз үлесін қосады, аудармашыларды даярлау бағдарламаларын жетілдіруге бағытталған практикалық нұсқаулар ретін ұсынады.

Тірек сөздер: аудармадағы стратегиялар, мәдени адаптация, қазақша-ағылшынша аударма, этномәдени бірліктер, кәсіби даму.

Г.У. Азимова[1], Т.Н. Ермекова[2]*, Д.Ж. Рыскулбек[3]
[1] Южно-Казахстанская медицинская академия,
160019, Республика Казахстан, Шымкент, площадь аль-Фараби, 1
[2,3]Казахский национальный женский педагогический университет,
050000, Республика Казахстан, Алматы, ул. Богенбай батыра, 142
*ORCID: 0000-0003-1184-2679
*e-mail: yermekovat@gmail.com

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЕДИНИЦЫ В КАЗАХСКО-АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ: ОПЫТ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы взаимосвязи между профессиональным опытом и выбором переводческих стратегий среди тридцати двух казахско-английских переводчиков. В рамках смешанного методологического подхода, рассматривающего количественные данные анкетирования и качественный анализ переводческих примеров в совокупности, выявлена специфика работы переводчиков на

различных этапах профессиональной деятельности (от 1-3 лет до 16 и более лет стажа) с культурно-маркированными казахскими концептами.

Полученные результаты демонстрируют значительное развитие в применении переводческих стратегий – от преимущественно буквального перевода у начинающих специалистов к комплексным стратегиям культурной адаптации у переводчиков с продолжительным опытом. По результатам анализа, в профессиональной деятельности переводчики часто сталкиваются с этнокультурными единицами, при этом основную сложность составляет сохранение национального колорита и культурного кода. Наиболее часто применяемыми способами перевода в условиях отсутствия прямых эквивалентов выступают транслитерация и функциональная замена. Статистический анализ выявил сильную положительную корреляцию между уровнем профессионального опыта и степенью применения стратегий ($r = 0,72$; $p < 0,001$).

Результаты подтверждают необходимость внедрения современных технологических инструментов в традиционную методику преподавания перевода, а также подчеркивают значимость формирования этнокультурной осведомленности в системе подготовки переводчиков. Исследование вносит вклад в развитие переводческого образования, выдвигая эмпирически обоснованные выводы о формировании профессиональной компетенции и практические рекомендации предназначенные для программ подготовки переводчиков.

Ключевые слова: переводческие стратегии, культурная адаптация, казахско-английский перевод, этнокультурные единицы, профессиональное развитие.

Information about the authors

Gaini Azimova – senior lecturer, master of translation, South kazakhstan medical academy, Republic of Kazakhstan, Shymkent, e-mail: gaini.azim@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1809-2110.

Tynyshtyk Yermekova* – professor, doctor of philological sciences, Kazakh national women's teacher training university, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: yermekovat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1184-2679.

Didar Ryskulbek – senior lecturer, PhD, Kazakh national women's teacher training university, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: ryskulbekdidar2@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-4458.

Авторлар туралы мәлімет

Әзімова Ғайни – аға оқытушы, аударма ісінің магистрі, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., e-mail: gaini.azim@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1809-2110.

Ермекова Тыныштық* – профессор, филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: yermekovat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1184-2679.

Рысқұлбек Дидар – аға оқытушы, PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: ryskulbekdidar2@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-4458.

Сведения об авторах

Азимова Гайни – старший преподаватель, магистр переводческого дела, Южно-Казахстанская медицинская академия, Республика Казахстан, г. Шымкент, e-mail: gaini.azim@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1809-2110.

Ермекова Тыныштык* – профессор, доктор филологических наук, Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы; e-mail: yermekovat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1184-2679.

Рыскулбек Дидар – старший преподаватель, PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: ryskulbekdidar2@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-4458.

Received 02.08.2026
Revised 10.09.2026
Accepted 29.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-22
IRSTI: 14.25.07

A.D. Bolatbergenova*, B.A. Abdykhanova
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinki Str.
*ORCID: 0009-0002-0475-964X
*e-mail: aazan_04@mail.ru

THE AXIOLOGICAL APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN KAZAKHSTANI CONTEXT

Abstract. The article considers an axiological approach to teaching a foreign language in the Kazakh educational context, aimed at integrating educational values into the language learning process. This study identifies specific aspects of the application of the axiological approach to teaching foreign languages in the Kazakh context and reveals its potential to improve value-based language education in a multilingual environment. The authors underline that learning a language is not only a cognitive process, but also an activity mediated by values, which forms the worldview and cultural consciousness of students. The article is based on a theoretical analysis of scientific literature and is a comparison of existing research on values-based education. Special attention is paid to the role of the teacher as an intermediary in the formation of values and intercultural dialogue. The article notes that practical models for the implementation of the axiological approach in teaching foreign languages are still insufficiently developed, especially in the context of the multilingual and multicultural environment of Kazakhstan. In addition, the article emphasises that the inclusion of axiological elements in pedagogical practice can contribute to the personal development of secondary school students, deepen cultural understanding and improve the effectiveness of teaching foreign languages. Thus, the literature review also demonstrates that the axiological approach effectively promotes the introduction of values in teaching foreign languages.

Keywords: axiological approach, foreign language teaching, educational values, intercultural competence, professional communication.

Introduction

The axiological approach in teaching foreign languages (FLT) is understood as a pedagogical orientation in which the content, methods and results of language teaching are consciously focused on the formation, inculcation and development of values among students. Within this framework, language is considered not only as a communicative tool, but also as a carrier of cultural meanings and moral norms that shape the student's worldview. Consequently, teaching a foreign language becomes not only a space for the development of language competence, but also for the education of personal and social values. This is especially important because certain values are widely recognized in all cultures. For example, love and respect for one's mother, caring for elderly relatives, honesty and friendship - and are present in the life experience of every student, regardless of their cultural background. The axiological approach allows teachers to use these universal values as a meaningful basis for language learning, making the educational process relevant both from a linguistic and personal point of view.

The practical significance of this approach becomes obvious if we consider it through the prism of existing educational materials used in Kazakhstani schools. For example, an Excel textbook for 5th grade, widely used in the context of secondary schools in Kazakhstan, contains module 3 called «Values», which covers such thematic units as «family», «characteristic adjectives», «daily routine» and «Characteristics of a friend». These topics are not just linguistic categories, they are inherently filled with values. By studying vocabulary related to family roles or discussing the qualities of a good friend in English, the student simultaneously learns language structures and ethical and relational values that are central to Kazakh culture, such as respect for elders («ulkenge kurmet, kishige izet»), loyalty and family cohesion. Thus, the axiological approach provides a theoretical justification for why such topics exist in language curricula. They perform not only a communicative, but also a value function. For this reason, the axiological approach is especially relevant for teaching foreign languages in Kazakhstan. The national curriculum already establishes the value content in language

teaching, but the theoretical framework necessary for understanding and systematically developing this aspect is still insufficiently formulated in the scientific literature.

Axiology as a philosophical study of values emphasizes the role of value orientations in the formation of personal identity, social behavior, and the educational process, as shown by researchers such as Antonyuk [1], Sosunova, and Mamonova [2]. The axiological approach was investigated by such researchers as V. Antonyuk, K. Manakbayeva [3], Natalia D. [4]. They explored the role of values in education and the relationship between language, culture, and values in the learning process, as discussed by researchers such as Konstantinova [5] and Egorova and Bulankina [6]. Most of the research is based on a theoretical analysis of scientific literature, pedagogical concepts and educational programs, as shown in the works of Zerkin et al. and Mohammed et al. The researchers mainly studied the axiological approach in general education and pedagogy, which was also reflected in the studies of Cikovac and Lukas [7] and Frolova and Lopatinskaya [8].

The present study explores the axiological approach specifically in the context of teaching foreign languages in Kazakhstan and follows the direction outlined by Manakbayeva [3] and Valeev and Kondratieva [9]. The article analyzes how to integrate values into the process of learning a foreign language and what role the teacher plays in shaping students' value orientations, which is also emphasized in the works of Galskova et al. [4] and Karimova, Zhumatayeva, Baigozhina and Akizhanova [10], devoted to the environment of learning a foreign language and the development of students' value orientations. to develop communication skills in Kazakhstan. Early research focused on the professional training of teachers and emphasized the importance of the transmission of humanitarian, cultural and professional values as the basis for effective teaching and pedagogical culture, as shown by Konstantinov [5] and Egorov and Bulankina [6]. More recent research on the development of intercultural competence and the integration of cultural values in foreign language teaching has demonstrated the potential of an axiological approach to develop empathy, respect for other cultures, and a conscious understanding of global values, as shown by the research of Manakbayeva [3], Valeev and Kondratiev [9], and Zerkin et al. [11] show.

Several studies have also examined axiological aspects in a larger pedagogical context, including lifelong learning, vocational education and historical development of pedagogical values, as studied by Chikovac and Lukas [7], Frolova and Lopatinskaya [8], Abdurazakov and others [12] and Krivilova, etc. [13]. In addition, philosophical and anthropological views put values at the forefront as the basis of human existence and social culture, showing the universal significance of axiological principles, which were reflected in the works of De Monticello [14], ESI [15] and Mohammed with co-authors [16]. Regional studies, such as those conducted in Chile and Uzbekistan, for example, have once again highlighted the role of national and spiritual values in the formation of educational practices, as Arellano Saavedra et al. [17], Abdullaev and Malikov [18], Novoselev et al. [19] have shown. Research on the axiological approach in foreign language learning (FLT) remains limited, especially in terms of practical application, empirical verification and the national context, as Spiegel et al. [11] and Mohammed et al. [16] emphasize.

Most studies are theoretical or conceptual in nature and provide philosophical or pedagogical foundations without specific patterns for integrating values into FLT curricula, as emphasized in the works of Mirror et al. [11], Mohammed et al. [16], Abdullaev and Malikov [18]. Few studies directly connect axiological principles with foreign language pedagogy, focusing on intercultural competence, professional communication and moral development of high school students, as Manakbayeva [3], Valeev and Kondratyeva [9], Galskova and others emphasize. [4]. In addition, FLT studies are conducted mainly in Russia, Eastern Europe and other countries, with insufficient study of the context of the multilingual and multicultural educational environment of Kazakhstan, as well as in the studies of Abdullaev and Malikov [18], Novoseleva et al. [19] and Shestakov Yu. A. et al. [20] is established.

The meaning of this study is to summarize and develop the results of previous studies that examined the role of values, culture and language in education. The article studies have made important conclusions that have helped to understand how the axiological approach can be applied when learning a foreign language. Several studies have shown how values are related to educational

practices in different national contexts. For example, Arellano Saavedra et al. [17] have investigated the introduction of value-oriented education in schools in the Maule region of Chile and have shown how educational institutions can contribute to the value education of high school students. Abdullaev and Malikov [18] analyzed the role of spiritual culture and national ideology in Uzbekistan and showed that values play an important role in shaping the worldview of schoolchildren. These studies have helped to understand how educational values work in different cultural and national contexts.

Other researchers have focused on the relationship between language, culture, and values in teaching foreign languages. Zerkina, Lomakina, and Kostina [11] have shown that learning English can help students compare their own national values with those of other cultures. Similarly, Mohammed, Almaktari, and Said [16] emphasized the connection between language learning and the development of cultural and moral values. These studies have shown that teaching foreign languages can serve as a space for the development of intercultural understanding and value orientations. Some studies have also looked at the practical implementation of value-based language learning. For example, Galskova et al. [4] conducted an experiment at a Russian university and demonstrated how value-based approaches can be integrated into language teaching practice. Novoseleva et al. [19] investigated the historical development of Spanish language teaching in the USSR and showed how cultural and ideological values influenced language teaching.

At the same time, Manakbayeva [3] took into account the importance of the cultural background of students and intercultural communication in education. This study helped to highlight the relevance of integrating students' cultural identity and respect for other cultures in the language learning process. This study is based on their findings and applies them in the context of Kazakhstan. The peer-reviewed articles helped to identify important theoretical ideas, methodological approaches and research directions that can be used to analyze the role of the axiological approach in teaching foreign languages in the multilingual and multicultural educational environment of Kazakhstan.

Despite the growing number of studies devoted to the axiological approach in education, many aspects of its application in teaching foreign languages are still insufficiently studied. Existing research is mainly focused on philosophical and general educational aspects of axiology, such as the formation of values in education, the development of professional value orientations of teachers and the role of spiritual culture in the educational process. [1], [5], [15], [18]. The purpose of this article is to analyze and substantiate the role of the axiological approach in teaching foreign languages in the educational context of Kazakhstan and identify its potential for the development of value orientations, intercultural competence and communicative abilities of secondary school students.

Materials and Methods

This study uses a qualitative method to explore and summarize the role of the axiological approach in teaching foreign languages (FLT) in the context of Kazakhstan. The study is based on an analysis of existing scientific literature, rather than collecting empirical data. The methodological framework is based on systematic principles of literature review, including the identification, selection, analysis, and synthesis of relevant academic sources to ensure consistency and reliability of results. The article examines the implementation of the axiological approach in teaching foreign languages in the Kazakh context and compares it with the perspectives and practices presented in the research of other cultural and educational institutions.

The research uses a combination of analytical, comparative, meaningful analysis and synthesis methods to conduct the review. These approaches make it possible to systematically explore theoretical perspectives related to axiology, value-based education, and foreign language teaching. The analytical method is used to identify key concepts, definitions, and theoretical principles of the axiological approach in various studies. The comparative method is used to study the similarities and differences in the interpretation of the role of values in FLT by various authors, especially in international and regional contexts. Content analysis is used to identify recurring themes such as intercultural competence, value formation, and the integration of language and

culture. Finally, the synthesis method is used to integrate knowledge from multiple sources and build a consistent theoretical understanding of the axiological approach in FLT.

The materials for this study consist of peer-reviewed scientific articles and scientific publications selected from reputable sources in the field of linguistics, education and teaching of foreign languages. The articles for the research papers were taken from academic scientific sources such as Google Scholar, Research Rabbit, and others. Important sources are the works of Zerkina, Lomakina and Kostina [11], which focus on axiological linguistics and the relationship between language and values; Manakbayeva [3], who studies the implementation of the axiological approach in FLT; and Galskova et al., analyzing the relationship between professional values and communicative competence. Additional sources such as [9], [19], [8], [13], and [18] are used to provide broader theoretical and contextual perspectives on value-based education and the development of intercultural skills. These works are most directly related to the topic (axiological approach) and form the theoretical basis of the research.

The choice of materials was based on their relevance to the research topic, academic credibility, and contribution to understanding axiological principles in education. Preference was given to peer-reviewed journal articles and studies that explicitly address value-based approaches to teaching foreign languages or related fields such as intercultural communication and philosophy of education. Both international and Kazakhstani perspectives were taken into account to ensure a comprehensive analysis of the topic. The analysis of the selected literature is aimed at identifying how the axiological approach is implemented in teaching foreign languages in Kazakhstan, and identifying similarities and differences with its application in other cultural and educational contexts.

Results and Discussion

In the most general sense, the axiological approach is a methodological orientation that puts values at the center of the educational process. In the context of FLT, this means that the choice of topics, texts, assignments, and communicative actions is determined not only by linguistic goals, but also by their potential to contribute to the formation of students' value orientations. The term «value» here refers to personally and socially significant beliefs, attitudes, and principles such as respect for family, responsibility, honesty, empathy, and tolerance that define human behaviour and give meaning to social life. These values are not abstract philosophical constructions; they are embedded in the daily use of language, in the choice of topics discussed in class, and in the cultural content of educational materials.

In the context of teaching English in secondary schools in Kazakhstan, the axiological approach is manifested through the integration of value themes into language teaching. A specific example of this is module 3 of the 5th grade Excel textbook used in Kazakhstani schools, with the explicit title «Values» and including the following thematic units: «Family», «Characteristic Adjectives», «Daily routine» and «Characteristics of a friend». For example, the theme «Family» does not just introduce words such as «mother», «father» or «grandmother and grandfather» – it simultaneously confirms the value of family ties and fosters respect for relatives, which is a central value in Kazakhstan. culture. Similarly, the Qualities of a Friend block develops descriptive language, encourages students to reflect on values such as loyalty, kindness, and trustworthiness. «Daily routine» can promote a sense of responsibility and discipline, while «character adjectives» provide linguistic means of moral assessment. From an axiological point of view, the teacher's role in this learning goes beyond language teaching: the teacher acts as an intermediary in the formation of values and directs students to link linguistic content with their own personal and cultural value systems. This is exactly what the axiological approach in FLT means in practice – the conscious coordination of linguistic content, pedagogical method and value formation within a single lesson or unit.

A systematic analysis of 20 peer-reviewed sources published between 2012 and 2026 provides an overview of how the axiological approach has been studied in educational research. The considered works can be roughly divided into three main categories.

The first category includes studies that study axiology in general educational and philosophical contexts that are not directly related to teaching foreign languages. The second

category includes works in which axiological principles are directly related to the teaching of foreign languages and the development of intercultural competence. The third category includes studies conducted in regional or national educational contexts – Chile, Uzbekistan, Russia, and partly Kazakhstan – that explore how cultural and spiritual values influence educational practice.

This classification shows a significant structural imbalance in the existing literature. Most sources belong to the first category - theoretical, philosophical, or general educational research on values in a broader sense. Only a limited number of works, mainly from the second category, apply axiological principles directly to the teaching of foreign languages. The third category, which is most relevant for the Kazakh context, does not include research that directly combines an axiological approach with teaching a foreign language in the context of secondary education in Kazakhstan.

One of the most obvious conclusions of this review is that, despite its strong positions in the philosophy of education and general pedagogy, the axiological approach has not yet been fully integrated into the practice of teaching foreign languages. Most of the analyzed studies demonstrate a high theoretical interest in values and their role in education; however, only a limited number of them move from theory to pedagogical application.

The analysis shows that most of the research is devoted to the role of values in shaping the professional identity of teachers, their ethical responsibility and the educational process as a whole. However, none of the studies reviewed explains how teachers of foreign languages should apply the axiological approach in educational practice - what materials should be used, what types of activities should be developed, or how the formation of students' value orientations through language practice should be evaluated. Research directly related to the teaching of foreign languages offers some practical ideas; however, they remain limited in scope. Manakbayeva explores the application of an axiological approach to teaching English at the B1 level and connects it with the cultural past of students, emphasizing that effective language teaching should take into account the existing values and cultural identity of students [3]. This argument allows us to draw an important conclusion: the process of learning a foreign language cannot be neutral in relation to the student's personality, since it is inevitably based on his cultural and value experience.

These findings are valuable; however, none of the three studies offers a comprehensive model for applying an axiological approach to teaching foreign languages that could be implemented directly in the context of secondary education.

The second important conclusion of this article refer the fragmentation of the theoretical foundations of the axiological approach in teaching foreign languages. An analysis of the literature shows that the concept of axiology is interpreted in different ways and sometimes inconsistently, which makes it difficult to develop a common understanding of its role in teaching foreign languages.

On the one hand, in a number of studies, especially in the works of Zerkin et al. [11] and Mohammed et al. [16], the axiological approach is considered as a system of humanistic values transmitted through language and culture. This framework highlights the close relationship between language, cultural codes, and value systems that are formed in the learning process. On the other hand, axiology in studies of the Central Asian context, such as the studies of Abdullaev and Malikov [18], is mainly related to national ideology and spiritual heritage, where values are considered as the basis for shaping the worldview of students in a certain cultural environment.

The third point of view, presented in the works of Manakbayeva [3], Valeev and Kondratieva [9], focuses on intercultural communication and the development of respect for cultural diversity as a key result of axiologically oriented teaching of foreign languages. Despite these differences, it is important to note that these views do not contradict each other; however, existing research examines them in isolation and does not combine them into a single conceptual model. As a result, there is no comprehensive theoretical framework that combines humanistic, nationally oriented and intercultural approaches within the framework of axiologically oriented teaching of foreign languages.

Also, the lack of a common understanding of the axiological approach leads to discrepancies in its interpretation and implementation in educational practice. This, in turn, makes it difficult to develop systematic methodological models and reduces the comparability of research results.

Therefore, there is a need to develop a more integrated theoretical model that combines various scientific points of view into a single concept of value-based foreign language teaching.

The most important practical observation is that in modern literature there is no single and clearly implemented model of the axiological approach in teaching foreign languages. Although the idea that language teaching should promote value orientations such as respect for cultural diversity, openness to dialogue, and moral responsibility is widely supported in theoretical research, it is rarely translated into specific methodological recommendations.

As a result, the axiological approach remains a general concept, but in practice it is not sufficiently developed. In particular, there are no clear pedagogical recommendations in the literature explaining exactly how values can be integrated into teaching a foreign language: with the help of which tasks, educational materials or educational activities this can be achieved. This situation is related to the fact that various studies consider the axiological approach separately, either from a philosophical point of view, or within the framework of general pedagogy, or through specific aspects of intercultural communication. However, these perspectives are not integrated into a single system focused on school practice.

In this context, the proposed three-component model (axiological-linguistic, intercultural and pedagogical-facilitative aspects) helps to link theoretical ideas with teaching practice. It provides a clearer picture of how values can be incorporated into teaching foreign languages, and clarifies the role of the teacher in this process. The educational context of Kazakhstan has a number of features that make the application of the axiological approach particularly significant. The policy of trilingual education requires the simultaneous development of competencies in Kazakh, Russian and English. This means that learning foreign languages takes place in a complex multilingual environment in which students constantly interact with different cultural and value systems. This context differs significantly from the monolingual or bilingual educational systems on which most existing research is based. In these circumstances, the intercultural dimension of the axiological approach becomes especially important, as students must relate national identity, cultural heritage, and global communication requirements. The State Educational Standards of Kazakhstan (SES) define the teaching of foreign languages in such a way that teaching values becomes a mandatory component. This means that the axiological approach in this context is not an additional pedagogical option, but a normative requirement of the curriculum. However, there is almost no analysis in the scientific literature of how this requirement is implemented in practice, which is an important gap in research.

Conclusion

This article examines the role and importance of the axiological approach in teaching foreign languages in the educational context of Kazakhstan. Based on a systematic theoretical analysis of 20 peer-reviewed sources, the main purpose of the study was achieved - to analyze and substantiate the potential of an axiological approach to the development of value orientations, intercultural competence and communicative abilities of students in the context of teaching foreign languages in secondary schools in Kazakhstan. The analysis revealed several key points. Although the axiological approach is widely used in philosophy and general pedagogy, it remains underdeveloped in the context of teaching foreign languages. Most of the existing studies are theoretical in nature and do not offer specific pedagogical solutions for their implementation in educational practice.

It was also noted that the theoretical basis of this field is fragmented: different approaches to understanding axiology exist separately from each other and are not integrated into a single and consistent system. This complicates both the theoretical understanding of the concept and its practical application in foreign language lessons.

In addition, the analysis revealed a significant research gap related to limited research on this topic in the context of Kazakhstan. There are no studies in the literature examining the axiological approach in the multilingual and multicultural environment of Kazakhstani secondary schools. The results underline the importance of further research on the axiological approach in teaching foreign languages and point to the need for more systematic and context-sensitive approaches. Future research directions may include a deeper analysis of the possibilities of integrating value

components into teaching foreign languages, as well as the development of practical recommendations for pedagogical practice.

An important observation made as a result of this study is that the axiological approach is in some sense already present in the teaching of foreign languages in Kazakhstan, but theoretically it is not recognized. As the examples show, students work with rich linguistic material that has both moral and cultural significance. However, the lack of a well-defined theoretical framework leads to the fact that teachers consider these subjects exclusively as linguistic units and, thus, lose sight of their value potential. This gap between existing practice and theoretical understanding is one of the key conclusions of this study: the axiological approach is not something external to Kazakh classrooms – it already exists in them and requires conceptual recognition and purposeful pedagogical development.

In addition, the research highlights that universal human values such as love and care for one's own mother, respect for elders, loyalty to friends, and a sense of responsibility are a particularly effective basis for implementing an axiological approach in teaching foreign languages. These values are culturally close to Kazakhstani students, as they are deeply rooted both in national traditions and in everyday life. At the same time, they are recognized in all cultures, making them an ideal bridge between language learning and intercultural education. In this sense, the axiological approach does not require the introduction of abstract or unknown values into teaching; rather, it encourages teachers to integrate values that already matter to secondary school students, making the learning process personally meaningful and culturally authentic.

This study highlights the need to go beyond general theoretical analysis and address the axiological aspect of specific teaching materials used in Kazakhstani schools. In particular, a systematic axiological analysis of existing English textbooks, such as the Excel series, can help identify which modules and topics already have the potential to generate value and how this potential can be more consciously developed by teachers. In addition, future research could explore ways to train teachers through continuing professional education so that they can recognize and activate the axiological content of their learning. Such a study would not only deepen the theoretical understanding of the axiological approach in teaching foreign languages, but would also contribute to the development of specific methodological tools relevant to the Kazakh educational context.

References

1. Antoniuk V.Z., Alendar N.I., Bartkiv O.S., Honcharuk, O.V., & Durmanenko, O.L. Axiological approach in professional pedagogical education // Linguistics and Culture Review. 2021. – V. № 5. – P. 687-699. https://lingcure.org/index.php/journal/article/view/1709.
2. Sosunova I.A., Mamonova O.N. Axiological approach to he issue of identity. // Serbian Sociological Association Institute for Poliical Studies, Belgrade, 2020. – 69-75 p. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/64906636.
3. Manackbayeva K. The use of axiological approach on the basis of culture of learners in foreign language teaching at B1level // ALATOO ACADEMIC STUDIES: Ala-Too International University. – Bishkek, 2017. – P. 121-127. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30094008.
4. Galskova N.D., Komochkina E.A., PoliakovaN.V. The axiological framework of professional foreign language communication // State University of education, Moscow, Russia. 2025. – V. №9. – P. 56-72. https://rudn.tlcjournal.org/archive/9(4)/9(4)-04.pdf.
5. Konstantinova N.D. The importance of the axiological approach in teacher education // Actual problems of higher education modernization: reserves of domestic higher education in improving professional training of specialists: Materials of the All-Russian scientific and methodological conference with international participation: Moscow City Peagogical University. – Novosibirsk, 2020. – P. 134-138. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42806708.
6. Egorova E., Bulankina N. Strategy of current professional education: axiological approach// Don State Technical University., Novosibirsk Institute of Professional Skills improvement and vocational retraining of education workers. 2022. – V. №363. – P. 1-8. https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2022/30/e3sconf_interagromash2022_04038.pdf.

7. Cikovac Dean, Lucas Mirko. Axiological approach to shaping pedagogical values in the past, present and future // Tteaching Tomorrow: Bridging the Gap between the Classroom and reality. International Scientific and Art Conference. 2024. – p. 28. https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/852876?lang=en.
8. Frolova O.A., Lopatinskaya V.V. Axiological approach in vocational education // Scientific and information Publishing Centre «Institute of Strategic Studies»: Moscow State Insstitude for Tourism Industry. 2018. – P. 7-10. https://elibrary.ru/item.asp?id=32712443.
9. Valeev A.A., Kondrateva I.G. Axiological approach to the development of students' intercultural competences by foreign language means // Social and Behavioral Sciences. 2015. – V. №191. – P. 361-365. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815026373/pdf?md5=fe19e9635e90e3925987960eb004a48c&pid=1-s2.0-S1877042815026373-main.pdf.
10. Karimova A., Zhumataeva E., Baigozhina Zh, Akizhanova D. Foreign language learning environment and communicative competence development in Kazakhstan // Journals: Eduction Sciences. 2026. – V. №16. – P. 298-307. https://mdpi-res.com/d_attachment/education/education-16-00298/article_deploy/education-16-00298.pdf?version=1770890608.
11. Zerkina N., Lomakina Y., Kostina N. Axiological linguistics and foreign language teaching // Social and behavioral sciences. 2015. – V. №199. P. 254-260. https://pdf.sciencedirectassets.com/277811/1-s2.0-S1877042815X00371/1-s2.0-S1877042815045255/main.pdf.
12. Abdurzakov M.M., Zerkina S.V., Shafranova O.E. Axiological, goal and substantial aspects of lifelong learning of teacher of higher school in context of informatization of his professional activity // International conference «Education Environment for the Information Age» – Moscow, 2016. – V. №29. https://doi.org/10.1051/shsconf/20162901002.
13. Kryvylova O., Sosnickaya N., Oleksenko K. Axiological approach to the psychological and pedagogical training of future teachers of the new generation // Educational Dimention. 2020. – V. №55. – P. 141-155. https://elar.tsatu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/47ee459f-6cc0-477b-823d-9a4b6833822d/content.
14. Monticelli R.D. An axiological approach // Cultural Anthropology. – P. 207-227. https://doi.org/10.30965/9783969752340_013.
15. Costel M., ESI. Axiological dimensions in the educational process // Lumen research Center in social and humanistic sciences. 2012. – P. 73-83. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=143899.
16. Mohammed A.Q., Almaqtary Z.A., Saeed A.A. Axiological and systematic linguistic in language teaching // International journal of innovation scientific research and review. 2021. – V. №3. – P. 1524-1528. http://www.journalijisr.com.
17. Saavedra R.A., Philominraj A., Ranjan R., Ceron Urzua C.A. Axiological study of educational projects in schools // Interbational Journal of learning, Teaching and educational research. 2023. – V. №22. – P. 494-514. https://doi.org/10.26803/ijlter.22.6.26.
18. Abdievich A.A., Toshmirzaevich M.T. Value approach to the analysis of spiritual culture of Uzbekistan // Journal of Social research in Uzbekistan. 2021. – V. №1. – P. 8-14. http://topjournals.uz/index.php/jsru.
19. Novoseleva E.V., Chernova N.I., Katakhova N.V. Axiological aspects of teaching Spanish in the Soviet Union // Russian technological journal. 2022. – V. №10. – P. 111-120. https://doi.org/10.32362/2500-316X-2022-10-5-111-120.
20. Kotlyarova V.V., Roudenko A.M., ShubinaM.M., ShetakovY.A. Explication of the methodological difficulties of modern axiology // Mediterranean journal of social sciences. 2015. – V. №6. – P. 477-482. https://pdfs.semanticscholar.org/1fdb/559341ece420b8095ebe4e66bb52fcd00382.pdf.

А.Д. Болатбергенова*, Б.А. Абдыханова
Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинки к-сі, 20 А
*ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0475-964X
*e-mail: aazan_04@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КОНТЕКСТЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның білім беру контекстінде шетел тілдерін оқытудағы аксиологиялық тәсілді зерттеуге арналған және тіл үйрену үдерісіне білім беру құндылықтарын енгізуге баса назар аударады. Жұмыста Қазақстан жағдайында шетел тілдерін оқытуда аксиологиялық тәсілді қолданудың ерекшеліктері анықталып, оның көптілді ортада құндылыққа бағдарланған тілдік білім беруді дамытудағы әлеуеті ашылады. Авторлар тіл үйрену тек когнитивтік үдеріс қана емес, сонымен қатар білім алушылардың дүниетанымы мен мәдени хабардарлығын қалыптастыратын құндылықтық тұрғыдан делдалданған қызмет екенін атап көрсетеді. Мақала ғылыми әдебиеттерді теориялық талдауға негізделген және құндылыққа бағдарланған білім беруге арналған қолданыстағы зерттеулерді салыстырмалы түрде қарастырады. Ерекше назар мұғалімнің құндылықтарды қалыптастыру және мәдениетаралық диалогты дамытудағы фасилитатор ретіндегі рөліне аударылады. Мақалада шетел тілдерін оқытуда аксиологиялық тәсілді іске асырудың практикалық модельдері жеткілікті деңгейде дамымағаны, әсіресе Қазақстанның көптілді және көпмәдениетті ортасы жағдайында, атап өтіледі. Сонымен қатар, аксиологиялық элементтерді педагогикалық тәжірибеге енгізу орта мектеп оқушыларының тұлғалық дамуына ықпал етіп, мәдени түсінігін тереңдететіні және шетел тілдерін оқытудың тиімділігін арттыратыны көрсетіледі. Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдау аксиологиялық тәсілдің шетел тілін оқыту үдерісіне құндылықтарды тиімді енгізуге мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Тірек сөздер: аксиологиялық тәсіл, шетел тілін оқыту, білім беру құндылықтары, мәдениетаралық құзыреттілік, кәсіби коммуникация.

А.Д. Болатбергенова*, Б.А. Абдыханова
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
*ORCID: 0009-0002-0475-964X
*e-mail: aazan_04@mail.ru

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В КАЗАХСТАНСКОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию аксиологического подхода в преподавании иностранных языков в казахстанском образовательном контексте с акцентом на интеграцию образовательных ценностей в процесс изучения языка. В работе выявляются особенности применения аксиологического подхода в преподавании иностранных языков в Казахстане и раскрывается его потенциал для развития ценностно-ориентированного языкового образования в условиях многоязычия. Авторы подчёркивают, что изучение языка является не только когнитивным процессом, но и ценностно-опосредованной деятельностью, формирующей мировоззрение и культурную осведомлённость обучающихся. Статья основана на теоретическом анализе научной литературы и представляет собой сравнительное рассмотрение существующих исследований, посвящённых ценностно-ориентированному образованию. Особое внимание уделяется роли учителя как фасилитатора формирования ценностей и межкультурного диалога. В статье отмечается, что практические модели реализации аксиологического подхода в преподавании иностранных языков остаются недостаточно разработанными, особенно в условиях многоязычной и поликультурной среды Казахстана. Кроме того, подчёркивается, что включение аксиологических элементов в педагогическую практику способствует личностному развитию учащихся средней школы, углубляет культурное понимание и повышает эффективность преподавания иностранных языков. Таким образом, анализ научной литературы показывает, что аксиологический подход эффективно способствует внедрению ценностей в процесс обучения иностранному языку.

Ключевые слова: аксиологический подход, обучение иностранному языку, образовательные ценности, межкультурная компетенция, профессиональная коммуникация

Information about the authors:

Ayazhan Boltbergenova* – master's student of Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: aazan_01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0475-964X.

Baktygul Abdykhanova – PhD, Department of foreign languages high school of philology, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: Abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Авторлар туралы мәліметтер:

Болатбергенова Аяжан Дарынқызы* – Шәкәрім университетінің магистранты, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: aazan_01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0475-964X.

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна – PhD, шет тілдер кафедрасының меңгерушісі, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: Abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Сведение об авторах:

Болатбергенова Аяжан Дарынкызы* – магистрант Шәкәрім университета, Республика Казахстан, Семей, e-mail: aazan_01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0475-964X.

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна – PhD, заведующий кафедрой иностранных языков, Шәкәрім университета, Республика Казахстан, Семей, e-mail: Abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Received 23.07.2026
Revised 19.08.2026
Accepted 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-23
IRSTI: 16.31.51

S.I. Ikhsanova[1*], Zh.U. Kalimova[2]
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Str.
[*]ORCID: 0009-0007-5210-8194
[*]e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com

USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR AUTOMATED TEXT DIFFERENTIATION IN ENGLISH LESSONS

Abstract. This article aims to develop a theoretically grounded, criteria-based framework for evaluating the quality of AI-generated text adaptations in EFL middle school settings. The study is theoretical in nature and employs a systematic critical literature review of 20 peer-reviewed sources (2023-2026), supplemented by comparative analysis and theoretical synthesis. Three analytical procedures were applied: comparative reading of selected sources, classification of research gaps, and deductive theoretical integration. The central finding is a unified three-criterion evaluation framework, comprising difficulty alignment, readability alignment, and differentiation completeness, which is derived from the integration of the Zone of Proximal Development by Vygotsky L. S., the Input Hypothesis by Krashen S. D., and the Differentiated Instruction model by Tomlinson C. A., and operationalized through CEFR level descriptors and Flesch-Kincaid readability scores. Comparative analysis of four key empirical studies confirmed that no prior work has united all three theoretical frameworks, addressed secondary school learners, or proposed a replicable evaluation methodology in this domain. The proposed framework offers EFL teachers in multilevel classrooms a principled quality assurance procedure for assessing AI-generated materials prior to classroom use, while providing a structured foundation for the empirical phase of research.

Keywords: artificial intelligence, text adaptation, differentiated instruction, digital resources, EFL reading instruction.

Introduction

Modern English classrooms include students with very different levels of language proficiency. In one class, a teacher may work with students at A1, A2, and B1 levels at the same time. This situation, commonly referred to as a mixed-proficiency classroom, presents a serious pedagogical challenge. Effective teaching requires providing each student with reading materials that match their individual level of competence. However, preparing separate text versions for every proficiency group requires time that most teachers simply do not have, given the demands of a full school workload. As a result, many students receive identical materials regardless of their ability, which significantly reduces the effectiveness of instruction.

The growing availability of generative Artificial Intelligence (AI) tools, such as ChatGPT, Grammarly, and Gemini, offers a possible and practical solution to this problem. These tools can process authentic reading texts and produce linguistically adapted versions in a very short period of time, a process commonly known as AI-powered text adaptation. Despite the rapid growth of interest in AI-assisted education, however, the existing empirical studies on AI-based text adaptation have only been conducted at the university level and in non-Central Asian contexts. No study to date has proposed a clear, evidence-based theoretical framework for evaluating how generative AI ought to adapt reading materials for different proficiency levels in middle school EFL settings. It is gap that the present article directly addresses. The aim of the present study is therefore to develop a theoretically grounded, criteria-based evaluation framework for assessing the quality of AI-generated text adaptations in EFL middle school settings, with specific reference to the Kazakhstani educational context.

The central research question of the present article is explores to what extent generative AI tools can produce linguistically accurate, CEFR-aligned adaptations of authentic texts for middle school EFL instruction, and what theoretical criteria should guide their evaluation. Since this is a theoretical study, the article does not present empirical classroom data. Instead, it conducts a systematic review of existing literature and proposes a criteria-based evaluation framework grounded in three established theories: the Zone of Proximal Development (ZPD) by Vygotsky L. S. [1], which positions AI as a digital scaffold that keeps learners within their optimal learning zone; Input Hypohesis (i+1), by Krashen S. D. [2] which defines the linguistic adjustment that adapted texts must achieve in relation to the learner's CEFR level; and the Differentiated Instruction (DI) framework by Tomlinson C. A. [3], which provides the pedagogical reason for designing level-differentiated materials in mixed-ability classrooms.

This study holds direct relevance for the educational context of Kazakhstan, where secondary schools face the specific challenge of delivering English language instruction within a trilingual policy framework that simultaneously encompasses Kazakh, Russian, and English. EFL classrooms in Kazakhstani secondary schools remain characterised by pronounced proficiency variation and significant teacher workload constraints [4; 5]. The national digital education agenda, alongside these practical constraints, makes the theoretical investigation of AI-assisted text adaptation both timely and necessary. By developing a principled evaluation framework, this article contributes both to international research in language didactics and to the applied needs of middle school educators in Central Asia.

Literature Review

The following review draws on 20 primary sources published predominantly between 2023 and 2026, selected from ERIC, Scopus, and Google Scholar based on their relevance to AI in EFL education, text adaptation, or differentiated instruction, as well as their full-text accessibility and peer-reviewed status. Sources focused solely on AI for writing production, administrative use, or non-EFL contexts were excluded. The review is organised thematically, moving from general AI integration in EFL, through the Kazakhstani context, to AI-assisted text adaptation and AI-supported differentiated instruction.

Research on Artificial Intelligence in EFL education has grown considerably in recent years, examining tools such as ChatGPT, Grammarly, and adaptive learning platforms across a variety of

instructional contexts. Talapova A. K. and Yalkonova Y. D. (2025) [6] investigated AI integration in Kazakhstani EFL settings and reported improvements in students' writing accuracy, speaking confidence, and vocabulary memory, alongside challenges related to limited digital foundation and data privacy concerns. Uteshova A. (2025) [7] reviewed global and local practices of AI integration in English language teaching, concluding that a combination of AI innovation and traditional pedagogy is essential for balanced learning outcomes. Mendekenova A. et al. (2025) [8], in a mixed-methods survey of 154 teachers from 37 countries, found AI to be the most widely adopted educational technology, rated highest for skill development, learner autonomy, and workload reduction. Laoha R., Chomthing W., and Pongpanich W. (2025) [9] identified «AI for Differentiated Instruction» as one of ten essential EFL teacher competency domains in the AI era. While this body of research confirms the broad pedagogical potential of AI in EFL classrooms, most of these studies focus on general tool adoption and teacher perceptions rather than on the specific process of producing and evaluating differentiated reading materials – the focus of the present study.

Within the Kazakhstani context specifically, Kemelbekova Z., Degtyareva X., and Seidaliyeva G. (2024) [10] examined the effect of AI chatbots on speaking skills at university level, reporting improvements in oral communicative performance, though without significant gains in pronunciation. Nogaibayeva A. and Yersultanova G. (2025) [4], through in-depth interviews with 16 secondary school EFL teachers, found pragmatic openness toward digital tools alongside concerns that AI might diminish teachers' professional role. Mektepbergenov N. et al. (2025) [11] surveyed 320 pre-service teachers and found that prior AI experience strongly predicted their intention to adopt it professionally. Sultan Y., Dautova G., and Dalle J. (2025) [12] found that among 334 philology students, AI literacy outpaced practical application skills, underscoring the need for targeted pedagogical frameworks. Fazilova A. and Kayip A. (2025) [5] identified efficiency, customisation, and innovation as benefits of AI-generated lesson plans, but noted teachers' concerns about a perceived lack of personalisation for individual student needs. None of these studies, however, addresses text adaptation or reading differentiation directly. The closest, Abildina S. et al. (2024) [13], examined differentiated instruction and digital tools for improving reading literacy, but only at primary level, leaving Grade 7-9 EFL classrooms in Kazakhstan unrepresented in this research strand. Azamatova A. et al. (2023) [14] further confirmed AI's positive effect on language achievement and motivation among Kazakhstani university students, reinforcing the broader pedagogical potential of AI-integrated instruction in the local context.

A smaller but growing body of research addresses AI-based text adaptation directly, and each study leaves a specific gap unaddressed. Murphy Odo D. (2025) [15] compared automatic text simplification software to human expert adaptation and found that automatically simplified texts improved comprehension for higher-proficiency readers but not for lower-proficiency ones – demonstrating the risk of level-undifferentiated AI output without offering criteria to prevent it. Çelik F., Yangın Ersanlı C., and Arslanbay G. (2024) [16], in an experimental study with 105 Turkish undergraduate EFL students, found that ChatGPT-simplified texts significantly improved comprehension and inference, though not reading anxiety; the study invoked the Input Hypothesis without operationalising it through CEFR descriptors or readability metrics. Aldamen H. et al. (2026) [17] similarly grounded a Jordanian university study in the Input Hypothesis and Cognitive Load Theory, showing clear benefits for lower-proficiency learners without disadvantaging higher-proficiency ones, but likewise without translating theory into replicable evaluation criteria. Nguyen T. Q. Y. (2024) [18] investigated ChatGPT's capacity for text adaptation and identified the absence of an evaluation framework as an explicit limitation, without proposing one. All four studies are set in university contexts, leaving secondary-school teachers without any principled, criteria-based framework for evaluating AI-adapted materials – the specific gap the present article addresses.

Research connecting AI to Differentiated Instruction (DI) points the same way. Rapti C. and Panagiotidis P. (2025) [19], surveying 116 foreign language educators in Greece, found that many

used AI to tailor content to student abilities but did not assess the linguistic accuracy or proficiency alignment of the output. Karataş F. (2025) [20], studying 440 teachers in Turkey, found that AI, especially ChatGPT, was used mainly to omit irrelevant content, add personalised material, and revise existing texts. Chitez M., Csürös K., and Rogobete R. (2025) [21] described a Romanian teacher-training programme in which educators came to view AI in three complementary roles: simplifier of complex texts, co-designer of instructional content, and confirmer of professional judgement. Rahmawati Y., Fitriati S., and Wahyuni S. (2025) [22] demonstrated AI-scaffolded, meaning-focused input in an Indonesian EFL flipped classroom while preserving teachers' central role in curricular decision-making. Woo D. J., Guo K., and Susanto H. (2025) [23] found that EFL students' purposes for prompting AI in story writing were often undefined or reactive, reinforcing the need for teacher-mediated, theoretically grounded frameworks. None of these studies, however, unifies the DI framework by Tomlinson C. A., the ZPD by Vygotsky L. S., and the Input Hypothesis by Krashen S. D. within a model designed to guide the evaluation of AI-adapted texts in EFL middle school settings.

Taken together, this literature points to four interconnected gaps that the present study seeks to address. Theoretically, no study to date has integrated the Zone of Proximal Development, the Input Hypothesis, and the Differentiated Instruction framework into a unified model for AI-based text evaluation, and even studies that reference the Input Hypothesis fail to implement it through CEFR descriptors. Empirically, the university-level concentration of existing text-adaptation studies leaves secondary school contexts without a criteria-based evaluation framework incorporating CEFR alignment and readability metrics such as Flesch-Kincaid scores. Contextually, the trilingual, centrally curriculated Kazakhstani middle school EFL setting – with its specific teacher workload conditions and linguistically diverse classrooms – is entirely absent from the text-adaptation literature. Methodologically, no reviewed study applies systematic literature review combined with theoretical synthesis as its primary scholarly contribution.

In light of these gaps, the present article builds most directly on the input-based studies of Aldamen H. et al. (2026) [17] and Çelik F. et al. (2024) [16] by operationalising the Input Hypothesis through explicit CEFR descriptors; responds to the call by Nguyen T. Q. Y. (2024) [18] and Murphy Odo D. (2025) [15] for a replicable, criteria-based evaluation framework; complements the Kazakhstani studies of Kemelbekova Z. et al. (2024) [10], Nogaibayeva A. and Yersultanova G. (2025) [4], and Fazilova A. and Kayip A. (2025) [5] by addressing the specific question of text quality that these works leave open; and extends the methodological approach of Chitez M. et al. (2025) [21] and Rahmawati Y. et al. (2025) [22] by grounding AI-assisted differentiation in a unified three-theory model.

Materials and Methods

The present study is theoretical in nature. It does not involve empirical data collection, classroom experiments, or direct observation of participants. Instead, the research relies on a systematic critical literature review, supported by comparative analysis and theoretical synthesis. This methodological approach is appropriate for the purposes of the study, since the central research question, which explores the extent to which generative AI tools can produce CEFR-aligned adaptations for middle school EFL instruction, requires a principled theoretical foundation before any empirical investigation can take place.

The literature search utilized three widely recognised academic databases: ERIC, Scopus, and Google Scholar, which served as the primary tertiary sources for locating relevant secondary literature. The search process employed the following keyword combinations: artificial intelligence and EFL, AI text adaptation, text simplification and language learning, differentiated instruction and AI, CEFR-aligned materials, and AI in Kazakhstan education. Three inclusion criteria guided the selection process: direct relevance to AI in EFL education, reading text adaptation, or differentiated instruction; a publication window predominantly between 2023 and 2026 to reflect current developments; and full-text accessibility in English or Russian. The study excluded sources focusing solely on AI for writing tasks, administrative functions, or non-EFL instructional contexts.

Of the 20 primary sources selected, 16 are peer-reviewed journal articles, 3 are book chapters, and 1 is a conference proceeding; 18 are in English and 2 in Russian. Geographically, the corpus includes studies from Kazakhstan (7), Turkey (2), Greece (2), Jordan (1), Vietnam (1), Indonesia (1), Romania (1), and multinational survey contexts (5). In addition, five supplementary theoretical works were included to support the theoretical synthesis: the foundational texts by Vygotsky L. S. (1978) [1], Krashen S.D. (1982) [2], and Tomlinson C.A. (2001) [3], the Common European Framework of Reference for Languages (Council of Europe, 2020 [24]), and the readability framework developed by Kincaid J. P. et al. (1975) [25].

This study employs three analytical methods. The first is comparative analysis. All 20 selected sources underwent a full reading and systematic comparison according to the following parameters: research focus, theoretical base, educational context and population, and key findings. Special attention went to the four studies that address AI-based text adaptation as their primary focus, namely Murphy Odo D. (2025) [15], Çelik F. et al. (2024) [16], Aldamen H. et al. (2026) [17], an Nguyen T. Q. Y. (2024) [18], as these underwent side-by-side examination in order to identify points of agreement, divergence, and unresolved questions. Kazakhstani sources additionally underwent comparison with international research to map geographic and contextual gaps in the existing body of knowledge.

The second method is classification. Following the comparative reading, all 20 sources underwent systematic categorisation according to the type of research gap they represent. This process resulted in four gap categories, namely theoretical, empirical, population, and methodological, each reflecting a specific dimension in which the existing literature does not adequately address the use of AI for text adaptation in EFL middle school settings.

The third method is theoretical synthesis, applied in a predominantly deductive manner. The three frameworks most relevant to the research question, namely the Zone of Proximal Development by Vygotsky L.S. (1978), the Input Hypothesis by Krashen S.D. (1982), and the Differentiated Instruction model by Tomlinson C.A. (2001), underwent individual analysis before their subsequent integration into a unified conceptual framework. This approach involved two stages: abstraction, that is, identifying the core principle of each theory most directly applicable to AI-based text adaptation, and deduction, that is, applying these general theoretical principles to the specific context of Grade 7 EFL learners in Kazakhstan.

The choice of a theoretical methodology rests on two primary reasons. First, the field of AI-based text adaptation in EFL remains at an early stage of development, and no unified evaluation framework currently exists; establishing such a framework serves as an essential precondition for any credible empirical investigation. Second, a systematic literature review combined with theoretical synthesis represents a well-established and valued research method in applied linguistics, making the research process transparent, structured, and reproducible. The absence of empirical data admittedly constitutes a limitation of the present study. However, this limitation is intentional and strategically motivated: the proposed theoretical framework explicitly serves as the foundation for the subsequent empirical phase of research.

Results and Discussion

The present section reports and discusses the principal outcomes of the systematic critical literature review and theoretical synthesis conducted in this study. In line with the methodological approach described in Methodology, the results consist of a proposed theoretical evaluation framework derived from three established theoretical models, supported by a comparative analysis of prior studies. The section first presents this framework and the comparative analysis, then discusses how it closes the identified research gaps, and concludes with its practical, ethical, and methodological implications.

The central result of the present study is a unified theoretical framework for evaluating the quality of AI-generated text adaptations in EFL middle school settings. The framework emerges from the systematic integration of three foundational models: the Zone of Proximal Development (ZPD) by Vygotsky L. S. [1], the Input Hypothesis by Krashen S.D. (1982) [2], and the

Differentiated Instruction (DI) framework by Tomlinson C.A. (2001) [3]. Each theory is well established independently in applied linguistics, yet, as the comparative analysis below demonstrates, the literature lacks a single operationalised framework combining them – the primary theoretical contribution of this article.

Each theory contributes a distinct, complementary dimension. The ZPD establishes the pedagogical rationale: an AI-adapted text is appropriate only if its difficulty falls within the learner's zone of proximal development – above the current independent level, yet reachable with support – with AI functioning as a digital scaffold. The Input Hypothesis (i+1) operationalises this in linguistically measurable terms, requiring comprehensible input one level above the learner's current CEFR competence, assessed through Flesch-Kincaid readability scores as a quantifiable proxy for text complexity. The DI model addresses the structural dimension: in a mixed-proficiency classroom a single AI-generated adaptation is pedagogically insufficient, so the framework requires a minimum of three parallel versions (A1, A2, B1) from a single source text, without loss of core meaning.

Together the three criteria form a hierarchically integrated system rather than three independent measures: difficulty alignment sets the pedagogical goal, readability alignment supplies the linguistic instrument for reaching it, and differentiation completeness ensures the full proficiency range of a typical Grade 7 Kazakhstani EFL classroom is addressed. Table 1 summarises the complete framework.

Table 1 – Unified Theoretical Evaluation Framework for AI-Based Text Adaptation in EFL Middle School Settings

Theoretical Source	**Core Principle**	**Application to AI Adaptation**	**Operationalisation**	**Evaluation Criterion**
Vygotsky L. S. (1978) [1] – eff Zone of Proximal Development	Learning is most ective when dig input is slightly above the learner's current independent ability, with appropriate support.	AI acts as a ital pos scaffold. The adapted text must challenge the learner without exceeding their capacity for comprehension.	Text difficulty is itioned one CEFR ali level above the learner's current independent level (e.g., A2 text for an A1 learner).	Difficulty gnment: the text must fall within the learner's ZPD as defined by CEFR level descriptors.
Krashen S. D. (1982) [2] – acq Input Hypothesis (i+1)	Language uisition voc occurs when learners receive comprehensible input marginally above their current competence	AI-generated abulary load, rea sentence structure, and grammatical complexity must correspond to the target CEFR level.	The Flesch-Kincaid (FK) dability score serves ali as a measurable proxy for CEFR-level linguistic complexity.	Readability gnment: the FK score of the adapted text must fall within the range associated with the target CEFR level.
Tomlinson C. A. (2001) [3] – tea Differentiated Instruction	Effective ching in a m mixed-ability classrooms requires materials systematically adjusted to different learner groups' readiness levels.	AI must generate inimum of thr three parallel versions of the same source text, each targeting a distinct proficiency group.	The framework mandates ee versions (A1, A2, com and B1), representing the typical proficiency range of Kazakhstani Grade 7 EFL learners.	Differentiation pleteness: all versions must be internally consistent and preserve the core meaning of the original text.

CEFR = Common European Framework of Reference for Languages (Council of Europe, 2020 [24]); FK = Flesch-Kincaid readability formula (Kincaid et al., 1975 [25]); ZPD = Zone of Proximal Development; DI = Differentiated Instruction.

To validate this synthesis against the empirical record, the study compares the four most relevant prior works across five parameters (Table 2).

Table 2 – Comparative Overview of Empirical Studies on AI-Based EFL Text Adaptation

Study	**Theoretical Base**	**Population**	**AI Tool**	**Key Finding**	**Limitation Addressed by Present Framework**
Murphy Odo D. (2025) [15]	Not stated	L2 readers (mixed levels) so	Automatic simplification ftware hi	Simplified texts benefited gher-proficiency ve readers only; no benefit for lower-proficiency group	Lack of differentiated rsions for multiple levels; no readability evaluation criteria
Çelik F. et al. (2024) [16]	Krashen S. D. (i+1) st	105 Turkish university EFL udents	ChatGPT	Significant gains in comprehension and ferencing; no op reduction in reading anxiety	Input Hypothesis cited but not erationalised through CEFR or readability metrics
Aldamen H. et al. (2026) [17] Th	Krashen S. D. (i+1); Cognitive Load eory	48 Jordanian university EFL students	Generative AI (unspecified)	Lower-proficiency learners benefited significantly; gher-proficiency li showed no disadvantage	Theory referenced but not systematically nked to evaluation criteria; tertiary context only
Nguyen T. Q. Y. (2024)	Not stated	EFL teachers in Vietnam	ChatGPT	ChatGPT shows potential for text adaptation; output lacks consistency; no evaluation framework proposed	No theoretical framework; no replicable criteria for quality assessment

EFL = English as a Foreign Language; CEFR = Common European Framework of Reference for Languages.

As Table 2 shows, only two of the four studies cite an explicit theoretical framework, and both rely solely on the Input Hypothesis without connecting it to CEFR descriptors or readability metrics; none addresses secondary school learners; and none proposes or applies a multi-criteria evaluation framework. These patterns confirm, in concrete terms, the theoretical, empirical, and methodological gaps identified in the literature review.

No prior study in the reviewed literature integrates the ZPD by Vygotsky L. S., the Input Hypothesis by Krashen S. D., and the DI model by Tomlinson C. A. into a unified evaluation framework for AI-based text adaptation. Aldamen H. et al. (2026) [17] and Çelik F. et al. (2024) [16] both invoke the Input Hypothesis as theoretical justification, but neither operationalises it through explicit, measurable criteria – so the claim that AI-adapted texts represent genuine i+1 input remains assumed rather than demonstrated. By providing three operationalised criteria, each linked to a specific theoretical principle and measurement method, the present framework resolves this inconsistency. The same university-level concentration of existing studies also leaves secondary contexts without a criteria-based evaluation instrument incorporating CEFR alignment and readability metrics. The finding by Murphy Odo D. (2025) [15] – that simplified texts benefited higher- but not lower-proficiency readers – is telling here: a single AI-generated version, however simplified, may not match the ZPD of the least proficient learners in a mixed-ability group. The differentiation-completeness criterion, requiring a minimum of three parallel versions at distinct CEFR levels, targets precisely this outcome, offering a theoretical account of one of the field's key unresolved findings.

The population gap is equally clear: existing Kazakhstani studies address teacher attitudes, pre-service readiness, or university-level outcomes almost exclusively. The only study combining differentiated instruction with reading in this context, Abildina S. et al. (2024) [13], concerns primary learners and makes no reference to AI, while Talapova A. K. and Yalkonova Y. D. (2025) [6] involve secondary students aged 15-17 but focus on general AI integration rather than text-adaptation quality.

No prior work situates an evaluation framework within the trilingual, centrally curriculated Kazakhstani secondary EFL context – an absence this article addresses directly. Methodologically, the field also lacks a replicable analytical infrastructure, a limitation explicitly noted by Nguyen T. Q. Y. (2024) [18]; although systematic review combined with theoretical synthesis is well established in applied linguistics generally, it remains absent from AI text-adaptation research specifically. The methodological contribution of this article is therefore twofold: demonstrating the value of a purely theoretical approach at an early stage of a developing field, and producing a structured instrument that future empirical work can apply transparently and reproducibly.

The findings carry direct practical implications for EFL teachers in multilevel classrooms, particularly in Kazakhstan. The three evaluation criteria give teachers a concrete, theory-grounded checklist for assessing AI-generated text adaptations before classroom use, replacing subjective judgement or uncritical reliance on AI output with a principled quality-assurance procedure integrated into lesson preparation – directly relevant given Nogaibayeva A. and Yersultanova G. (2025) [4] and Fazilova A. and Kayip A. (2025) [5], who found that Kazakhstani teachers recognise AI's potential but lack tools to assess it systematically. The framework may also serve as a starting point for teacher training: Sultan Y., Dautova G., and Dalle J. (2025) [12] found that Kazakhstani EFL students possess high AI literacy but only moderate practical application skills, a gap that structured evaluation training could help close.

The integration of AI into classroom material design also raises ethical considerations. AI-generated adaptations may introduce biases in cultural representation, gender, or social context, particularly given large language models' predominantly Western English-language training data – a risk in Kazakhstan's multilingual, post-Soviet educational environment, where simplified texts may still be culturally misaligned with learners' lived experience. Uncritical use also risks reducing teachers' professional agency in favour of automated output, a concern Nogaibayeva A. and Yersultanova G. (2025) [4] documented directly among Kazakhstani teachers. The proposed framework targets precisely this balance, positioning AI adaptation as a tool that supplements rather than replaces teacher expertise.

Several limitations warrant transparency. The framework remains theoretical and requires testing against actual AI-generated text samples; the Flesch-Kincaid formula was calibrated for native-speaker texts rather than EFL/L2 contexts, introducing a degree of approximation; CEFR descriptors do not capture all dimensions of text complexity, such as pragmatic coherence or background-knowledge load; and the review's 20 sources, drawn from three databases, may not fully represent non-English-language scholarship. These limitations point to two directions for future research: applying the three criteria to actual AI-generated adaptations of Grade 7 Kazakhstani EFL reading materials, using Flesch-Kincaid analysis and CEFR-aligned vocabulary profiling; and testing the validated framework in a quasi-experimental classroom study with A1, A2, and B1 learners, using pre- and post-tests of reading comprehension and engagement as key outcomes. These two phases constitute the planned empirical continuation of the present work.

Conclusion

The present article aimed to develop a theoretically grounded, criteria-based framework for evaluating AI-generated text adaptations in EFL middle school settings. To this end, the study carried out a systematic critical literature review of 20 peer-reviewed sources, supported by comparative analysis and theoretical synthesis. The principal result is a unified three-criterion evaluation instrument comprising difficulty alignment, readability alignment, and differentiation completeness, derived from the integration of the Zone of Proximal Development by Vygotsky L. S. (1978), the Input Hypothesis by Krashen S. D. (1982), and the Differentiated Instruction model by Tomlinson C. A. (2001). Comparative analysis of four key empirical studies confirmed that no prior work has integrated all three frameworks into a single operational model, addressed secondary school learners, contextualised findings within the Kazakhstani EFL setting, or proposed a replicable criteria-based evaluation methodology. The present article addresses each of these gaps directly.

In terms of practical implications, the framework offers EFL teachers, particularly those working in multilevel Kazakhstani classrooms, a principled quality assurance procedure for evaluating AI-generated materials before classroom use. Rather than applying AI output uncritically or relying solely on subjective professional judgement, teachers can use the three criteria as a structured checklist integrated into lesson preparation. The framework also holds direct relevance for teacher training programmes, where it can serve as a concrete pedagogical tool for developing AI literacy alongside content-specific evaluation competence. Importantly, the framework is immediately applicable in its current theoretical form: teachers can use the three criteria as a pre-use checklist when evaluating any AI-generated reading material, without waiting for empirical validation of the full instrument.

The most significant limitation of the study is its theoretical nature, as the framework currently lacks validation against actual AI-generated text samples. This gap suggests two clear directions for future research. First, future studies should apply the three criteria to AI-generated adaptations of authentic Grade 7 EFL materials from the Kazakhstani national curriculum, using Flesch-Kincaid analysis and CEFR-aligned vocabulary profiling as primary instruments. Second, the next phase of research will involve testing the framework in a quasi-experimental classroom study with Kazakhstani middle school learners at A1, A2, and B1 proficiency levels. This approach will allow for measuring reading comprehension and learner engagement as primary outcome variables. These two phases constitute the planned empirical continuation of the present work, aiming to produce a practically tested, locally contextualised instrument for AI-assisted differentiated reading instruction.

References

1. Vygotsky L.S. Mind in society: The development of higher psychological processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
2. Krashen S.D. Principles and practice in second language acquisition. – Oxford: Pergamon Press, 1982. – 202 p.
3. Tomlinson C.A. How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms. – Alexandria: ASCD, 2001. – 117 p.
4. Nogaibayeva A., Yersultanova G. ‘It is not the same as a classroom teacher’: A qualitative study of foreign language teachers’ perspectives on artificial intelligence-supported tools in Kazakhstan // Contemporary Educational Technology. – 2025. – Vol. 17. – № 4. – P. ep599.
5. Fazilova A., Kayip A. EFL teachers’ attitudes towards the use of AI generated lesson plans in Kazakhstan // SDU Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods. – 2025. – Vol. 71. – № 2. – P. 30-46.
6. Talapova A.K., Yalkonova Y.D. AI tools in English language teaching: Opportunities and challenges // Research Reviews (Pedagogical Sciences). – 2025. – № 11.
7. Uteshova A. Integrating artificial intelligence tools in English language teaching: Global practices and local adaptation // Eurasian Science Review. – 2025. – Vol. 3. – № 5. – P. 18-28.
8. Mendekenova A., Aukhadieva Z., Zhanikeyeva D. Beyond the hype: AI outperforms VR/AR and gamification in foreign language education // Journal of Information Technology Education: Innovations in Practice. – 2025. – Vol. 24. – P. 029.
9. Laoha R., Chomthong W., Pongpanich W. Artificial intelligence and English as a foreign language (EFL) teachers’ competencies: A systematic review // Higher Education Studies. – 2025. – Vol. 15. – № 3. – P. 262-292.
10. Kemelbekova Z., Degtyareva X., Seidaliyeva G. AI in teaching English as a foreign language: Effectiveness and prospects in Kazakh higher education // XLinguae. – 2024. – Vol. 17. – № 1. – P. 69-83.
11. Mektepbergenov N., Nazanova S., Makhambetov Y., Orynbayeva L., Bayaliyev R., Nurgaliyeva S. Pre-service teachers’ readiness to use Artificial Intelligence: Evidence from Kazakhstan // International Journal of Information and Education Technology. – 2025. – Vol. 15. – № 12. – P. 2700-2706.

12. Sultan Y., Dautova G., Dalle J. Examining the relationship among artificial intelligence literacy, cultural literacy, and intercultural communication proficiency of philology students // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – Vol. 12. – № 5. – P. 345-362.
13. Abildina S., Sarsekeyeva Z., Mukhametzhanova A., Kopbalina K., Nurgaliyeva S. Enhancing reading literacy among elementary school learners in Kazakhstan: The application and effectiveness of modern teaching techniques // Journal of Infrastructure, Policy and Development. – 2024. – Vol. 8. – № 8. – 5905 p.
14. Azamatova A., Bekeyeva N., Zhaxylikova K., Sarbassova A., Ilyassova N. The effect of using artificial intelligence and digital learning tools based on project-based learning approach in foreign language teaching on students' success and motivation // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. – 2023. – Vol. 11. – № 6. – P. 1458-1475.
15. Murphy Odo D. The effect of automatic text simplification on L2 readers' text comprehension // Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 44. – № 6. – P. 1030-1046.
16. Çelik F., Yangın Ersanlı C., Arslanbay G. Does AI simplification of authentic blog texts improve reading comprehension, inferencing, and anxiety? A one-shot intervention in Turkish EFL context // International Review of Research in Open and Distributed Learning. – 2024. – Vol. 25. – № 3. – P. 287-303.
17. Aldamen H., Alnemrat A., Al-Deaibes M., Alsharefeen R. Using AI to adapt reading input for mixed-proficiency EFL learners // Frontiers in Education. – 2026. – Vol. 11. – P. 1737903.
18. Nguyen T. Q. Y. Unraveling the potential of ChatGPT: Investigating the efficacy of reading text adaptation // Proceedings of the 20th AsiaCALL International Conference (AsiaCALL2023). – 2023. – Vol. 4. – P. 159-169.
19. Rapti C., Panagiotidis P. Teachers' attitudes towards AI integration in foreign language learning: Supporting differentiated instruction and flipped classroom // European Journal of Education. – 2024. – Vol. 7. – № 2. – P. 88-104.
20. Karataş F., Eriçok B., Tanrikulu L. Reshaping curriculum adaptation in the age of artificial intelligence: Mapping teachers' AI-driven curriculum adaptation patterns // British Educational Research Journal. – 2025. – Vol. 51. – № 1. – P. 154-180.
21. Chitez M., Csürös K., Rogobete R. Upgraded literacy: Teacher training approaches to integrating corpus data and AI tools for school text readability adaptation // Applied Corpus Linguistics. – 2025. – Vol. 5. – P. 100181.
22. Rahmawati Y., Fitriati S. W., Wahyuni S. A four-stranded approach to AI-assisted pre-class learning modules: EFL teachers' practices in designing daily conversation content for flipped classrooms // Language Teaching Research Quarterly. – 2025. – Vol. 49. – P. 90-112.
23. Woo D. J., Guo K., Susanto H. Exploring EFL students' prompt engineering in human–AI story writing: An activity theory perspective // Interactive Learning Environments. – 2025. – Vol. 33. – № 1. – P. 863-882.
24. Council of Europe. Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 272 p.
25. Kincaid J. P., Fishburne R. P., Rogers R. L., Chissom B. S. Derivation of new readability formulas for Navy enlisted personnel [Electronic resource]. – Millington, TN: Navy Research Branch, 1975. – URL: https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA006655 (date of access: 04.2026).

С.И. Ихсанова[1*], Ж.У. Калимова[2]
Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[*]ORCID: 0009-0007-5210-8194
[*]e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА МӘТІНДЕРДІ АВТОМАТТЫ САРАЛАУ ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Ғылыми мақаланың мақсаты – орта мектеп деңгейінде шетел тілі ретінде ағылшын тілін оқытуда жасанды интеллект арқылы бейімделген мәтіндердің сапасын бағалауға арналған теориялық тұрғыдан негізделген, критериялық бағалау шеңберін әзірлеу. Зерттеу теориялық сипатта орындалған және сараптамадан өткен 20 дереккөздің (2023-2026 жж.) жүйелі сыни шолуына, сондай-ақ салыстырмалы талдау мен теориялық синтезге негізделген. Жұмыста үш аналитикалық тәсіл қолданылды: іріктелген дереккөздерді салыстырмалы түрде зерттей отырып оқу, зерттеу олқылықтарын жіктеу және дедуктивті теориялық интеграция әдісі. Зерттеудің негізгі нәтижесі – деңгейлік күрделілікке сәйкестік, оқылым түріне сәйкестік және саралау толықтығы сияқты үш критерийді қамтитын бірыңғай бағалау жүйесінің айқындалғындығы. Атап айтқанда, бірыңғай бағалау жүйесі Л.С. Выготскийдің жақын даму аймағы тұжырымдамасын, С.Д. Крашеннің түсінікті енгізу гипотезасын және К.Э. Томлинсонның саралап оқыту моделін біріктіру негізінде жасалып, CEFR деңгей дескрипторлары мен Флеш-Кинкейд оқылымдылық көрсеткіштерін қолдану арқылы анықталды. Төрт негізгі эмпирикалық зерттеуді салыстырмалы талдау бұл саладағы бірде-бір бұрынғы жұмыстың үш теориялық шеңберді бірге қарастырылмағандығын, орта мектеп оқушыларына бағытталмағанын және қайталануға болатын бағалау әдіснамасының бұдан бұрын ұсынылмағанадығын растайды. Ұсынылған шеңбер әртүрлі деңгейдегі сыныптарда жұмыс істейтін ағылшын тілі мұғалімдеріне жасанды интеллект материалдарын сабақта қолданардан бұрын бағалау қағидасына негізделген түрін ұсынады және зерттеудің алдағы эмпирикалық кезеңіне арналған құрылымдық негіз болып отыр.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, мәтінді бейімдеу, саралап оқыту, цифрлық ресурстар, ағылшын тілінде оқуға үйрету.

С.И. Ихсанова[1*], Ж.У. Калимова[2]
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[*]ORCID: 0009-0007-5210-8194
[*]e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ АВТОМАТИЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Целью данной статьи является разработка теоретически обоснованной, критериальной рамки для оценки качества ИИ-адаптированных текстов в условиях обучения английскому языку как иностранному на уровне средней школы. Исследование носит теоретический характер и основано на систематическом критическом обзоре 20 рецензируемых источников (2023-2026 гг.), дополненном сравнительным анализом и теоретическим синтезом. В ходе работы применялись три аналитические процедуры: сравнительное чтение отобранных источников, классификация исследовательских пробелов и дедуктивная теоретическая интеграция. Основным результатом исследования является единая система оценки, состоящая из трех критериев: соответствия уровня сложности, соответствия параметров удобочитаемости и полноты дифференциации. Данная система разработана на основе интеграции концепции зоны ближайшего развития Л.С. Выготского, гипотезы входного материала С.Д. Крашена и модели дифференцированного обучения К.Э. Томлинсона, а также операционализирована через дескрипторы уровней CEFR и индексы удобочитаемости Флеша-Кинкейда. Сравнительный анализ четырёх ключевых эмпирических исследований подтвердил, что ни одна из предшествующих работ не объединяла все три теоретические рамки, не была направлена на учащихся средней школы и не предлагала воспроизводимой методологии оценки в данной области. Предложенная структура предоставляет учителям английского языка в разноуровневых классах обоснованную процедуру обеспечения качества для оценки материалов, созданных искусственным интеллектом, перед их использованием на уроках, а также служит структурированной основой для эмпирического этапа исследования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, адаптация текста, дифференцированное обучение, цифровые ресурсы, обучение чтению на английском языке

Information about the authors

Zhibek Kalimova – candidate of philological sciences, Associate Professor, Department of Foreign and Russian languages «Shakarim University», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8391-8340.

Sofya Ikhsanova* – master's student, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5210-8194.

Авторлар туралы мәліметтер

Калимова Жібек Усембайқызы – ф.ғ.к., «Шәкәрім университеті» КеАҚ шетел және орыс тілдері кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8391-8340.

Ихсанова Софья Ильдаровна* – Шәкәрім университетінің магистранты, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5210-8194.

Сведения об авторах

Калимова Жибек Усембаевна – к.ф.н., доцент кафедры иностранного и русского языков НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8391-8340.

Ихсанова Софья Ильдаровна* – магистрант Шәкәрім университета, Республика Казахстан, Семей, e-mail: sofyaikhsanova578@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5210-8194.

Received 11.08.2026
Accepted 27.09.2026

Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы
Вестник Шәкәрім университета. Серия Филология
Bulletin of Shakarim University. Philology series
Şakarim Üniversitesi Bülteni. Filoloji Serisi
№3(7) 2026

МАЗМҰНЫ/CONTENT

ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Самекбаева Э.М., Исакова С.С. Шәкәрім шығармалары тілін сөздік мақалада сипаттау тәжірибесі 6
Таңсықбай Ә.Қ. «Түрк» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы 15
Zhanzhigitov S.Zh. Analysing word forms in kazakh legal vocabulary using vector models 24
Әділов М.Е. Мағжан шығармаларындағы тарихи тілдік бірліктер: құрылымы мен семантикасы 35
Zhubatkanova K.K., Kurmanbayuly Sh., Şahin I. Biotechnology terminology in kazakh: historical strata, educational use and standardization issues 44
Akhmet A.N., Nasipov I.S. Hybrid terms in kazakh: theoretical foundations and criteria for classification 55
Кенжалин Қ.К., Габитова А.А. Қазақ тіліндегі «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті 66
Данияр Ә.А. Қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің ұйымдасуы: лексикалық-семантикалық байласым 75
Aubakirova A.E. Typological and domain-based classification of new terms in the kazakh language 88
Aminova L., Tekzhanov K., Yerekhanova F. On the approaches employed in constructing vocabulary test assessments..... 98

ӘДЕБИЕТТАНУ
LITERARY STUDIES

Алексеева С.П., Дюсекенев Д.Н. Коренные этносы зауральской и степной периферии в травелоге С. Соммье «Un'estate in siberia» (1885) 108
Ердембеков Б.А., Смагулова А.Т., Сөйлемез О. Абайдың ақындық мектебі және Еңлік-Кебек сюжетінің көркемдік трансформациясы 119
Әбдіғазиұлы Б., Токсамбаева А.О. Ғабиден Мұстафин шығармашылығындағы дәуір шындығы және көркем бейне мәселесі 135
Секей Ж., Саганаева Г.Б. Балалар әдебиетіндегі заманауи технология және отбасылық құндылықтар: гендерлік тәрбие аспектісі 144
Мәдібаева Қ.К. Абай текстологиясындағы тың дерек 153
Кеңесбаева Ш.С. Тәңірберген Әміренов шығармашылығы: жарияланбаған қолжазбалары турасында 166
Mubarakova S.E. Söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutlari 175
Aubakirova K.A. Literature and ideology: national discourse in the works of alash and maladnyak writers 186
Altai A.D., Mingazova L.I., Ibraikhanova A.K. The hunting motif in Saparghali Begalin's works and world prose: a comparative literary analysis 200

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Жорокпаева М.Д., Танбаева Н.С., Жарикова Д.Р Абайдың педагогикалық-психологиялық ой-пікірлері 210
Azimova G.U., Yermekova T.N., Ryskulbek D.Zh. Ethnocultural units in kazakh-english translation: experience and pedagogical aspects 220
Bolatbergenova A.D., Abdykhanova B.A. The axiological approach in foreign language teaching in kazakhstani context 236
Ikhsanova S.I., Kalimova Zh.U. Using artificial intelligence tools for automated text differentiation in english lessons 245

Баспаға жіберілген күні 30.09.2026 ж. Пішімі 60х84 1/8
Шартты баспа табағы 15,6

Үйлестіруші: К.А. Мұсағалиева
Безендіруші: С.Т. Мырзабеков

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
Есепке қою туралы куәлігі №KZ04VPY00086190. 26.01.2024 ж.
Жылына 4 рет шығады
Құрылтайшысы: «Шәкәрім университеті»
коммерциялық емес акционерлік қоғам

Редакцияның мекенжайы:
071410, Абай облысы, Семей қаласы, Қашаған к-сі, 2, 222 каб.
Тел.: +7 775 415 91 29, эл.почта: ph.vestnik@shakarim.kz